Eesti kirjanduseloo peajooned

Esimene jagu

Näidete waral seletanud
Mihkel Kampmann

http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/kamp/kamp1/Kampmann1920.pdf

ISBN 978-9949-586-02-8 (pdf)

Tartu 2016

Trükis ilmunud:
Eesti kirjanduseloo peajooned.
Esimene jagu.

Näidete waral seletanud
Mihkel Kampmann

Teine täiendatud trükk.

G. Pihlaka kirjastus
Tallinn 1920

E-raamatu valmimist toetas:
EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja folkloori kasutusalade laiendamine ja tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

Digitaliseerinud: Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu
HTML: Diana Kahre

© 2016 EKM Teaduskirjastus
© 2016 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm

Eesti kirjanduseloo peajooned.

Näidete waral seletanud

M. Kampmann.

Esimene jagu.

Teine täiendatud trükk.

G. Pihlaka kirjastus, Tallinnas, 1920.

J. & A. Paalmanni sekw. trükkikoja trükk.

Ep. 8. 14 – 10 1

EB67
1060

Eesti NSV
Teaduslik
Raamatukogu

Eeskõne.

Käesolew kirjanduselugu, mis aastate jooksul Tartus „Wanemuise“ kursustel peetud ettelugemistest wäja kaswanud, on kõige pealt Eesti perekondadele ja õppiwale nooresoole pühendatud. Sellest olenebki kirjatöö laad. Aineid tuli nõnda wälja walida ja käsitleda, et lugeja neist kerge waewaga selge ülewaate saaks, et raamatu sisu teda lugema meelitaks ja kirjanduse kohta huwi ärataks. Tähendatud sihti silmas pidades ei olnud wõimalik wäikese kokkusurutud käsiraamatu kujul ainult kuiwa meelespidamise materjali, ehk jälle üleüldistes kõnekäändudes lühikest kordamise kokkuwõtet pakkuda, waid oli waja tähtsamaid aineid wälja walida ja nende juures pisut kauem wiibida, sügawamale tungida, et kirjanduse arenemisekäigi peajooned ilmsiks tuleksid. Arusaamise kergituseks on tähtsamatel kohtadel wanemast kirjandusest, mis praegu kõikidele mitte kättesaadaw ei ole, pikemad ehk lühemad näited muutmatalt alguskujus ära trükitud ja kus wõimalik, seletust piltide ja käekirja näidete läbi teha katsutud näitlikuks. Edasi ei tahtnud ma mitte ainult kirjanduse tegelaste ja raamatute ajalugu esitada, waid püüdsin ühtlasi ka ideede ajalugu ja kirjanduse üleüldist arenemist tähele panna. Nii ei ole jaotust üksikutesse järkudesse mitte aasta-arwude, õigekirjutuse ja muude teiste wäliste tunnuste järele mehaaniliselt ette wõetud, waid ilmuwate ja walitsewate ideede ning woolude põhjal, nii kaugelt kui neist meie wanemas kirjanduses kõnet wõib olla. Iga järk, iga suurem wõi wähem peatükk ilmub siin enam ehk wähem laialt joonistatud pildi näol, esineb ümarguse, lõpule wiidud terwena, mille sisu kergesti meele jääb.

Raamatu kirjutamise juures on niihästi algallikaid kui ka kõiki kättesaadawaid eeltöid ja arwustusi tähele pandud ja üksteisega wõrreldud. Kus wõimalik oli eeltööde najale toetada, seal on neid wähemalt üks kord joone all meele tuletatud ja ka lugejat nende juure juhatatud. Loodan, et seda

mitte asjata ruumikulutamiseks ei peeta, waid et ülesloetud kirjandus omalt poolt huwi Eesti kirjanduseloo kohta aitab elustada. Kooliõpetajaid, kes seda raamatut wast Eesti keskkoolides õpeabinõuna tarwitawad, palun sõbralikult teatada, mis puudused tema juures ilmsiks tulnud, iseäranis mis raamatus leitud ülearu olewat, ehk mis poolest teda weel tuleks täiendada. Mind isiklikult juhtis see arusaamine, et laiemalt ja mitmekülgsemalt antud harutused õppimise ja õpetamise juures paremaid tagajärgi annawad, kui lühedalt ja kuiwalt esitatud kawastikud, surnud nimede ja arwude read.

Tartus, jürikuul 1912. M. K.

Saatesõna teise trüki juure.

Kaheksa aasta wältusel, mis käesolewa teose esimese trüki ilmumisest saadik mööda läinud, on mõndagi kirjanduseloo alale kuuluwat küsimust uuesti walgustatud, täiendatud ja õiendatud. Seda tuli uue trüki ettewalmistusel muidugi tähele panna ja kasutada. Tarwituseks Eesti keskkoolides tundus eelseisew raamat kohati lai olewat, sellepärast oli waja aineid siin ja seal kärpida, lühemalt käsitleda seletusi mõne sündsa kirjanduse näite waral weel waatlikumaks teha. Waheajal olid ka mõned keelelised küsimused sedawõrd selgunud, et neid wõis otsustatuiks pidada ja eesolewas õperaamatus juba tarwitusele wõtta.

Tartus, januarikuul 1920. M. K.

Sisukord.

Lhk.

Üleüldine sissejuhatus 1

Esimene järk: **Eesti rahwaluule.**

Rahwaluulest üleüldse 4

A. Eesti muinasjutud.

Muinasjuttude üleüldine laad 7
Elajajutud 9
Müütilised jutud 11
Waimude jutud 16
Jutud moonutamistest 23
Wanapagana jutud 28
Olulised muinasjutud 32
Kohalikud ja ajaloolised jutud 37

B. Eepilised rahwalaulud.

Rahwalaulust üleüldse 39
Müütilised lugulaulud 45
Legendalised lugulaulud 54
Muinasjutulised lugulaulud 57
Ilujutulised lugulaulud 59

C. Eesti muinaskangelased Kalewipoeg ja Suur-Tõll.

Kangelaste lugudest üleüldse 62
Kalewipoja eepose kokkuseadmise lugu 63
Kalewipoja eepose sündmustik 73
Kalewipoja eepose sisuseletus 79
Saarlaste Suur-Tõlli lugu 96

D. Lüürilised rahwalaulud.

Rahwalüürikast üleüldse 104
Laul, luule ja ilu 106
Perekonna elu 109
Looduse laulud 116
Töölaulud 118
Eluseisuste laulud 120
Sõjalaulud 122
Seltskonna- ja pidulaulud 124
Elu tõsi ja nali 133

E. Wanasõnad ja mõistatused.

Wanasõnad 135
Rahwamõistatused 140
Rahwaluule esteetiline külg 142

Teine järk: **Waimuliku kirjanduse walitsuse aeg.**

Üleüldine ülewaade 146

A. Segase Saksa-Eesti kirikukeele aeg.

Kõige wanemad Eesti keele mälestusmärgid 150
Eesti waimuliku kirjanduse ja kirikulaulu algus 157
Esimesed eestikeelsed raamatud 166
Eesti ilmaliku kunstluule algus 176
Esimene tallinnakeelne Lauluraamat 181
Eesti muinasusu ja rahwaluule esimesed üleskirjutused 184
Tartukeelse kirjanduse ettejõudmine 191

B. Parandatud Eesti kirikukeele aeg.

Piibli ümberpanemise konwerentsid 200
Johann Hornung, parandatud Eesti kirikukeele looja 204
Anton Thor Helle ja Eesti Piibli tõlkimine 217
Waimulikud jutud 223

Kolmas järk: **Sentimentaalne wool.**

Sentimentaalsest woolust üleüldse 228

A. Ilukirjandus peaasjalikult kirikuõpetajate hoolel.

Selle aja kirjameeste ja nende tööde laad 233
Friedrich Gustav Arwelius 237
Ärkaw kunstlüürika 242
Friedrich Wilhelm von Willmann 246
Johann Wilhelm Ludwig von Luce 251
Reinhold Johann Winkler 256
Otto Reinhold von Holtz 260
Johann Heinrich Rosenplänter 267
Otto Wilhelm Masing 272
Kristian Jaak Peterson 280
Peter krahw Mannteuffel 285
Taganemine kirjanduslikust tegewusest 290

B. Ilukirjandus peaasjalikult köstrite ja koolmeistrite hoolel.

Uued kirjanduse tegelased ja nende tööde laad 292
Kaspar Franz Lorenzson ja jenowewade algus 294
Carl Wilhelm Freundlich 299
Juhan Sommer ehk Suwe Jaan 305
Berend Gildenmann 309
Johann Woldemar Jannsen 312
Lühikene tagasiwaade 340

Üleüldine sissejuhatus.

Kirjanduseks kutsutakse kõiki rahwa waimutöid, mis sõnades awaldatud ja kirjatähtede waral üles tähendatud. Siia kuuluwad ka need sõnades ilmuwad waimutööd, mis weel pole kirja pandud, waid mis rahwa keskel suust suhu liiguwad. Seesuguseid waimutöid nimetawad mõned üleskirjutamata kirjanduseks, mis kirjutatud kirjandusega ehk literatuuriga kokku sõnanduse (Schrifttum, словесность) sünnitawat. Seda wahetegemist pole just mitte hädasti tarwis, sest kui meie suust suhu rändawaid waimusünnitusi tahame wähegi korralikult läbi katsuda, siis peame nad igatahes enne üles kirjutama, ja sel kujul mahuwad nad juba täiesti kirjanduse mõistesse. Kirjanduse mõiste.

Kirjanduse mõistel on wäga laiad piirid. Sõna laiemas tähenduses ei käi kirjanduse hulka mitte üksnes kõik trükitud raamatud ja lehed, olgu neil mis tahes sisu, waid ka igasugused käsikirjad, sõnumikud, lepingud, tunnistused, aktid, pealkirjad jne. Kuid mitte kõiki keelelisi waimusünnitusi ei panda kirjanduseloos tähele, waid tehakse üksnes selle kirjanduse osaga tegemist, mis rahwa kõrgemaid püüdeid, kaunimaid paleusi kujutawad, nimelt püüdeid t õ e l e, h e a d u s e l e ja i l u l e. Kirjanduselugu korraldab seesugused waimutööd nende ilmumise aja ja ühiste tundemärkide järele üksikuteks järkudeks, näitab nende waimutööde waral, kuidas rahwas waimlikult on edenenud, missugused tema kaunimad aated on olnud ja kuidas meie kirjandus praegusele järjele on saanud.

Käesolewa kirjanduseloo aineks on peaasjalikult ilukirjandus; sellepärast jäetakse siit seesugused waimutooted wälja, mis täiesti ilma luulewõime abita ainult mõistuse waral on Kirjanduseloo aine.

loodud. Siin käsitletakse Eesti rahwa luuletöid, sest et nendes kõige selgemalt, elawamalt ja täiemalt rahwa iseloom, tema waimuelu ja aated ilmuwad. Ometi tuleb siingi mõnda muud kirjanduseharu riiwata. Iga luuletöö nõuab kaunist kuube, see on õiget, puhast ja kaunist keelt. Sellepärast peawad keelemeistrid ja nende tööd kirjanduseloos ka tarwilist tähelepanemist leidma. Teiseks awaldawad mitmed teised kirjanduseharud, mis otse luuletööde hulka ei kuulu, teatawal mõõdul ilukirjanduse arenemise kohta mõju ja tuleb neid ka silmas pidada. Lõpuks peame weel seda meele tuletama, et ka mõne wõõra rahwa kirjandus meie luuletoodete sihti on määranud. Nõnda peame Eesti kirjanduseloos ka mõne wõõra rahwa kirjandust pisut tähele panema ja katsuma tarwidust mööda näidata, kuidas Eesti kirjandus sellega ühenduses seisab.

Eesti kirjanduseloo jaotus.

Nagu iga rahwa luulekirjanduse arenemises, nõnda leidub ka Eesti kirjanduseloos kaks peajärku. Neil aegil, mil rahwas weel mitte polnud seesugusele kultuuri kõrgusele jõudnud, et üksikud isikud iseseiswat ja isiklikult mõjuwat seisukohta oleksid wõinud omandada ja waimutöödes indiwiduaalse isiklusena ilmunud, wõtsid luuleloomisest, mida üksikud isikud alganud, rahwa laialised kihid osa. Nõnda tekkis hulkade luule ehk rahwaluule. See ei olnud mitte ainult rahwa loodud, waid ta awaldas ka rahwale omaseid ja sellepärast üleüldiselt arusaadawaid mõtteid ja tundeid, mis weel mitte differentseeritud ei olnud.

1. rahwaluule.

Selle järele astus luule arenemine teise peajärku. Üksikolewused jõudsid kultuurilise edenemise tõttu oma ideede-elu juba niikaugelt arendada, et need ideed neid suure hulga seas nähtawaks tegid ja nende mõtteid ning tundeid kogu rahwa waimuelule iseteadwalt wastu seadsid. Mis nüüd loodi ja kirja pandi, oli puhtalt üksikolewuse töö ja ka teatawatele üksikolewustele, kel seks juba arusaamist, määratud. Seesugust luulet wõime indiwiduaalseks loomiseks ehk kunstiluuleks nimetada. Kõige pealt oli kirik see, kes kunstluulet sünnitas ja edendas. Waimulik seisus lõi esmalt muidugi ainult waimulikku luulet ja soetas üksnes kiriklikku kirjandust, mis täiesti seisusliku karakteri omandas. Nõnda

tekkis Eestigi kirjanduseloos waimuliku kirjanduse walitsuse aeg, mis kuni XVIII. aastasaja lõpuni kestis. Pea hakati neid luuleworme. mis waimuliku kirjanduse tarbeks loodud, ka ilmalikkude ainete käsitlemiseks tarwitama. Sel teel ilmusid ilmalikud laulud ja jutud, mis täiesti waimuliku kirjanduse mõju all seisid ja nagu ülemineku waimuliku kirjanduse walitsusest iseseiswale ilmalikule kirjandusele moodustasid. Et siin kiriklik toon ja sentimentaalne maitse ilmus ja „tõestesündinud, haledad ja armsad lugemised“ peaosa etendasid, paneme selle järgu pealkirjaks sentimentaalne ehk haletundeline wool. Tema walitses XIX. aastasaja esimesel poolel. Rahwuslik ärkamine seadis meie kirjanikkudele kõrged paleused ette ja laskis Eesti elu ning olu aadete kõrguselt waadates romantilistes wärwides helkida. Nõnda pääsis läinud aastasaja kolmandas weerandis romantiline wool wõidule ja tõi romantilise ajajärgu meie ilukirjandusesse. Kui rahwusliku ärkamise waimustuse tuli juba alanema lõi ja kainemalt ning asjalikumalt olusid õpiti waatlema, siis tekkis realistlik ilukirjandus, mis XIX. aastasaja wiimse kümne jooksul ja weel pärast seda iseäranis jutukirjandust tähtsal mõõdul rikastas. Praeguse aastasaja esimese kümne jooksul kuuldub meie juures juba ka wõõra kirjanduse uuemate woolude, iseäranis impressionismi wastukaja.

2. waimuliku kirjanduse walitsuse aeg.

3. Sentimentaalne wool.

4. romantiline ajajärk.

5. realistlik ajajärk.

Wõrdlemisi lühikesel edenemise ajal käib Eesti ilukirjandus kõik tähtsamad järgud läbi, mis Europa kirjanduses leida. Paremat üleüldist ülewaadet, õigemat, põhjendatud, kirjanduse enese olust wäljakaswawat jaotust polnud muł wõimalik leida ja mehanilist jaotust ei sünni siin tarwitada. Tähendatud woole ei ole mitte raske ära tunda ja üksteisest lahutada. Siiski peame juba esialguses meele tuletama, et siin, nagu igas nägelises jaotuses, arenemise järkude piire mitte järsult ja kindlalt ei saa üles seadida ega ära määrata, sest et ülemineku ajal enamasti kaks woolu kõrwuti ilmuwad, kuni uus tõusew wõimuse täiesti kätte saab ja wana taganema sunnib

Esimene järk.

Eesti rahwaluule.

Rahwaluulest üleüldse.

Rahwaluule mõiste.

Rahwaluuleks nimetatakse neid luuletöid, mille looja rahwas ise on olnud. Üksik isik rahwa seas alustas küll teatawat luuletööd, kuid ajajooksul käis seesama suust suhu, isiklikud tundmused, arwamised, waated, ühe sõnaga iseäraldused, mis algusluuletaja oma töösse palmis, muutusid, luuletaja nimi unus, ja nii sai töö rahwa omaks, just niisama, nagu terwe keel, mis üksikutest sõnadest ajajooksul kaswanud. Et rahwal weel kiri puudus, pärandas ta oma waimu sünnitused sõnas põlwest põlwe. Kuid sel wiisil põlwest põlwe edasirändawad luuletööd ei wõinud alati oma esialgset kindlat kuju alal hoida. Nagu Lönrot kinnitab, püsiwad need rahwaluule tooted, mis paigal seistes wanemate suust laste suhu käiwad, wõrdlemisi weel kaunis kindlalt endises kujus. Kuid kõige suuremaid muutusi leiame just neis rahwaluule liikides, mis ühest kohast teise rändawad. Ja seesugust rändamist leiame wäga sagedasti. Iseäranis rändamisehimulised on muinasjutud ja rahwalaulud. Nad ei liigu mitte üksnes oma rahwa keskel ühest kohast teise, waid ka ühe rahwa suust teise suhu. „Emajõe sündimise“ näituseks leiame ka lätlaste suust ja peaaegu sõna sõnalt, kuid seal ei kõnelda mitte meie Emajõest, waid Läti suurema jõe Daugawa, s. o. Wäinajõe kaewamisest („Ka Daugawa zehlusees“). Rahwalaul „Kus sa käisid, sokukene?“ on Läti rahwaluules karwa pealt seesama, mis meil („Kur tu nu bij, ahsites man?“), kuid lätlastel on laulmiseks teine wiis.

Nagu Kaarle Krohn seletab, wõiwad rahwalaulud ka alaliselt paigalpüsiwa rahwa hulgas ühest kohast teise rännata, nimelt noorte neidude ju noorikute suus, kes kõige suuremad laulude loojad ja nende edasikandjad on. [1]) Teises külas pidul, kiigel käies ja kaugemale mehele minnes laulsid nad seal oma laulud ette ja pakkusid nõnda oma luulelikku külaleiba. Sel teel rändawad muinasjutud ja laulud külast külasse, kihelkonnast kihelkonda, koguni ühelt maalt teise. Ja mis näol nad rändawad? Suuremalt hulgalt kaswades ja täienedes, harwemini kahanedes. Üks laulik leiab ilusa mõtte ja loob sellest muinasjutu ehk laulu. Teise küla ehk kihelkonna neiu kuuleb seda, tarwitab omale aineks, lisab uut juure ja kannab oma naabritele ette, kes saadud ainet oma korda täiendawad ja teistele edasi annawad. On edasikandjatel head luuleanded, siis on kõige wiimsel kõige täielisem töö. Nõnda on Soome „Kalevala" eepose tähtsamad ained, näituseks loomise laul, wenepuu otsimine jne. Läänemaal sündinud, siit läbi Alutaguse Ingerimaale ja edasi Karjalasse ning Aunuse ja Arhangeli kubermangu Wuokkinieme kihelkonnani rännanud. Nagu Franssila uurimised tõendawad, tekkis näituseks „Suure tamme laul" wäikesest eepilisest-lüürilisest laulukesest, mida meheleminemise himuline neiu Läänemaa rannal luuletanud. See laul rändas läbi Harju- ja Wirumaa Ingerimaale, kuna ta seal juures mitmesuguste teisendite ja lisanduste läbi pikaks maagi iseks luuletööks paisus. [2]).

Rahwaluule on nagu keelgi tähtis mälestusemärk rahwa kaugemast minewikust. Tema sündimine ulatab sellesse ajasse, „kus rahwas alles oma lapsepõlwes ilutses, kus tema waimujõud ja luulelend weel wälimiste meelte kammitsas ja looduse mõju all seisis, kus rahwa mõistus weel oma walitsewale seisukohale ei olnud jõudnud. Siis waatas rahwas weel loodusenähtuste peale lapse silmaga, siis lõi tema omale suurewiisiliste, seletamata loodusenähtuste tarwis taewalised waimud, siis kujutas ta omale kangelased, kes sümbooli wiisil

Rahwaluule sündimine.

[1]) Die Fundorte der epischen Gesänge des Kalevala. Finnisch Ugrische Forschungen, Band IV, Heft 2. Wõrdle ka H. Neus, Ehstnische Volkslieder, Reval, 1850. Sissejuhatus.

[2]) K. A. Franssila, Iso tammi liiteinen. 1900.

rahwaelu peategelased on".[1]) Palju muinasjutte seisawad lihtsate loodusenähtuste alusel: näituseks tehakse widewikust ehk hämarikust ilus neiu, koidust peiu, see on igawene mõrsjapaar. Kõue pilwed on koledad elukad, pikne oma wälgukiirtega on hiiglahärg, kes nende elukatega wõitleb, nad läbi puistab, et pilwed oma sisu, see on wihma, maha sadada lasewad ja sellest suur weekogu — Mustjärw sünnib. Põhjakonn, kes poole penikoorma pikkuste sammudega lõuna poole hüppab ja kõik elu häwitab, see on talw oma külma winge tuulega, tarretawa jääkatte ja lumega. Salomoni sõrmuse hiilgaw kiwi, mille abil põhjakonn maha lüüakse, on päike, kes talwe wõimuse kaotab jne.

Rahwaluule sisu ja wäärtus.

Rahwaluule on rahwa muinasaja waimuwara ait, kuhu ta kõik oma waimusünnitused, mis kuidagi tähelepandawad, tulewatele põlwedele päranduseks kokku kogus. Sealt leiame esiwanemate rõõmu ja muret, wana usku ja wanu kombeid, lugusid rahwa käekäigust, üksikutest ajaloolistest sündmustest, tähtsamatest rahwaelu tegelastest, kõige enam aga elunähtuste kohta käiwaid tähelepanekuid, mis rahwas kõlblise elu õpetuseks wanasõnade näol kogus ja mida praegugi weel rohkel mõõdul rahwa seas tarwitatakse. Rahwaluule oli meie esiwanematel kooli ja kirjanduse asemel. Sellest õppisid nad mitmet tarkust ja teadmist, sellest said nad õpetust usu ja kõlbluse asjus. „Muistsed meelemõlgutused, mis mõnikord ilusaid juhatusi ja õpetusi sisaldawad, said laste südamele ja meelele tarwilikuks toiduks, lastele elupeegliks. Rahwalaulude mõistmist peetakse Petseri eestlaste keskel weel praegugi kõrgeks, rahwalaulude mõistmist loetakse kalliks kaasawaraks, mida mõrsja peigmehele ühes toob, sest rahwalauludes toob tema majasse wanemate tarkust, eluröömu ja troosti."[2])

Aga mitte üksnes esiwanematele ei olnud rahwaluule tähtis. Ka meie kohta on temal suur wäärtus. Kirjatöö karakteriseerib kirjanikku, rahwaluule awaldab rahwa mõtte- ja tundewiisi. Meie saame rahwaluulest sõnumeid esiwanemate

[1]) Wõrdle T. Sander, Eesti kirjanduse ajalugu I. Lhk. 8.

[2]) K. Usstaw, Pihkwa eestlased. Tartus. 1908. Wõrdle ka: W.Buck, Petseri eestlased, lhk. 32 j.

keelest, elust ja olust, muistsest pidust ja põlwest. Praegu tuttawatest rahwalauludest on kõige wanemad, mille iga kindlaks on tehtud, XV. ehk XVI. aastasajast pärit. „Rahwalauludes ja juttudes waatame oma esiwanematele nagu suhu ja südamesse ja saame neid palju paremini tundma, kui ükski ajaraamat seda oma sõnadega oleks teha wõinud. Ennemuistsed jutud jn wanad regiwärsid on meie esiwanemate waimu ja südame peegel. Sellepärast ei purusta mõistlikud mehed neid mitte ära, waid panewad neid raami sisse ja südamesse seisma, et kui kord tarwitab ja lugu kannab, neisse waadata.“ [1]) Iseäranis peame weel seda nimetama, et mitmed rahwaluule helmed meile ilutundelist lõbu pakuwad ja meile uute luuletööde loomiseks äratust ja juhatust annawad. Niikaua kui rahwaluuletajad tähele ei pane, mis meil omapärast olemas, jääwad nad wõõraste järelaimajateks ega suuda algupärast luulet luua, mis maailma kirjanduseloo poolt tähelepanemist teeniks. Nõnda on siis arusaadaw, miks teadusemehed nii suure hoolega ja karwapealsusega rahwaluulet püüawad üles kirjutada ning koguda.

Sisu poolest wõime rahwaluulet neljasse peaosasse jaotada, nimelt: 1. Muinasjutud. 2. Eepilised rahwalaulud. 3. Rahwalüürika, 4. Wanasõnad ja mõistatused. Iseäralistel põhjustel on rahwaluule eepilisest osast muinaskangelaste lood eraldatud ja nad iseseiswasse peatükki seatud.

A. Eesti muinasjutud.

Muinasjuttude üleüldine laad.

Muinasjutu sündimine ja olu.

Muinasjutud tekkisid suuremalt osalt sel ajal, kui rahwas waimliselt alles lapsepõlwes wiibis, kui ta silmaring teadmiste poolest kitsas, waim mõtlemise poolest wäeti ja käsi iseenese aitamiseks kohmetu oli. Ehk küll iseenda peremees, seisis muinasaja inimene tähtsal mõõdul ümbruse ja looduse ülewõimu all, tema kehaline ja waimline elu keerles sel ajal hoopis kitsastes piirides, ta pidi ühtelugu hirmu tundma tõsiste ja

[1]) J. Hurt, Mis lugu rahwa mälestustest pidada? Eesti Postimees, 1871, nr. 26.

wäljamõeldud waenlaste eest. Täielist wabadust maitses looduselaps üksnes mõttekujutuses. Et wastupanemata loodusewägede wõimu alt ja igapäiste elumurede rõhumisest pääseda, lõi ta endale mõttekujutuses uue kuldse kodu, imemaa, kus ta täiesti peremees wõis olla. Imelikud ilmutused, arusaamata nähtused sünniwad siin igal sammul. Ühest ainsast weetilgast tekkib siin äkki suur järw, liiwaterakesest saab suur mägi, mis niisama ruttu wõiwad kaduda, nagu nad tõusnud. Siin aitawad isetegewad tööriistad, kuldsed pildad, soowisid täitwad kotikesed, nägematuks tegewad kaabud ja muud teised imelikud abinõud temale kõiki takistusi nagu mängides ära wõita. Nagu mängiw laps kepi seljas seistes oma meelest tuhatnelja üle mägede ja orgude ajab, nagu kunstniku waim aadete wallas wabalt uusi olusid ja kujusid loob, nõnda tungib looduseinimene oma mõttekujutuses elutõsiduse surwe alt imede maale, leiab siin hoopis uue elu ja olu ees, ja mis tema seal näeb, tunneb ja ära elab, seda püüab tema ilmutada, nimelt lihtkõnes kaunil keelel jutustada. Nii arendatakse mõttekujutuse pildid ühtlasteks korraldatud lugudeks.

Muinasjutu tähtsus.

Ehk küll muinasjutt oma olulikkudes osades peaasjalikult mõttekujutuse sünnitus on, sisaldab ta ometi ühtlasi hulga tõepõhjal seiswaid aineid, nimelt jutustaja enese ja nende olude kokta, mille keskel ta elab. Ta awaldab ilma teadmata ja tahtmata pilte jutustaja mõtetest, tunnetest, elunähtustest ja püüetest. Muinasjutus toob rahwas meile sõnumeid oma üleüldisest elukorrast, haridusejärjest ja oma karakterist. Nõnda on siis muinasjutud tähtsaks allikaks, millest wõime tundma õppida rahwa minewikku, iseäranis selle tumedat eelajaloolist järku.

Suur hulk muinasjutte ei ole oma sisu poolest mitte algupärased, waid sagedasti on jutuained laenatud teistelt rahwastelt. Isegi suurtel rahwastel ei ole palju algupäraseid jutte, kuidas peaksid siis eestlased, kes oma karidusejärje poolest neist madalamal seisid, selles asjas erandiks olema. Hea osa muinasjutte, mis haritud rahwaste keskel liikumas, tuleb ainete poolest pidada Europa, Aasia ja Afrika rahwaste ühiseks waranduseks. Nagu koduta loomad, ütleb Kreutz-

wald, rändawad muinasjutud ühest kohast teise ja kujunewad seal juures oma wälimuse poolest selle rahwa kommete ja wiiside järele, kelle suhu nad sattunud. Wähem kui muud rahwaluule tooted kannawad nad rahwuse laadi. Ehk küll õiguse pärast maailma-kodanikud, wõiwad nad siiski igal maal ja iga rahwa seas isesuguse kuju omandada ja koduseks saada. Nagu Eisen [1]) seleletab, tunnewad kõik Europa rahwad näit. jutu „Imesõrmusest“, ka Aasias liigub ta indulaste, siirialaste, araablaste ning jaapanlaste keskel, ja isegi Afrika neegritel pole ta tundmata. Meie juure on muinasjutud mitmelt poolt sisse rännanud. Eiseni arwamiste järele on siin kahte peawoolu märgata. Idawool toonud meile slaawlaste, läänewool germaanlaste kaudu jutuaineid, mis need rahwad ise kaugemalt saanud. Peale selle on põhja- ja lõuna-naabritelt, soomlastelt ühelt poolt ja leedulastelt ning lätlastelt teiselt poolt jutuaineid laenatud. Nende ainete omandamist edendas läbikäimine wõõraste maadega, kauplemine, sõjakäigud ja muud kokkupuutumised. Ehk meie muinasjuttudes küll palju wõõraid, üleüldiseid põhjusjooni leidub, on loow rahwa waim neile nii isewiisilise, rahwusliku kuue tõmmanud, et neid enam ei wõi wõõraste rnhwaste waimusünnitusteks pidada.

Muinasjuttude jaotus.

Eesti rahwaluules on muinasjuttude wald laialine ja rikas. Meie wõime siin ainult lühikest aega nende juures wiibida ja tähtsamaid ning luulelisemaid osatada. Hõlpsamaks ülewaateks jagame nad sisu poolest üksikuteks jutusalkadeks. Iga salk nende hulgast teeb ühe ja sellesama ainega tegemist ja awaldab iseäralisi ühiseid tundemärke. Tähtsamad jutusalgad on: 1. Elajajutud. 2. Müütilised jutud. 3. Waimujutud, nimelt lood maja-, metsa-, wete- ja soohaldiatest ja surnute hingedest. 4. Moondamise jutud. 5. Wanapagana jutud. 6. Olulised ja 7. kohalikud ja ajaloolised jutud.

Elajajutud.

Elajajuttudeks nimetame neid luulelugusid, mille tegelaste hulgast kas üks wõi kõik loomad on. Siia ei loeta

[1]) Talupoisid kuningate wäimeesteks, sisseiuhatawad seletused.

neid jutte, milles inimene looma näol, ehk jälle elajas inimese kujul tegelasena esineb.[1]) Elajajutte wõime pidada kõige wanemateks rahwaluule sünnitusteks, sest nendest ilmutab end see ajajärk rahwa elust, mil inimene oma ümbruses asuwal loomariigil samasuguse elu ja iseloomu arwas olewat, kui inimesel eneselgi. Elajajuttudes tegelastena ilmuwatel elajatel ei ole peale meelemõistuse ja kõneanni midagi muinasjutulist. Selle aja waimusünnitused on peaasjalikult tähelepanemise wili, kuna kujutuse wõim ja mõtlemise töö enam wähem puuduwad. Kõige wanemad ja algupärasemad elajajutud kujutawad ainult elajate tegusid ja toimetusi, alles hiljemal ajal on neist õpetlikud jutud, allegooriad, satüürid wälja arenenud, milles meile piltlikult püütakse silmade ette seada inimeste wigu ja puudusi. Niisugused kunstlikud sünnitused jääwad tõsistest elajajuttudest oma luulelise wäärtuse poolest kaugele taha.[2])

Eestlaste suus liikuwate elajajuttude arw, mis tänini trükis ilmunud, ei ole wäike. Nende seas leidub hulk niisuguseid, mis tuttawad on peaaegu terwes Euroopas, Araabias ja Afrika neegrite keskel, näituseks: kalapüüdmine jääaugust sabaga. See rahwuswaheline elajalugu ilmub lugemata teisendites, kuid tema põhjusjoonteks jääwad suuremalt osalt ikka hännaga kalapüüdmine ja hännast ilmajäämine, lastagu seda kas karu, hunti wõi hüänet läbi teha. Kõige tähtsamad ja luulelikumad elajajutud on need, milles ülemad elajad, nagu; rebane, karu, hunt, lammas jne. tegelastena lastakse esineda. Enamasti ilmuwad jutus kaks wastast, kes üksteisega wõitlewad. Rebane, kes nõrk loom, edustab enamasti suurt waimuosawust, kawalust, tigedust, kahekeelsust, kahjurõõmu, pilkamisehimu ja omakasu püüdmist rumalate keskel. Tema wastane hunt on küll palju tugewam, kuid muinasjutt teeb ta ahneks, rumalaks, kelle kehaline wõim alati rebase waimuosawusele peab alla jääma.[3]) Nii ilmub elajajuttudes ena-

[1]) Kaarle Krohn, Eläinsadut, Suomi III, 1. lhk. 42.

[2]) Jõgewer, Eesti muinasjutnd, Eesti Kirjandus III. a. nr. 4.

[3]) Karu, hunt ja rebane. Rosenplänter, Beiträge VIII, lhk. 120. — Rebane ja hunt. O. Kallas, 80 Lutsi maarahwa muinasjuttu, lhk. 194. — J. Jõgewer. Eesti muinasjutud I. Tartus. 1915, lhk. 71.

masti kahewõitlus waimujõu ja waimukehwuse wahel, kus juures waimuosawus alati wõidab. Kuid see siht, mis siin esineb, ei ole mitte, nagu tihti kunstluules näha, jutu sünnitaja, waid ilmub siin kui järeldamine, waatlemine jutu loomuliku wiljana. — Karu on muinasjutus osalt weel rumalam kui hunt, peale selle weel kohmetu ja arg. [1]) Niisamuti lastakse ka lammast waimukehwust kehastada. [2]) Mõnes teises elajaloos etendawad kawala rebase osa harakas, karu ja ööpik, kuna wares, wask-uss ja teised rumala hundi asemele on astunud. [3])

Hiljemal ajal tekkinud elajalugudesse leiame põimitud olewat katoliku-usu aineid, millest wõime järeldada, et ristiusu aeg muinasjuttude peale mõju awaldas [4]).

Müütilised jutud.

Müütilised jutud pajatawad lugusid jumalate ja kangelaste elust ja tegudest. Uuemates rahwaluule korjandustes müütilisi jutte küll ei leidu. Mis meil neist olemas, nagu: „Loomine“, „Emajõe sündimine“, „Koit ja Hämarik“, „Endlajärw ja Juta“ jne. on wanemal ajal Fählmanni poolt Saksa keeles üles tähendatud, [5]) kes õpetatud maailma tahtis tutwustada Eesti rahwaluule rikkusega ja iluga. Awaldatud luulepärlid wõeti wastu umbusaldusega ja kadedusega. Ei tahetud sugugi uskuda, et Eesti rahwal wõiks olla nii tähtsat waimuwara, nii kõrget ja kaunist luulelendu, ja peeti Fählmanni ülestähendusi tema oma waimusünnituseks. Kuid mitmed neist lugudest, nagu „Koit ja Hämarik“ on ka teiste korjajate kõrwu puutunud ja teisen-

[1]) Mees ja karu jagawad põllusaaki. M. J. Eisen, Rahwaraamat II, lhk. 106

[2]) Jänes ja lambad. Eisen, Rahwaraamat IV, lhk. 22.

[3]) Wares teeb taari, E. K. S. aastaraamat 1889, lhk. 18. Wares ja konn, Beiträgd VIII, lhk. 129.

[4]) Waderiks käimine. Kunder, Eesti muinasjutud, lhk. 31. Loomad pattusid parandamas. O. Kallas, 80 Lutsi maarahwa muinasjuttu, lhk. 196.

[5]) Verhandlungen der gel. estn. Gesellschaft, I, 1 lhk. 38—48, I, 3 lhk. 84—87 II, 4 lhk. 72—76. Eesti keeles: Dr. Fählmanni kirjad, lhk. 9—34, ja Friedrich Robert Fählmanni kirjatööde kogu I. Tartus, 1915.

dites üles kirjutatud. M. Weske tõendas kahe teisendi waral, mis ta Rakwere kihelkonnast üles kirjutanud, et Fählmann „Koidu ja Hämariku“ lugu mitte pole ise wälja mõtelnud, waid et see kui põline omandus weel hiljuti rahwa suus liikus. Kahtlemata usutaw on see „Koidu ja Hämariku“ teisend, mis saarlaste suust üles kirjutatud.[1]) Wististi on lugu nii, et Fählmann meie tuttawate müütiliste juttude aineid küll rahwasuust kuulis, kuid neid ise täiendas ja kaunistas ja seesuguseid mõtteid sisse segas, mis rahwale wõõrad. Fählmanni ülestähendustel puudub teaduslik wäärtus, sest et neid mitte kõikumata tõenduse materjaliks ei saa tarwitada, kuid oma sisu poolest kuuluwad nad siiski Eesti rahwaluule hulka. Pealegi on nad Eesti luule ja waimuelu kohta üleüldse niisuurt mõju awaldanud, et neist kirjanduseloos wõimata on mööda pääseda. Põhjaliku seletuse nende lugude sisu ja tähenduse kohta on L. Raudkepp[2]) kirjutanud, kelle tööd osalt siin ka tarwitatud.

Loomine

Kõige silmapaistwam Fählmanni müütos on „Loomine“, mille terwe rida jumalaid esineb. Selle muinasloo alusele rajatud mütoloogiat ei peeta enam rahwapäraseks, sest et rahwasuu praegu mõndä neist jumalatest, näit. Wanemuist ja Ilmarist nime pidi ei tunne, ega nende tegudest midagi ei mälesta. Selle wastu on Wanaisa ehk Taara ja Lemming rahwale tuttawad. Arwatawasti on Wanemuise ja Ilmarise nimed, mis Fählmann rahwasuust ütleb kuulnud olewat Soomest kirjalist teed meie juure jõudnud.

„Wanaisa elas kõrges taewas, tema katuse all säras kaunis päike“. Lihtsalt, ilma et keerulisi, tumedaid mõtteid maailma esimese alguse kohta oleks awaldatud, hakkab see muinaslugu peale. Eestlane lahutas maa taewast, taewas elab kõrgem jumalik waim, maa on inimese eluase. Wanaisa ehk Taara on üleilmline, kõrgem kui inimesed. Greeklaste jumalad elasid Olümpose mäel, inimestele lähemal, neil oli ka rohkem inimlikka omadusi. Taewas säras kaunis päike. eluallikas. Päike oli esimene wahend, ollusline kaasaitaja

[1]) Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1889, lhk. 25.

[2]) Eesti luulewara. Postimees 1902, nr. 248—150, 1903 nr. 116—152.

maailma loomise juures. Wanaisa on Kalewid loonud. Wanaisa tahtis enda ümber isikliku elu näha, mille tema waimuwõim walitseks, milles tema tegewus korduks, milles wabatahtlik tegewus ilmuda wõiks. Kui Kalewid oma waba tahtmist mööda maailma ilustasid, siis ütles Wanaisa: „Nii on õige, mu lapsed. Teie asi on maailma iluga ehtida.“ Missugune kena, kõrge mõte wabast eluedust! Toorele tombule oli wärske eluidu sisse pandud, Kalewid pidid nüüd elu ja ilu oma tahtmise järele nähtawale tooma.

Wanemuine oli laulukangelane ja Wanaisa tark nõuandja, seega rohkem jumaluse lähedal, kui teised, Ilmarine — kunstide kangelane, tegewuse kandja, elas rohkem taewalaotuses, ilmas, tuuleõhus, seega maa ligidal. Lämmeküne oli rõõmukangelane, tema eluase oli maa, kus uus, noor elu oma esimeses jõu- ja rõõmutujus lehwis ja liikus. Wanemuine oli wana, Ilmarine keskealine, Lämmeküne noor. Missugune korrapärane, ühest keskpaigast ringkujuliselt ennast maa peale laotaw, kontsentriline olemine ja elu! Eesti rahwa jumal pole mitte wägew sõjajumal, nagu sakslaste Wodan, ei ka jahijumal, nagu indianlaste juures, ei ka seesugune kartust ärataw müristaja, nagu greeklaste Zeus. Eesti Taara on tarkusejumal, kes luulest ja laulust, waimlise ja kehalise töö osawusest suurt lugu pidas. Inimene luuakse nõrk, taewalised Kalewid tehku nendega sõprust, et sel teel kangem sugu sigiks. Headus olgu maapealse elu põhjus, seepärast peab hõeluski headusele järele andma ja oma inetusega inimest enesest eemale tõukama. Müütos awaldab selget ja puhast waadet elu ja looduse sündimise peale. Elu allikas on tark Wanaisa kõrges taewas, taewast laotab ennast elu laiali maa piirideni. Wanaisa armastab waba eluedenemist, tunneb rõõmu maa elust ja ilust. Maapealset elu kaunistab kõige ilusamini ja wägewamini laul ja luule. Inimene, maa pealne walitseja, toetagu Wanaisa tegewust ja wõidelgu hõeluse wastu.

Emajõe sündimine.

Eespool seletatud ilmawaadet täiendab weel „Emajõe sündimise“ lugu, mis juba rahwa seas laiemalt tuttaw on. Inimene oli alamal haridusejärjel, oma ilmawaate poolest läbi ja läbi subjektiiwne, ikka enese peale ja enese üle mõtlew. Nagu laps tihti arwab, et iga meeldiw asi tema päralt peab

olema, et igaüks tema tahtmist peab tegema, et tema isik tema ümber olewa elu keskpaik on, — nii arwasid ka wanad rahwad oma lapse-eas, et inimene on kõige maapealse elu keskpaik. See waade põhjenes ühelt poolt inimese iseteadwuse alusel, mis teda tema kõrgema mõistusega ja selgehäälelise keelega juba wanal hallil ajal üle kõige looduse tõstis. Teiselt poolt juurdub seesugune waade endise inimese kitsas waimu- ja mõttepiiris: ta ei saanud loodusenähtuste põhjusest aru, ei otsinud neid põhjusi õieti, wõrdles nähtusi iseenesega. Seda wana ilmawaadet tuletab ka „Emajõe sündimise“ lugu meele. Inimest enne Emajõe kaewamist maa peal ei elanud. Et tema loomade hulka wõiks elama asuda, seks kaewetakse tema elukohaks ise jõgi, Emajõgi, kantakse mulda suureks künkaks kokku, hoolitsetakse selle eest, et tuul, paha ilm ega päikese palawus inimesele liiga ei teeks. Seks paneb Wanaisa hulga elajaid tööle. See sünnib kõik inimese pärast, tema kasuks.

Kui jõesäng walmis sai, walas Wanaisa kuldkausist wee sisse ja tegi ta oma hingeõhuga elawaks. Wanaisa hingas oma eluõhust ühe jao wee sisse. Kas wõib weel kenamalt wee jõust ja mõjust looduses rääkida! Wett on igalpool olemas, olgugi mõnes kohas wähemas kogus ja ärawarjatud olekus. Wesi mõjub selle ehk teise maa kliimasse wäga ja aitab palju seks kaasa, et inimene oma ihu- ja waimutööd hea tagajärjega wõib teha. Ei ole ime, et Greeka mõttetark Thales wee sees kõige elu edu ja alguse arwas olewat ja meie loodusearstid wett suuremaks tolerdamise abinõuks kiidawad. Ka usulik külg tõstab seda tähtsust, mis weel on. Wanad eestlased arwasid, et jumal oma jõu ja abi mitmesuguste loodusenähtuste sisse on ära peitnud, et maa peal asju ja ollusi olemas, mis inimese ja jumala wahel wahendiks on, et jumalik wõim inimese ligidal ja käepärases naabruses oleks. Nõnda kirjeldab müütos Emajõe sündimisest meile seda Wanaisa tegewust maa peal, milles ta oma hoolitsewat, isalikku meelt, sihikindlat kõlbluse toetamist ja oma iseduse lähenemist maapealse elu poole näitab.

Keelte keetmine.

„Emajõe kaewamisega“ seisab „Keelte keetmise“ lugu sihi poolest lähidas ühenduses. Mõlemate põhjusmõte

on iseenese ülendamine. „Keelte keetmise“ lugu näitab, et eestlane wäga wõib iseennast täis olla, oma häid omadusi, oma keelt ülistada ja teisi rahwaid halwaks pidada.

„Koit ja Hämarik“, „Juta ja Endel“ ja „Widewik ja Kuu“ on kolm rahwaluule pärlit, mille sarnaseid wähe leida. Kõiges kolmes müütoses on armastus põhjusteemaks: nad annawad rahwa sügawast luulest ja iluarmastawast tunderikkast südamest kõige parema tunnistuse. „Koidus ja Hämarikus“ kujutab rahwas lühikest suweööd, milles eha ja koit kokku puutuwad. Hämariku piiga wõtab iga õhtu kustuwa päikese wastu ja annab ta hommikul nooremehe Koidu kätte, kes ta jälle põlema süütab. Wanaisa tahab noorte inimeste truud kohusetäitmist seega tasuda, et neid tõotab meheks ja naiseks kokku panna, kuid armastajad paluwad luba igawesti peiuks ja mõrsjaks jääda. „Endel ja Juta“ on kurb armestuselugu. Wanemuise nägus kasutütar Juta“ elas Endlajärwe kaldal. Järw oli Juta päralt, tema kaitse all seisid järwe kalad ja kallastel elutsewad linnud. Alt orust kuuldub mäe otsa Juta laul, tema armastuse kurtmine, sest Juta peig, Ilmarise poeg, uppus järwe ära. Leinawale neiule tegi Ilmarine imeliku liniku, mille läbi waadates õnnelikku minewikku wõib meelde tuletada ja seda nagu uuesti weel kord läbi elada. Juta oma imeliku linikuga tähendab seda mõju, mis luule inimese peale awaldab.

Koit ja Hämarik.

Endel ja Juta.

„Widewiku ja Kuu“ loos jõuawad armastajad õnnelikult sihile. Wanaisa tütar Widewik tuleb õhtul kahe härjaga põllult kündmast ja wiib enne kojuminekut loomad jõele jooma. Kumer Kuu taewa serwas walgustab maad, tema särawad, hõbekarwa jooned maaliwad imeilusa neiu kuju wee pinnale. Seda nähes süttib noore Kuu süda armastuses Widewiku wastu põlema. Ta unustab oma öösised ametikohused ära, libiseb taewast alla jõe lainetesse, et seal neiu kujuga ühineda, jõeweest Widewlkule silmi waadata ja salasõnadega temale armastust awaldada. Pilkane pimedus katab nüüd maad. Üks härg läheb waheajal oma pead metsa rohtu sööma. Seda juhtumist tarwitab halliwatimees hunt ja murrab härja ära. Küll manitseb õitselind:

Widewik ja Kuu.

"Öö pikk, öö pikk,
Laisk, laisk, tüdruk, tüdruk,
Küüt, Must, Küüt, Must,
Waole, waole!
Too piits, too piits, tsäh, tsäh, tsäh!"

kuid Widewik ja Kuu ei pane ööpiku hüüdmist tähele, nende silmad näewad üksnes armu ilu ja elu. Kui Widewik wiimaks armu õnnest ärkab, näeb ta hundi kuritegu ja hakkab ärdasti kaebama. Tema nuttu kuuleb Wanaisa ja tuleb hundi kuritegu karistama. Ta tõstab härja ühes hundiga üles taewasse ja rakendab nad tähewankri ette. Kuu ja Widewiku kihlab ta abielupaariks. Widewik peab selle järele walwama, et Kuu õigel ajal oma teele läheb maailma walgustama ja et teistkorda enam pilkane pimedus maad ei kataks.

Waimude jutud.

Eesti muinasusk.

Waimude jutud kõnelewad nägemata waimude elust ja tegewusest. Soome sugu rahwaste kõige wanem usk oli surnud hingede kumardamine. See põhjenes arwamise peal, et hing suremata on. Nimelt arwati, et hing pärast inimese surma tarretanud surnukehas edasi elab ja kõike seda tarwitab, mis inimesel maapealses elus ära kulunud, peawarju, riiet ja toitu. Sellepärast kanti surnukeha eest suurt hoolt, pesti puhtaks, seati korralikult riidesse, pandi temale hauataguse elu jaoks toitu, tööriistu jne. hauda kaasa. Suri mõni lugupeetud ja austatud perekonna pea ehk uku ära, siis rawitseti tema surnukeha seda suurema hoolega ja lasti temale iseäralisel mõõdul lugupidamist ning austust osaks saada. Lugupeetud surnud tõusid kõrgemateks olewusteks, kes aunime uku kandsid. Austatawaid ukusid oli esiotsa palju, kuna wiimaks müristamise-jumal selle nime endale päriseks omandas. Peale Uku on tal weel teisi nimetusi, nagu W a n a i s a, T a e w a t a a t, Ä i k e, K õ u, P i k e r jne. Tema tegewusest kõneldakse: „Pilwetaat kogub pilwed kokku ja ajab nad üles"; „Kõu hüüab, kärgib"; „Piker saadab tuliseid nooli"; „Äikese wihmukesel tuleb õnnistus alla". Wiimaks kannab seesama ülijumal weel nime T a a r a, mis mõ-

nes Soome-Ugri keeles taewast, teistes müristamist ja müristamise-jumalat tähendab.

Paiha, kuhu surnud maa alla läksid, nimetati Manalaks ehk Tuonelaks ja selle elanikka manalasteks, kes rõõmuta warjuelu elasid. Selle surmariigi walitseja oli Mana ehk Tuoni, ilma armuta ja leppimata jumal. Tema ei andnud oma saaki kunagi tagasi. Eesti muinasusku tuleb animismiks ehk spiritualismiks, s. o. hingede ehk waimude usuks nimetada. Meie esiwanemad ei kumardanud mitte looduse wägesid ja loodud asju endid, waid nemad otsisid looduse wägede ja loodud asjade tagant hinge, waimu, haldiat, kes neis asus ja neid warjas.[1]) Haldias, Soome haltia, tähendas kaitsewaimu (*genius tutelaris*). Wanade eestlaste arwamise järele kubises terwe loodus täis waime. Igal asjal looduses oli oma kaitsewaim, oma haldias. See haldias oli kas puu, kiwi wõi weekogu loonud ja kandis oma loodud asja eest hoolt. Ometi ei olnud haldias mitte selle asja külge köidetud, mis ta loonud, waid ta wõis takistamata ühest kohast teise liikuda. Inimestele ilmudes wõisid nad enestele mõnesuguse kuju walida. Kord awaldab haldias ennast suure heinakuhja, kord pöialpoisi wõi jälle hiiglase näol, wahest wõtab ta endale ka looma, põdra wõi metshärja kuju. Mõnikord rändab haldias inimese kõrwal, ilma et teda tähele pandaks. Inimene kuuleb küll tema häält, aga silma ei paista midagi; ainult haldia tegudest wõib tema jälgi ära tunda.[2]) Meie esiwanemad ei pidanud haldijaid mitte jumalateks, waid waimudeks. Need waimud pidasid eluaset kas majas, õues, metsas, wees, laewas ehk mujal. Sedamööda, kus keegi waim asub, nimetatakse teda kodu-, õue-, metsa-, wesi-, soohaldiaks, maa-aluseks, rahaaugu waimuks jne. Elukoha järele on haldia loomus mitmesugune. Mõned haldiad on kurjad, teised lahked waimud. Haldia ja jumala wahel on see wahe, mis üksiku asja ja üleüldsuse wahel. Wesihaldias näit. on mõne üksiku wee kaitseja ehk ka üksiku wee elanik, Wete-ema on aga wete walitseja.

[1]) W. Reiman, Eesti muinasusk. E. Ü S. album V, lhk. 83 j.

[2]) Wôrdle: M. J. Eisen, Haldijad. E. Ü. S. album III, lhk. 83 j. e.

Koduhaldiad.

Koduhaldiate, majawarjajate ehk hoonehoidjate asupaigaks on elumajad, rehed, saunad jne. Seal teewad nad tihti suurt kolinat ja mürinat, mis seda peab tähendama, et keegi majas ära sureb. Koduhaldiaid austatakse ja kardetakse, aga neid ei armastata, sest et nad harwa inimestele head teewad. Enamasti keidawad nemad majarahwaga nalja, kuid kes neid selle juures segab, selle peale saawad nemad kurjaks. Mitmed lood koduhaldiatest on Kunder üles kirjutanud.[1]) Kord nähtud koduhaldiaid hallide sikkude näol rehes haampalkide peal. Kui neid seal hirmutama hakatud, wisatud laudilt wartu rehelistele kaela. Kui mõisa opmann kord rehe lae peale läinud salaja luurima, kas rehelised hoolega tööd teewad, siis wisanud haldiad tema ülewalt alla reheliste sekka. Koduhaldiaid oli pidu ajal waja söökide ja jookidega meelitada.[2]) Õlut juues pidi wahtu majawarjajale, kauni õnne kandjale maha walatama. Sellest pruugist on iseäranis saarlased pulmapidudel hinni pidanud.[3])

Mets- ja wesihaldiad.

Kõige arwurikkamad ja ilusamad on need waimude jutud, milles metsa- ja wesihaldiad tegelastena esinewad. Need lähewad teistest Eesti muinaslugudest, milles harilikult tondiline hämarus ja kurwameelsus silma paistab, eluröömsuse poolest lahku, mille poolest muidu greeklaste päikesepaistelised muinasjutud tuttawad on.[4]) Eesti metsa- ja wetewalla muinaslugudest leiame hulga kujusid, mis mehisusest, iludusest ja õrnusest tunnistust annawad. Iseäranis õpime metsalugudest metshaldiat kui tüseda loomuga ja mehise meelega metsawaimu tundma. Tema eluase on mets. Wahest ilmub tema kui wanataat, kel suur kasetohust kübar peas ja walge puusambla sarnane habe suus. Siis kutsutakse teda metsawanaks.[5]) Kes metsa ja metsaelanikka armastab ning hoiab, sellele teeb metsawana head, kuid metsawargaid, küttisid ja metsas wandujaid poisikesi käib tema mitmel wiisil hirmuta-

[1]) Halliad ja mardused. Eesti muinasjutud, lhk. 145 j.

[2]) Kreutzwald, Boecler, der Ehsten abergläubische Gebräuche, lhk. 39.

[3]) Holzmayer, Osiliana, lhk. 21—22.

[4]) J. Jõgewer, Eesti muinasjutud. Eesti Kirjandus III. a., lhk. 289.

[5]) M. J. Eisen, Metsawaim. Rahwaraamat I, lhk. 75 j. J. Jõgewer, Eesti muinasjutud I. Tartus, 1915

mas. Puuwarga hobuse suu kõrwast hakkab ta pika wanamehe näol kinni ja juhatab hobust oma tahtmise järele. Kes pühapäewal lindusid ajab ehk puid raiub, neid katsub metshaldias eksiteele saata. Kui kütt metslooma ehk linnu häält järele teeb, siis wastab metshaldias loomade wiisil ja meelitab küti jahiloomadest eemale. Seesugusel korral kannab ta kõwersilma nime. Kui neid puid raiutakse, mis metshaldiale iseäranis armsad on, siis teeb ta puuraiuja silmad segaseks, nii et wiimane puu asemel kiwile ehk kännule pihta taob. Wahest kukub puuraiujal metshaldia kiusul kirwes warre otsast maha. Niikaua kui puuraiuja kirwest kohendab, kaswab puul raiutud koht uuesti kinni. On ka seda ette tulnud, et metshaldias inimese enesega maadlema kutsus. Enamasti käib ta jõud inimese omast üle, ainult targad saawad haldia üle wõimust. Ausatele neidudele wõib juhtuda, et metshaldiad neile kosja tulewad. Kes wastu panewad, neid wiiakse wägise metshaldiale naiseks. Seesugusest abielust lapsed wõiwad kui inimesed maailma elama minna, aga nad käiwad teistest surelikkudest kaugelt ette. Näituseks kostab nende hääl seitsme wersta taha.

Metshaldiate hulgast on mitmed, nagu Kasewaim, Tammewaim jne. nime pidi tuttawad. Tammewaim kingib puuraiujale, kes tema kaitse all olewale tammele kirwega läheneb, kuldwitsaksse, et mees tamme raiumata jätaks. Haldias tõotab kõik täita, mis mees iganes soowib. Mees tõuseb antud kuldwitsakese abil mõisnikuks, kuberneriks ja wiimaks keisrikski, aga kui ta täitmata meelel jumalaks tahab saada, siis jääb ta kuldwitsast ilma ja ta ise muudetakse karuks. [1])

Iseäraline metshaldiate liik, Eesti waimude-ilma sära ja uhkus, on õrnad ja lustilised murueide tütred. Terwe kari kaunid tütreid ehib metsataadi ja murueide kodu. Neid murueide tütreid sai üks noormees näha, kes targa õpetust mööda kolmel neljapäewa õhtul järgesti kolme risti allikal käis hallika weega silmi pesemas.[2]) Kui ta siis kuuwalgel ööl allika lähedusesse waritsema jäi, tõttas salk noori neidusid kahinal ja sahinal ligidal olewale laialdasele murule. Neil olid

Murueide tütred.

[1]) Eesti rahwaraamat V, lhk. 72.

[2]) Eeisen, Rahwaraamat I, lhk. 84.

lumiwalged riided seljas ja üks ikka kaunim kui teine. Allika ligidal jäid nad seisatama, tegid ringi ja algasid heljutantsu, kus juures nende jalad nähtawasti sugugi maa külge ei puutunud. Noormees soowis enesele sada paari silmi, et seda ilu ja kaunidust paremini näha. Wiimaks tuli temale igatsus südamesse ühte neist piigadest kinni tabada ja enesele kaasaks koju wiia. Kui neiurong korra jälle ringtantsul üsna tema peidupaiga juure tuli, tormas noormees nagu kuul neiude hulka. Ta sai ka kõige ilusama neist kätte, kuna teised walju kiljatusega nagu tina tuhka ära kadusid. Noormees wõttis kauni muruneiu sülle ja wiis ta koju. Poolteed wäewõimuga, poolteed meelituste ja maiusepalade waral jõudis noormees rööwitud metsapiigat niikaugele rahustada, et see uute oludega leewis ja nooremehele kaasaks heitis. Küll käis murueit ööseti tütart meelitamas, et see mururiiki põgeneks, seal igaweses nooruses ja õnnes edasi elaks, kuid tütar jäi siiski wananewate põrmupõliste hulka, sest et ta tundis, et elu ilma armastuseta midagi wäärt ei ole. Murult toodud abikaasa elas noormehega wäga õnnelikku elu. Selles jutus näeme, kuidas metsawaimud inimestega sõbrustawad, kuidas muruneid sureliku mehega abielusse astub. Kuid muinasjutt peab ka seda wõimalikuks, et surelikud mururiiki pääsewad, waimudega läbikäimist peawad, et metsawaimud inimeste eest, nimelt laste eest, hoolitsewad. Seesugune sisu on näituseks juttudel „Tontla mets“ ja „Udumäe kuningas“.[1])

Wetewaimud.

Ka wetes on Eesti muinasjutulisel waimuriigil hulk kodakondseid, kes toredates weealustes lossides elawad. Wetewoode kuningas on A h t i, tema kõrwal ilmub Wete-ema. Peale nende on igal järwel, jõel, allikal ja ka igal kaewul weel oma iseäralik weewaim ehk haldias. Need on Wete-ema tütred, w e s i- ehk m e r n e i t s i d. Wete-ema ja wesineitsid ehk weehaldiad näikse hea südamega waimud olewat. Wete-ema kingib kord waesele tütarlapsele, kes järwe kaldal oma wanemaid taga nutab, suure waranduse.[2]) Kui mereneitsi kord

[1]) Kreutzwld, Eesti rahwa Ennemuistesed jutud, lhk. 16 j. 47 j.

[2]) J. Kôrw, Wete ema heategu, Eesti rahwa muistejutud jne., lhk. 47 j.

isa käsu peale peab laineid kohutama, s. o. merewee mässama ajama, siis hakkab ta kaastundmuses meremeeste wastu, kes nüüd hukka peawad saama, haledasti nutma. Peale mere kohutamise on mereneitsite kohus ka weel mere karja hoida. Oma karja lasewad nad wahest kuiwale maale sööma. Juhtub siin karjale õnnetus, siis lähewad mereneitsid nuttes merde tagasi. Muidu wõtawad Wete-ema tütred inimeste saatusest heameelega osa. Üks neist on hiidlastele merele juua toonud. Sarnaseid lahkeid mereneitsid on surelikud noored mehed ka naiseks kosinud.[1]) Tuleb sedagi ette, et weeneitsi ise surelikkude hulgast omale peiu wälja walib, kuid seesuguse waimudeilmast pärit olewa naise peale jääb eluks ajaks mõni saladusekate. Ia kui mees uudishimu wõi mõne muu põhjuse pärast seda saladust püüab kätte saada, siis jääb ta oma kaasast ilma ja lõpetab õnnetuses oma elupäewad.[2])

Umbes seesugune oli Eesti weehaldia esialgne kuju. Kui eestlased germaanlastega, nimelt rootslastega ja sakslastega kokku puutusid, õppisid nad nende näkki tundma ja wõtsid selle warsti omaks. Ainult neis paikades, kus Soome mõju rohkem tunda, näit. Soome lahe rannal, jäi endine lahke weehaldias rahwa meele, mujal unustati ta ära, ehk ta muutus Skandinaawia ja Saksa mõju all tigedaks näkineitsiks. See ilmub walges riides, toredas ehtes ja uhkes olemises. Sagedasti istub kullajuukseline näkineiu wee ääres kiwi peal, laulab ehk mängib kannelt, soeb kuldkammiga oma kaunid juukseid.[3]) Mõnikord nähakse teda ka alasti, iseäranis suplemise ajal. Mitte ainult tema laul ei meelita kuulajaid weepõhja, waid näkineitsid püüawad ka weel muidu inimestele paha teha, neid ära uputada. Aga enne uppumist ilmuwad nad surma ette kuulutama. Kord nähtud ühel õhul, et ilus tüdruk ratsa mööda järwepinda sõitnud. Warsti pärast seda uppunud keegi linna noormees järwe ära. Mõnes kohas nõuawad näkineiud enestele määratud aja järele ohwrid.

---

[1]) Merest leitud neiu, Eisen, Näki raamat, lhk. 57.

[2]) Näkineitsi, Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistsed jutud, lhk. 132.

[3]) Kuld kamm, Eisen, Näki raamat, lhk. 49. Lausa nähtud näkineiu, I Kõrw, Eesti rahwa muistejutud, lhk, 44.

Weel palju tigedam ja kardetawam, kui näkineiud, on isane näkk, kes wahel halli wanamehena ilmub, suu pärani lahti, nagu tahaks ta kõike, mis ette juhtub ära neelda. Wahel omandab ta halli habemega ujuja ehk wee peal käija kuju. Näkk wõib ka loomade ja eluta asjade näol ilmuda. Laialt tuntakse lugu, mille järele näkk ennast hobuseks moonutas, kes ranna karjamaal rohtu sööb. Kui lapsed ta selga sõitma lähewad, wenib ta selg seda pikemaks, mida rohkem lapsi ta selga istub. Nendega sõidab ta siis ruttu wette ja uputab nad ära. Aga kui näki nime suhu wõetakse, siis kaob ta sedamaid, ilma et lastele wiga sünniks.[1]) Et lapsi, kes tarbekorral näki nime ei osanud nimetada, tigeda weewaimu käest päästa, pandud jõgede ja järwede kaldale jalapikkused inimesesurnased haldia kujud ehk nukud üles.[2]) Neid nähes ei julgenud näkid inimesi wist kiusama tulla, sest nad said aru, et neid ära tunti. Näkk wahetatakse ka tihti wanapaganaga ära. Nagu wanapagan, nõnda püüab ka näkk omale hingi. Ta uputab inimesed ära ja jätab nende kehad harilikult uputamise kohta maha. Uppunutel ei leita muud iseäralist märki, kui sinine täpp südame kohal. Sealt on näkk hinge wälja imenud. Püssiga ei saa näkile wastu panna, kui ta inimese, elaja, wõi linnu näol kallale kipub, sest et harilik püssikuul teda ei trehwa. Aga hõbekuul läheb näkile nagu ka teistele wanapagana loomu kurjadele waimudele tingimata pihta.

Maa-alused waimud.

Hoopis parem loomus on neil haldiatel, kes maa all elutsewad. Ühte osa nendest kujutatakse kui wäikesi mehikesi ette, kes maa all kulla- ja hõbedawirnade keskel liiguwad ja oma wasaratega kukapakkusid walmis taowad, mida surelikkudele mõne wooruse palgaks annawad.[3]) Seal juures saab kulla saaja mõne iseäralise käsu, ja kui ta seda käsku ei täida, siis tabab teda karistus.[4])

---

[1]) Näkk, Kunder, Eesti muinasjutud, lhk. 132.

[2]) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk, 419.

[3]) Maa-alused, Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistesed jutud, lhk. 140. Waese mehe õnn, Eisen, Rahwaraamat V, lhk. 45.

[4]) Seene-kuld, Eisen, Rahwaraamat V, lhk. 51.

Maa-aluste waimude hulgast nimetame weel iseäranis rahaaugu waime, kelle kohta rahwasuus palju muinaslugusid liigub.[1]) Neis kõneldakse enamasti warandustest, mis muisteaja sõdade puhul waenlase eest kas maa sisse ehk wette ära peidetud. Et rahamatjad surma said ja maa inimestest lagedaks tehti, pidid rahaaugud muidugi teadmatuks jääma. Ainult juhtumisi tulewad nad nüüd päewawalgele. Raha peitmisi ja leidmisi ehtis rahwas kõiksugu luule-ehetega, millesse kõlblisi arwamisi punuti. Kui niisugust raha on ära peidetud, mis ülekohusel teel omandatud, siis ei leita seda üleüldse enam üles. Rahaleidjad ei tohi leiust kellelegi kõnelda, ei tohi isekeskis tülitseda, ei pea ahned olema, ja see, kes leidja käest raha ära wõtab, langeb karistuse alla. Wahel toob leitud raha õnnetust ehk nõuab leidjalt koguni elu. Tihti tuleb ette, et rahaauk iseäralise sinise tule läbi, mis maapinnal ilmub, mõnele õnnelikule kätte juhatatakse. Kuid rahatule nägija peab siis waimude wastu, kes tema ümber istuwad, wiisakas olema, ettewaatlikult ja mõistlikult kõnelema, tuld mitte mõneks igapäiseks tuleks pidama, wahel ka teatawaid tingimisi täitma; siis muutuwad söed, mida rahaaugu waimud hõlmasse puistawad, puhtaks kullaks.[2])

Jutud moonutamistest.

Weel rohkem kui eelpool kirjeldatud waimud, erutasid wanade eestlaste meeli moonutamised. Küll wõisid ka mitmed muinasjutulised waimud, nagu näkid, kodukäijad, teise kuju omandada, kuid seesugust moonutust tarwitawad waimud harwa. Oma olemise poolest on nemad waimud ja jääwad ka nendeks. Hoopis teine lugu on nende saladusliste tegelastega, kellest moonutamise jutud kõnelewad. Need pole oma tõsise olu poolest mitte waimud, waid kas elus inimesed wõi eluta asjad, kes teatawaks ajaks waimude wiisil tegewusesse astuwad, silmakirjaks teie moe saawad. Niisugused kahepaiksed rahwaluules on luupainajad, tulihännad, oendid ja kodukäijad.

[1]) Eisen, Rahaaugu jutud.

[2]) Eisen, Rahwaraamat III, lhk. 114. E K. Seltsi aastaraamat 1889, lhk. 48.

Luupainajad.

Luupainajateks käiwad rahwausu põhjal inimesed, kes iseäraliku tarkuse abil enestele waimude omadusi nõutanud. Luupainaja wõib oma endise kuju kas inimeseks, elajaks wõi eluta asjaks moonutada, kui seda tarwidus nõuab. On tarwidus mööda, siis ilmub luupainaja jälle endisel inimese kujul. Õieti ei muuda luupainajaks käiwa inimese keha ennast sugugi, waid ainult hing. Tahab hing rändama minna, siis jääb eluta keha maha. Kuid kõik, mis hinge ta moonutuste juures puutub, see puutub ka kaugel olewat keha.[1]) Luupainaja rändamise siht on waewamine ja piinamine. Luupainaja ehk luupatakas läheb seda waewama, kellele ta kurja tahab teha. Harilikult ilmub luupainaja öösel, tihti aga ka päewal ja hakkab siis rõhuma, kui waewataw inimene silmad kinni laseb. Üles ärgates on seesuguse inimese nägu sinine, liikmed wärisewad, süda tuksub kangesti, rinnad ja pea higistawad. Keda luupainaja iga ööse tallab, see lõpeb wiimaks üsna ära, nõnda et surm ähwardab kätte tulla. Seesugused waewamised saawad niihästi inimestele kui ka loomadele osaks. Et peremehele kahju teha, käib luupainaja tema hobuseid ja lehmi tallamas. Seesugused piinatud hobused ei jaksa enam tööd teha ja lehmad enam piima anda. Kuid seal juures peab luupainaja ise ettewaatlik olema, sest kõik, mis luupainajale ta rändamisel juhtub, see puutub ka tema kaugel olewasse kehasse. Kes luupainaja wastu abi teab, wõib teda kinni püüda. Sellepärast moonutab luupainaja ennast niisugusteks asjadeks, mida raske ära tunda; näituseks teeb ta ennast pea munaks, pea õlekõrreks, pea puuleheks, pea heinahanguks, pea labidaks, toobiks, nõelaks jne. Kuid targa silma eest ei jää need asjad mitte warjule, tark mõistab luupainaja kujule wiga teha. Ta murrab kas lehe kõweraks, kõrre katki, käänab nõela silma sisse wõi teeb muud sellesarnast. Niisuguste tegude läbi sünnib luupainaja kehale kohe wiga, temal on kas jalg murtud wõi käsi asemelt ära. Nüüd pole muud tarwis, kui järgmisel hommikul seda otsima minna, kellel sarnane wiga küljes, ja kohe on luupainaja käes.

Rahwas teab sellest huwitawa loo jutustada, kuidas luu-

[1]) M. J. Eisen. Luupainaja, Narwas 1896, lhk. 31.

painajaks käiw neiu waewatawale nooremehele naiseks sai.[1]) Noormees toppis targalt saadud õpetuse järgi kõik seinapraod ja augud kinni, püüdelõksuks jäi üksnes wäike oherdiauk ukse sees. Kui luupainaja öösel meest parajasti piinas, pidi keegi majarahwa hulgast pihelgase pulga wastuoksa oherdiauku pistma. Seesuguse lõksu abil saadigi luupainaja kätte. See oli ilus neiu, kes hommikul nooremehe ees woodi jalutsil istus ja oma seisukorra pärast suurt häbi ning piina tundis. Noormees trööstis teda ja pakkus ennast temale meheks. Wangistatud luupainaja ei wõinud muidugi wastu panna, ta andis nooremehele kätt ja paari nädala pärast peeti pulmad. Noormees oli piinajast lahti saanud ja sai pealegi weel hea naise. Kuid üks nähtus pani mehe mõtlema: naine oli liig tõsine. Neljateistkümne aasta jooksul ei naeratanud ta mitte rohkem kui kolm korda. Üks neist kordadest juhtus parajasti kirikus. Kui mees naise haruldase naeru põhjust päris, jutustas see järgmist: „Wanapagan oli kirikus ja kirjutas tukkujate nimesid werise hobusenaha peale üles. Kuid tukkujaid oli nii palju, et nahk kippus kitsaks jääma. Wanapagan tahtis nahka hammastega laiemaks wenitada, kuid nahk rebenes, ja mehikesel käis pea kolinal wastu kirikumüüri. See ajas mu naerma. Aga jutusta nüüd ka, kuidas sa minu said?“ Mees wiis naise ukse sees olewa oherdiaugu juure, tõmbas pihelgase pulga eest ära ja ütles: „Siin on see auk, kust sa meie majasse tulid!“ Sedamaid kadus luupainaja tuldud teed, ja mees jäi naisest ilma. — Eelseiswat juttu on C. Recha ja J. Bergmann lugulaulu aineks tarwitanud, kuna Ansomardi temast näitemängu lõi, millele „Murueide tütar“ pealkirjaks pandud. Näitemängu peategelaste nimi on wist wabalt walitud, rahwas kõneleb seda juttu enamasti luupainajast, wahel ka näkineiust.

Tulihänd, pisuhänd, puuk[2]) ehk kratt on waim, kes

---

[1]) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 435. Eisen, Luupainaja, lhk. 60—65.

[2]) J. Hurt, Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen. Tartus, 1863, lhk. 16—18. Wõrdle: C. Russwurm, Sagen aus Hapsal und der Umgegend I, lhk. 16—19. Jung, Kodumaalt nr. 6, lhk. 30—32.

meie rahwausku põhjamaa rahwastelt laenatud. Tema peatunnus on tulehaga, mida ta lennates enese taha jätab. Tulihänd ilmub enamasti õhtul. Mõned arwawad, et tulihänd lennates suust tuld wälja ajab, teised ütlewad, et tulihänna silmadest, mis tulistest sütest tehtud, lennates tuline juga järele jääb. Tulihänna walmistamiseks läheb kolm neljapäewa õhtut tarwis. Aineteks tarwitati enamasti wanu asju, nagu näitusek.: ahjuhark selgrooks, rattarumm kõhuks, kederwars kereks, kaks poolikut puukaussi tagumiseks pooleks, kerisekiwi peaks, wokilüht lõupäradeks, kinganaelad hammasteks, klaastükid silmadeks, wankrikodarad jalgadeks, rattapöiad reiteks, margapuu ja küünarpuu käteks. Kõiki aineid oli waja kolme saksa maa pealt kokku otsida ja kolme ahjuluua paelaga kinni siduda. Tulihänna hing saadi wanapagana käest, seda tõendawad tulihänna jutud selgesti. Harilikult wanapagan koju ei tulnud, waid teda pidi otsima mindama. See oli kerge asi. Tulihänna tegijal ei olnud muud tarwis, kui neljapäewal õhtul ristteele minna ja seal wilistada. Ja wanapagan oligi platsis tulihännale hinge andmas. Kuid ainult ettemaksu eest ajas wanahõelus tulihännale hinge sisse. Ettemaksuks nõudis ta ainult kolm tilka werd pahema käe nimetissõrmest. Were andmisega müüb tulihänna tegija oma hinge wanapaganale. Et leping õhtul pimedas sünnib, saab wanapois mõne nupumehe käest ka tüssata: mõni kelm annab wanapaganale oma were asemel wõõrast werd, ehk kogun[1] punakat mahla. Pimedas ei saa wanahõelus pettusest aru, waid paneb tulihänna elama, nagu oleks kaup õiges korras. Hiljemini, kui wanapagan tulihänna tegija hinge tuleb ihust ära wiima, seletab kelm talle pettust, ja nüüd peab wanapoiss pika ninaga oma teed minema, sest et tal õiged weretilgad ja ühtlasi nendega ka õigus inimese hinge nõudmiseks puuduwad. Sellest hoolimata teeb tulihänd peremehele ustawalt tööd. Töö määratakse tulihänna ehk krati tegemise ajal juba ära. Kõige harilikum töö näib rahawedamine olewat ja rahawedamiseks muretsetakse just kõige rohkem krattisid. Raha wõib kratt aastate kaupa wedada, ometi ei saa peremehele sellest küllalt. Tihti petab peremees kratti seega, et rahakotile augu põhja lõikab ja siis käsib kotti täita.

Tihti peab peremees targa käest nõu küsima, kuidas kratile tööd leida. Kui kratt enam tööga toime ei saa, siis hakkab ta nagu häbi tundma ja põgeneb oma peremehe juurest ära. Aga häda igaühele, kes oma kratile tööd ei tea anda. Niisugusel korral kägistab kratt oma peremehe ära.[1])

Soendiks ehk libahundiks kutsutakse inimest, kes iseennast wabatahtlikult wõib hundiks moonutada ehk keda mõni nõid on selleks moonutanud. Tuttawam soendi jutt on „Rõugutaja tütar".[2]) Soendi ülesanne on teistele kahju teha. Kord moonutas keegi kerjaja, kellele armuandi ei antud, terwe pulmarahwa huntideks.[3]) Hunt soendi kallale ei tungi, sest et soend hundi silmas paistab inimene olewat. Soendit wõib ainult hõbedase kuuliga tabada, ja sedagi selja tagant. Kui libahunt kodus ehk peidupaigas asub, siis tõmbab ta oma naha nagu kasuka seljast maha ja on alasti inimene. Ehmatab teda seal juures keegi, siis põgeneb ta oma nahka maha jättes ja saab jälle inimeseks. Niisama wõib ka tapetud libahundi nahast inimese keha leida. Tuleb libahunt karja murdma, siis sööb tema niikaua toorest liha, kui teda ei nähta. Hakatakse libahunti nähes karjuma, siis muutub liha keedetuks. Libahundiks moonutawad endid inimesed tihti selle otstarbega, et sel näol lambaid warastada ja neid pärast inimeste näol toiduks tarwitada. Keegi Mahtra mõisaomanik moonutanud ennast tihti libahundiks; sel wiisil käinud ta oma lambaid murdmas ja nuhelnud pärast karjapoissi hooletuse pärast. Karjapoiss lasknud libahunti püssiga. Were jälgi mööda mindud waenlast taga otsima ja leitud mõisaherra kodus weres maas olewat ja hinge waakuwat. Kes libahundiks tahtis käia, pidi wanal kuul kolm neljapäewa tasase kiwi peal pöörlema ja järgmisi sõnu hüüdma: Soend.

„Niibes naabes nahk peale,
Kiibes kôôbes kôrwad pähe,
Siibes saabes saba taha!"[4])

[1]) M. J. Eisen, Krati-raamat. Narwas, 1895.

[2]) Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistesed jutud, lhk. 129—132.

[3]) Kuidas pulmalised huntideks saanud. M. J. Eisen, Wanad jutud, lhk. 34.

[4]) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 437 ja 438. Wôrdle: J. Jung, Kodumaalt nr. 6, lhk. 56—58. M. J. Eisen, Soend. Postimehe Lisaleht 1901, lhk. 65—68.

Kodukäijad. Moonutatud waimude hulka wõib ka kodukäijaid lugeda, kelle kohta Eisen terwe kogu sellenimelisi rahwajutte trükis awaldanud.[1]) Nagu palju teisi rahwaid, uskusid ka wanad eestlased, et kõik surnute hinged pärast surma oma puhkepaika mitte rahule ei jää, waid wahel kodus käiwad ja seal inimestega kokku puutuwad. Kodukäija on rahwausu järele paha waim, ja ta rändamine ehk koduskäimine on kas talle endale ehk kodurahwale nuhtluseks. Kodukäijateks said pärast surma enamasti need, kes maa peal õiget elu ei olnud elanud, kes õiget surma ei olnud surnud, kelle soowe ehk testamenti ei olnud täidetud, ehk keda pärast surma liiaks taga nuteti, ehk keda haua põhja wannuti. Kodukäija wõis igal ajal ilmuda, tema eest ei wõinud iialgi päris julge olla, kuid harilikult olnud ta neljapäewa õhtuti käimas. Siin juures kandnud nad wahel inimese nägu, kes suuremaks ehk pisemaks moonutatud, wahel jälle mõne looma, nagu halli härja, musta kassi, wõi kõrwi hobuse kuju. Mõnikord ilmuwad nad kõguni iseäralikul wiisil, näituseks odrakuhila, heinasao ehk weerewa muna näol. Enamasti awaldab kodukäija oma ligiolemist kolistamisega, sünnitab inimeste'e hirmu, teeb majas mõne suure paha ära, kimbutab wahel ka inimesi ja püüab nende hinge wõtta, kes teda kuidagi pahandanud.

Et surnu hing rahulikult hauas wiibiks, pandi surnule asju, mis ta elus tarwitanud, nimelt tööriistu, sööki ja jooki ja raha hauda kaasa. Oli siiski weel põhjust kodukäimist karta, siis tehti seitse risti iga ukse, akna ja wärawa peale, et kodukäija sisse ei pääseks ja katsuti mitmel muul wiisil tema rändamiseteed kinni panna.

Wanapagana jutud.

Wanapagana kujud. Wanapagan ehk Sarwik ilmub Eesti muinasloos kahel kujul. Kui ristiusu kurat, kes katoliku ajal munkade kaudu Eestimaale asus, on ta tigeda loomuga, koleda wälimusega elukas, kes ainult kurja püüab teha. Tema peapüüd on inimese sõrmest kolme tilka werd saada, et siis pärast ini-

[1]) Kodukäijad. Katse nende loomu seletuseks ja 40 juttu surnud hingede ilmumisest. Narwas, 1897.

mese surma tema hinge enesele pärida. Kord ilmub hagude raiuja juure wana hall puujalaga soldat, lubab mehe rikkaks teha, kui mees pahemakäe nimetissõrmest temale kolm tilka werd annaks. Pool lubaga, pool oma woliga tõmbab ta küünega mehe sõrmest were wälja, paneb kolm tilka karbikese sisse ja pistab põue, annab siis mehele koti täie kuldraha ja lubab weel edespidi niipalju tuua, kui mehel tarwis. Mees ostab uhke mõisa ja elab toredasti. Kui ta surema hakkas, oli kambris kolinat ja mürinat kuulda. Surnukeha ei leitud kuskilt, selle asemel oli maas ainult kolm tilka werd[1]).

Eesti wanapaganat kujutatakse rahwaluules küla wasika sarnase lollikesena, keda iga laps wõib ninapidi wedada. Tema ei tee kellelegi kurja, waid ümberpöördult jagab ta wahest inimestele kulda. Wanapaganat wõib niipalju petta, kui tahetakse, temast ei saada ka muidu wõitu. Tema käsu all on terwe kari tontisid, kes inimestele wõimalikult palju püüawad kurja teha.

Wanapagana wastased

Wanapagana suuremad wastased rahwaluules on Wanajumal, pikne, hunt, kukk ja Kawal Hans. Wanajumal on kõik head loomad loonud, wanapagan tahab kurja looma luua, kes Wanaisa õrnasid loomi maha murraks. Ta palub Wanajumala käest luba ja saab ka, aga loomale hinge sisse panna ta ei jaksa. Alles siis, kui ta Wanajumala õpetust mööda ütleb: „Hunt, tõuse üles, söö kurat ära!“ kargab hunt üles ja tormab wanapagana kallale, kes waewalt jõuab kiwi alla eest ära pugeda. Wanapagan on selle tingimisega hundi loomiseks luba saanud, et hunt teda püüaks murda. Kui sa sügisel hundi põlewaid silmi metsa ääres näed, siis tead küll, et ta wanakurja järele luurab[2]). Elutseb hunt kewadel soos, siis tuleb wanapagan harwa soo peale teekäijaid tülitama.

Kõu ja Piker wõitlewad juba algusest saadik Sarwikuga[3]), sest et wiimne headust häwitab, õnnelist elu takistab, walet

[1]) J. Kunder, Hagude raiuja, Eesti muinasjutud, lhk. 38—39.

[2]) J. Kunder, Hundi loomine, Eesti muinasjutud, lhk. 20—22.

[3]) Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk 427.

ja kiusatust külwab. Kõu sõidab Uku õues tulise wankriga ja teeb hirmsat mürinat; Piker ajab pilli, mille wägew heli põgenewa Sarwiku wastu maad paiskab, ja leekiwast wankrist kargawad nobedad tulised nooled taewast Sarwikule selga. Wees ja sügawates koobastes otsib Sarwik pikse noolte eest kiwide alt pelgupaika, aga müristamine teeb temale sealgi weel suurt hirmu ja piina. Kõue taadi teener Paristaja poeg[1]) oli oma hinge wana Tühjale ära müünud. See leping rõhus raskesti Paristaja poega, kuid Sarwik ei tahtnud lepingut muidu tühjaks tunnistada, kui Paristaja poeg pidi aitama Kõuelt piksepilli ära näpata, kui Kõu parajasti magama uinub. Sarwik wõttis Paristaja poja kukile ja tõstis ta nõiduse wäel pilwede peale, kus ta uinuwa Kõue käe alt piksepilli üles leidis ja Sarwikule salamahti kätte ulatas. See wiis wargasaagi põrgusse ja pani sinna raudkambrisse seitsme luku taha. Nüüd sai wana hõelus rahu maitsta, sest Kõu ei saanud ilma piksepillita müristada. Kuid sel ajal ei andnud taewas enam märga, kõik puud, will ja rohi närtsis põua kätte. Siis ei jäänud Paristaja pojale muud üle, kui laskis Kõue Soome targa läbi warguse jälgile juhatada. Piker muutis ennast poisikeseks ja astus kalamehe Lijoni teenistusesse. Tühi käis sagedasti kalamehe wõrgusilmustest kalu wälja kiskumas. Seda pani poisikeseks saanud Pikeri teraw silm tähele ja juhatas peremehe kalawarga jälgile. Tühi wabandas enese tegu seega, et tal waja olewat pojale pulmi teha ja sellepärast tulnud ta Lijoni wõrgust mõnda kala laenuks wõtma. Ta palus kalameest ka pulma tulla, seal lootis ta kawalusega kalamehe hinge enesele pärida. Lijon tõotas põrguliste pulmapidust osa wõtta, kui talle luba antaks wäikest poissi ka ühes wiia. Sarwik oli sellega nõus, sest ta arwas ühe hinge asemel nüüd kaks saawat. Kuid selle kutsega walmistas ta ise endale lõksu. Kui pulmapidul kõik pillid mängitud ja tantsud tantsitud olid, ütles poiss Lijonile: „Palu, et pill wälja toodaks, mis seitsme luku taga seisab ja selle peal üks lugu mängitaks.“ Wanapagan ei aimanud paha, tõi piksepilli wälja

[1]) Kreutzwald, Paristaja poeg, Eesti rahwa ennemuistesed jutud, lhk. 89–92.

ja andis poisikesele luba sellega proowi teha. Kuid poisikese asemele ilmus wana Piker ise ja puhus nii tugewasti, et Sarwik ühes perega põrandale langes. Piker tõttas aga kalamehega seltsis jälle pealmaailma ja hakkas oma endiseid kohuseid täitma. Kuid Lijon jäi sest ajast peale jumalate ja inimeste wahel wahemeheks[1]). Sellepärast kannab ta Lijoni ingli nime.

Kui kukk Sarwikut näeb, siis kuulutab ta seda oma lauluga inimestele ja hoiatab neid pimedusejüngri tegude eest. Kuke laulu ei wõi Sarwik kunagi wälja kannatada, waid paneb selle eest plehku. Sarwiku maa-alune asupaik on põrgu, kus ta suures toreduses ja külluses isanda taolist laiska elu elab. Küll on ta põhjatu rikas ja wõib mõnda hinge waranduse tõotuse läbi hukatusesse saata, kuid määratust rikkusest hoolimata on ta ometi kidsi ja ahne ja käib wahest wargilgi. Mõnikord teewad nõiad oma tarkuse waral Sarwiku teod awalikuks. Siis on mehikesel muidugi peenike peos, aga enamasti lunastab ta ennast kullaga kimbatusest.

Kui pimeduse sõber wihkab Sarwik kuud.[2]) Kord paistis kuu öösel wäga heledasti ja takistas Sarwikut tema mustade tegude juures. Sellepärast wihastas wana hõelus, wõttis tõrwatonni ja läks kuud mustaks tõrwama. Aga redel, mille peal ta üles ronis, kukkus ümber ja tõrw Sarwikule enesele kaela. Sellest tulebki, et wanapagan must on. Teise katse ajal läks temal korda, kuu tagumist külge mustaks määrida. Kui ta aga just esimese külje kallale asus, siis ärkas Wanaisa üles ja nuhtles pimeduse kuningat wägewa sõnaga: „Jäägu sa oma tõrwatonniga kuu külge kinni, märgiks, et walgus pimeduse ära wõidab.“

Suuremad wägimehed Eesti rahwaluules on wanapagana ägedad wastased. Niihästi Kalewipoeg, kui ka Tõll ja Kawal Hans wõitlewad Sarwikuga ja saawad tema üle wõimust. Kuid wiimse wõitlemisewiis läheb esimeste omast lahku. Wanema aja kangelastel olid kehalikud eluawaldused ülemäärased, kuid waimuelu poolest seisid nad laste järjel.

---

[1]) Kreutzwald, Pikse pill, E. r. Ennemuistesed jutud, lhk. 92—95.

[2]) M. J. Eisen, Kuu tõrwajad, Endise põlwe pärandus, lhk. 3—11.

Nad toetasid oma hiigla kehakaswu ja üleloomulise jõu peale. Kalewipoja ja Tõllu loos näitab rahwaluule, mis jõud jaksab korda saata, jõud, mida alati tarwiline tarkus ei juhata. Kawal Hans on juba uuema aja kangelane, kes enam nõuga kui jõuga püüab sihile saada. Jõu peale lootmine wiib niihästi Kalewipoja kui Tõllu hukatusesse. Hans päästab ennast alati kawaluse ja pettuse abil hädast. Kawala Hansu lood[1]) pilkawad lollust, kahtlust ja juhmust ja ülendawad tarkust, osawust ja kawalust. Kawala Hansu ülem püüd on omakasu. Ta astub wanapagana teenistusesse, kuid weab teda ühtelugu ninapidi ja teeb talle ühe wingerpussi teise järele. Et sulase jõudu proowi peale panna, kutsub peremees teda enesega wägipulka wedama, kuid Hans seob enda ahelatega seina külge kinni, nii et temale wõimata tuult alla saada. Peremehega wõidu kiwa wisates saadab Hans kiwi asemel elawa lõokese lendu, laseb karu enese eest wanapaganaga maadelda ja jänese temaga wõidu joosta. Mõne töö peab kohtlane peremees sulase asemel ise ära tegema, mõned peremehe käsud pöörab sulane ümber ja teeb lausa kahju. Ka herrasid narrib Hans nägu karjapoisikesi, ilma et herrad sellest aru saaksid.[2]) Wanapagana ja saksad seab pilkaw rahwaluule mõistuse poolest ühe pulga peale, nendest wastastest ei saa muidu jagu, kui ainult kawaluse läbi. Kawaluse tarwitamine pole rahwaluule kõlbluse seisukohast waadates mitte keeldud, waid Kawal Hans ülendatakse kangelaseks, nupumeheks.

Olulised muinasjutud.

Olulised muinasjutud kujutawad rahwa elu ja tegewust muistsel ajal. Meie õpime nendest juttudest rahwa elujärge, tööd ja talitusi, kombeid ja waateid tundma, saame nende waral oludest, milles rahwas endisel ajal elas, enam ehk wähem teateid. Enamasti paistab olulistest juttudest mõni kombeliku elu põhjusseadus ehk õpetus wälja. Palju olulisi muinasjutte awaldawad ühiseid tundemärke, mispärast, neid

[1]) M. J. Eisen, Hans ja wanapagan. Niisama: Kawala Hansu ja Wanapagana lugu. Tallinnas 1905.

[2]) M. J. Eisen, Hansu-raamat. Rahwa jutud kawalast Hansust.

wõib üksikuteks salkadeks kokku wõtta. Niisugused jutusalgad on näituseks: kuninga-jutud, waeselapse-jutud, lollid wennad, pilkejutud jne.

Kuninga-juttudes on kõne kuningatest, kuninga poegadest, tütardest, wäimeestest, üleüldse kuninga perekonnast. Palju aineid, mis neis ette tuleb, on wõõrsilt laenatud, siiski on meie rahwa mõttekujutus nende kallal tööd teinud ja nad Eesti olude järele ümber loonud. On ju isegi rahwa walitseja aunimi „kuningas“ wõõrsilt laenatud. Igas kuninga-jutus seatakse peategelasele raske ülesanne, kõrge siht ette, mille poole tõttamisel suurte hädaohtudega tuleb wõidelda. Põhjus, mis jutu tegelast wõitlema ajab, on kas kuninga au, wõimuse ja rikkuse ettekujutus wõi jälle tegelase enese südametunnistus, mis talle moralilisi kohustusi peale paneb. Takistusi ära wõites omandab peategelane kangelase kuju ja leiab lõpuks wõitluse järel kaunist tasu. Teiste hulgast on need jutud kõige lapselikumad. Mõnes kuningajutus, nagu „Kergejalgne kuninga tütar“[1]), wõidab kuninga poeg kuninga tütre ja kuningriigi, teistes[2]) tõuseb mõni lihtmees, nagu peremehe poeg, soldat, kingsepa õpipoiss karjapoiss jne., kuninga wäimeheks ja riigi pärijaks. On ka niisuguseid muinasjutte, milles kuninga-poeg moralilise kohustuse sunnil kehwa talupoja tütre pärast pika imejuhtliku teekonna ette wõtab, hädaohtudega wõitleb ja tütarlapse wiimaks ära päästab. Lihtneiu tõuseb siis harilikult kuninga prouaks.[3]) Kuninga jutud.

Kõigis kuninga-juttudes ilmub ühine siht, ilma et sellega just peale käia tahetakse: nad püüawad näidata, et julge ettewõtmine ja edasipüüdmine raskusi ja takistusi ära wõita aitab ja kõrgele eesmärgile wiib. Sagedasti on seesuguste juttude kangelased ainult marionetid, kes suurt midagi ei tee, waid kellele kõiksugu jõud appi tulewad.

[1]) Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistsed jutud, lhk. 50—60.

[2]) Eisen, Kuninga-jutud: Kuidas hobune peremehe poja kuningaks aitas, lhk. 22—27; Kuidas kuninga tütar seitsepaari pastlaid ühe ööga ära kulutas, lhk. 5—13; Walge karu, lhk. 14—21; Kuidas karjapoiss kuningaks sai, lhk. 33—38.

[3]) Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistsed jutud, Tänulik kuninga poeg, lhk. 112—125.

Waeselapse jutud.

Waeselapsega teeb Eesti rahvaluule palju tegemist, pühendab talle hulga jutte ja laule. (Waata alamal: „Perekonna laulud“.) Waeselapse juttude peategelane on enamasti tütarlaps, kel ema ära surnud, ainult harukorral on neis isast ja emast ilmajäänud poeglapsest kõne.[1]) See on arusaadaw. Muinasjutus tahab rahwas waeselapsele osawõtmist awaldada, temale troosti pakkuda. Iseäranis kaastundmuse wäärt on wanematest mahajäänud tütarlaps, sest et temal poeglapsest raskem on iseseiswusele jõuda ja lahkemat elujärge omandada. Elagu tüdrukust waenelaps kas oma isakodus, wõi teenigu wõhiwõõraste juures, muinasjutu järele on tema saatus alati wilets. Muinasjutt head ja lahket wõõrasema ei tunne, muinasjutuline wõõrasema on tigedus ja ülekohus ise. Waenelaps ei saa kunagi sõbralist juttu kuulda, ega lahket nägu näha, tema osa on kalgid sõnad, taplemine ja löögid. Elsel „Tontla metsa“ jutus näituseks on elu pahem kui põrgus, wõõrasema torgib ja wopsib teda hommikust õhtuni ja toidab teda halwemini kui koera kutsikat.[2]) Tihti peab waenelaps üle jõu tööd tegema, nagu käsikiwiga jahwatama,[3]) hõlpetega kaewult wett wedama, ehk nagu „Tuhka Triinu“ läätsa tuhast wälja noppima, wõi muud selle sarnast. Hoopis teine põli on peretütrel, poolõel ehk omal tütrel, kes mitmes muinasjutus waeselapse kõrwal ilmub ja keda waenelaps peab teenima. Peretütar on muinasjutus alati laisk, tige, inetu ja lohakas, sellegipärast katsutakse tema wigu kõigipidi kinni katta ja teda lugupeetud kosilastele kaasaks soowitada[4]). Waestlast ehib muinasjutt kaunimate omadustega. Ta on lahke, wirk, wäga tihti ka sale nagu osl ja nägus. Käsku täidab ta heal meelel, teeb tihti weel rohkem, kui temalt nõutakse[5]). Sellepärast on waeselapsel hulk wõimsaid abimehi, imelikka aitajaid ja kaitsjaid. Need walmistawad waeselapsele lahkuse, sõnakuulmise ja wirkuse palgaks õnnepõlwe.

---

[1]) Kuidas üks waenelaps kogemata õnne leidis Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistesed jutud, lhk. 41—45.

[2]) Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistsed jutud, lhk. 28—35.

[3]) Sealsamas, lhk, 35—37.

[4]) Wõõrasema. Kreutzwald, Eesti rahwa Ennem, jutud, lhk. 125—129.

[5]) Oma tütar ja mehe tütar. Eisen, Endise põlwe pärandus, lhk. 73—76.

Temale kingitakse kulda ja kallid kiwa waranduseks, ta saab tublile noooremehele, wahest ka kuningapojale kaasaks ja elab õnnelikku elu. Enamasti õpetawad need jutud, et armastus, sõnakuulmine ja wirkus alati kõrget tasu leiab. Peale üksikute iseloomude õpime siit weel endise aja inimeste talitusi ja pruukisid tundma, kuuleme, millest nad endid toitsid, kuidas nad oma eluülespidamise eest hoolt kandsid jne.

Jutud lollikestest.

Aga ei mitte üksnes waeselapse wali saatus ei ärata rahwa südames osawõtmist. Seda ilmutab rahwas ka weel teiste wastu, kes „halwad ilma peal". Niisuguseid leidub õige rohkesti isegi perepoegade ja peretütarte hulgas. Nimelt on meil hulk muinasjutte, milles mitu wenda, harwa ka mitu õde, tegelastena esinewad, kelle hulgas kõige noorem pisut loll ehk lühikese oiuga on. Isamajas käib tema käsi alati halwasti. Enamasti teewad wanemad waranduse jagamise juures lollile pojale ülekohut, jätawad tema päranduse osast kas täiesti ilma, ehk annawad temale hoopis tühise asja. Sedagi püüawad targad wanemad wennad siis weel lollikese käest wälja norida. Mõnes jutus, nagu „Pilli Tiidu"[1]) aetakse loll wend lihtsalt majast wälja ise omale õnne otsima, teistes selle wastu, nagu „Naljakas härja müümine",[2]) läheb ta ise wälja; mitmes lolli wenna jutus, nagu „Ilus minija",[3]) „Imelik peegel"[4]) annab isa poegadele mõne keerulise ülesande täita, mille kallal waja pead murda. Nüüd on wäga huwitaw kuulda, kuidas lollid wennad raskustest, mis elu ja olud neile walmistanud, üle saawad, kuidas nad keerulise ülesande täidawad, lühidalt, kuidas tarkadel wanematel wendadel ja lollidel noorematel eluwõitluses käsi hakkab käima. Targad wennad on igapäewased inimesed, kes radu käiwad, mis teised juba ammu ette tallanud. Neist lähewad lollid wennad hoopis lahku. Mõnes jutus, nagu „Kolm õde"[5])

[1]) Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistesed jutud, lhk. 216—225.
[2]) Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistsed jutud, lhk. 213—215.
[3]) Kunder, Eesti muinasjutud, lhk. 81—86.
[4]) Sealsamas, lhk. 112—122.
[5]) Eisen, Endise põlwe pärandus, lhk. 61—70.

ilmub, et noorem, keda lolliks peeti, sugugi loll ei olnud, waid niisama täie mõistusega, nagu teised. Teistes juttudes leiame lolli wenna harilikka töid põlgawat, inimeste seltsist põgenewat, mööda metsi luusiwat, iseenesega, lindudega, tuulehoo ja weelainetega kõnelewat, kuna nad rahwa hulgas oma suudki lahti ei tee, waid nagu unenäos seisawad. Wahest on niisugusel lollil iseäralised anded ja huwid. Pilli Tiidu näituseks on osaw moosekant, kes oma wilest kunstniku osawusega imelugusid wõib wälja meelitada. Lolliks peetud wennad on oma loomu poolest igatahes isesugused, wõikad inimesed. Kui nad kodunt lahkuwad ja maailmast õnne otsima lähewad, siis kalduwad nad sagedasti igapäistelt teedelt, asuwad metsa üksindusesse, kus muidu keegi ei arwa õnne olewat. Kuid just seal naeratab õnn lolliks peetud wendadele wastu. Lollid jõuawad kõige imelikumatel teedel muinasjutuliste wahendite abil eesmärgile, täidawad keeru ülesande õnnelikult, omandawad au ja warandust, kuna targad wennad tühjalt koju tulewad ehk muidu oma lolliks peetud wendade ees häbisse jääwad. Nii saab kõrkidele ja ülbetele alandamine, alandlikkudele aga lugupidamine osaks.

Rahwanali. Heledat walgust heidawad ka pilkejutud ja rahwanaljad rahwa elu ja olude peale. Meie naljajutu wald on wäga laialine.[1]) Siin on uuem aeg wäga palju wõõrast seemet külwanud, nõnda et raske on oma ja wõõraste taimede wahel wahet teha. Päris Eesti rahwanali on kaunis tasast loomu. Torkawaid pilkenooli, nagu neid näituseks jutus „Kuidas seitse rättseppa Türgi sõjas käisid“[2]) lendama pandud, on wõrdlemisi wähe leida. Wäga paljude pealt näha süüta naljaõite keskel peitub siiski terawaid okkaid. Peatelg, mille ümber rahwanali keerleb, on rumalus. Iseäranis püütakse setude ja hiidlaste ja teiste mahajäänud metsa- ning meretaguste kulul lõbu muretseda. Hiidlane näituseks seob oma kõhna hobuse kaela nööriga tugewasti kinni, et hing wälja ei läheks. Setu jälle tassib oma roni asemel ise koormat ja ütleb: „Ta wõt no mihe ähkima, mis tu waine luom pidi

[1]) Eisen, Rahwanali I—V. Wõrdle: Eesti rahwanali 1909.

[2]) Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistsed jutud, lhk. 177—185.

wiel tegemä!“ Rumaluse kõrwal nuhtleb rahwanali weel liigsöömist, -joomist, -magamist, hooplemist ja kiitlemist, hirwitab naabrite riiete, kehawormide, iseloomu, keelemurraku ja sõnade wõõriti mõistmise üle ja katsub wahel ka kehwust ning wäiklasi olusid pilgata. Näituseks jutustatakse üsna ilmasüüta näol, kuidas walaskala korra Pärnu linna tahtnud ära uputada.[1])

Kohalikud ja ajaloolised jutud.

Kohalikud ennemuistsed jutud on suurelt osalt uuema aja sünnitused, millest ristiusu aja ja kommete mõju enam ehk wähem silma paistab. Nad kujutawad sündmusi ja isikuid nõnda, nagu oleksid need sündmused kord tõesti ette tulnud ja isikud olemas olnud. Sellepärast wõib neid jutte õigemini muinaslugudeks nimetada. Muinasloos on enamasti sündmuste koht ja aeg ja tegewad isikud nimepidi ära tähendatud, kuna muinasjutt neid ligemalt ära ei määra ja mõttelendu tõsise ilma seaduste läbi takistada ei lase.[2]) Kohalikud ja ajaloolised jutud jääwad luulelise wäärtuse poolest teistest muinasjuttudest küll taha, siiski on ka wäga ilusaid kohalikka jutte, näit. Emajõe sündimisest.[3]) Nad pakuwad kuuljale suurt huwitust, sest et nad tuttawatest kohtadest kõnelewad. Paljud neist hoiawad ajaloolisi mälestusi alal. Wahest on nende tuum nõnda kinni kaetud, et meie teda sedamaid üles ei leia.

Kohalikkude juttude laad.

Kohalikkudes juttudes kõneldakse järwede ja mägede tekkimisest ehk kadumisest, linnade, losside ja kirikute ehitamisest, kus juures jutustatud sündmustele luuleline loor üle tõmmatakse ehk neid objektisid üleloomulikul wiisil lastakse tõusta wõi kaduda. Nõnda on Wõrtsjärw wirtsa weest tekkinud, mis siis Emujärwe asemele kogunud, kui Wanaisa inimeste õeluse pärast Emujärwe puhta ja karastawa wee äikese pilwe sisse lasknud tõusta ja ära wiinud. Endised ilusad kõrged kaldad haljendawate lehtpuu metsadega ja õitsewate lilledega kadunud ära ja sood tekkinud nende ase-

[1]) Eisen, Rahwanalja märgilauad. Eesti Kodu, 1908 Proowinummer.
[2]) I. Jõgewer, Muinasjutt ja muinaslugu. Eesti Kirjandus III a., nr. 4.
[3]) I. A. Palm, Kirjeldused Otepääst, Postimehe eralisa 1900, lhk. 93 – 96.

mele.[1]) Paljude kodumaa mägede otsas, näituseks Ebawerel[2]) ja Wooremäel Kambja kihelkonnas, seisnud wanal ajal toredad, rikkad linnad, mis sortside nõidumise tagajärjel maa alla wajunud. Neid maa-aluseid linnu nägewat mõned suurelikud nüüdki weel ja saawat nende rikkusest osa. Tallinn ei tohi kunagi walmis saada, sest et Ülemiste järw muidu Lasnamäelt alla orgu langeks ja linna ära uputaks.[3]) Kirik Wiljandijärwe kaldal, millele sellekohane wanne peale pandud, on sellepärast maa alla wajunud, et sinna seitse wenda korraga jumalateenistusele läinud. Kiriku kohal järwekaldal on allik, mille lähedal uue aasta öösel imelikku, südantsulatawaid kellahelinat kuuldawat.[4])

Ajalooliste muinaslugude hulka käiwad weel jutustused sissidest ehk rüüstajatest, kes sõja ajal wanasti rahwast riisumas käinud. Luulelise kuue on rahwa mõttekujutus ka hirmsale katkutõbele ümber seadnud. Katk käinud wahest salaliku, alati waikiwa musta mehe, wahest ka noore naise näol ühest kohast teise ja wiinud lugemata arwul inimesi hauda.[5])

Mõnes ajaloolises muinasjutus seab rahwas oma heategijatele kadumata mälestusmärgid üles. Nõnda hoiab Wirumaa rahwas Palmse omaniku parun Pahleni mälestust tänumeeles alal ja kujub selle nime ümber terwe rea muinaslugusid, mis isanda ja orjade heast läbisaamisest tunnistust annawad ja Pahlenite soole au teewad[6]). Siiski jääb see haruldaseks nähtuseks, et sakslastest head kõneldakse. Selle wastu laseb rahwaluule õelaid ja ülekohtuseid orjaperemehi, nagu kord keegi Wigala lossis wälitsenud, põrgu sõita ja paneb ta seal wanapagana kutsariks, kelle tige põrgu peremees nüüd seda piina kätte tasub, mis herra omal ajal lasknud orjadele osaks saada.[7])

---

[1]) Kreutzwald, E rahwa Ennem. jutud, lhk. 262.

[2]) Ebaweremäe linn, Eisen, Teised Kodused jutud, lhk. 31.

[3]) Kreutzwald, ü. t. kohal, lhk. 253.

[4]) Wiljandi kirik, Eisen, Esiwanemate warandus, lhk. 33.

[5]) Mustsurm, Eisen, Esiwanemate warandus, lhk. 58. — Jung, Muinasajateadus III j

[6]) Kreutzwald, E r. ennem jutud. lhk. 264—269.

[7]) Kabeli herra, Eisen, ül. t. kohal, lhk. 90—93.

B. Eepilised rahwalaulud.

Rahwalaulust üleüldse.

Muinasjutu ja lugulaulu wahekord.

Lugulaul on sisu poolest muinasjutuga palju sarnasust, sest et niihästi üks kui teine pajatawad minewikust juhtumisi ja põimiwad nad fantaasia abil terweks looks. Siin juures astub luuletaja oma isikuga tagasi, jääb pealtwaatajaks, keda palju tähele ei panda. Seega on niihästi muinasjutt kui ka lugulaul jutustused, nende sisu on wälimisest ilmat pärit, nende kirjeldusewiis enam ehk wähem asjalik ehk objektiiwne. Niihästi muinasjuttudes kui ka lugulauludes esineb küll üleüldiselt mõlemast soost tegelasi, ometi leiame esimestes enam mehelist elementi; pikemate ja laiemalt wäljatöötatud muinasjuttude peategelased on suuremalt jaolt mehed. Eesti lugulauludes on asi otse ümberpöördud, sest neis walitseb päris silmapaistwalt naiseline element. Meie ilusamates lugulauludes, mis rahwa suust moonutamata üles tähendatud, niihästi müütilistes, muinasjutulistes, kui ka ilujutulistes, etendab naisterahwas peaosa; wäga mitmes Eesti lugulaulus on neiu peategelane; jutustawaid laule, milles meeste kangelaste tegusid kiidetakse, ei tea ma peale Kalewite wõidulaulu ühtegi nimetada. Mis Kalewipoeg ja Suur-Tõll suurt korda saatnud, seda ei kuuluta rahwasuu mitte lugulauludes, waid suuremalt jaolt lihtkõnelistes muinasjuttudes. Arwatawasti on muinasjutu loomisest meestesugu rohkem osa wõtnud, selle wastu on Eesti rahwalaul üleüldse ja ka lugulaul suuremalt osalt naistelaul, sellest siis ka tuleb, et neis neiud nii tihti peategelastena esinewad ja need laulud naiste elu ja tegewust kujutawad.

See naiselik karakter selgetab ka põhjust, miks meie rahwa suus suuremaid eepilisi lugulaule pole tekkinud. Meie lugulaulude sündmustik on alati lihtne, sest tegewus on wähe wälja arenenud. Kujutus liigub kitsas raamis, ei kirjeldata kõrwalisi sündmusi, ega üleüldiseid olusid. Ainult Petseri eestlaste laulikutel on püüet märgata, kahte ehk kolme lihtlaulu suuremaks ühiseks terwikuks kokku liita. Sagedasti wõtawad nad ühest laulust teatawaid osasid ja tarwitawad neid teise laulu ilustuseks. Sellepärast käiwad Petseri eestlaste

laulud kirjelduse täiuse ning laiuse poolest meie teistest lauludest ette. Ainult siin on walmistahutud kiwa leida, millest suuremat lauluhoonet oleks wõidud üles ehitada, kuid kahjuks pole Eesti lugulaulud mitte nagu Soomes mõne peasündmuse ja peakangelase ümber koondatud, mispärast wõimata on, ilma lihtkõneliste muinasjuttude ümberluuletamiseta, ainult rahwalauludest ühist suuremat Eesti eepost kokku panna.

Suure wahe muinasjuttude ja lugulaulude wahele teeb ka wälimine kuju. Kuna muinasjutt lihtkõnes, igapäewases kuues ilmub, ehib lugulaul ennast pühapäewa riidega, s. o. ta tarwitab seotud kõnet, nimelt rahwalaulus tuttawat regewärsi ja awaldab ühtlasi kiiret ning kõrget luulelendu, sammub wägewalt ja wõimsalt, nii et laulikut „ei jõua ohjad hoida, köied köita, pilwed ei pikka pidada, taewas laia talitseda.“

Rahwalaulu wälimine kuju ja muud tundemärgid.

Et rahwalaul runode kujul ehk wanades regiwärsides ilmub, tuleb meil tema wälimust siin pikemalt tähele panna. Sõnaga „runo“ tähendawad soomlased rahwalaulu; Hurt on selle sõna ka Eesti keeles tarwitusele wõtnud. Nimi regewärs, regilaul, tulewat sellest, et rahwas teopõlwes oma laule tihti teed käies, ree peal istudes laulnud[1]). Meie rahwalaul on täiesti iselaadi. „Tema ilu on tema laias kuues, millel mitu ja mitu tuhat siilu ja siiwa, ehet ja ilu ümber. Teda wõib suure, määratu kõrge majaga wõrrelda, mille katus ja tornid mitmet kirja ja karwa, milles üksikud wähemad jutustawad laulukesed nagu aknaruudud ning kallid kiwid hiilgawad ning mille ümber muinasjutud nagu imeline mets on, täis mitmesuguseid puid, põõsaid, lille ilu, lindusid ja loomi, ja kõigest sellest kuuleb mõistja kõrw Eesti rahwa rõõmuhääli, kurbtuskeeli“.[2])

Wärsimõõt.

Tähtsamad tundemärgid, mis wana Eesti regewärsi kunstlaulust lahutawad on: 1. Iseäralik wärsimõõt. Harilikult tarwitatakse regewärsis nõndanimetatud neljajalgset trohäust, milles kokku kaheksa silpi on: —⏑|—⏑|—⏑|—⏑ Iga rõhuga silbile järgneb rõhuta silp ja need sünnitawad ühe wärsijala. Seesugune silpide järjestus on rahwalaulule õige kohane, sest et Eesti keeles lihtsõnad alati raske sil-

[1]) A. Reinwald, Seletus Kalewipojast, 1877, lhk. 10.

[2]) I. Kunder, Eesti kirjandus koolile ja kodule, 1890, lhk. 2.

biga algawad ja meie keel üleüldse langewat wärsimõõtu armastab. Tähendatud weere käib ka meie rahwalaulu eleegilise põhjustooniga wäga kokku, sest et eleegiline luule üleüldse trohäust armastab[1]). Wõtame näit. read, mis surmamõtet meele tuletawad:

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Küll saad	siiski	waita	olla,
Kui saad	alla	musta	mulla.

Kuid mitte alati ei jää raskelt sammuw puhas trohäus walitsema. Suurema elawuse ja wahelduse pärast on mõnes üksikus wärsijalas järgmised erandid[2]) lubatud:

Esimises wärsijalas wõib kahe silbi asemel ka kolm olla, millest aga esimine pikk kaks wiimast tingimata lühikesed peawad olema:

— ⏑ ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Oh seda	heada	heale-	kesta!
Ema wiis	hälli	heina-	maale.

Harukorral wõib esimises wärsijalas ka neli lühikest silpi olla:

⏑ ⏑ ⏑ ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Kuda mina	ku-kun	kurba	lindu?

Õige harwa leidub ka teises ja kolmandas wärsijalas rõhuta silbi all kaks silpi, kuid need peawad lühikesed olema ja mingi wäikese kahesilbilise sõna sünnitama (aga, olen, mina, oli, tuli):

— ⏑	— ⏑ ⏑	— ⏑	— ⏑
Wihu-	last olen	wiidud	wirwe
— ⏑	— ⏑	— ⏑ ⏑	— ⏑
Anna	peasta	et oled	päitsik
Anna	puusast,	et oled	punik.

Ühes wärsijalas wõib kahe silbi asemel üks ainus pikk silp olla, kui see silp mõne ühesilbilise ja pikahäälelise sõna ehk sõnatüwi sünnitab (kuu, maa, töö, puu):

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Laula,	laula	suu-	kene!
Tegin	kuu	tegin	kaksi.

[1]) W. Schott, Ueber Neus Ehstnische Volkslieder. Ermans Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. XIII. B. lhk. 378.

[2]) Johann Aawik, Rahwalaulu salmimõõt lendlehe lisas „Eesti rahwusliku suurteose keel" Tartus 1914, lhk. 27.

On juhtumisi, kus rahwalaulus wärsi rõhk sõnarõhuga ja lugemise rütmus laulmise rütmusega mitte kokku ei lange. Mõnes wärsijalas, milles meie lugedes wast daktülust arwame kuulawat, on lauldes trohäust tarwitatud, selle peale waatamata, et rõhuta silbid raskete takti jagude kohta sattuvad ja ümberpöördult. Nõnda lauldi näituseks trohäuse mõõdus, s. o. $^2/_4$ taktis:

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Ette	see i-	hu tud	lauda,
Taha	see ta-	hu tud	seina.

Ehk:

Kus on	kullal-	la ko-	dugi
Ja hel	lal e-	lu a-	seke
Ja mar-	jal ma-	ga dus	paika
Ja tai-	mel ta-	lu to-	ake?

Silpide loomulikust paigast äranihutamisel on iseäralik üllataw, wahest koguni wapustaw mõju, umbes nagu sünkoopidel muusikas. Tunned nagu mingit wastolu, mingisugust dissonansi, mille järele akkordi lahendamist täieliseks kokkukõlaks ootad. Ja see tulebki, kui uuesti sõnarõhulised trohäused järgnewad. Siiski tuleks seaduseks teha, et pikk esimene sõnasilp ei tohiks wärsirõhuta seisukohas olla. Pikaks loetakse silpi, milles pikad täishäälikud ehk mille täishäälikule kaks umbhäälikut järgnewad (suure, ausa, kotka, harwa, wakka). Nii oleksid järgmised wärsid wigased.

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Pea tôu-	seb tuu-	le tor-	mele.
Weere-	tas ôu-	na we-	deje.

See reegel on Soome rahwalaulu wärsitehnikas järjekindlalt läbi wiidud ja ka meie rahwalaulus näib ta walitsewat. Harwa leidub sellest erandid, mis wist hilisemat algupära. Siiski erandi sellest reeglist moodustab esimene wärsijalg. Seal wõib ka sõna esimene pikk silp wärsirõhuta silp olla:

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Ja hel-	lal e-	lu a-	seke
Ja mar-	jal ma-	gadus-	paika.

Parallelismus.

2. Eesti rahwalaulu olulikum sisemine tundemärk on parallelism ehk mõtteriim: esimeses reas awaldatud mõtet ütleb järgmine rida uuesti ümber, kordab, täiendab ja sele-

tab seda teiste sõnadega; sagedasti järgnewad kaks, kolm ja enam seesugust mõttekordamist. Mitmekordse kordamise waral tahtis improwiseeriw laulik wist uute teemade leidmiseks ja mõtete arenduseks aega wõita.

Ühekordne kordamine:

Küla mull' ütles: kuku, kuku! (teema)
Küla lapsed: laula, laula! (teema kordamine).

Kahekordne kordamine:

Millal maksan memme waewa, (teema)
Hea ema piima waewa, (esimene kordamine)
Kahel käel kandemise? (teine kordamine).

Mitmekordne kordamine:

Kui mina hakkan laulemaie, (teema)
Laulemaie, laskemaie,
Wärsikesi weeretama,
Mere helmi helkimaie,
Ranna paasi paugutama. (teema kordamised).

Wälised kordamised.

3. Mõtete kordamise kõrwal leiame rahwalaulus wäliseid kordamisi; nimelt lastakse neidsamu häälikuid, sõnu ja mõnikord ka neidsamu wärsisid kaks ehk mitu korda järgneda:

a. Umbhääliku kordamist sõnade algul nimetatakse alliterationiks. See on rahwalaulu kaunim wälimine ehe. Näituseks:

Magasin muru mäele, Walge lillede wahele,
Sinilillede seässä, Kullerkupu keskeelle.

b. Täishäälikute kordamist sõnatüwis, enamasti ühes eelminewate umbhäälikute kordamisega ühendatud, nimetatakse assonantsiks. Seda tuleb rahwalaulus wäga tihti ette. Näituseks:

Kus need kuused kumawad, Haawad noored haljendawad,
Lepad sirged sinawad, Kased walged kajawad.

e. Alliterationi ja assonantsi nõudmise järele tarwitatakse rahwalaulus mõnikord arwusõnu, ilma, et need sõnad just oma tähendust mööda teatawat kindlat arwu näitaksid. Näituseks:

Läksin, käisin tüki teeda, Wiis wersta Wene rajada,
Tüki teeda, palju maada, Sada wersta Saksamaada,
Seitse wersta seda maada, Tuhat wersta Türgimaada.
Poole wersta Poola maada.

d. Et effekti suurendada, korratakse wahel rea esimest sõna kaks korda järgemööda ja lastakse ka järgmine rida selle sõnaga peale alata:

Weere, weere, päewakene,
Weere, päewa me wäsime.

e. Üleüldsuses seatakse korratawad sõnad igas reas ikka sellesama koha peale:

Süötsin karja, juotsin karja,
Ajazin karja kaugelle.

f. Wahest alustatakse järgmist rööbasrida nende kahe sõnaga, millega esimene rida lõpeb:

Ise kõnnin tüki teeda,
Tüki teeda, marga maada.

Wälimine kordamine läheb rahwalaulus nii suureks, et tihti terwet lugu weel kord nendesamade sõnadega jutustatakse. Kordamise tõttu on Eesti rahwalaulud kerged meeles pidada, ja häid laule tuntakse muu seas sellest, et nad kergesti meele jääwad, sest et nad lihtsad on, ja ilu nõuab lihtsust.

Keelelised iseäraldused.

4. Rahwalaulu wõib tihti wäliselt weel tema keelelistest iseäraldustest, see on wanadest pikematest sõnakujudest ja lõppudest,[1]) mis praeguses kirjakeeles enam ei esine ära tunda. Need on tundemärgid sellest ajast, mil tõesti nõnda kõneldi. Praeguse keelega wõrreldes on palju sõnu endisel ajal pikemad olnud, sest meie ajal on palju lõpuwokaalisid ja pikale silbile järgnewaid wokaalisid ära kadunud (lindu, wenda, saatama) ja hulk liitsilpisid nagu, -da, -de, -je (-ie), -la, -na, -ne (-nessa, -nesse) ära heidetud. Lõpp **-ni** tähendab minu ehk meie oma („Mine koju tütareni", kesse hulgub üksilani?), lõpp **-na** tähendab tema oma („Salme hüüdis saunastana — Kana siblis siibidana, kukke kraapis karwudana"). Lõpp **-sa** tähendab sinu oma („Mina hulgun uksilasa ja weeren wärawillasa"). Lõpp **-je** ehk **-ie** tähendab sedasama, mis **-sse** („Nukku kutsuti külaje — Nukk läks padriki pajuje. Kui lähed aita hulkumaie, pea puutub, sea lihaje, põlwed õlle poolikuie.) Lõpp **-da** on osastawa märk („Siis ta wihmada wihistab — siis ta põudada põristab").[2]) Suur osa neist wormidest on praegugi weel mõnes wanemas murdes tarwitusel.

Keele ajaloo uurijale on rahwalaulud umbes sedasama, mis ajaloolasele dokumendid ja pealkirjad — tähtis uurimise

[1]) Alb. Saaberk, Eesti rahwalaulu keel. Walitud Eesti rahwalaulud 1919, lhk. 8—13.

[2]) M. Weske, Eesti rahwalaulud I, eeskõne.

materjal. Suur osa wanast Eesti keelest on nimelt wanades rahwalauludes alal hoitud.[1]) Uued ettelauljad ja mõned üleskirjutajad on rahwalaulu worme rikkunud, sest et nad wanaaegset Eesti keelt ei tundnud.

Rahwalaulude ärajagamine.

Eesti rahwaluule aidas on wanade runode salw kahtlemata kõige suurem ja rikkam. 1906 leidus Hurti käsikirjalises kogus, teisendid kaasa arwatud, üksinda juba 45 tuhat rahwalaulu ja Eiseni kogus üle 10-tuhande, teisi wähemaid korjandusi ja trükis ilmunud laule ei lähe nimetamagi. Kahjuks pole käsikirjalised kogud weel kõikidele kättesaadawad, nad ootawad korraldamist ja trükki-andmist. Eesolewas ülewaates tahame eeplisi ja lüürilisi laule eraldi tähele panna. Eepilised rahwalaulud jagab Hurt sisu järele järgmistesse liikidesse: 1. Müütilised lugulaulud. 2. Legendalised lugulaulud. 3. Muinasjutulised lugulaulud. 4. Lujutulised lugulaulud.

Müütilised lugulaulud.

Müütilistes lauludes esinewad tegelastena muinasusulised waimud. Iga üksik lauluke sisaldab mõne muinasusu punkti, ühe ehk teise arwamise mõne üleloomuliku ilmutuse, loodusenähtuse kohta jne. Ristiusu ajal on neid laule tagakiusatud, halwaks peetud ja nende tarwitamist patuks tunnistatud. Kuna nad nõnda kadumisele olid pühendatud, on neist ainult mõned üksikud riismed järele jäänud. Mõne müütilise laulu kohta, mida Kreutzwald trükis awaldanud, on selle üle kahtlus tõusnud, kas nad tõesti rahwa omad on, sest et neist rahwamälestusesse jälgegi pole järele jäänud, kuna muudest lauludest palju teisendid tuntakse. Tähtsamad muinasusulised lugulaulud, mille algupärasuse üle kahelda ei wõi, on järgmised:

Suure tamme laul.

Suure tamme laul. See oli hakatuses eepilik-lüürilik laul, mis wist Läänemaa rannas tekkinud ja sealt idapoole edasi rännanud. Ta esimene ülestähendus, mis A. Knüpffer[2])

[1]) H. Neus, Ehstnische Volkslieder. Sissejuhatus lhk, IX.

[2]) J. H. Rosenplänter, Beiträge zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache, XVIII, lhk. 92.

awaldab, on Karuse kihelkonnast pärit. Keegi mehelеminemise himuline taluneiu on ta wist luuletanud. Tal puudub sissejuhatus; lõpul ei tihka laulikneiu ka oma weimekirstust kõnelda. Hoopis täielisem on juba „Suure tamme laul“, mis Kolga-Jaanist „Vanasse kandlesse“ (Il. a. nr. 446) üles pandud:

Läksin metsa kõndimaie,
Uduzelta hulkumaie,
Varazelta vaatamaie,
Mis ma leidsin metsestägi?
Leidsin tamme taimekeze,
Viizin kodo kasvamaie,
Õue-aida õitsemaie,
Ukse-edize ehteksi.
Istutin izä ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei tõusnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei hiljuke edenend,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.
Istutin emä ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuze tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei jõudnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei hiljuke edenend,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.
Istutin vennä ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuze tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei tõusnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi
Istutin õe ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuze tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei jõudnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei hiljuke edenend,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.
Istutin peiu ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuze tamme taeva'asse,
Oksad poolde pilve'esse!
Tamm siis jõudis, tamm siis kasvis,
Tamm siis kasvis taeva'asse,
Oksad pilveje pugesid,
Tamm taht taevasta jagada,
Oksad pilvet pillutada.
Minä vennä palvielle:
Vennäkene, hellä vellä,
Ihu kirvest, kiilu varzi,
Tie taperi terä tazane.
Tule tamme raiumaie!
Tamm tahab taevasta jagada,
Oksad pilvet pillutada.
Vennakene, hellä vellä!
Alt saab aita, pealt saab lauta,
Tüvikust saab tünderida,
Okstest saab hobuste talli.
Keskeelt kenä kiriku,
Ladvast laste lusti lauda.
Mis jääb üle laastukene:
Sest saab mulle kirstukene,
Kirstu peäle kaanekene.

Armastuse-laulu karakter tuleb selles üleskirjutuses selgelt nähtawale. Tamm ei kaswa kellegi muu kui peiu ilul; tamme laastudest saab laulikneiule weimekirstukene, mida häbenemise pärast alles tarbeasjade üleslugemise lõpul nimetatakse. See karakter jääb „Suure tamme laulule“ edasirändamise

juures niihästi Eestis kui ka Ingerimaal ja Lõuna-Karjalas.[1]) Alles põhjapool Laadogat areneb tema maagiliseks lugulauluks, nagu meie teda Soome „Kalewala“ eeposest eest leiame (Toinen Runo.) Tamme nimetatakse siin juba Jumala puuks. Laulusse liidetakse lausumise sõnad küljepistete wastu. Eesti sugunimedest „wenda“ ja „wirwe“ saawad „Kalewalas“ pärisnimed „Vento“ ja „Virpo“. Saunas, mis tammest tehakse, ei käi mitte üsnes Vento wihtlemas, waid ka Jumal oma perekonnaga. Wistist on see müütiline lisandus Soome pulma- ja pidulauludest wõetud, kus ka palutakse wärawat awada, et Jumal oma perekonnaga, s. o. pulmarong wõiks sisse tulla. Sortavala ümber ilmub sellesse laulusse uus aine: tamme laastudest teeb tige sorts endale nooli.

Juba „Suure tamme laulu“ esialgsel kujul on müütiist wärwi: Tamm ulatab taewasse, pillutab pilwi. Kotka tiiwa alt leitud kahe waksa pikkune mees raiub ta maha. Nende ainete põhjal katsutakse tõendada, et Suure tamme laul“ loodusemüütosest on tekkinud. Selle järele oleks tamm siis äikese pilw olnud, mis päikest tahtis waatleja silmade eest kinni katta. Wälk. kahe waksa pikkune mees, pilbastas selle puu kildudeks. K. Krohn ei arwa „Suure tamme laulul“ nagu ta Eestimaa õhturannas üles kirjutatud, weel mingisugust müütilist tähendust olewat. Suur tamm on suur tamm: tore taewa poole tungiw, warjurikas puu, mis juba iseenest luulelisi mõtteid äratab[2]). See laul oli juba 1892 130 teisendis üles tähendatud.

Suure tamme laul.

Eesti rahwaluules tuntakse weel „Nutja tamme laulu“, mis Eesti keelepiiridest mitte pole wälja rännanud. Laulikneiu leiab nutja tamme ja pärib tema kurbtuse põhjuse järele. Tamm jutustab, et kõik teised puud maha raiutud, tema pidawat üksinda wihma ja tormi käes seisma. Laulik trööstib tamme seega, et tema oma wiis wenda tõotab kutsuda, kes tamme maha raiuwad. Nutjast tammest saab neidsamu tarbeasju, mis suurest tammest.

---

[1]) K, A. Franssila, Isotammi liiteinen. Helgingissä, 1900.

[2]) Krohni arwustus Franssila „Isotammi liiteinen“ kohta. Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen 1901, lhk. 26–35.

Püha pürje linnukene.

Suurepärane müütiline lugulaul on „Püha pürje linnukene“, milles päikese, kuu ja tähtede sündimise lugu ära jutustatakse. Temast tuntakse peale 60 teisendi. Mahutame siia Russowi[1]) ülestähenduse:

Külla tüdrukud öeksed,
Külla poisid, poled wennad,
Külla naised, nored naised,
Pange selga ued kued,
Kätte krogitud käiksed!
Lähme merda pühkimaie,
Merre äärta äigamaie!
Pühkime pühked merre'esse,
Äigame laastud laine'esse!
Lähme omme watamaie,
Kes siin pörand pühkeida:
Pühha pürje linnokene,
Otsind ta pessa asseta,
Regudessa, ragudessa,
Merre kümmeje kiwwisse,
Ranna paksu paemurdu,
Ülle ilma laia moa,
Ülle Ilwesse kirriko.
Tulli wasto kolmi pösast:
Üks olli pösas sinnine,
Teine pupösas punnane,
Kolmas kulla karwalenne.
Pölgas ta pösa sinnise,
Pölgas ta pösa punnase,
Wõttis kulla arma'aksi.
Akkas ta pessa kogguma;
Koggus ku, koggus kaksi,
Peale pari päiwasida.
Akkas ta munne munnema;
Munnes ku, munnes kaksi,
Peale pari päewasida.
Akkas poegi audemaie;
Auus ku, auus kaksi,
Peale pari päewasida.
Said poiad werri sullile,
Akkas poegi pillutama;
Pillutas ku, pillutas kaksi,
Peale pari päewasida;
Ühhe panni kuuks taewasse,
Teie päewaks peale ilma,
Kolmas södile kiwwikse.
Sedda teeb taewa tadikenne,
Sedda arwab armas rahwas,
Kus need tunnid tuntaneksi,
Aiad kallid arwatakse,
Möud mustad mödetakse,
Kui polle södila kiwwida,
Egga kuda taewaasse,
Egga päewa peale ilma.

Sõna „pürje“ ehk „pürge“ tuleb wist sõnast püre ehk pire, mis taltsutamata edasitungimist tähendab. Seda sõna tarwitatakse tähendatud mõttes „Lunastamise laulus“[2]): „Oota, hea wennikene, pea kinni, pürge poega!“ Pürjelind oleks siis edasirühkiwa aja sümbol; edasitõttawa aja jooksul on walgustajad taewakehad tekkinud. Ilwes ei tähenda siin mitte tuttawat kiskjat looma, waid ilwetit ehk helwetit, s. o. põrgut, millest pürjelind üle lennanud. Seda arwamist kinnitawad teised rahwalaulud, näit. „Parrem pölw on pörguassa, ennam ello hilwekseksa kui siin meie möisassa.[3]) Möud tä-

[1]) H. Neus, Ehstnische Volkslieder I. No. 7.
[2]) Inland 1841 No. 9.
[3]) H. Neus, Ehstnische Volkslieder I, lhk. 32.

hendab siin wist mõjud, mis mõnel pool mõud, mõudus räägitakse.

Lindude kartmine on Eesti muinasusust kaunis laialt tuttaw. Mõned linnud, nagu kägu, paabis, pääsuke ja tuwi arwatakse inimestest enestest saanud olewat.[1]) Neist lindudest peetakse suurt lugu, kuid nendestki wõib õnnetus tulla, kui kewadel endid neist petta lastakse, s. o. ilma eineta kodunt wälja minnakse ja esimest korda linnu laulu kuuldakse. Sellepärast oli waja enne kodunt lahkumist linnupetet wõtta. Mõned linnud, nagu rongad, harakad ja toonekured on rahwa arwamise järele alati õnnetuse toojad.[2]) Nende eest tuleb ennast hoida, nad kihutatakse elumajast eemale. Püha pürje linnukese asemel seisab mitmes teisendis pääsukene ja pääsukest peawad ka muidu halastamata ja kalgid inimesed puutumata olewuseks. Ta on seega meie rahwale püha lind.

„Püha pürje linnukese laul" on ka Eestist läbi Ingerimaa Soome rännanud.[3]) Ingerimaal tuleb talle see lisandus juure, et munad merde kukuwad ja katki lähewad: munakollasest saab päike, walgest kuu ja muudest osadest tähed taewas. Ida-Karjalas esineb ses laulus juba Väinämöinen tegelasena. Keegi laplane on Väinämöise maha lasknud, rohumättana ujub Väinämöinen merel ehk tõstab oma põlwe rohumätta näol üle merepinna. Sellele mättale paneb pürjelind muna, millest terwe maailm tekkib, nimelt ülemisest poolest kõik taewakehad ja alumisest meie maa. Põhja-Karjalas on laulul kõige täielisem kuju. Siin esineb Väinämöinen loojana ja käseb maailma sündida. Seda teisendit tarwitas Lönnrot ja liitis leitud müütose pisut muudetud kujul Soome „Kalevala" eepose esimesesse loosse.

Sinisisirje linnukene.

Pürjolinnukesel on weel paarimees: sinisirje linnukene. „Sinisirje linnukese laul" käib nõnda (Beiträge XIII):

[1]) M. J. Eisen, Pääsukese laul. Endise põlwe pärandus, lhk. 81.

[2]) Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk 451.

[3]) Wõrdle: K. Krohn, Die geographische Verbreitung estnischer Lieder, lhk. 4—7. Samati Zur Kalevalafrage, Anzeiger der finnisch-ugrischen Forschungen 1901, Heft 3.

Sinnisirje linnokene!
Sinnisirje silmapilge
Lende läksi, loke läkse,
Lennas ülle nelja metsa,
Nelli olli metsa kõrwistikko,
Üks olli kulla kuuske metsa,
Tõine õile õuna metsa,
Kolmas olli kallis kaske metsa,
Neljas oli niiske nine metsa. —
Sinnisirje linnokene!
Sinnisirje, silmapilge
Lende läksi, loke läkse,
Lennas ülle kolme järwe,
Kolm olli järwe kõrwistikko.
Üks olli wihha wina järwe,
Tõine õile õlle järwe,
Kolmas mõlgutas mõdduda. —
Sinnisirje linnokene!
Sinnisirje, silmapilge
Lende läksi, loke läkse,
Lennas ülle kolme wälja,
Kolm olli wälja kõrwistikku.
Üks olli kallis kaera wälja,
Tõine ruge rukki wälja,
Kolmas nikkerdas nissuda. —
Mis olli kulla kuuske wetsa,
Se olli noorte meeste metsa;
Mis olli õile õuna metsa,
Se olli noorte neitsikeste;
Mis olli kallis kaske metsa,
Se olli noorte naeste metsa;
Mis olli niiske nine metsa,
Se olli wanna meeste metsa. —
Mis olli wihha wina järwe,
Se olli noorte meeste järwe;
Mis olli õile õlle järwe,
Se olli noorte naeste järwe;
Mis seal mõlgutas mõdduda,
Se olli noorte neitsikeste;
Mis olli kallis kaera wälja;
Se olli noorte meeste wälja;
Mis olli ruge rukki wälja,
See olli noorte naeste wälja;
Mis seal nikkerdas nissuda,
Se olli noorte neitsikeste.

Sinisirje sinnukene tähendab sinikirju lindu, nagu teda mõnes teisendis ka nimetatakse. Siur ehk kiur tähendab murrakus lõokest. Wiedemann teatab, et sinisiibu-tsirk, kellel sinised tiiwad ja kollased jalad, pidawat rahwausu järele Toonelast inimestele surmasõnumeid tooma. „Looke läksi," õigemini: lookeleksi tähendab lookles, liikus looga taolises, joones, nagu ka jänest öeldakse lookawat.

Lugulaulu sinisirje linnukesest tuleb eelminewa müütilise laulu järjeks ja täienduseks pidada. Mõlemal laulul on peamõtted ühised: linnu lendamine teatawate asjade üle, see on loomise töö aegade jooksul ja sellest wäljakaswaw looduse edenemine. Esimeses lugulaulus kirjeldatakse algloomist, taewa kehade sündimist, teises meie maa wäljaehtimist metsadega, järwedega ja wäljadega. Wõib ka olla, et neis kahes laulus üks ja seesama lind tegew oli, ja et wiimses laulus endise „pürje" nime kõrwale weel uus nimi „sinisirje" astus.

Salme laul. Wõiks weel mõnda muud müütilist lugulaulu nimetada, millel eelminewatega niipalju sarnasust on, et neis linnumu-

nadest asju lastakse sündida. Näituseks jutustatakse ühes laulus, kuidas kalade soomused kulla ja hõbeda läike said.[1]) Laulupiigad läksid kulda laewal merde kiikuma. Lained lõid hõbewiirulisteks, kalad laenasid laewale sõudjad oimed, tuurakala tüüris laewa. Pääsukene purjelindu tuli laewale pesitama. Kui laew põhja piirile lähenes, tõstis tuuslar tuule pea, pani laewa wankuma. Pääsukese muna kukkus merde, läks katki, kuldas rebuga kala soomused. Munawalgest said räimed hõbelitrid naha peale. Wõtame nende juure weel tuttawa „Salme laulu“, mille Kreutzwald „Kalewipojasse“ põiminud, siis näeme, et Eesti rahwaluule taewakehasid ja maapealseid asju ning inimesi munast laseb sündida. Saaremaal kannab wäikene lahekene Salme nime. Pärnumaal Sauga rannas on Salme talu olemas, mis wäikese ojakese suus seisab. Salm tähendas kõige esmalt lahtist wäina, sellepärast lisab rahwalaul talle ka omadusesõna „sula“ juure. Pärnumaa rannalt on Salme laul idapoole edasi rännanud ja seal juures on Salme nimi teise tähenduse saanud. Wirumaa rahwalauludes peetakse „Salmet“ ja „sula Salmet“ neiuks. Pihkwa eestlaste keskele rännates on laul Salme nime ära kaotanud. „Salme laulu“ sisu teisendawad Pihkwa eestlased nõnda, et leitud kurest kõrge, peenike neiu kaswab, kellel koit, kuu, päike ja täht kosjas käiwad ja kes wiimaks tähe endale peiuks walib.[2]) Taewatähtede wõistlemine kosjateel on muidugi nägusa ja priske maise neiu ülenduseks luuletatud. Neiu wäärtus tõstetakse siin nõnda kõrgeks, et isegi hiilgawad taewakehad teda enesele naiseks ihaldawad.

Lugulaulus „Jlmatütar“ tõuseb neiu ülendus weel kõr- Ilmatütar.
gemale astmele, peaaegu jumalduseni.[3]) Neiu saab müütiliseks olewuseks. Siin ei näita neiu oma iluwäärtust mitte wõistlewatele kosilastele, waid oma wanematele ja wendadele ning õdedele: Neiu leiab metsas magusaid marju, mille söömisel ta imeilusaks muutub. Selle järele lahkub neiu mai-

[1]) Kreutzwald-Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten, No. 4.
[2]) Kureneiu, J. Hurt, Setukeste laulud I, nr. 9.
[3]) Ilmatütar, seals. nr. 22

sest elust ja omastest, asub taewasse, istub ilma ääre peale, kulla kuu poole peale, kust ta siis poole ilma ilustab, poole walda walgustab. Tema ilusära paistab muidugi ka kodutalusse. Nüüd lähewad omaksed teda koju kutsuma. Ema meelitab:

„Tule iks kodo, tüttereni, kallu' kodo, imekana!“ Sedasama teeb ka isa, wend ja õde. Kuid Ilmatütar küsib iga kord:

„Midä tööda tegemä, mida azeld ajama?“

Aga kui ta kuulda saab, et teda kodu igapäised tööd, nagu rehepeksmine, lehma lüpsmine, sõõru tegemine ja anniwaka walmistamine ootawad, siis soowitab ta omastele lihtsamaid abilisi: linik peab lehma lüpsma, sukk karja saatma, rist rehte peksma, sõlg sõõru raiuma ja wokk willu ketrama ning anniwakka walmistama. Nende abiliste all mõeldakse muidugi igapäisi tööorje tütarlaste hulgast, kes paremat põlwe ei tea ihaldada, kes tuimad nagu nimetatud eluta asjad. Ilmatütar ise aga otsustab mitte enam koju minna. Ja siis

Ezi iste ilma veere pääle,
Kulla kuu poole pääle,
Poole ilma ta ilosti,
Poole valda ta valasti.

Osalt ilmub siin juba naisterahwalik edewus ja kõrkus; paljas iludus paneb teda juba teiste peale ülewelt alla waatama. Iseäralikuks naisterahwa karakterijooneks tuleb see waade pidada, et mitte waimlik tüsedus neiule elukäigil teed ei tasanda ega teda ülespoole ei wii, waid kehalik iludus.

Kalmu neiu.

Ilus ja sügawmõtteline rahwaballad on Pihkwa eestlaste „K a l m u n e i u“, üks kaunimatest lugulauludest.[1]) Siingi tõstetakse naisterahwa lugupidamist meeste silmis. Noormees Peeter külwab kalmuaia lähedal otre ja palub sellele tööle kirikult ning surnuajalt õnnistust. Siin juures tõotab ta ühte neiut surnuajast naiseks kosida. Oder kaswab ilus, pärast lõikust teeb noormees otradest linnaseid, pruulib õlut ja astub siis kosjateele. Kuid ta unustab oma tõotuse, mis Kalmuneiule antud, ja kosib külast elawat neiut. Kui ta mõrsjat koju tahab wiia, tabab teda hirmus kättetasumine:

[1]) Hurt, Setukeste laulud, nr. 35.

Tulli kodo tulemahe,
Vello kodo veerimähe,
Sõidi kalmu kaalale,
Maanalaiste maie pääle
Jäie saani saisemahe,
Perälauda piätämä
Tuleteli, mineteli,
Päse' es saani saisemast,
Perälauda pitämäst
Välla tulli toonilase,
Ligi liiva lellänaase.
Ärä na lausi mielestäni,
Uma miele poolestani:
„Pietre, peenü poisikene,
Kosilane kõrgikene!
Anna miesi, miä annat,
Tõota poissi, miä tõotat."

Endise tõotuse lunastamiseks tahab Peeter kõike ohwerdada, mis tal on, et aga mõrsjat päästa. Ta lubab kaasawara, tallitäie hobuseid, waka täie wana raha, sada sajameest ja kaks kaasitajat, isegi terwe isatalu ühes wanemate ja omakstega ära anda, kuid midagi sellest kõigest ei wõeta sõnamurdmise tasuks, waid toonilased nõuawad kättetasumiseks mõrsjat loori alt. Peeter ei wõi enam midagi parata, tõotas siis mõrsja maanalastele, ja sedamaid pääsis saan sõitma. Kodus tuleb Peetri ema rõõmsaste pulmasajale wastu, awab mõrsja loori, kuid mõrsja on — surnud. Hädaldamine ja kaebamine on suur. Ema küsib suures kurwastuses, mis ta nüüd pojaga ja surnud mõrsjaga peab peale hakkama. Poeg koatab:

„Minnij pane merde sõmeras,
Poega tähes taivahe."
Ema kurdab: „Pojakene, poisikene.
„Mino mielimarjakene!
Kelle kosta ma kulla sõna.
Kelle anna ma armu sõna?'
Poeg trööstib: „Imekene, helläkene,
Kandjakene, kallikene!
Tulet ühes hommongul,
Varra enne valge'et,
Paja sis peräni põrota,
Usse otsa arota.
Kae kuud korgehe,
Kae tähte taivahe,
Kua tähte ilosamba.
Ilosamba, valusamba,
Tuo om sino poigovani,
Sino kallis kanane.
Tolle kosta kulla sõna,
Tolle anua armusõna.
Imekene, helläkene,
Kandjakene, kallikene!
Kui läät merde vie perrä,
Kae mere perä ala,
Kua om sõmmer höörusämb,
Höörüsämb ja veerüsämb,
Tuo su meelikas minijä,
Sino käpe käskijalg.
Tolle kosta kulla sõna,
Tolle anna armusõna."

Kalmuneiut nimetakse pühaks pärjakandjaks, temaga wõib ainult surmas ühineda. Tema kosimine nõuab lahtiütlemist maapealse elu rõõmudest. Seesuguse tõotuse andis noormees nähtamaste kergemeelselt, ilma ettemõtlemata ja wist meelitas teda selleks aineline kasu, et odrapõllule õnnis-

tust saada. Sõnamurdmisega kalmuneiu wastu koormab ta enese peale süü, mis ta elu traagiliseks teeb. Selle süü all peab ka uus mõrsja kannatama. Laulu peamõte sihib sinna poole, et armastust tuleb pühaks pidada, et neiu südamega ei wõi nalja heita. Niihästi sel, kes truuduse murrab, kui ka wõistlejal neiul, kes truudusemurdmist omalt poolt edendab, käib käsi halwasti. Õnnetuste peapõhjuse awaldab ema järgmises etteheites:

Sina kalmust naase naidit,
Liiwast neitsi nimitsit,
Selle sul koolja saani peal,
Ala kaali kalmuline.

Ei maksa põrmupõlistel waimudega tegemist teha, sellest sõprusest ei sigine head.

Legendalised lugulaulud.

Legendaks kutsutakse usulise sisuga muinaslugu, milles kas Jumal, Kristus, Maria wõi mõni muu isik, keda kirikuloos pühaks peetakse, tegelasena esineb. Nagu teada, peitub katoliku usus, milles müstika, pühalised ja imed tähtsat osa etendawad, palju luulelist elementi. Legendade tähtsus seisab selles, et neid uusi aineid, mis katoliku mungad maale toonud, nüüd rahwaluules käsitletakse. Legendaliste lugulaulude arw ei ole meil just mitte suur, kuid nende hulgas on siiski wäga tähelepandawaid luuletooteid. Suurem hulk legendasid, mis trükis ilmunud, on Petseri eestlaste suust üles kirjutatud, kuid et nad siin ei wõi sündinud olla, seda näitawad mitmed ettetulewad inimeste nimed, mis Rooma katoliku kirikust pärit on. Greeka-usulised petserlased on neid katoliku aja mälestusi, mis neile Süda-Eestist sisse rännanud, truult meeles pidanud, kuna Luteruse-usulised eestlased nad ju suurelt osalt on ära unustanud.

Mis nüüd iseäraliselt Eesti legendalistesse lugulauludesse puutub, siis wõib ütelda, et neist suurem hulk Jeesuse ja Maria elust lugusid jutustawad. Kõige ilusamad neist on „Jeesuse ja Maria sõit“ ja „Peastja Maria“.[1]) Need oleksid wist jäljeta kaduma läinud, kui kirjaoskamata petserlaste

[1]) J. Hurt, Setukeste laulud I. köide, lhk. 146 j.

truu mälestus neid ei oleks alal hoidnud, sest et neid ainult siin tuntakse.

Esimine nendest jutustab, et Ieesus ja Maria tahtsid Jeesuse sõit. jõest üle pääseda, aga wesi oli sügaw. Neile tuleb kirik wastu. Jeesus palub, et kirik neid üle jõe wiiks, kuid kirik leiab kõiksugu wabandusi: tal ei olewat aega, pidawat ennast pühapäewa wastu walmistama, mil palju rahwast kirikusse woolab ja kus siis papid ja koolilapsed nagu käod laulawad. Jeesus wastab, et laul parmude pirin olewat:

„Siin kuugu-ui koolipoizi'
Papi' pallo laula-ai':
Siin iks parmo pallo lauli'
Suvelinnu leelotaze'."

Jeesus ja Maria sammuwad edasi, leiawad hobuse ja paluwad ülewiimist oma peale wõtta. Hobune wabandab, tal olewat suurest orjusest kael katki ja pikast sõidust jalad wäsinud. Jeesus leiab wabanduse põhjata olewet, sellepärast saab hobusele needmine osaks. Ta elu peab autalt ja wiletsalt lõppema:

Kohes tuo hopen hukatie,
Soeliha surmatie?
Suo vierde suntsikohe,
Laane vierde lantsikohe,
Koh varese vaageva,
Koh kaarna kroogseva.
Sinna hopen hukatie,
Soeliha surmatie.

Nüüd tuleb Jeesusele ja Mariale härg wastu. See täidab palwe ja wiib Jeesuse ning Maria üle jõe. Selle eest saab härg õnnistuse palgaks:

Kui sa härgä tapetade,
Ugasarvi otsa lüvväs,
Kitetäs iks keedetäs,
Süvvenessä tehnätäs.
Kokko iks aias sugu suur,
Latse laulva lavva takah,
Pereh laul pingi pääl,
Muu rahwas moro pääl:
Här'äkene, or'akene,
Vei iks sa Jeesu üle wete,
Kosti är vällä kuiva pääle,
Saadi suure saare pääle.

Teist tähtsamat legendat „Peastja Maria" — Hurt on Peastja Maria. talle „Jeesuse surm" pealkirjaks pannud, — algab laulik etteheitega, et kõiki muid laule lauldakse ja lugusid jutustatakse, kuid Jeesusest ei tahtwat keegi laulda, ega Mariat meele tuletada. Ja nüüd jutustab ta, kuidas Maria oma poja piinajate käest ära päästis ja sellele suurele korratusele, mis Jeesuse piinamise tagajärjel taewalaotusesse tekkinud,

otsa peale tegi. Legenda on sisu ja kuju poolest haruldane ja tähelepanemise wäärt.

Uppu iks ilma undzehe,
Katte maa kastelle.
Tootse' iks säksa ilma säädä',
Ezändä ehitella,
Saa-as säksol säetüs,
Ezändil ehitetüs.
Ole-es päivä pääle ilma,
Ole-es ako alla ilma,
Ole-es kuud korgeh,
Ole-es tähti inämb taivah.
Selle es ole päiv pääl ilma,
Selle ago all ilma':
Jeesu iks poig hukati,
Vaga Jummal vaivati,
Jeesu iks sällüle tulila,
Kats iks jalga kammitsah,
Viiz sõrme vinnüsih,
Vahr iks vüöl, varvas suuh.
Jeesu iks tulilta kõneli,
Jeesu pajat palavalt:
Kiä iks vii sõna Marijalle,
And tiedä armille,
Et ma iks Jeesu hukata,
Vaga Jummal vaivata.
Kala iks oll pant panni pääle.
Kala läts iks merde sõudma,
Vei iks sõna Marijalle:
Maarja, tule iks maale kaema,
Jeesu iks poig hukati,
Vaga Jummal vaivati.
Ega iks Maarja uzus võta-as,
Uzus võta-as tuos arva-as

Nüüd saadetakse Mariale teine käskjalg järele, nimelt kukk, kel üks külg juba katlas ära keenud. Kukk lendab õrrele, laulab ja teatab Mariale, mis wilets lugu maailmas on.

Kuid Maria ei usu weelgi. Läheb kolmas käskjalg, nimelt härg, kel juba üks külg ära keenud. Ta sammub mürades mäe otsa, wiib Mariale teatust. Maria jääb jällegi kahtlema. Wiimaks ruttab ilus ilmatütar jumalate läwele, Maria akna alla ja teatab, et maa peal ei kuud, ega päikest, ega tähti enam ei paista, waid et maailm udusse uppunud ja maapind kastesse kadunud. Selle käskjala sõnu jääb Maria uskuma. Ta tuleb alla, päästab Jeesuse piinajate küüsist ja seab korra jalale:

Maarja hõigas kolme tütard,
Hõigas katte kanasta:
Anna iks armus, Kati kallis,
Hedo, hellä tüttereni!
Otske iks tie' ruttu mu rõiva',
Kärehehe mu kängidze',
Otske iks tie' hõlsti, hõpekuub,
Otske' tie' särki, vaskisälg.
Lää iks ma maale kaema.
Hõigas ta iks kolme sulast,
Hõigas pal'l'ond palgalizi:
Sula, mu sui' hobene,
Palgaline, pane ette,
Orjaline, otsi uha,
Kar'alats, kae taoz'e,
Käskijälg, kääna saan,
Lää iks ma ilma kaema.
Maarja tull iks maale kaema,
Sai iks ilma kui inne,
Sai päiva kui pääle,
Sai iks päivä pääle ilma,
Sai iks ago alla ilma,
Sai kuu korgehe,
Sai tähe taivahe

Seesugune selge sisu on wist eesolewa legenda alguskujul olnud. Selle järele wiibib Maria ühes tütarde ja sulastega taewas, teda peetakse maailma ehitajaks ja korraldajaks ja arwatakse tal jumalik wõimus olewat. See oleks wast katoliku usu waadete kohane, teisendites ei ole selles asja ka lahkuminekut. Kuid mõni teisend näitab, kui wähe petserlased luuleainest, mis nende suhu rännanud ja mida nad alal hoidnud, aru on saanud ja kui mõtteta nad neid on moonutanud. Jeesusest tehakse wahest sugunimi, sel põhjal wõidakse ka Jumalat Eesuks nimetada, Nii saab wõimalikuks, et Jumalat ennast piinatawaks isikuks peetakse ja Eesust, kes jumalatekodus wiibib, temale appi palutakse. Eesus päästab siis ka Jumala piinatulest. Ühe lauliku sõnade järele põleb piinatuli „toomistuh" s. o. lepametsas, teise järele tuleb see tuli altilma jumalast Toonist. Siin on puudulik arusaamine „Toonist" nähtawasti „toomi" teinud. Seesugusel wabal ainete käsitlusel on aga teiselt poolt ka oma hea külg. Kus laulude wahesid ja iseäraldusi wähe tähele pandi, nende alguskuju wabalt moonutati, segati ja wahetati, seal sai wõimalikuks lihtlaule suurematekс liitlauludeks ühendada.

Muinasjutulised lugulaulud.

Nende hulka kuulub arwurikas salk luulelugusid, mis endid eelminewetest selle poolest eraldawad, et neid ei müütilisi olewusi, ega ristiusu pühasid inimesi ei esine, kuna neis mõttekujutus siiski tõsidusepiiridest üle läheb ja sündmustikusse üleloomulikka nähtusi põimib. Kuid mõttekujutus ei lähe siin nõnda ülekäte, nagu lihtkõnelises muinasjutus. Siin püütakse sündmusi pisut tõekamalt ette tuua, nimetatakse wahest maid ja rahwaid, kes sündmusega ühenduses seisnud.

Laulus „Mehehukkaja Mai"[1]) kujutatakse südametunnistuse piina, mis noorik, kes oma mehe ära tapnud, pärast kurjateo kordasaatmist tunneb. Mai läheb Jürile naiseks, kuid mees ei ole talle meele järele, ta tahaks temast lahti Mehehukkaja Mai.

[1]) Vana Kannel nr. 458. B.

saada. Mai peidab terawad tapariistad woodisse; kui Jüri magama tahab heita ja woodisse langeb, saab ta surmahaawa- Ämm läheb hommikul noortpaari äratama, näeb Maie riietel werd ja hakkab teda usutlema, kas ta mitte pole meest ära tapnud. Küll katsub noorik oma süüd kinni katta, kord ütleb ta musta kuke, kord laugu talle, kord haraka aia pealt ära tapnud olewat. Kuid wale tuleb sedamaid ilmsiks, sest tähendatud loomad on alles elus. Maie kitsikus on suur. Ta põgeneb ämma majast ja otsib endale warjupaika kuuse okste alt, haawa warjust, kase ja lepa tagant ning wiimaks kaewust. Kuid keegi neist ei taha mehetapaja peale halastada: kõik seletawad, et nende juures põgeneja kuidagi ei wõi peidupaika leida. Haaw ütleb näituseks:

„Kuidas minu oksad hoidwad,
Kuidas minu ladu langeb?
Minu lehed lôdisewad,
Sinu süda wäriseb."

Ei jäänud mehetapjal kitsikuses muud üle, kui läks järwe kaldale ja kukutas ennast wette. Sügawat mõju awaldab laul neis kohtades, kus puid ja kaewu isikutena kõnelda ja peidupaika otsijat ära saata lastakse, et selle läbi mehehukkaja hingehäda meile näitlikuks teha.

Neiu lunastamine.

„Neiu lunastamises"[1]) pannakse ema, isa, wenna ja õe armastus sel teel proowi peale, et neilt neiu päästmiseks wangipõlwest mitmesugust lunastamisehinda nõutakse, kuid ema ei täi oma põllesid, isa oma härgi, wend täkkusid, õde oma pärgi neiu lunastamiseks ära anda, sest need jääwat neile elueaks, tütar ja õde aga tänaseks ja homseks. Wiimaks läheb neiu Wiru poisi palwele ja see lunastab neiu sel teel lahti, et oma kalli kaabu ära annab, sest kaabu olewat talle päewaks kaheks, neiu aga elueaks. See on huwitaw keskaegne ballad, mida peaaegu terwes Europas tuntakse.

Õde otsib kadunud wenda.

Õe armastust wenna wastu, mis kadunud ja üppunud wenna otsimisel ilmsiks tuleb, kujutatakse tuttawas lugulaulus „Oli mul kolmi wennakesta".[2]) Õde saadab ühe wenna marjamaale, teise karjamaale, kolmanda merele kalu püüdma.

[1]) H. Neus, Estnische Volkslieder I, nr. 34.
[2]) H. Neus, Estnische Volkslieder I, nr. 4.

Kaks esimest tulewad koju tagasi, kolmas jääb kadunuks. Küll katsub õde sõle nõiawõimu abil teada saada, kuhu wend jäänud, küll küsib ta kuult ja päikeselt, kas need merel kalameest on näinud, kuid need ei taha wastust anda. Wiimaks teatab wastutulew tähepoisike, et kalamees merde ära uppunud, mida ka kaldale uhutud pärg ja kübar tunnistawad. Õde awaldab wenna surma üle sügawat leina ja kiidab, kui ilus mees ta olnud:

Sirge on meressa roogu,
Sirgem oli wennakene!
Walge on meressa wahtu,
Walgem oli wennakene!
Nõnda paistis wenna warju,
Kui see päike taewaasta!
Nõnda paistwad wenna pärjad,
Kui see kuu kumakse!

Ilujutulised lugulaulud.

Need lähewad, nagu ülemal antud seletustest ka juba iseenesest järeldada wõib, eelminewatest lugulaulude liigist peaasjalikult selle poolest lahku, et neis üleloomulikud ja imelikud nähtused ning sündmused täiesti puuduwad. Siin on meil luuleliste lugudega tegemist, millest igapäise elu wastukaja kuuleme ja mille sündmustikust midagi ebaloomulikku ei leidu. Siin on mõttekujutusele juba piir ette pandud, sest siin peab ta ainult niisuguseid juhtumisi ja nähtusi esitama, mis elus eneses ette tulewad ehk ette tulla wõiksid. Nähtawasti tunneb wabadust armastaw rahwaluule geenius ennast selles piiris liiga kitsendatud olewat, sest ilujutulisi lugulaule ei leidu rahwasuus palju ja needki on lühikesed.

Kordamiselaulud.

Jlujutuliste lugulaulude hulka loeme kõige pealt selle rahwalaulude tüübi, mida O. Kallas[1]) kordamiselauluks nimetanud. Ehk nimi küll ainult wälise wormi järele pandud, on neil lauludel tõesti ka sisu poolest ühtlust. Kõigil seda liiki lauludel on kindlad alalised osad. Kõige pealt jutustatakse miski kahjust. Lapsele on õnnetus juhtunud. Laps jutustab selle ära, kuidas see sündinud ja läheb siis nuttes kodu (A.) Isa ehk ema tuleb lapsele wastu, näeb lapse kurwa olewat ja pärib selle põhjuse järele (B). Siis kordab laps oma

[1]) Wäitekiri; Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie, Helsingfors 1901.

endist jutustust sõna sõnalt ja annab seega oma kurbtuse põhjuse teada (C). Selle järele tröostib isa ehk ema last seega, et tõotab kadunud loomi ehk asju aidata üles otsida ehk muidu kahju heaks teha (D). Iga jao wahel seisawad teatawad üleminekud, mis seda liiki lauludes alati korduwad. Seesuguseid kordamiselaule on meil peale tosina. Wõtame näituseks laulu „Kari kadunud“, mille alguskuju Kallas ajaloolis-geografialise uurimisemetoodi põhjal leidis järgmise olewat:

A. Istusin ilumäele,
Iluvainude vahele,
Ilukaske kaenelussa;
Pilutasin peiu särki,
Kirjutasin kimbu särki,
Ômblesin hõbekübarat.
Kari mul seisis kalda alla.
Mis mul karjasta kadusi?
Eest kadus isa hobune,
Keskelt memme küüdik lehma,
Vahelt venna varsukene.
Läksin koju nuttesaagi.

B. Eit tuli vastu väravas,
Taat tuli vasta tänavas:
„Mis sa nutad, tütar noori?“
„Mis mina nutan, eidekene?
Mis mina nutan, taadikene?

C. Istusin ilumäele,
Iluvainude vahele,
Ilukaske kaenelussa:
Pilutasin peiu särki,
Kirjutasin kimbu särki,
Ômblesin hõbekübarat.
Kari mul seisis kalda alla.
Mis minul karjasta kadusi?
Eest kadus isa hobune,
Keskelt memme küüdik lehma,
Vahelt venna varsukene,“

D. Eit aga mõistis, kostis vastu:
„Ole vaita, tütar noori!
Maa saadan orjad otsimaie,
Leivalapsed leidemaie.“
Mina aga mõistsin, kostsin vastu:
„Ei, ei, ei, ei, eidekene!
Ori ei otsi hobusta,
Leivalaps ei leia lehma.
Nad lähvad metsa ju magama,
Põõsa taha puhkamaie.
Lähme ise otsimaie,
Lähme suurele mäele,
Kôlistame kellasida,
Valistame valjasida:
Eest tuleb isa hobune,
Keskelt memme küüdik lehma,
Vahelt aga venna varsukene.“

Suur sarnasus, mida kordamiselaulud sisu ja kuju poolest awaldawad, tuleb wist sellest, et nad kõik ühe eeskuju järele on luuletatud, Ei wõi arwata, et alguskuju mitmel kohal iseseiswalt oleks sündinud. Wistist esines keegi osaw laulik sellekujulise esimese lauluga, tema leidus meeldis teistele, ja nüüd hakati teisi sarnaseid aineid selles kujus esitama. Kindel worm, milles need laulud luuletatud, ei luba ka sisu palju teisendada. Enamasti kõik seesugused jutustawad laulud kujutawad lapse wahekorda wanemate wastu. See wahe-

kord on südamlik. Täis lapselikku usaldust ja lootust jutustawad lapsed oma õnnetust ehk kahju wanematele ja need jagawad lastele soojades sõnades õiglast lohutust ning parandawad sedamaid häda. Ehk küll kordamiselaule ka Wene ja Leedu rahwaluules tuntakse, wõib siiski arwata, et see luuletüüp wist Eestist, kus ta kõige puhtamalt on alal hoitud, wõis Wene ja Leedu rahwa sekka sattuda.

On ka weel päris wabalt luuletatud ilujutulisi lugulaule Nimetan siin kõige esmalt laialt tuntud „Ketra, Liisu, memme tütar!“ ja neidusid ülendawat, toredat „Ilolaulu!“ Liisul ei suuda lubatud põll ja kingad haigust kätest ja jalgadest wälja ajada, sedamaid saab tüdruk aga terweks, kui talle tõotatakse linnast peigmees tuua.

Jahwataja neiu.

Tütarlapse elu isamajas kujutab lugulaul „Jahwataja neiu“.[1]) Neiu tõuseb wara hommikul üles ja läheb isa käsu peale kambrisse käsikiwiga jahu jahwatama. Tema töö on raske, sellepärast käiwad wend, ema, isa ja õde neiut ergutamas ja tõotawad talle ilusa kaasawara anda, kui ta mehele läheb. Wend tõotab aida täie wilja, ema ühe lehma ja lamba, isa ühe hobuse ja õde oma suure rinna-sõle. Seal tuleb wiimaks ka wennanaine ja annab nõu jahwatamist seisma jätta, sest ega tõotusi keegi ei täitwat. Seda olewat ta ise mehele minnes ära näinud. Kuid neiu ei pane wennanaise sõnu tähele, waid jahwatab edasi. Ilmub kosilane, ja neiu läheb mehele. Noorikuna tuleb ta nüüd isamajasse ja palub omastelt tõotatud kaasawara. Kuid need ei taha oma tõotustest enam midagi teada. Nüüd läheb noorik kurjaks ja paneb needmise kaasawaraks tõotatud asjade peale. Wesi pidawat wenna wilja ära rikkuma, ema lehmad lüpsku-werd piima asemel, isa hobuse söögu susi; noorik ei taha enam jalgagi isamajasse tuua. Wennanaine, kes seda kõike kuulnud, tröostib lõpuks meheõde:

Sõsar, sa hellä linnukene!
Seo sai sulle, miä mulle,
Seo sai meile mõlembille,
Seo sai egale ütele. —
Seo küll töö tegemäst,
Varra vaiva nägemäst
Ega mulle ei anda ese aita,
Velo meile vilja ei veerätelle,
Sõsar ei anna suurta sõlge.“

[1]) J. Hurt. Setukeste laulud I. köide nr. 445.

C. Eesti muinaskangelased Kalewipoeg ja Suur-Tõll.

Kangelastelugudest üleüldse.

Kangelastelugude sisust.

Eesti muinasjuttude hulgast oleme kaks kangelastelugu „Kalewipoeg“ ja „Suur-Tõll eraldanud ja neile iseseiswa peatüki pühendanud. See sündis osalt nende mõlemate lugude isesuguse aine, osalt ka selle aine waba ümbertöötamise ja wälimise kuju pärast, mis iseäranis „Kalewipojale“ osaks saanud. Kangelastelood on eepilise rahwaluule tähtsam osa. Neis loob rahwas enam ehk wähem selge üleüldise pildi oma elust muistsel ajal. Siin tuuakse tegelased ja sündmused ette, kellel rahwa saatuse kohta otsustandew mõju on olnud. Siin näeme rahwast wäliste waenlaste wastu wõitlewat, ja ehk jutustusel küll müütiline, üleloomulik laad on, ehk nende tegelased küll nagu luuleilmast näiwad pärit olewat ning sündmuste aja ning koha kohta täit walgust ei wõi saada, põhjenewad jutustatud sündmused kangelaste-lugudes ometi ajaloolisel alusel. Neist lugudest paistab rahwa elu kodusel koldel silma, siit õpime enam ehk wähem rahwa muinasaja waateid, waimuelu ja kombeid tundma, siit näeme, kuidas rahwas looduse wägede wastu wõitleb. Seega eraldab kangelastelugu ennast muinasjutust ja müütilisest lugulaulust selle läbi, et temal ajaloolist elementi aluseks on, kuna mõttekujutus wiimsed teatawatest ainetest wabamalt on loonud. Kangelastelood on nooremad kui müütilised jutud ja laulud, mis sellest selgub, et esimestes mitte enam jumalad tegelastena ei esine, waid kangelased, nõnda ütelda wahetõug jumalate ja inimeste wahel. Sisu poolest on meil siis küllalt põhjust oma kahte suurt kangelastelugu muust eepilisest rahwaluulest eraldada.

Kalewipoja ja Suur-Tõlli wäline kuju.

Kuju poolest ei ole Kalewipoja ja Suure-Tõlli lool esialgselt wahet olnud, sest neid mõlemaid tunneb meie rahwas kui lihtkõneliste muinasjuttude kangelasi. Kalewipoega nimetatakse küll ka mõnes rahwalaulus, kuid tema wägitegudest jutustab rahwasuu peaasjalikult proosas. Meie „Kalewipoeg“,

nagu teda ilukirjanduses praegu tunneme, ei ole wälise kuju poolest mitte täiesti rahwaluule, waid Kalewipoja laulik on hulga aineid rahwaliselt wanadesse regiwärsidesse ümber luuletanud ja neile uue kuju andnud. Ka Suure-Tõlli üleskirjutaja on rahwasuust saadud üksikuid lookesi korraldanud ja nad üheks terweks kokku liitnud. Sisuliselt käiwad nad mõlemad rahwaluule hulka, kuid rahwasuust saadud aine on enam ehk wähem korraldatud ja wabalt ümber töötatud. Selle läbi on nad küll oma teaduslikust wäärtusest palju kaotanud, kuid ajalooliselt on nad meile wäga tähtsad. Et „Kalewipoeg“ lugulaulu kujul on wälja antud ja sellel näol üleüldiselt tuttawaks saanud ning suurt mõju awaldanud, siis arwame sündsaks, teda ühes Suure-Tõlli looga eepiliste rahwalaulude järel harutusele wõtta.

Kalewipoja lugu tunnewad maisamaa eestlased, iseäranis Wirus, Harjus, Järwas ja Põhja-Tartumaal, Suur-Tõll selle wastu on ainult Saaremaal tuttaw. Juhtumised, mida üksikud lood mõlemis kujutawad, on wäga mitmest ajast pärit, lõpewad aga mõlemad sakslaste tulekuga meie maale ja eestlaste wabaduse kaotusega. See põhjus laseb kangelastelugude peategelasi Kalewipoega ja Suurt-Tõlli nii traagilikult otsa saada ja annab mõlemale loole kurwa laadi.

„Kalewipoja“ eepose kokkuseadmise lugu.

Esimesed sõnumed Kalewipojast.

Umbes sada aastat tagasi ei pidanud sakslased Eesti rahwalauludest suurt lugu, ehk nad üksikuid näiteid rahwaluulest küll üles kirjutasid ja trükki andsid. A. W. Hupel, kes Herderi rahwalaulude kogu „Stimmen der Völker in Liedern“ tarwis kaheksa Eesti rahwalaulu üles kirjutas, nimetab neid wiletsateks ja wäljakannatamata waimusünnitusteks.[1]) Ometi kõneleb juba A. W. Hupel suurest Eesti hiiglasest, ilma et ta tema nime oleks teadnud nimetada.[2]) Luuleannet ei arwatud eestlastel üleüldse olewat, kunstist ei wõidawat Eesti rahwalauludes kõneldagi, waid nõndanimetatud rahwalaulud olewat enamasti katkelised mõtteawaldused, mille

[1]) Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland II, lhk. 158—161
[2]) Nordische Miscellaneen, Riga, 1890, lhk. 331.

wiisid ja takt sulgloomade ja koduelajate häälitsemiste ja liigutuste järele olewat kokku seatud.[1]) Sellest hoolimata tõi Rosenplänter ka oma ajakirjas „Beiträge“ hulga Eesti rahwaluule näiteid. See ajakiri on ka esimene koht, kus meie maal trükitud kirjas Kalewipoega nimetatakse ja tema tegudest kõneldakse. Esmalt teatab siin A. Knüpffer (Beiträge IX, lhk. 38–59), et Kalewipoeg möllikut ehk sigimata maad puuadraga kündnud ja sellest ajast peale seal enam mingit rohtu ei kaswawat. See paha loomuga hiiglane ajanud ka naisterahwaid taga. Samasuguse märkuse teeb ka K. J. Peterson Soome mütoloogia tõlkele lisaks (Beiträge XIV, lhk. 102). See sõnum unus teadusemeeste meelest peagi ära. Rahwas pidas neid kardetawateks inimesteks, kes katsusid wanu jutte ja laule kuulda saada ja üles kirjutada. Peale selle nimetas wennaste kogudus rahwaluulet „tühjaks loriks“ ja päris kuraditeenistuseks“.[2]) Seesugustes oludes pidid unustusehõlma wajuma ka need rahwajutud, mis Kalewi nimega ühenduses seisawad, kelle poegadest laplaste laulud pajatawad ja kelle järele Päris-Soomemaad wanades juttudes ka Kalewalaks nimetatakse.

Kalevala ilmumine.

1835. aastal ilmus Lönnroti „Kalevala eli Karjalaisten Runoja Suomen vanhoista ajoista“. Waimustus, mis see töö Soome ärganud nooresoo südametes põlema õhutas, ei wõinud siinpool Soome lahte ilma mõjuta jääda.[3]) Seisis ju Eesti keeleuurija Eduard Ahrens Kuusalust Soome õpetlastega alalises kirjawahetuses. Soomlaste eepose nimi „Kalevala“ ja „Kalevan pojat“, kuidas selle eepose tähtsamaid tegelasi kutsuti, tuletawad eestlastele muidugi elawalt K a l e w i p o e g a meele. Nõnda näeme siis, et ju aasta pärast „Kalevala“ ilmumist Jõelehtme õpetaja G. H. Schüdlöffel terwa juttude kogu Kalewi hiiglastest trükis awaldab

[1]) Ph. H. v. Frey, Ueber die ehstnische Poesie. Rosenplänter, Beiträge II, lhk. 16.

[2]) M. Weske, Ueber die estn. Volkslieder. Sitzungsb. der gel. estn. Gesellschaft 1874, lhk. 68 — 76.

[3]) W. Reiman, Dem Andenken Fr. R. Kreutzwalds. Finnisch-ugrische Forschungen III, lhk. 6, Dr. Bertram, Zur Geschichte und zum Verständniss der estnischen Volkspoesie. Balt. Monatschrift II, lhk. 431.

ja eestlaste ennemuistsetest kangelastest esimest korda näitliku ning selge pildi annab.[1]) Schüdlöffel arwas, et tema üleskirjutused wahest teisi Kalewipoja jutte koguma äratawad. Kuid see lootus ei läinud tal täide. Ei olnud meie maal seesugust seltsi olemas, nagu „Suomalaisen Kirjallisuuden Seura", kes Lönnroti tööd agaralt ja mõjuwalt toetas ja ettewõttele ainelist abi andis. Alles 1838. aastal asutati Tartus selts „Gelehrte Estnische Gesellschaft", kes Eesti mninasaja ja olewiku uurimise oma sihiks tegi. See õpetlaste selts hakkas siis suure agarusega rahwaluulet korjama, iseäranis tema liige Fählmann. Tema oli Eesti rahwa seast wõsunud, tundis hästi rahwa keelt, kombeid ja jutte. Juba lapsepõlwes oli ta Hao mõisa peretoas pealt kuulanud, kuidas teolised hirmu peale ajawaid ja imelikka muinasjutte pajatasid. Nooremehe põlwes tundis Fählmann Eesti rahwaluule wastu suurt huwitust, käis suwekuudel õppimise waheajal külast külasse ja kihelkonnast kihelkonda rahwajutte ning laule korjamas, kus juures ta riiete ja oleku poolest püüdis talumehe sarnane olla, et teda mitte ära ei tuntaks ja umbusaldus wõõra saksa wastu jutustajatel mitte suid ei suluks. Fählmann korjas neid laule ja jutte, milles rahwas oma minewikku mälestas. Iseäranis armsaks said Fählmannile jutud ja laulud Kalewipojast. Juba wara ärkas talle mõte Kalewipoja aineid korjama hakata. Wist tahtis ta, nagu Lönnrot soomlastele, Eesti rahwale eepost soetada ja seks otstarbeks Kalewipoja katkeid, mida rahwa seas kuuldi, terweks looks ühendada. Mis ta rahwasuust Kalewipojast kuulis, seda esitas ta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 1839. Pilt, mis ta sel koosolekul Kalewipoja elust ja tegudest kujutanud, käib peajoontes sellega ühte, mis pärastpoole eeposesse üles pandud. Peaainetest puudub ainult ujumine Soomemaale ja kõik, mis sellega ühenduses seisab.[2]) Need eepose katked, mis Fählmann esitas, äratasid õpetlaste keskel tähelepanemist ja suurt waimustust. Fählmanni kõnet kuuldi põnewusega ja

Fählmanni eeltööd.

[1]) Kaallew' sohn (Kallewi poeg.) Inland 1836, lhk. 529—536).

[2]) W. Reiman, Sissejuhatus Fr. Löwe Kalewipoja saksakeelse tõlke juure. Tallinnas 1900, lhk. I—XXVIII.

loodeti Kalewipojast weel rohkem kuulda saada. Iseäranis suure waimustusega kõneles Kalewipoja jutust ja tema suurest tulewikust Dr. Georg Schultz (Bertram) „Õpetatud Eesti Seltsi“ koosolekul. Ta ütles muu seas: „Mõtelge, mis ülendawat mõju mahasõtkutud rahwas sellest saab, kui tema teadmisele ärkab, et tema ajaloos on elanud ja et temal kord ajalooline suurus on olnud! Kas ei oleks tema meelest niisamuti, kui kerjajal, kellele korraga öeldakse: Sina oled kuninga poeg! Sest kas rohkem wastuwaidlemata tunnistust ühe rahwa ajaloolisest tähtsusest wõib olemas olla, kui see, et tema eepose omanik on. Kuidas wõib „Õpetatud Eesti Selts“ orjusest wabastatud ja siiski weel alaealuse ja argtuse koorma all ägawa rahwa haridust ja waimlikku uuestesündimist kõige mõjuwamalt toetada? Ma arwan, kahe asja läbi: Anname rahwale eepose ja ajaloo — ja kõik on seega wõidetud. Wiimase aine tarwis on materjali küllalt olemas, esimese jaoks hakkame weel koguma.“ Kogumise töö tegi Fählmann oma ülesandeks, mille täitmisel Kreutzwald temal pidi abiks olema. Esmalt oli Fählmannil nõu Kalewipoja eepost seitmes laulus awaldada, pärast suurendas ta laulude arwu kuni kaheteistkümneni.[1]) Kuid ennem ei tahtnud ta midagi üles kirjutada, kui puuduwad jutu wahelülid rahwa suust on üles tähendatud. Kurwad nähtused rahwa elus, nagu ihulik puudus, raske teoorjus, wäljarändamine ja suur usuwahetuse tuhin rõhusid Fählmanni meeleolu alla, Eesti rahwa uuestisündimine oli tema meelest wahe peal petlikuks unenäoks muutunud, sellepärast jäid ka eeltööd „Kalewipoja“ kallal suikuma.[2]) Pealegi tuli surm wahele ja tegi kõik Fählmanni plaanid tühjaks. Sõbrad tõendawad, et Fählmann palju korjatud lugusid, mis ta truus mälestuses seisnud, enesega hauda wiinud ja seda kaotust ükski „Kalewipoja“ üleştähendamises ei suutwat tasuda.[3])

---

[1]) G. Blumberg, Quellen und Realien des Kalewipoeg, lhk. 9.

[2]) W. Reiman, Kalewipoja juubel. Tartus, 1912, lhk. 7.

[3]) Santo, Ankündigung der baldigen Erscheinung des Kalewi poeg Verhandl. der gel. Ges. III, Heft 1, lhk. 86.

Kreutzwaldi Kalewipoeg.

Kuid Fählmanni surm takistas Kalewipoja eepose kokkuseadmist ainult möödaminewalt. „Õpetatud Eesti Selts“ kogus sõnumeid Kalewipojast edasi ja andis materjali korraldamise ning ühteliitmise Wõru linnatohtri Fr. R. Kreutzwaldi kätte, kes Fählmanni plaanidega täiesti tuttaw ja ise hulga Kalewipoja laule ning jutte oli üles kirjutanud. Esimesi jutet Kalewipojast kuulis Kreutzwald Kaarli mõisa teenri Kotlepi suust, kes pärast lahtisaamist pärisorjusest Jankowitsi nime kandis.[1]) Oma kümnendal eluaastal wõis Kreutzwald kohte, millest Kotlep Kalewipoja loos kõneles, ise oma silmaga Kadrina ja Aruküla wahel näha. 16 aasta wanaduses õppis noormees Hageri kihelkonnas Ohulepa wallas 80 aastast wanameest Jakob Fischeri tundma, kes Läänemaalt pärit oli ja suure hulga lugusid Kalewipojast jutustas. See Jakob Fischer oli Kreutzwaldile peaallikaks, kust ta kõige tähtsamaid Kalewipoja aineid sai, nimelt ujumine Soomemaale ja sündmused, mis sellega ühenduses seisid ja mis Fählmannil just puudusid. Kreutzwald kirjeldab seda tähelepanemisewäärt wanameest järgmiselt: „Wanal Jakobil oli sügawatundeline luulelik loomus, kes enese luulekujusid lihaste silmadega arwas näinud olewat. Noores eas olnud ta osaw wiiulimängija, sest et „waim“ ta wiiulis istunud ja wiisisid loonud.“ Järgmine, aastal 1820 Fischeri enese sõnadega ülestähendatud jutustus karakteriseerib seda wanakest kõige paremini:

„Tormisel sügiseööl merelainete kohisemist kuulata, kuidas nad wastu kalju murduwad, see on muusika, mille wiisisid mänguriist mitte ei wõi järele teha. Kui ma seesugustel silmapilkudel oma wiiuliga kõrgel ranna kallasmäel istusin, siis soowisin ma endale lootsikut, mis mind läbi murdlainete sinna muusika juure oleks wiinud, kus ma mängides oleks surra soowinud. Mõnikord ajas mind salasund inimeste lärmitsewast seltskonnast eemale minema; kui ma siis metsa warjus istusin ja puulatwade tasast kohinat ja lindude sidistamist ning laulu kuulatasin, siis ärkasid uued wiisid minu hinges elule, ruttu wõtsin ma wiiuli ja katsusin oma sisemisi tundmusi häältes ilmutada. Ja kui seesugusel tööl öö mulle kätte jõudis, siis näitas mulle, nagu oleksid kõik taewa tähed ühes laulnud. Jah, igal asjal ilmas on oma hääl, oma

[1]) G. Blumberg, ü. täh. kohal, lhk. 10—11.

isewiisiline kõne, kuid meie kõrw ei mõista seda keelt. Niisugustel tundidel olen mina kõige ilusamaid wiisisid wiiuli peal mänginud, kehalikka tarwidusi — sööki ja jooki — hoopis unustades. Ka nüüdki weel, kus ma aastate kaupa enam ei ole mänginud, tuleb mulle üksikus metsas lust peale wana wiisi mängida, kuid mu waew on asjata, ma ei leia enam endiseid hääli.“

Wõib ju arwata, kui tähtsaks allikaks see wanamees, kes ise tõsine kunstnik, rahwalaulude korjamise juures wõis olla. 16—19. eluaastaai puutus Kreutzwald suwel ja talwel õppimise waheajal selle raugaga kokku ja püüdis tema suust lauluriismeid üles tähendada. Nõnda on ka Kalewi poja sissejuhatus suuremat osalt Jakob Fischeri suust saadud. — Enne kui Kreutzwald Kalewipoja aineid liitma hakkas, awaldati weel üleskutse, milles meistrile materjali kätte toimetada paluti. Kuid abi asemel sai Kreutzwald üksnes mõnitusi kuulda. Sellest hoolimata edenes töö jõudsasti. Materjali juure, mis Kreutzwald ja Neus waremini ise üles tähendanud, saadi Wõru õpetajalt Kolbelt, kes Palamuses sündinud, Pihkwa eestlastelt, Laiuse kihelkonnast, Tormast ja Tarwastust huwitawaid lisapalasid[1]). Kreutzwaldi allikad olid: Fählmanni kõne „Kalewipojast“, A. Knüpfferi ülestähendused, mis Neus tarwitada andnud; Schultzi teated Tartust, maamõõtja J. Laguse omad Tarwastust, Rosenpflanzeri kogu Pihkwa eestlaste laule. Kreutzwaldil oli umbes 2000 rahwalaulu teisendit käes tarwitada. Kuid selle materjali sõelumine ja ühteliitmine ei olnud mitte kerge asi. Mitmed katked ei tahtnud isekeskis kokku sündida ega waremalt ülesseatud tööplaanisse mahtuda, sest et mõnes kohas ühendawad wahelülid täiesti puudusid, ehk jälle laulud wõõraste ainetega nõnda segatud olid, et neid esimesel silmapilgul keegi ei wõinud Kalewipoja loo katketeks pidada. Iseäranis segased olid uuemal ajal ülestähendatud ained. Kõige puhtamalt oli Kalewipoja lugu peale Wiru- ja Järwamaa weel Laiuses, Palmuses, Tormas ja Kodaweres ennast suutnud

[1]) Fr. R. Kreutzwald, Vorwort zum Kalewipoeg, eine estnische Sage 1857. Wôrdle ka: Oskar Kallas, Uebersicht über das Sammeln estnischer Runen. Helsingfors, 1902.

alal hoida, kuna Pihkwa eestlased Kalewisest poisikesest kõnelewad.

Kuidas Kalewipoja eepose kokkuseadmine Kreutzwaldi käes edenes, selle üle saame neist kirjadest selgust, mis Kreutzwald oma sõpradele, nimelt „Õp. E. S." sekretärile E. Sachsendahlile ja Kalewipoja saksakeelse tõlke walmistajale G. Reinthalile Tartusse kirjutas.[1]) Ka Kreutzwaldi kirjad A. Schiefnerile ja A. H. Neusile, niisama ka Kreutzwaldi käsikirjaline pärandus pakuwad mõnda teadet. Neist on näha, et Kreutzwald 1850. aastal Kalewipoja kokkuseadmist on alanud ja siis seda tööd usinusega edasi wiib.

Esiotsa seadis Kreutzwald endale ülesandeks kõike Kalewipoja materjali ühte käsikirja koguda ja üksikuid liikmeid ühe teise otsa seadida ja siis ehk materjali koguna teistele tarwituseks jätta[2]). Siis ärkas tal lootus, et tal siiski wõimalik on aineid ühte sulatada ja neist midagi suuremat, ühtlast luua. Ta liidab jutukesed nõnda ligidalt kokku, et nad puuduwate wahelülide kiuste üksust näiwad sünnitawat. Ta täiendab teatawaid sündmusi teisendite abil, lahutab jutu kõrwalised harud küljest, mis terwe looga hästi kokku ei käi. Kus rahwasuu sedasama lugu mitme koha külge köidab, seal walib ta sündmuse kohaks üheainsa, kõige sündsama. Ülearused teisendid ja muu kõrwalise materjali otsustab ta pika wankumise järele wälja heita.

Korjatud ning korraldatud ainete kujuandmisel algas pärishäda, sest aineid oli kahte liiki: proosalised jutustused ja rahwalaulude katked. Et ainult wanemates lauludes wäheseid jälgi Kalewipojast maha oli jäänud ja rahwas seda lugu peaasjalikult lihtkõnes jutustas, arwas Kreutzwald esmalt, et Kalewipoja jutt kunagi terwelt luulekujus rahwasuus pole liikunud. Sellepäras paneb ta esiotsa proosas kirja, mis rahwas lihtkõnes Kalewipojast jutustanud ja paigutab proosajutustuste wahele rahwalaule, mis ta arwab Kalewipoja kohta käiwat. Selles kujus oli töö juba üle poole ära tehtud, kuid

[1]) L. von Schroeder, Zur Entstehungsgeschichte des Kalewipoeg, Verhandl. der Gel. Estn. Ges. Band XVI, lhk. 6 j. Wôrdle ka: R. Willmann, Kalewipoja kangakse kudumine, Rahwa Lõbuleht, 1901, nr. 8—11.

[2]) Kreutzwald Lõnnrotile 20. weebr. 1850.

segu ei tahtnud kellelegi meeldida. Kuid Pihkwa eestlaste suurt lauluwara tundma õppides muutis Kreutzwald oma arwamist. Keegi naine Lõkowo külast Isborski ligidalt, kes laulu „Neiu läks merde kiikumaie“ ette laulis, lisanud juure, et see olewat osa pikast laulust, mida kolmel päewal ei jõudwat ette laulda.[1]) Tähendatud laulus jutustatakse wanemate kurbtusest lainetesse langenud tütre surma üle. Järgneb pikem kahekõne ema ja tütre wahel, milles tütar emale järgmist lohutust pakub:

Ära ikke, eidekene,
Ära tönni, taadikene.
Merela on minu kodu,
Laine all mul sala tare.
Kalewid mind kiigutawad.

Siit järeldab Kreutzwald, et hulk laialipillatud laulukatkeid, „mida wana, wäga pika laulu sõnadeks“ nimetatakse, tingimata Kalewipoja eepose jäänusteks tuleb pidada, mis kord rahwasuus elanud. Sellepärast otsustas ta terwet juttu regewärsidesse walada ja oma laulusõnade abil ühiseks lugulauluks liita. Alles raskete wõitluste järele seab ta terwe loo ühisesse luulewormi. Rahwasuust saadud laulud teewad umbes 7600 rida wälja.[2]) Kuid kõik need rahwalaulud ei seisnud esiotsa sisu poolest mitte Kalewipoja looga ühenduses, waid Kreutzwald on palju neist wabalt ümber moonutanud. Umbes 11,000 rida on Kreutzwald rahwalaulu jäljendanud ja muinasjutud Kalewipojast wanade regewärside mõõdus ümber jutustanud.

„Kalewipoja“ kokkuseadmisest kirjutab Kreutzwald ise[3]) muu seas nõnda: „Eesti Kalewipoja jutt oli kui lagunenud wana hoone, kust palju enam ei leitud kui aherwared. Seinapalkidest oli mõnda kadunud, teised tuulest ja weest kaugele ära weetud; kui need hoolega kokku korjati, siis leitî siin ja seal wahetükka puuduwat, ehk üks nurk ei tahtnud teisega nööril kokku joosta. Seal wõtsin kirwe kätte ja läksin Eesti metsa tarbepuid raiuma, millega wana hoonet

[1]) Kreutzwaldi Käsikirjaline rahwalaulukogu E.
[2]) Stifungsberichte der gel. estn. Ges. 1875, lhk. 18.
[3]) Sipelgad II anne, lhk. 28–29.

jälle wõiksin korrale seada. Metsawahid ja nende ülemad ei tohtinud mind keelata, sest mets oli minu pärisoma, sellepärast et ma sündinud eestlane olen" jne. Töö wõis raske küll olla, sest et Kalewipoja jutu- ja lauluriismed wäga laiali olid pillatud ja wõõraste ainetega segatud. Kreutzwaldil ei jäänud muud nõu üle, kui et „laenas kandle Wanemuiselt, wõttis pihu wõlsiwallast, tüki teise tõsitalust, kolmandama kuulukülast, laenas lisa meelelaekast, mõtte mõisa magasista." Siin juures oli peale muinasjuttude ümberjutustuse regewärsides Kreutzwaldil waja üksikutele lugudele sissejuhatusi luuletada, leitud laulukatkeid täiendada, sarnastada, ümber moonutada ja siis ühtlaseks terwikuks ühendada. Sellest siis tulebki, et Kreutzwald neid rahwalaulu katkeid, mis ta rahwasuust on saanud ja mida ta esimeses Eesti-Saksa wäljaandes tähekestega ära märkinud, enam ehk wähem on muutnud ja ümber teinud. Seda wõib Kalewipoja keelest ja wärsimõõdust ära tunda.[1])

Juba detsembrikuul 1853 annab ta Õp. E. Seltsile teada, et „Kalewipoeg" walmis olewat ja tõotab oma hiiglapoega ära saata. Kuid nii ruttu teos ei ilmunud. „Õp. E. Seltsil" puudus rahajõud, et terwet tööd korraga trükki anda, siiski taheti teaduslikku wäljaannet saksakeelse tõlkega soetada. Tõlkimine wõttis aega, tsensor hoidis kaua trükipoognaid oma käes, tegi trükimiseks takistusi ja kustutas sada rida maha. Waheajal saadeti Kreutzwaldile uusi aineid, ta muutis oma plaani, jättis 1853. a. üleskirjutusest terwe weerandi, nimelt „Esiandeks" wälja, töötas „Kalewipoja" eepose uuesti ümber; 12 loo asemele tekkisid 20 lugu, mis kokku 19,043 laulurida wälja tegid. Seesugusel kujul algas eesti-saksakeelse Kalewipoja wäljaande trükk 1856 ja wõttis wiis aastat aega. Rahwale määratud eestikeelne wäljaanne ilmus 1862 aastal Soomes Kuopio linnas. Selles wäljaandes on „Kalewipoeg" 18,993 laulurida pikk.

Aga kui Kreutzwald Kalewipoja kokkuseadmisel nõnda wabalt talitas, kas see töö slis weel rahwaluule ja rahwa-

[1]) J. Hurt, Wana Kannel I. Vorrede lhk. 17. Waata weel: U. Karttunen, Kalewipoegin kokoonpano, lhk. 65—99.

eepos on? Rahwaluule on ta sisuliselt küll, sest peasündmused on rahwasuust saadud. Ja teised osad, mis laulik rahwalaulu järel aimates juure on lisanud, „pole ta mitte omast peast wõtnud, waid nad on korjatud riismetest eietatud jutulõng". Kreutzwald teatab ise, et ta kunagi pole rahwalikkude laulikute sõnastuse wiisi tähelepanemata jätnud, waid on enesele kohuseks teinud nende jälgede sees käia. Sellepärast on tema ka oma seotud kõnesse need rahwa kõnekäänud, mis ta sidumata kõnes rahwasuust jutu näol üles tähendanud, üles wõtnud ja wõib tunnistada: „Kalewipoeg on sel kujul, nagu mina teda awaldan, läbi ja läbi wormi ja sisu poolest Eesti rahwa üdi, luu, liha ja weri, ja ei mitte ainult sellepoolest Eesti sünnitus, et ta wäljaandja eestlane on.[1])" Et aga seesugusel wiisil ümbertöötatud rahwaluulel enam teaduslikku wäärtust ei wõi olla, on iseenesest mõista. Rahwaeeposeks selles mõttes, nagu näituseks „Kalevala", „Ilias" ehk „Nibelungenlied" seda on, ei wõi „Kalewipoega" mitte nimetada. Seda ei ole „Kalewipoja" laulik ka ise mitte teinud. Laulumaterjal, mis eespool nimetatud rahwa-eepostesse põimiti, oli suuremalt osalt rahwa enese keskel loodud. Neis lauludes leidus juba täiesti wäljakujunenud, seotud kõnes loodud kangelaste lugusid, mida wiimne rhapsod ehk laulik ühendas. Kreutzwaldil selle wastu oli wähe tõesti walmis rahwalaule käepärast ja needki olid enamasti lüürilised tundelaulud. Wägimeeste lood sai Kreutzwald muinasjuttude näol, mis ta ise regewärsidesse walas. Ainet, millest rahwas suurt lugu peab, püüab ta pühapäewa kõnes edasi anda. Sellepärast ilmuwad meie wanasõnadki tihti runode näol. Pühapäewa kõne ehk regewärside loojad olid Eestis suuremalt osalt neiud ja naised. Nende luule on subjektiine, liigub enese „mina" ja seesuguste ainete ümber, mis naisterahwa elule ligidal seisawad. Nagu juba eespool seletatud, tegi see Eestis pikemate lugulaulude sündimise wõimatuks. Wägimeeste lugudest ei tundnud naised huwi ega suutnud niipalju objektiwismi omandada, et pikemaid eepilisi aineid oleks käsitleda wõinud, ilma et enese „mina" oleks wahele

[1]) Kalewipoeg, eine estnische Sage. Einleitung, lhk. XIV--XV.

seganud. Sellest siis tulebki, et „Kalewipoja“ jutud suuremalt osalt lihtkõnes suust suhu liikusid. Teisiti oli lugu Soomes, iseäranis Wene-Karjalas, kus „partasuud“, s. o. habet kandjad laulikud lugulaule teatawate sündmuste ja tegelaste ümber koondasid. Kreutzwald on selle materjali, mis saadawal oli, ümber töötanud ja ometi Eesti rahwuslikku eepose loonud, mis sedasama mõju awaldas, nagu ülemalnimetatud rahwa-eeposed.

„Kalewipoja“ eepose sündmustik.

Kalewipoja wanemad. 1. lugu.

Põhja piiril Taara tammiku serwal seiswas talus kaswasid kolm poega, taaralaste taimed, see on pooljumalad, kangelased. Nad rändasid isatalust wälja. Üks neist sõitis põhjakotka seljas üle Soome lahe Wiru randa, rajas siin riigi ja walitses selle üle. Teda õpime „Kalewipojast“ Kalewi taadi nime all tundma. Kalew oli wanasti sugunimi ja tähendas meest, kes oma jõu poolest teistest kaugelt üle käis.[1])

Läänes elas ühes talus noor lesknaine. Karja hommikul wälja saates leidis ta kana, tedremuna ja waresepoja. Lesk tõi nad põlle sees koju, pani tedremuna willawakka kana alla hauduma, aga waresepoja wiskas ta kirstu taha. Mõne aja pärast kaswis kanast Salme, sulaneitsi, tedremunast Linda, libeneitsi, waresepojast aga waene orjatüdruk. Salmel käisid kosjas kuu, päike ja tähepoeg. Tähele läks Salme kaasaks.[2]) Lindal käisid kuued kosilased. Kõige esmalt tulid hõbedane kuu ja kuldne päike. Neid kumbagit ei wõtnud Linda omale meheks, sest et mõlemad meelt muudawad ja mõnikord kahjugi sünnitawad. Siis tulid kosja weewaldade walitseja, õhukuningas ja Kungla kuninga poeg. Ka need saatis Linda tagasi, ehk küll ema ja wennad soowitasid, et ta ühe nendest kuulsatest kosilastest omale meheks waliks. Wiimaks tuli Wiru kuningas Kalew Lindale kosja. Wennad ei tahtnud Lindat kangelasele anda, neiu aga ütles: „See mul meesi meele pärast, sellel kosjad kinnitame.“

Linda oli Kalewile truu abikaas, kes hulga kangeid poegi isa kuju kandjaks kaswatas. Muist neist läksid wõõrale maale õnne otsima. Taat kuuiutas oma eluõhtul ette, et wiimne wõsukene, kes alles pärast isa surma sünnib, tegudes

---

[1]) W. Reiman, Märkused Löwe saksakeelse „Kalewipoja“ juure, lhk. 276.

[2]) Wõrdle: K. Krohn, Die Freierei der Himmelslichter, Anzeiger der finnisch-ugrischen Forschungen III, lhk. 15—44.

ja olus isa wääriline on, ja kinnitas, et kuningriik peab jagamata ühe poja walitsuse alla jääma. Selle järele jäi Kalewi taat haigeks. Küll rawitses Linda õrna armastusega oma kallist kaasat, küll otsis ta abi arstidelt, aga surma wastu ei leitud rohtu. Linda pani Kalewitaadi surnukeha ilusasti riidesse. Siis kaewas ta kümme sülda sügawa haua ja mattis surnu muru alla mulla põue. Ja et tulewad põlwed teaksid, kus kuningas Kalew puhkab, ehitas ta haua peale mälestusekünka.

Kalewipoja noorpõlw. II—VII. 1.

Uku ja Rõugutaja sala abil tõi Linda oma wiimse poja ilmale. Juba warakult awaldas noor Kalew kangelase loomu. Paari kuu wanaduses oli tal nii suur jõud, et mähkme linad puruks kiskus ja hälli kildudeks lõhkus. Sel teel pääsis ta kätkist põrandale roomama. Kolmandal kuul hakkas ta juba kõndima ja jõudu kaswatama. Kalewipoeg mängis kurni ja wiskas ratast, laskis lingusilmusest kiwa lendama ja loopis merepinnal lutsu. Noormees sirgus isa suuruseks ja wendade wääriliseks, ta tõotas oma olemisega kadunud isa ettekuulutusi igas tükis täita.

Soome tuuslar, tuuletark, käis leske Lindat kihladega kiusamas. Aga Linda ei lähe enam teisele mehele. Temal pole tarwis tuuletarga ähwardusi karta, sest et teda kolm kaswawat poega kaitsemas. Iseäranis agar on noorem Kalewi wõsu.

Kalewipojad läksid kolmekesi jahile. Koju tulles lähewad nemad neljast ilumetsast läbi. Nende tuju oli lustiline‘ sest nemad olid kolm suurt looma, karu põdra ja metshärja ja kolme seltsi wäikseid loomi, kõrbekutsikaid, rebaseid ja jäneseid saagiks saanud. Sellepärast käiwad nad lustikäiku rõõmuradadel ja hakkawad wõidu laulma. Wõib julgesti ütelda, et sarnast laulukirjeldust waewalt teiste rahwaste luulewaras leidub.[1]) Wanemuist ennast ei wõi rahwaluule paremini ülendada, kui kangemeeste wõidulauludega sünnib.[2]) Laul on ilus ja täieline, iseseisew luulesünnitus.

Kuna kolm wenda jahil olid, tuli Soome tuuslar ja wiis Linda wäewõimul ära. Linda õhkas Uku poole ja palus jumalatelt abi. Irumäel astus äike rööwlile tee peal wastu, pikne põrutas ja tuiskas pilwist tuld. Naiserööwel langes minestusesse. Linda muudeti kaljukiwi pakuks, mis Iru ämma nime all rahwasuus nüüdki weel tuttaw on. Kui pojad koju jõudsid, aimasid nemad halba ja püüdsid eide kadumise kohta selgust saada. Kuna wanemad wennad

[1]) A. L. Raudkepp, Kalewipoja wõidulaul. Postimees 1902, nr. 134—139

[2]) W. Schott, Kalewi-Poeg, eine epische Sage der Esten. Ermans Archiv, XIX. köide, lhk. 346—363.

magama heidawad, ei kanna noorema süda ema otsimist mitte teiseks päewaks jätta. Sedamaid wõtab ta tähtsa teekonna ette. Kuid enne läheb ta isa kalmule kurba südant kergitama, isa teejuhiks paluma. Isa ei wõi tõusta, ei ärgata, waid wastab: „Tuuled juhtigu sull' teeda, õhud õrnad õpetagu, taewatähed andku tarkust!“

Ja nüüd algab suurepärane, hiiglasele tõesti kohane, aga kakardetaw ning tagajärjerikas reis. Kalewipoeg kargab rannalt lainetesse ja hakkab taewatähtede juhil üle mere Soome poole ujuma. Kuhugile saarele puhkama minnes kuulis ta Saare piiga armulaulu, laulis ise wastu ja meelitas piiga oma ligidale, „kuni armu kütkendused südant said sulatama, meelta metsa eksitama.“ Selle teo tagajärg oli see, et Saare piiga meeleheitmises häbi pärast enda merde kukutas ja ära uputas. Kergemeelne eksitaja ujus aga Soome poole edasi. Siin leidis ta tuuletarga talu peagi üles, wõitis wastase ära ja lõi sortsid maha. Tuuslar jutustab küll hädas, mis Irumäel sündinud, kuid Kalewipoeg ei usu tema juttu ja lööb wastase tammewemblaga surnuks. Kui ta oma ema tuuslari talust ei leia, kahjatseb ta kurja tuju. Selle järele tellib ta Soome sepalt hea mõõga. Mõõga liikusid juues läheb Kalewipoeg Soome sepa wanema pojaga tülli ja lööa mõõgaga wastase pea otsast ära. Seega koormab kangelane weel teise weresüü oma peale. Sepp aga sajatab mõrtsukat ja soowib, et mõõk peaks talle selle weretöö kätte maksma. Tuuslari paadis sõidab Kalewipoeg tagasi Wiru randa. Irumäel kuuleb ta oma kadunud ema häält, kes talle kahekordset weresüüd meele tuletab ja teda mõõga eest hoiatab, sest et weri were palka ihkab. Koju jõudes ei jutusta noorem wend oma süütegudest teistele midagi, kuid õhtul läheb ta nuttes teist korda isa kalmule, kutsub isa armu andma, rammu toetama ja poja eest kostma. Isa tröostib poega hauast: Kadunud isa weri walwata waga lapse käikusid; kogemata kurjategu olewat waja jälle parandada.

Kalewipoja meheiga. a. rahuline töö: VIII—X. L.

Isa käsku meeles pidades, et riik peab jagamata ühe poja woli alla jääma, lähewad wennad liisuõnne katsuma, kes neist pidi isa päranduse omale saama. Wõidu määraks wõeti Saadjärwe laius. Wanema wenna kiwi kukkus teine poole kalda ääre wette, teine wend wiskas pisut kaugemale, nõnda et pool kiwi wette, pool kuiwale jäi; noorem wend paiskas oma kaljupaku kaugele üle järwe kuiwale maha. Seega päris noorem wend isa riigi. Wanemad wennad wihtlesid ta saunas kuningaks, ehtisid ta hõbesärgiga ja kuldatoime kuuega, panid talle selga wanast wasest wam-

muse, raudkilbi rinna peale. Ise aga jätsid nad noorema wenna ja kodumaa lauldes jumalaga ja lahkusid maalt. Walitsuse ohje kätte wõttes algab Kalewipojal töörikkam elujärk. Nagu Kalewipoeg mees on laulma, nõnda peab ta ka tööst suurt lugu ja edendab wõimsalt kultuuri. Ta rakendab ruuna adra ette, künnab mõned paigad põllumaaks, teised kohad karjamaaks, murumaaks ja heinamaaks, külwab sohu sinikaid, sambla sülle jõhwikaid, külwab metsad kaswama, aasad, arud haljendama, õilmed ilul tolmama. Kui hundid Kalewipoja ruuna olid ära murdnud, siis puhastas ta metsi kiskjatest. Kord ilmub jumal Uku Kalewipojale unes, kuulutab kangelasele hoolsa põllutöö tasuks õnne ja õnnistust, manitseb kangelast, et see maawalitseja kohut hoolega täidaks ja hoiatab teda, oma mõõga eest ennast hoida. Hiljemini laseb Kalewipoeg hoonetarka Olewit maale linnu ehitada, milles kangelane ise laudu kokku kannab.

b. wõitlemised, riiud, IX—XVI. I.

Rahulise töö järele algawad Kalewipojal wõitlemised, riiud ja tülid. Kikerpära soos palusid paar pahareti poega Kalewipoega oma riiu-asja seletama; Kalewipoeg kingib tühja kõlbmata soo neile kodupaigaks ja annab soo pooleks mõõtmise Alewipoja hooleks. Selle järele wiskab Kalewipoeg wetewaimuga Närskamäel kiwa ja weab wägipulka. Seltsimees Alewipoeg wiib wõlgujäänud mõõga hinna Soomemaale. Kalewipoeg ise käib Pihkwast seljaga laudu toomas ja sammub lauakoormaga läbi Peipsi järwe, kus juures wesi talle ainult kuni niueteni ulatab. Asjata ajawad soolasortsid järwe mässama, maru ei suuda Kalewipoja käiku takistada. Kuna Kalewipoeg järwe kaldal wäsimust puhkab, warastab Peipsi sorts mitmesuguste nõiarohtude abil ja Mana sõnade meelituste waral mõõga ära, kuid ei suuda teda mitte kanda. Kääpa jõest üle hüpates kukkus mõõk warga kaenlast lainetesse ja jäi sortsi meelitustest hoolimata sinna paika, kus ta weel praegu pidawat mõnel selgel päewal nähtaw olema. Seal näeb ka Kalewipoeg mõõka ja kutsub lauluhäälel teda wälja, aga mõõk laulab wastu, et ta wette peab leselt leinama jääma, sest et Kalewipoeg wihatujul temaga werd walanud. Kalewipoeg tahtis mõõka sundida sortsilasele wargust kätte maksma ja mõtles: sei, kes sind enne siia kandnud,[1]) lõika jalad alt ära, kuid Soome sepa wanne segas ta sõnu, nõnda et „kes sind enne ise kandnud“ wälja tuli ja Kalewipoeg sellega ise oma saatuse üle otsuse tegi. Selle järele on kangelasel jälle sortsilastega wõitlemist.

[1]) Wõrdle: Fr. R. Kreutzwald, Lühikene seletus Kalewipoja laulude sisust, lhk. 37.

See kord peksab ta neid lapiti laudadega. Siil põõsast õpetab teda laudu serwiti pöörma, mis järele sortsid huludes pakku põgenewad. Et siil alasti on, kisub Kalewipoeg oma kasuka hõlma küljest tüki okasnahka ja wiskab selle nõuandjale kehakatteks. Weel mõne muu kangelase teo teeb Kalewipoeg. Nõnda käib ta põrgus. Seal näeb tema kolm ilusat piigat, keda Sarwik wangi wiinud. Põrgust saab Kalewipoeg uue mõõga, mille abil ta Sarwiku ära wõidab ja piigad wangipõlwest päästab. Neist kosib Alewipoeg noorema, Sulewipoeg wanema, kolmas saab Olewipojale kaasaks.

Järgnewatest lugudest on kõige enam tähelepanemise wäärt sõit maailma otsa. Seks pidi hõbedast laew ehitatama, sest kardeti, et wirmalised wõiksid puust laewa põlema panna. Laewale pandi nimi „Lennuk". Laputark Warrak manitseb mehi ettewaatusele ja sõidab ise kaasa. Pika ja kardetawa sõidu järele jõuab „Lennuk" Sädemete saarele, kus üks mägi tuld, teine suitsu ja kolmas keewa wett wälja ajab. Sulewipoeg läks põrgulee lähedale ja wõttis siit piibu peale tuld. Teel juhtusid reisijad ka sinna maale, kus kuked kulda, kanad karda sööwad ja kapsad kuuse kõrguseni kaswawad. Sinna saatis Kalewipoeg keeletarga ja oma sulased maad waatama. Kui mehed teewäsimusest puhkawad, leiab neid Hiigla neitsi omast kapsta aiast, paneb mehed põlle sisse ja wiib nad koju oma isale näha. Hiigla taat pani meestele kolm mõistatust ette, mis keeletark ära seletas. Selle järele käskis Hiigla tark neid jälle tagasi wiia, sest et ta aru saanud, et nad pealtmaa naiste pojad on, kes tarka teed käiwad õpetusi otsimas. Nüüd sõidetakse külmadest põhjamaadest läbi, kus reisimehed imeilusaid wirmalisi näewad wehkiwat. Wehkimist sünnitawad waimud, kes oma hõbeodasid ja kuldkilpisid wälgutawad. Laewameestele teeb waimude taplemine hirmu, aga Kalewipoeg rõõmustab ilusast paistusest, kuna siin päikest ja kuud muidugi walgustamas ei olnud. Nüüd jõuawad teelised maale, kus koerakoonlased elawad; need tulewad wõõraid kurjasti kiusama, aga Kalewipoeg pillutab nad laiali. Keegi maatark annab Kalewipojale nõu, mitte enam edasi minna, sest et põrguwäraw eel arwati olewat ja surm seal mehi waritsewat. Seda nõu kuulda wõttes pöörab Kalewipoeg koduteele ja jõuab Wiru randa, kuhu Olew hooned ehitanud. Maailma ots jäi küll üles leidmata, aga käigist on siiski tulu tulnud, sest et „kallimaks kui kullakoormat, ülemaks kui hõbewara tuleb tarkus tunnistada". Õnnerikas rahupõlw kestis Eesti radadel nüüd seitse aastat.

c. werised tapelused: XVII—XIX. l.

Kalewipoja wiimast elujärku täidawad werised tapelused ja sõjad. Tuhanded wäenlased on üle mere Wiru randa ilmunud. Ülitoredas sõjaehtes tormas Kalewipoeg oma seltsimeestega ja wäega neile wastu. Tema mõõga all langes waenlaste päid nagu lehti puiest. Siis laulab kangelane wahwusele, ühendusele ja priiusele kiidulaulu. Weel teist korda käib Kalewipoeg põrgus, kus ta sortsid pakku ajab ja rusikaga põrgu wärawad wärisema paneb. Siis annab Linda waim temale jõuwett juua. Küll paneb põrguwägi wahwalt wastu, seitse päewa kestab all maailmas sõda, kuid wõit jääb Kalewipojale, kes Sarwiku raudkambrisse weab ja seal ahelaga kalju külge kütkendab. Sarwiku waranduse-kambrist wõtab Kalewipoeg neli kuuewakalist kotti kulda kaasa. Lindanisas peab Kalewipoeg oma kaaslaste seltsis pikka wõidupidu. Kui Lapu tark Warrak oma teenistuse eest palka tuli wastu wõtma, palus ta ka raudkaantega raamatut endale, mis ta seina küljes ahelas leidnud. Wana Kalew oli lasknud sellesse raamatusse pika elu pärandusest palju tululikku tarkust üles panna. Kalewipoeg, kes parajasti joowastanud olekus, ei teadnud ega mäletanud sellest kirjast midagi. Olewipoeg annab küll nõu, seda raamatut enne lasta läbi katsuda, kuid Kalewipojal puudub sel silmapilgul raamatu tähtsuse kohta arusaamine.

Kalewipoja elulõpul tulid raudmehed ehk Saksa rüütlid meie maad alla heitma. Kangelane langeb muresse, sest ta ei saa isa kalmultki troosti. Alewi ja Sulewi abiga matab ta oma kulla ja hõbeda waranduse öö warjul maha. Nüüd kogub Kalewipoeg sõja sarwe kajal rahwa kõigist kodumaa nurkadest Taaramäele kokku. Siis algas taplus raudrüütlitega. Waenlased löödi küll põgenema, kuid Sulew sai lahingus surmahaawa. Kolmandal päewal tapeldi Wõhandul tatarlastega ja poolakatega ning wenelastega. Siin sai Kalewipoja malew lüüa, ehk küll kangelane ise ning Olewipoeg ja Alewipoeg kui raudsein waenlastele wastu panid. Kui Alewipoeg õhtul järwekesest jooma läks, wääratas tal jalg, mees kukkus wette ja uppus. Sugulaste surm kurwastab Kalewipoega nõnda, et ta walitsuse woli Olewipoja hoole andis ja ise Koiwa jõe kaldale üksindusesse elama asus. Küll meelitawad raudmehed teda onestega sõprust tegema, aga Kalewipoeg pöörab neile sõnalausumata selga, ja kui need selja taga salaja mõõgad wälja tõmbawad, siis lööb ta raudmehed maa sisse: esimese rinnuni, teise poolest peast saadik, kolmanda üle pea.

Kalewipoja eluõhtu: XX. l.

Kalewipoja eluõhtu on walurikas ja kurb. Murekoorma muljutusel käib kangelane tundmata paikades meelt lahutamas ja juhtub wiimaks Peipsi piirile Kääpajõe kaldale, milles

warastatud werewend, mõõk, puhkas. Waewalt sai kangelane jalad wette pistnud, kui mõõk Soome sepa sajatuse sunnil tema enese käsku täitis ja sellel, kes teda enne ise kandnud, jalad põlwest saadik maha lõikus. Ei aidanud jumalate appihüüdmised, ega taewalikkude tuttawate waluwaigistused ning rohud. Häawadest sigines kangelasele surm. Põrmu paelust pääsenud waim lendas üles taewasse, kus ta terwe kehaga jälle ühines. Taara kangelaste keskel kuulatab Kalewipoeg nüüd käsipõsakil tule ääres olles laulikute lugusid, miska tema maapealseid tegusid kuldakeelil kuulutatakse. Wanaisa ja taewa targad peawad nõu, mis ametit wägewale mehele, kes elu ilmas suuri töid sünnitanud, isegi põrgutaadi paelutanud, nüüd kätte anda. Otsustati Kalewipoega põrgu wärawawahiks panna, et kuri kütkest ei pääseks. Seks sunnitakse Kalewipoja waimu angunud kehasse tagasi minema, kuid jalgu ei suuda jumaladki enam keha külge kinnitada. Mees wiidi walge hobuse seljas salateel põrgu piiridele. Kõrgemal käsul raksab ta rusikaga wastu põrgu wärawat, käsi jääb aga kalju wahele kinni. Seal istub mees nüüd walge hobuse seljas ja walwab põrgu wärawat, kaiseb ise kütkes olles teise kütkeid. Kuid mitte igawesti ei pea ta sinna jääma. Sest ükskord algab aeg, „mil kõik piirud kahel otsal lausa lööwad lõkendama, . . . küll siis Kalew jõuab koju, oma lastele õnne tooma, Eesti põlwe uueks looma."

„Kalewipoja" eepose sisu seletus.

Kalewipoja üleüldine tähendus.

„Kalewipoja" tähendus ja eepose üleüldine karakter. Keda tähendatakse nimega Kalewipoeg? Kalewipoeg esitab looduse wägedega wõitlewat eestlast, ja, wõib olla, inimest üleüldse.[1]) Tema wägimehe tegude otstarwe üleüldsuses ja üksikult on: tooreste, inimesele waenuliste looduse wägede ärawõitmine ja sundimine loodust oma warandusi wälja andma ja inimese kulturaotstarbete teenistusesse astuma. Kui seda tähele paneme, et inimene looduse allaheitmises aastatuhandete jooksul keharammu abil määratu töö ära teinud, siis wõime küll aru saada, miks meie suure lugulaulu peategelane kui inimesesoo esinik kangelasena ette astub, kes enam kehajõuga kui mõistusega tööd teeb. Nõnda on „Kalewipoeg" lugu meie rahwa lapse-east. Keegi pole tõeks

[1]) Julius Grosse, Die Abenteuer des Kalewiden. Sissejuhatus.

teinud, et kusagil nii määratu wägewat meest leitud, kelle tegudest ennemuistne jutt kõneleb. Ometi pole mitte kõik tuulest tõusnud, waid jutul on midagi tõekuju aluseks olnud, mille peale luule oma kujud rajas. Rahwalauludes seatakse Kalew sepaga ühendusesse, seega tähendaks Kalewipoeg s e p a p o e g a, alles hiljem sai t a muinasjutu mõjul hiiglase tähenduse.[1]) Arwatawasti käisid need lood alguses mitme tegelase kohta ja seisid üksteisest lahus.[2]) Wiimaks hakati juttudes kirjeldatud tegusid ühe suure wägimehe omaks pidama, kes minewikus kord elanud.

Kalewipoja eepose üldine karakter.

„Kalewipoja" lugulaulust kuuleme elegilise põhjustooni selgesti läbi, iseäranis sest saadik, kui tuuslar Linda ära wiis ja Kalewipoeg ema otsides kahekordse weresüü enda hinge peale koormas. Selle läbi sai Kalewipoeg traagiliseks kangelaseks, kes wiimaks iseenda süü läbi otsa leidis. Kui õnnetu kangelane peab ta oma halwa teo wannet kandma ja wist juba noores eas kaduma. Kui sortsi kuritegu kätte makstud, käib ta nagu ilma plaanita mööda maad. Kohutaw sõna, mis Uku öösisel külaskäigul ütleb:

„Weri ihkab were hinda,
Ülekohtul pole uinu,
Kurjal tööl ei kinnitusta,"

ei lähe eluajal lugulaulu peategelase meelest enam ära. See Kalewipoja eepose peateema ilmub mitmes teisendis, ja kui kangelane ka oma rusutud olekut ära püüab warjata, tungib ometi wiletsuse ja ahastuse tundmus suure hooga läbi, sünnitab mitmes paigas suuri ägamisi ja haletsemisi. Küll kõlab „Kalewipojas" ka pilkaw toon kaasa, kuid meie peame seda meeles pidama, et kurbmeelsus mitte pilkamist ei takista. Kurbmeel ja meelekibedus sigitawad just enam ironiat, kui lahke tuju ja rõõmus süda. Kurbmeelsed langewad wahest hullustawasse lustitujusse ja naerutõppe, millesse kurbtust püütakse ära uputada. Sellepärast ei seisa üksikud hõiskehüüded, mis siin ja seal läbi murrawad, nagu ka ülemääraliseks

[1]) E. N. Setälä, Kullero — Hamlet. Finnisch-ugrische Forschungen X. lhk. 111—112.

[2]) H. Palm, Eesti rahwaluule ja Kalewipoeg. Postimees 1902, nr. 210—212.

lustiks saaw tantsuhullustus Linda pulmas, lugulaulu üleüldise karakteriga mitte sugugi wastolus, waid nad kinnitawad meie arwamist. Kalewipoeg aimab enese käekäigu juba ette ära: alati wõitmata wägimees, rahwa kaitseja ja walitseja ei wõi mitte loomulikul wiisil siit maailmast lahkuda, waid peab raskes wõitluses saatuse wõimude wastu alla jääma. Kuid mitte üksnes peategelase saatus pole meie lugulaulus traagilik. Ka tema emal ning kahel sõbral Sulewil ja Alewil ei käi käsi sugugi paremini, ja lõpuks terwe rahwa õnne aja õilmekesed, lustipäewa lillekesed lahkusid luhadelt, kui raudmehed maale tulid ja rahwalt wabaduse riisusid. Sellepärast kurdab laulik lugulaulus endise waba põlwe elu ja ilu taga ja püüab oma järeltulewat sugu uute lootustega julgustada ning trööstida.

Kuid lugulaulu eleegiline laul ei tule mitte üksnes rahwa ajaloolisest käekäigust. Ka muud rahwaluu lesünnitused ning rahwa lauluwiisid awaldawad sügawat kurbmeelsust. See on aga põhjamaa rahwaste iseloomu tundemärk. Põhjamaa rahwaste kurbmeelsuse sünnitawad geograafialised tingimised, looduse wäed, millega need rahwad peawad wõitlema. Udused ilmad, pilwes taewas, waljud tuuled, käre külm, kehw maapind ja wäeti taimekasw, mis põhjamaalast ümbritsewad, soetawad tema hinges nukra elewuse, millest lõunamaalasel raske aru saada.

Huwitaw on „Kalevalat“ ja „Kalewipoega“ üleüldse karakteri poolest wõrrelda. W. Schott ütleb muu seas: „Kalevala“ on nagu kewadine hommik, mil hõbepilwekesed sinises õhus heljuwad, „Kalewipoeg“ on aga kirju, täis fantaasiat, wärwide segis säraw sügisene õhtu“. Nende kahe lugulaulu lahkuminek laadi poolest tuleb osalt sellest, et soomlastel ajalooline käekäik enam lahke, eestlastel selle wastu kõige suurema wõimaluseni kurb oli. Pealegi on Kreutzwald mõndagi müstilist ja pessimistlikku joont Kalewipoja karakterile omalt poolt juure lisanud.

Eepose eeskuju.

K a l e w i p o j a e s t e e t i l i n e k ü l g. Nagu igalt kunstitootelt, nõutakse ka eeposelt sisemist üksust ja kokkukõla tema üksikute osade wahel. Eeposesse üleswõetud laulud peawad sel teel koosseiswa orgaanilise terwe sünnitama, et üks silma-

paistew täieline peategewus, mille arenemisel algus ja teataw lõpp on, terwe lugulaulu keskkohaks on seatud ja see kõiki osasid enese ümber koondab, nõnda et iga järk teise peale näitab ja osade sidet meele tuletab. Sündmustik peab olema tõsistest oludest wälja kaswanud ja teda peab nii kujutatama, et põhjused ja nende tagajärjed ilmsiks tulewad. Seega olgu eeposes kujutatud tegewus osa tõsisest maailmast. Sellest järgneb nõudmine, et tegewuse juht ehk kangelane maailmaga ühenduses seisaks ja maailmast kui terwest üks liige oleks. Kangelane ei tohi mitte maailmast eraldatud, üksiseiswalt esineda, waid ta ümber peab terwe rida wähemaid kangelasi ilmuma. Tegelaste mitmekesidusest järgneb jälle muidugi, et ka nende püüded isekeskes peawad mitmekesised olema ja peakangelase tegewuse kõrwal ka kõrwalist tegewust nähtama. Et eepose sündmustik tõsine oleks, läheb weel tarwis, et peale isikute ja nende tegewuse hulk eluta asju esile toodaks ja lugejat nendega tutwustataks, nagu näit. selle aja riietega, majariistadega, eluhoonetega, tarbeasjadega jne. Nõndasama on ümbrusel, nimelt loodusel õigus nõuda, et teda eeposes teatawal mõõdul tähele pandaks. Seega on eepos oma laadi poolest niisugune luuletus, mis teatawa rahwa elust ja olust terwe ajajärgu esitab, seda kõigis waheldusrikastes nähtustes laialt ja täielikult kujutab. See luuletõug armastab ka kõrwaliste olude juures kauemini wiibida, üksikuid osasid ja järkusid teatawal mõõdul iseseiswaks teha ja neile laiust lubada. Draamas peab tegewus alati edasi sammuma, ilma et ta paremat ehk pahemat kätt teelt kõrwa tohiks kalduda, eeposes lainetab ta nagu suur uputus üle laia lagendiku. Tegewuse üksust hoitakse eeposes sel teel alal, et peasündmusi laiemalt kirjeldatakse, kõrwalisi aga tahaseina nõrgemasse walgusesse surutakse. Seks peab peategewus oma kindla alguse, wältuse ja lõpuga kõrwalisi sündmusi nagu ühisesse raamisse kokku wõtma ja ümbritsema.

Kunstilise üksuse põhjusmõte.

Eelpool awaldatud nõudmisi täidawad kõige kõrgemale arenemise astmele tõusnud rahwaeeposed, nagu näituseks greeklaste „Ilias“ ja „Odüsseia“, sakslaste „Nibelugenlied“ ja osalt ka soomlaste „Kalevala“. Neid kutsub Steinthal

orgaanilisteks eeposteks. Küsime nüüd, kas „Kalewipoja“ lugulaul täielise, oma osades kokkukõlawa terwiku sünnitab, kas ta sündmustikus kunstilise üksuse põhjusmõte järjekindlalt on läbi wiidud, mis ta osad orgaaniliselt kunstitooteks ühendaks. Meie leiame oma lugulaulust palju tegewust, kuid niisugust peategewust ei ole, mis kõiki osasid enda ümber koondaks ja ühiseks terweks kokku liidaks. Seaksime, näituseks, ema otsimise, mida rahwasuu niihästi kui sugugi ei tunne, Kalewipoja peaülesandeks, siis peaks eepos juba VII. lauluga lõppema, milles kangelase kojutulek Soomest ära jutustatakse. Seame selle wastu kas laudade toomise, ehk Sarwiku ärawõitmise Kalewipoja peategewuseks, — ja selleks annaksid küll rahwasuus liikuwad juturiismed tõsist põhjust, — siis ei suudaks see keskkoht jälle neid sündmusi ühendada, millest 12 esimest laulu ja ka weel palju teisi kõnelewad, kus Sarwikut üleüldse ei osatata. Ütleksime lõpuks, lugulaul tahab Kalewipoega kui rahwa kaitsejat ja wõitlejat kujutada, kes toorete ja waenuliste wägede wastu wälja astub ja looduse wägesid sunnib oma warandusi wälja andma, siis jõuame küll lugulaulu põhi-idee juure, millest eespool kõne oli, kuid see idee on abstraktiline, teda ei kanna mitte üksainus edasijooksew ühine tegewus, waid hulk wäikseid ettewõtteid. Seda puudust Kalewipoja sündmustiku kawas on juba waremaltki ära tuntud. C. Chr. Israel seletab, et terwel lugulaulul kunstiüksus puudub ja et üksikute kangelaste teod mitte kohaselt pole põhjusmõtte seletuseks järjestatud.[1]) J. Grosse tähendab, et „Kalewipoja“ üksikutel osadel sisemine side puudub, mispärast lugulaulu mitte ei saawat orgaaniliseks kunstitööks pidada.[1]) Peale selle on üksikutel osadel wähe kokkukõla, sest et mõned järgud üleliia pikaks on wenitatud ja mõndagi tüütawuseni korratud.

Kokkuliidetud lugulaulud.

Esteetilise üksuse puuduse pärast tuleb „Kalewipoega“ agglutineeriwate eeposte ehk kokkuliidetud lugulaulude hulka lugeda. Seesugustes eepostes leidub terwe rida üksikuid laule, millel sisemine tegewuse side küll puudub,

[1]) Kalewipoeg oder die Abenteuer des Kalewiden. Einl. lhk. IV—V.

kuid mis siiski ühe ja sellesama kangelase tegusid sündimisest kuni surmani wälises loomulikus järjekorras esile toowad. Üksikuid kangelase tegusid seob teatawa kangelase nimi ja elukäik ning siin ja seal tegudest hämaralt wäljapaistew põhi-idee, kuid see side on palju lõdwem kui side orgaanilise eepose järkude wahel; see side lubab kokkuliidetud eeposesse sellesama tegelase poolt kordasaadetud uusi tegusid üles wõtta ja endiseid wälja jätta, ilma et terwe loo selgus selle all suurt kannataks. Kuulsamad agglutineeriwad eeposed on hispaanlaste romanzid rahwuslisest kampeadorist „Cid“ ja wenelaste laulud kuulsast kangelasest „Ilja Muromets“. Et meie „Kalewipoeg“ oma sündmustiku ülesehituse poolest nende kõrwa seada tuleb, on ülemal antud seletuste läbi küllalt põhjendatud. Meie wõime „Kalewipojast“, iseäranis VIII. laulust peale hakates, hulga lugusid wälja jätta, teda tähtsalt lühendada, kuid sellega ei sega meie kuidagi jutustuse käiki, waid ümberpöördult, jutustus wõib selle läbi ülewaatlikumaks minna. Orgaanilise eeposega oleks wõimata nõnda talitada, sest et siis terwe jutulõng katkeks ja kunstilise üksuse põhjusmõte selle all kannataks. Asjata wahetükid „Kalewipojas“ on näituseks tamme laul IV., V. ja VI. loos, põllumehe tütar ja waskmees IV. loos, waeselapse laul XII. loos, ussi sõnade õppimine XIII. loos jne. Need asjata lisandused ei suuda seda puudust kinni katta, et sündmustik üleüldsuses wälja arendamata ja üksluine on. Kõrwalised kangelased on olemas, kuid nende tegewus ei ole selleks küllalt lai ja silmapaistew, et temast pikemad kõrwalised episoodid wõiksid wälja kaswada, mis jutustuse käigusse rohkem elawust ja mitmekesidust tooksid.

Nagu „Kalewipoja“ lugulaulu puudulikust ülesehitusest näha, ei ole meil asjalikku põhjust teda „Iliasega“ ühe astme peale tõsta. Creeklastele oli ühine, wälistest mõjudest segamata ja takistamata edenemine osaks antud, eestlaste „Kalewipoja“ sündimine langeb sellesse ajajärku, mil mõõga ja risti abil rahwa wälimine ja sisemine elu wanalt edenemise teelt ära tõugati ja täiesti uued elutingimised ning põhiwaated

[1] Die Abenteuer des Kalewiden. Vorrede, lhk. IX.

loodi. Seesugusel ajal ei wõinud Eesti rahwal enam ühte meelt, ühte tahtmist olla, ei wõinud ta ka enam üheskoos töötada ega kannatada, nagu seda täieliku eepose loomiseks oleks tarwis läinud. Suur-eepika wõib siis alles õitsema minna, kui suuri asju läbi elatakse. Kangelaste lugude tõusmiseks läheb kangelaste aegu tarwis. Kreutzwald leidis suurepärase ehituse asemel ainult waremed eest, mille kohendamine juba hiljaks oli jäänud. „Kalewipoja" üleliigne ülistamine on arwustajatele ainult wäljakutseks, ta takistab rahulikku, õiglast hindamist ja toob seega asjale enam kahju kui kasu. Meie wõime sellega täiesti leppida, kui akadeemikused Schiefner ja Wiedemann[1]) omas otsuses, mida nad „Kalewipojale" Demidowi auhinda mõistes andsid, muu seas järgmist ütlewad: „Iliast ei ole Kreutzwald mitte loonud, küll on ta aga Eesti kirjandusele wäärttöö kinkinud, mis alati kestma jääb. See on rahwalik luuletöö, täis rikkust Eesti elutarkuse ja terwe Eesti ilma mõtterikka waatlemise poolest. Ehk küll siin ja seal mõni moodne element on sisse tunginud, siin ja seal ka mõni sõna tarwitatud, mis waljude eepika seaduste wastu põrkab, siiski on terwe töö tore ehitus, milles Eesti süda kõige oma waludega ja rõõmudega, oma igatsustega ja püüetega alaliselt elab ja sealt alati wärsket kosutust ja uut troosti leiab."

Ilusamad järgud Kalewipojas.

Nagu eelpool näidatud, ei ole „Kalewipoja" sündmustikust sõlme kokkutõmbamist ega selle hargumist leida, waid tegewuse üksikud järgud on wabalt üksteise otsa seotud. Sellest siis tulebki, et üksikud pildid ja episoodid, mis kunstiliselt ümarguse ja täie terwiku sünnitawad, kindlamat ja sügawamat mõju awaldawad kui kogu eepos. Just üksikud järgud ongi, mis seda ära tasuwad, mis „Kalewipoja" üleüldine kawa ilu poolest puudu jätab. Kõige täielikumad ja ilusamad järgud sisu ja kuju poolest on: Kalewipoeg ema otsimas (III—VII. I.) ja sõit maailma otsa (XVI. I.). Wähematest piltidest on elawad ja sügawmõjulised: pulmad Lääne talus, Kalewi surm ja matus, uppunud Saare piiga laul, liisu heit-

[1]) Ueber die estnische Sage vom Kalewipoeg. Melanges russes IV., lhk 159 j.

mine, Kalewipoeg kündmas ja puhkamas. Lugulaulu südame sünnitab igatahes see järk, milles Kalewipoeg ema jälgi otsib, siin on tegewusel juba dramaatilist hoogu sees, kujutusel elawust ja wõimu. Selles järgus leidub hulk ilusaid luulepärlid, nagu üliwägew „Kalewite wõidulaul“, õrn „Kaugela on minu kaasa“ ja traagilik ning liigutaw kahekõne hauas olewa Kalewi ja ta noorema poja wahel.

Kalewipoja ilust üldse.

Üleüldiselt waadates ehib Kalewipoega sõnarikas ja wäga kujukas keel. Kus ta elunähtustest eemal seisab ja allegoriseerida püüab, seal äratab ta peaasjalikult mõttekujutuse wõimu. Nii näituseks kujunewad luule mõjul asjad isikuteks:

Tähesilmad waatwad taewast,
Kuu waatab kõrgeelta.
(III. 843—844.)

Wäga sagedasti ettetulew kaunistus Kalewipojas on metafor ehk mõtte ja ettekujutuse ülekandmine teise asja peale, näit.:

Üks oli kulla kuusemetsa,
Teine tarka tammemetsa,
Kolmas kena kasemetsa,
Neljas leske lepametsa.
(III. 443—446.)

Sõna „kuld“ ei tarwitata siin mitte otsekoheses loomulikus mõttes, waid selleks, et meie fantaasia kulla peaomadusi mälestusesse kutsuks ja sarnaseid omadusi kuusemetsa ettekujutamises jälle leiaks. Tarka tammemetsa nimetatakse Taara enda metsaks. Siin ilmub tammemets isiku kujul, kel tarkust on. Kena kasemetsa nimetatakse kudruskaelte metsaks, ta on ilusam mets meie maal Kaskede allarippuwad, ümarguse-kujulised oksad on puule niisamasugusteks kenadeks eheteks, nagu ümargused rippuwad helmed kena neiu kaelas. Lepal ei ole niisuguseid iseäraldusi, mis luuletaja fantaasiale selgekujulist ainet annaks; sellepärast wõrdleb laulik teda lesega ja waestelastega, sellega üksikut, tähelepanematut ja sellepärast kurba eluwiisi kirjeldades.[1]) Kus rohkem selgust waja ja kauemini asja juures wiibitakse, seal lastakse lühikese ülekande asemele pikem wõrdlus astuda:

[1]) A. L. Raudkepp, Kalewite wõidulaul. Postimees 1902, nr. 134—139.

Lausa tõuseb laulu ilu
Kui see päike pilwe paisust.
(I. 44—46.)

Siin pannakse suurt rõhku nähtuse rutulise ja jõudsa edenemise peale, mis meid oma wõimuga nagu üllatada katsub. Sealsamas paigas laieneb wõrdlus weel enam, nõnda et meie kujutàtawat sündmust nagu kehaliselt näeme esinewat, kuid nüüd on edenemine aeglasem, paneb meid ootama ja igatsema:

Kaugelt näen kodu kaswama,
Kalewite kaljulinna,
Tammed müüridel tugiksa,
Kaljurahnud seina katteks,
Toomingad toa tahaje
(I. 40—53.)

Seesuguste allegooriliste kujude kõrwal ei ole „Kalewipojas“ mitte wähe kohte, kus kujurikkus lcomutruudusega ja elutõsidusega ühendatud ja kus siis laul wähem fantaasiat elustab ja selle asemel rohkem meelt ja südant äratab, näituseks:

Meie elu lainekesed
Weeretawad õhtu wilul
Kõikudelles kalmukünka,
Mättamuru waiba alla
(III. 839—842.)

Nagu „Kalevalas“, woolab ka „Kalewipoja“ loos jutustus enamasti wagusa selge jõe kombel edasi, mille wesi kuni põhjani läbipaistew on, nii et tegewusele aluseks seatud püüdeid ja tundeid wõib ära näha. Olgu näituseks:

Teisel päewal, koidu piirel,
Wäikse walge hämarusel
Tõtsid Kalewite pojad
Kolmekeste kõndimaie,
Lustikäigil luusimaie;
Kas ehk kuskilt kogemata
Ladusamat liisu kohta,
Õnnekatsumise paika
Silm ei saaks neil sihtimaie.
(VIII. 89—98.)

Aga kus asi seda nõuab, seal hakkab waikne jutustuse wool kohisema ja langeb wägewa kosena wahutades alla. Wõtame näituseks read, mis noorema wenna laulu mõju kujutawad:

Laulis, et mered mürasid,
Kaljud wastu kärasiwad,
Puie ladwad paenusiwad,
Mäekingud kõikusiwad,
Pilwed lausa lõhkesiwad,
Taewas aga tarka kuuiis.

Suure jõu ja hoo kõrwal leiame „Kalewipoja“ kujutusest palju õrnust ja sügawat tundmust, ilma et see sentimentaalseks meeleärduseks muutuks. Kõige õrnemaid tundmusi awaldab lugulaulu kangelane oma kadunud ema wastu:

Oh, minu hella eidekene,
Kes mind armul kaswatasid,
Käte peal mind kiigutasid,
Suu juures suigutasid:
Pidid üksi suremaie,
Nägemata närtsimaie!
Kes sul waotas silmad kinni,
Kes sul litsus kulmud kokku?
(VII 318—325.)

Noore neiu unistusi on küll waewalt wõimalik sügawamalt ja südamelikumalt wäheste sõnadega awaldada, kui seda näituseks Saare piiga tuttawas armastuseigatsuses teeb:

Kaugela on minu kaasa,
Wete taga armukene;
Kaugel on, kaugel nähikse,
Wahel palju wastastikku
Wee ja kuiwa kinnitusi.
Tuul tal wiigu terwisida,
Aja tiiwad armusida,
Pilwed pikkada igada,
Lained lahkeid elupäiwi.
(IV. 207—215.)

Suurepärast mõttelendu ja fantaasiat, nagu seda „Kalewipoeg“ ilmutab, on teiste rahwaste lugulauludest harwa leida. Kalewipoja hobuse ja hiiglaratsaniku enda kirjeldus käib kõige julgematest ootustest üle. Kui see wägimees waenlase silma puutub, siis:

Mees puhub tule meresse,
Lõõtsub lõkkeid lainetesse,
Leeke lume hangedesse,
Teeb toa tuule tiiwule,
Kambri wikerkaaresse . . .
Istub ise päewa peale,
Toetab kukla kuu küüra,
Tähe wastu teise külje;
Ohkab tuulesse hobuse,
Raiub kasteheinast kabjad,
Pistab piibelehest silmad,
Kõrkjatest teeb kõrwakesed,
Kus ta liigutab hobesta —
Sinna linna liigutella,
Kus ta keeritab hobesta,
Sinna kinku kehitelleb;
Kus ta mängitab hobesta,
Sinna mäe mängitella,
Kõrgendikku kaswatella,
Sõidab Soome silda mööda
Raksatelles raba teeda,
Harju paasist põrand paugub,
Wiru tee aga wäriseb,
Hobu alla kui see ahju,
Täkku alla kui see tähte,
Ise peale kui see päewa.
(XVII. 85—112.)

Ehk küll terwes eeposes jutuwoolu mõnustuseks elawat kujutust tarwitatakse, leiame wäga paljudes kohtades iseäralist liikuwust tegewuses, kiirendawat hootõusu ehk gradatsiooni. Hulga seast nimetame siin näituseks ainult mõned ilusamad. Wanema wenna laul liigutab Kungla kuninga tütreid, keskmise wenna laul tungib juba waimude riiki näkineitsite kõrwu, aga noorema wenna oma taewasse jumalate kodadesse. Wõitjaks jääb noorem wend ka kiwiwiskamisel. Hootõusu suurendab weel see, et ikka noorem, kel arwatawasti kõige wähem rammu ja wähem elutarkust peaks olema, ilma ootamata teistest üle käib. Waheŝt saadakse tõusu effekti mõistete sündsa järjestuse abil kätte: tinaneidu — waskineidu — hõbeneidu — kuldaneidu; sõjasellid on: wares, kotkas, kaaren, hunt, karu, nälg, katk.

„Kalewipojas" etendab looduseelu tähtsat osa. Kui looduselaps astub inimene siin loodusega lähedasse ühendusesse. Loodus awaldab elawat hinge, kõneleb inimese keelel, wõtab inimese saatusest elawalt osa, ehk awaldab talle lausa waenu. Kotkas kannab Kalewi oma turjal Wiru randa, Linda on tedremunast, Salme kanast kaswanud: päike, kuu ja tähed ilmuwad neile kosilasteks. Lepatriinu käib Kalewile arsti otsimas, kägu juhatab Kalewipojale Soomes teed, siil õpetab talle paremat wõitlusewiisi, harak awaldab pika une saladust, kaaren näitab teed maailma otsa, kärnkonn, wähk ja sirts annawad talle põrguteel head nõu. Selle wastu peab Kalewipoeg alati kiskjate loomadega sõda, wõitleb waenuliste weewoogudega ja peab lõpuks oma truuduseta mõõga pärast elu jätma. See näitab, et endisel ajal inimesed alles lapselikus edenemisejärgus wiibisid, mil enese ja looduse wahel weel iseteadwalt wahet ei tehtud. „Kalewipojas" kirjeldatakse mitmes kohas maa ja taewa ilu, päewa ja ööd, hommikut ja õhtut õrnalt ja kaunilt. Näit.:

Päike seisis puude ladwil
Õhtu õlal ripakile,
Wäsind warjud wenitasid
Waikuswaipa üle muru,
Rahurüüdi metsadele;
Leinakase lehtiskaisust,
Muretishaawa rüpesta,
Kuuse kulda kübarasta
Hüüdis üksik laululindu
Päewa lõpetuse lugu.

(VII. 1—10)

Wead wäljatöötamises.

Kuid mitte alati ei taba „Kalewipoja“ laulik nõnda õnnelikult rahwalaulu tooni, nagu eelpool näidatud. Mõnes paigas, kus Kreutzwald rahwalaulu järele aimates puuduwaid wahelülisid omalt poolt juure lisab, omandab jutustus karakteri, mis rahwalaulule wõõras on.[1]) Nimelt heidab laulik nagu mõnes uuema aja kunstitootes pilku minewikku tagasi (II. 12—202), teatab pikalt möödaläinud asju ehk paneb seesugused referaadid tegelastele suhu (V. 524—600; VII. 719—732). Seesugust jutustuse wiisi päris rahwalaul ei tarwita. Mõnes paigas korratakse ühte ja sedasama teemat tüütawuseni. Edasi wõib seda märgata, et Kreutzwald rohkem tarwitatawates regewärsi mõõtudes ja nende waheldamises mitte täiesti kodus ei olnud. Ta tarwitab liig palju sõnarõhulist trochäust üksijärgi, sellepärast ei saanud ta rütmusesse igal kohal seda elu ja liikumist, mida rahwalaulust leiame. Ka „Kalewipoja“ keeleline külg ei ole meie aja keeletundmise seisukohalt mitte laitmata. Et Kreutzwald keelemeister ei olnud, kubiseb ta tähtsam teos otse keelewigadest.[2]) Kreutzwald käib keeleseadustega wäga wabalt ümber, tarwitab germanisme (Kaugelt näen kodu kaswama — peab olema: kaswawat; kuulsin Mardust kiljatama — peab olema: kiljatawat) ja loob ise wäärworme, mida wana rahwalaul ei tunne. Näituseks ütleb ta: Mitmes külas kaswamaies, kus peab olema: kaswamassa, ehk jälle: isa kuju kandejaksa, kus peab olema: kandejaksi. Sagedasti ei ole omadussõnad nimisõnadega ühtlustatud, näit. parema päewade pajatust, armsama aegade ilust, ehk jälle: lendaw kiirusega, põlew palgil jne. Kreutzwaldi keeleeksitusi wõib küll seega wabandada, et ta oma tähtsa teose sel ajal kirja pani, mil meie kirjakeel alles õige segases ja ebakindlas olekus wiibis. Kuid see seletaw wabandus ei tohi meil mitte seesuguste wigade sallimiseks muutuda.

Kalewipoja karakteri head ja halwad küljed.

Paneme nüüd oma lugulaulu peategelasi üksikult tähele. Kalewipoja enese karakterit ehib palju häid omadusi.[3])

[1]) U. Karttunen, Kalevipoegin kokoonpano, lhk. 61.

[2]) Ioh. Aawik, Eesti rahwusliku suurteose kerl. Tartus 1914, lhk. 11 j.

[3]) Wõrdle: H. Palm, Eesti rahwaluule ja Kalewipoeg. Postimees 1912, nr. 210—212.

Siit näeme haruldast meeleausust, mis walet ja pettust wihkab ja ustawalt antud tõotusi täidab. Tõearmastuses seisab ta paljudest teistest rahwakangelastest, näituseks Kawalast Hansust palju kõrgemal. Omast suurest rammust hoolimata ei ole Kalewipoeg mitte toores, waid inimlik, kaastundlik ja pehme südamega. Ta mõtleb tihti hädaliste peale ja muretseb neile warjupaika. See kangelane ei lange nõrga, kaitseta ehk ilma sõjariistadeta wastase peale. Ta armastab rahu ja wõtab ainult siis sõjariistad kätte, kui neid hädasti maa ehk iseenese kaitseks tarwis läheb. Waenusõnumeid kuuldes küsib ta eneselt: Miks ma waenu wiletsusta, mõrtsuka mõõga möllamist rahupõlwele pillutan?“ Oma heategijate wastu on Kalewipoeg alati tänulik. Sõnadega: „Tänadeles tahan sulle palgesida paitada, aituma awaldada,“ kingib ta siilile hea nõuandmise eest tükikese oma kasukahõlmast. Oma terwel eluajal jääb Kalewipoeg wabaks meheks. Kunagi ei hakka ta teise teenistusesse ega heida käsualuseks. Kui raudmehed teda oma kilda meelitawad, siis kostab ta: „Teod ei kõlba teenijaksa ega suurus sulaseksa. Kalewite kanget kaela ei saa kütke kinnitama, orjaike omandama.“ Samati ei alanda Kalewipoeg kedagi enda orjaks. Tema alamad on temale seltsimeesteks. Tööd ei pea kuningas mitte alandawaks häbiasjaks. Walitsuse ohje kätte wõttes austas ta adratööd, põllumehe põlwekest. Mõõka kannab see kuningas selleks, et põllumeeste seisus rahupäiwil ikka õitseks.

Nende heade omaduste kõrwal on Kalewipoja iseloomul järgmised warjuküljed. Nagu tõsisel looduselapsel kunagi, on tal määratu keharammu juures mõistus ja arusaamine koguni wäikene. Tal on nagu lapse oid ja aru, ta meel on lapselikult kohtlane. Kehalikkude elunõudmiste täitmine on temal tähtsamaks toimetuseks. Iseäranis suur on Kalewipoja magamisehimu; magamine on eeposes nii tähtis, et sellest 20 korda pikemalt kõneldakse. Kord põõnutab kangelane seitse nädalat järgemööda. Kalewipoja püüdmistel ja töödel puudub kindel siht ja plaan. Mõni töö, nagu näituseks põrguskäik wõeti nalja pärast ette.[1]) Kalewipoeg teeb

[1]) Fr. R. Kreutzwald, Lühikene seletus Kalewipoja laulude sisust, lhk. 40-

oma tööd kõik nagu looduse sunnil, kellegi ette äramääratud käskude järele. Tema tahtmise wõim seisab täiesti saatuse woli all. Meie ei leia mitte, et Kalewipoega kohusetundmine suurtele kangelase tegudele kihutaks, et ta kõrgeid püüdeid ja waimlist tungi awaldaks Sellepärast ei ole meie lugulaulu kangelasel mitte hingelist wõitlust kohusetundmise ja oma soowide ning himude wahel. Oma halwad teod teeb kangelane kas nukra meele lahutuseks, ehk pool kogemata. Ema waimu etteheiteid kuuldes „märkab ta laulu mõistatusest, kuidas tema Soome sõidul eksind korra kogemata, teise korra teademata“. Kui suur tundeinimene ei suuda tema mõistuse abil oma äkilist meelt ja põlewat wiha talitseda. „Kalewite kange poega, kui tal mõistus wihakütkes, siis ei hooli sõpradest, surmab kas wõi sugulase.“ Tal pole küll tahtmist oma suure jõu läbi kellelegi kurja wõi ülekohut teha, siiski hakkab ta sellega suurustama ja hooplema: „Ei ma karda kangemaida ega kohku kõrgemaida!“ Soome reisist saadik waewab Kalewipoega nukrus, murelik olek ja üksikuse tusk. „Tal ei ole päewal püsipaika, ööl ei leidnud ennem õnne, koit ei kurbtust kustutanud, widewik ei wõtnud waewa.“ Nendest halbadest külgedest hoolimata on Kalewipoeg ikka weel herose au wääriliseks jäänud, sest et tema oma eksitused jälle heaks tegi, alalist wabadust, au ja kuninga nime alal hoidis,[1])

Linda karakter.

Kalewipoja kõrwal paistab meile ta ema Linda kuju lugulaulust weel selgelt silma. Lugulaul nimetab teda tedre-tütreks. Tahtis laulik midagi ilusat, õrna, ühel hoobil aga ka õrnusega ühendatud wäledust ja tugewust esitada, siis oli Linda wõrdlus tedrepojaga küll kohane. Eestlase aatelise neiu kuju on nii ilus, kaunis, ilma kõdistawa wärwi-iluta ja edewuseta nagu teder Jõud, wäledus ja osawus on temas õrnusega imelisel wiisil ühendatud. Teda paneme ka Linda juures tähele, kui ta kaasa kõrwa saani hüppab.[2]) Nagu kosilaste wastuwõtmisest ilmub, on Linda oma jalal seisew,

[1]) J. Bergmann, Herakles ja Kalewipóeg. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878, lhk. 9.

[2]) A. Jürgenstein. Naisterahwa kujud Eesti kirjanduses. Linda 1903, nr. 2.

kindel karakter. Abikaasana on Linda töökas, wirk, ei karda waewa wiburitwa wibutada, kangeid poegi rohkel arwul kaswatada. Iseäranis silmapaistew omadus on Linda truudus oma mehe wastu. Mehe haiguse ajal otsib ta wäsimata temale abi, põetab teda suure hoole ja armastusega; pärast mehe surma ehitab ta suure mälestusekünka kaasa hauale, nutab järwe täie leinapisaraid ning peab mehe mälestust lesepõlwes pühaks. Armukadedus, ülekeewad kired, walskus, keelepeksmine puuduwad Linda iseloomus.

Wähem selge on Kalewi-taadi kuju. Lugulaul nimetab teda taaralaste taimeks. Kotka seljas Wiru randa jõudes asutab ta siin riigi, mille üle ta tugewa käega walitseb. Tema ülem hool on see, et riik wägew oleks, Eesti piiril rahupõlw kestaks ja rahwas õnneaega maitseks. Sellepärast ei anna ta oma poegadele luba riigiwõimu nõrgendada, waid kõik peab jääma jagamata ühe poja woli alla. O. Donner arwab, et Kalewitaat keegi muu ei ole kui Uku ise. Saare-taat olewat ka seesama Uku. Sellest selgub, miks Saare piiga ehmatuse pärast merde kukkus, kui ta kuulis wõõra nooremehe oma lihase wenna olewat.[2])

Kalewipoja tähtsamad kaaslased on Alewipoeg, Sulewipoeg ja Olewipoeg; kaks esimest on Kalewipoja sugulased, wiimane on kaugelt tulnud wõõras, kellega kangelane wast hiljem tutwust teinud. Kalewi kaaslastel on igalühel oma wäljakujunenud iseloom, mis teistest kaunis terawalt lahku läheb.[1]) Alewipoeg on Kalewipoja lähem sõber, kes talle surmani ustawaks jääb. Pidulaual on ta rõõmus laulik, täis nalja ja üleannetust. Tema on see, kes kuningakojas walitsewat tõsidust püüab oma rõõmsa meeleoluga päiksepaistelisemaks muuta. Seal juures ei ole Alewipoeg mitte kergemeelne. Kõik ülesanded täidab ta hoolsalt ja ustawalt. Kui heasüdamliselt mõõdab ta Kikerpere soos paharetipoegadele kummalegi nende osa kätte, nimelt sellepärast, et Kalewipoeg

Kalewipoja karakter.

[1]) O. Donner, Kalevipoeg jumalaistarulliselta ja historialliselta kannalta katsottuna. Suomi, Toinen jakso, 5. osa, lhk. 145—207.

[2]) Wõrdle: Emil Thomson, Die Tafelrunde des Kalewipoeg. Baltische Monatschrift 1911, nr. 2.

nõus oli olnud paharetipoegadele õigust mõistma. Wõimata rumalat wetewaimu weab ta peenikeselt nina pidi, juhatab wetewaimu kullawaranduse oma kaabu-augu kaudu salaurkasse. Alewipoeg on igal pool, kus seda tarwis, kuninga enese asetäitja. Tema toimetab määratu suured warandused mõõga wõla tasumiseks Soome sepale kätte, tema kaitse alla usaldab Kalewipoeg kolm piigat, keda kangelane põrgust lahti päästnud. Sõjakunstis awaldab Alewipoeg suurt osawust. Werises Assamalla lahingus wiis tema kui wahwa eestwõistleja malewa wõidule, rahu ajal oli ta tähtis maakaitsja, kelle walitsuse all Jaanilinn seisis. Liigutaw on see, kuidas ta Kalewipoega teise põrgukäigu järele kolm nädalat altilma wärawal ootab, kuna teised peakangelast juba kadunuks pidasid, ja kuidas ta teda siis lapselikult hõisates terwitab ja temale ka kõige wähemates asjades püüab abiks olla.

Sulewipoja karakter.

Sulewipoeg on hoopis teisest laastust löödud. Teda ja eepose peakangelast ei köida mitte soe sõprus, küll aga walitseb nende wahel wastastik austamine. Ka Sulewipoeg on wäejuhataja, kes Alulinna üle walitseb. Assamalla lahingust wõtab temagi osa ja aitab seda wõitlust eestlaste kasuks otsustada. Põhjasõidul on ta hulljulge, nagu waewalt keegi teine. Sädemetesaarel tungib ta üksinda edasi, kuni põhjawaimud talle kiwitunglaid hakkasid turjale wirutama ja tulist tuhka pähe puistama. Wahwuse tunnet harib ta tunde iseenese suurtsuguluse pärast, ilma et ta seal juures tegelist eesmärki oleks. Pidul on ta küll ka rõõmus, kuid mõõdukas tõsidus eraldab teda Alewipojast ja järelkaalutud mõõdutundmus oma kuningast.

Alewipoja karakter.

Kalewipoja kolmandat kaaslast, lugupeetud Olewipoega, ei kuulda laulwat ega naljatawat Tema karakter on hoopis iselaadi: meie ei märka tema juures Alewipoja lõbusat roosilikkust ega Sulewipoja wankumata wahwust. Kalewipoja waimustatud aatlusele seab ta tasakaaluks targasti järelekaalutud ja arwustawa asjalikkuse, ainult ühes tundes sulawad kõik need kangelased kokku — armastuses oma rahwa ja kodumaa wastu. See armastus on Olewipojal wäga teowõimuline, nagu ta tegewus üleüldse kasuliste ettewõtete peale on juhitud. Tema ehitab kindlusi Lindanisas, Läti piiril

ja Taara tammikus. Põhjasõidul, mille Kalewipoeg oma aatelises waimustuses ette wõttis, ei arwanud Olewipoeg mingit tegelikku tähendust olewat. Ja kuna teised sõidul wiibiwad, kindlustab ta kodumaa piirisid. Kus mõtted lahku lähewad, oskab ta asja nii juhtida, et teised talle järele andma peawad. Koguni Kalewipoeg peab tunnistama: sina oskad paremini talitada kui mina! Ilusamalt on see pidustuse kirjelduse selles osas awaldatud, kus Lapu tark Warrak joobnutelt kawalusega hädaohtliku luba wälja meelitas, et ta tohiks wana raudkaantega kirjakogu, milles terwe maa tulewikuõnn peitunes, kaasa wõtta. Sel puhul hakkab „Sulewipoeg sõitlemaie, Olewipoeg palumaie". Esimene on siin nagu isamaalane, teine nagu poliitikamees joonistatud, kuna Alewipoeg rõõmujoowastuses ärewuseks ja wasturääkimiseks mingit põhjust ei leia.

Kalewipoja eepose ajalooline tähtsus

Wõiks ehk weel selle üle pikemalt kõnelda, kuidas „Kalewipojas" Eesti minewikku walgustatakse, mil wiisil temas Eesti majanduslikud, seltskondlikud ja perekondlikud olud, tegelaste kõlwulised ja usulised waated kujunewad, kuid siin juures tuleb tähendada, et praegusel ajal, kus „Kalewipoja" ained laiemalt pole läbi uuritud, weel wõimalik pole luule ja tõe wahele selget wahet teha. Kreutzwald arwab isegi, et tema „Kalewipojasse" mõndagi subjektiiwset waadet on olewikust minewikku üle kandnud ja ka rahwasuust seesuguseid aineid saanud, mis olewiku waimus ümber moonutatud. Nii ei wõi meie üksikasjades mitte „Kalewipojast" kõigiti ustawat minewiku pilti saada ega teda tõendusematerjaliks tarwitada. Seda wõime aga julgesti ütelda, et „Kalewipoeg" üleüldsuses eestlaste hinge-elu ja tema karakterit kaunis tabawalt peegeldab. Meil ei ole — nii kirjutati „Kalewipoja" eepose 50-aastase juubeli puhulgi weel ühtegi teist, raamatut, kus meie kogu rahwa südametuksumine, ta walud ja waewad, rõõmud ja hõiskamised, ta waated ja aated, kombed ja arwamised endid nii loomutruult ja awaralt awalduksid, nii puhtalt ja peenelt peegelduksid kui „Kalewipojas". Siit selgub, miks ükski teine raamat nii suurt mõju meie rahwa iseteadwuse ja arenemise peale ei ole jõudnud awaldada kui „Kalewipoeg". Kreutzwald on „Kalewipojaga"

Eesti rahwa iseteadwusele põhja pannud ja aluse andnud. Oma ajaloolise mõju ja tähtsuse poolest ei jäe „Kalewipoeg“ suurtest kuulsatest rahwaeepostest sugugi taha. Nagu Homerose „Ilias“ Greeka rahwakesed ühendas ja Helleni rahwusemõiste kindlustas, nõnda ühendas „Kalewipoeg“ esimest korda kõik need, kes tänini waimulikkude meeste suus „armsa Maarahwa“ nime all ja mõisates teo-orjadena tuttawad olid, üheks ühiseks rahwaks Sellele alatule ja põlatud orjakarjale, kellel ka iseenesestki lugupidamine puudus, andis Kreutzwald „Kalewipojas“ ta rahwusliku minewiku tagasi, täis iseseiswust, wabaduse- ja waimuwalgust, määras ta aated ja sütitas tuimaksjäänud rahwa hinges lootuse tulukesed põlema. „Kalewipoja uuestisündimisega sündis endisest orjade salgast Eesti rahwas ilmale, kes teadis, et temal ka midagi kallist on, kes tundis, et tema ilmas ka olemas on, kel julgust ja õigust on loota, et tema ka edespidi seisma jääb.[1]) See mõjus kuulmata kombel, rahwas ärkas orjaunest, märkas oma muistseaegset iseseiswat minewikku, tundis uuesti usku oma tööjõu sisse. Ärkamise mõte käis kogu rahwa hingest kui nõiduslikul jõul läbi. Otse nooruse waimustusega hakati rahwuslise kultuuri loomise ja edendamise kallal tööle. Meie kirjanduse paremad luulepärlid on ärkamise ajast pärit. Nii sai „Kalewipoeg“ eestlastele enestele rahwuse mõtte kandjaks ja kaitsjaks; ta õhutas meis armastust kodumaa, emakeele ja esiwanemate waimuwara wastu ja tunnistas, et Eesti rahwa keskel kindlat iseloomu, algupärast kommet ja mõttewiisi leidub, et eestlastel loomulik hariduse alus on, mida wõõralt wainult pole tarwis laenata. „Kalewipoeg“ paistab wõõrastele rahwastele Eesti rahwa ausambana silma, sest ta on töö, mis Eesti nime üle maailma tuttawaks tegi, mida mitmesse wõõrasse keele tõlgiti.

Saarlaste Suur-Tõlli lugu.

Suur-Tõlli leiuwallad ja üleskirjutus.

Suur-Tõlli leiuwallad ja üleskirjutus. Suur-Tõll on saarlastele sedasama, mis mannermaa eestlastele Kalewipoeg: rahwuslik wägimees, muistsete saarlaste tähtsam juhataja,

[1]) W. Reiman, Kiwid ja killud I, lhk. 161.

walitseja ja kaitsja. Muinasjutud Suur-Tõllist ulatawad oma wiimse poolega ajaloolisesse ajajärku. Nende juttude sünnitamisest wõtab ainult wäikene jaokene Eesti rahwast osa. Suur-Tõlli loost on hoopis wähe riismeid järele jäänud. Kõige rohkem tuntakse Suur-Tõlli Ansekülas, Kärlal ja kihelkonnal; need on kõnes olewa muinasjutu tähtsamad leiuwallad, kuna Karjas, Kaarmal, Pühas ja Pöidel ainult mõned katked suust suhu liiguwad.[1]) Suur-Tõlli unustamist rahwa seas edendas iseäranis wõimsalt suur usuline ärkamine, mis pietismi mõjul 1740. aasta ümber Saaremaal lahti pääsis ja, „nii üleüldiselt laiali lagunes, et ükski kihelkond, küla ja talu sellest suurest armust puutumata ei jäänud". (K. von Ekesparre.) Kui juba kõik ilmalikud rõõmud kõrwale jäeti, torupillid, wiiulid ja kandled ära põletati, naisterahwad oma ehted ära heitsid, kõrtsid rahwa kainuse pärast kuiwaks jäid ja kriminaalkohtud wiiel aastalgi kuritegude puudusel istumisi ei pidanud, seal pidi rahwa waim kõike nõndanimetatud ilmlikka asju põlgama hakkama ja iseäranis weel need muinasjutud ära unustama, mis paganaaegist rahwa wägimeest ülistasid. Kuis wõisid ärganud isad ka weel oma lastele seda muinasjuttu westa, mille peategelane kirikuid purustas ja lõhkus? Selleaegne usuline tunne pidas sarnase loo jutustust otse umbrohu külwamiseks laste südametesse. Nõnda on siis arusaadaw, et Peeter Süda ja tema sõbrad kõigest 20-aastasest waewast hoolimata ainult Suur-Tõlli mehepõlwest mõned üksikud lood on wõinud kirja panna, kuna wägimehe sündimisest ja lapsepõlwest rahwasuu midagi ei kõnele.

Suur-Tõlli loo sündmustik.

Tuur-Tõlli loo sündmustik.[2]) Muiste elas Tõllistes Püha kihelkonnas Saaremaal suur ja tugew mees Tõll, kes saarlaste ülem walitseja olnud. Rahwas kutsub teda harilikult Suur-Tõlliks. Tema wend Leiger elanud Hiiumaal ja kolmas, nimelt noorem wend, elanud Waldjalas Saaremal. Kõik kolm wenda olid oma suure rammu ja wägitükkide pärast

[1]) M. Körber, Der öselsche Nationalheld. Oesel einst und jetzt II lhk. 145--146

[2]) P. Süda, Suur-Tõll, Saaremaa wägimees. Eestlaste ennemuistne jutt Kuresaares, 1883 Wõrdle: A. v Schmidt, Inland 1858 Ed. Pabst, Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, 1868. J. W. v. Luce, Wahrheit und Muthmassung, lhk. 41—33.

kuulsad. Ümberkaudiste saarte peal käies ei tarwitanud Tõll kunagi laewa, waid wõttis kuuesüllase kuusepalgi kepiks kätte ja sammus jalgsi merest läbi. Leigerile külaliseks minnes wõttis ta wahest poole waati koduõlut külaasjaks taskusse.[1]) Härgrattaid wõis ta nimetisesõrmega oma ümber ööritada.[2]) Suur-Tõll ei lasknud ennast mitte teenida, waid majatööd, ehitused ja parandused tegi ta kõik oma naise Piretiga ära. Kord toodi Suur-Tõllile Tõlluste mõisa sõnum, et õhtupoolsele Saaremaa randa Katrisse waenlase laewad ilmunud ja paluti wägimeest appi tulla. Kangelane läks enne Hiiumaale sauna ja tahtis järgmisel päewal ilmuda. Kui waenlased seda kuulsid, et Suur-Tõll tulemas, põgenesid nad oma laewade peale ja katsusid, et aga minema said. Sauna järele tahtis Suur-Tõll pisut puhata ja heitis Kihelkonnale Tõldemäele pikutama. Aga Wõdruka küla lapsed, kes seal ligidal karja söötsid, tahtsid näha saada, kui pikk Suur-Tõll õieti on, kui ta püsti tõuseb ja hakkasid karjuma: „Tõll, Tõll! Tõuse üles! Waenlane maal!“ Wägimees ringutas, ajas ennast põlwili ja waatas üle männi latwade. Laste peale kärkis ta nii walju häälega, et mäed wärisesid ja merewesi wirreldama hakkas, kangelaste juuste liikumisest tuli tuul, mis Loona männiku puud maha murdis ja Määpä peretoa katuse pealt ära wiis. Katus langes Lümada järwe, kus tast aegamööda saar kaswis. Halwa laste kaswatuse eest tahtis Suur-Tõll Wõdruka küla kiwidega ära purustada. Kuid meelehaigus tegi ta jõu nii suureks, et kiwid Tõldemäelt üle Wõdruka küla Paasiku metsa lendasid, kus nüüdki lõpmata palju kiwa on. Kord soowis ta süüa saada, nimelt wärske kapsta leent. Piret pani leemepaja tulele, Suur-Tõll läks kotiga Hiiust kapsaid tooma. Kuni wesi katlas keema läks, oli Suur-Tõll juba Hiiumaalt kapsastega tagasi.

Sõrwemaal tõusis sõda, sest Katri rannast ärapõgenenud waenlased olid Sõrwe-säärele maale tulnud. Suur-Tõll pistis kummagi jakitaskusse 20 meest, kummagi käewarre peale pani 20 ja härjawankri rattile 40 meest ning ruttas nendega Sõrwe. Määpä küla wäljal tõusis lahing. Kui saarlastest üks mees oli surma saanud, hakkas Suur-Tõll nii suure jõuga wankri rattaid ööritama, et nende all waenlasi nagu loogu maas oli. Selle järele puhkas kangelane oma wäsimust Wiieristi rünka juures kolm päewa ja noorskas nõnda waljult, et männipuud wabiseseid ja terwe Sõrwemaa põrus. Wana-

[1]) H. Neus, Tõllus und Leiger, waata E. Pabsti Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Krrlands I a, lhk. 111—112.

[2]) C. Russwurm, Sagen aus Hapsal etc., lhk. 13

pagan, Suure-Tõlli tõsine waenlane, tahtis magawat sõrulaste sõpra ja abimeest ära uputada. Ta lahutas Sõrwemaa Saaremaast kraawi läbi, tahtis Sõrwemaad suurest saarest lahti tõugata ja Suurt-Tõlli ühes sõrulastega Läänemeres ära hukata. Kui Suur-Tõll seda teada sai, saatis ta tugewa mesilaste pere wanapaganat nõelama. Wanapoisi salanõu jäi täitmata, aga ta needis mesilased ära, et need lõunapool kraawi mitte ei pea eluaset leidma. Wanapagana kraawi hakati hiljemini Salmejõeks nimetama.

Pärast Sõrwe sõda wõis Suur-Tõll mõne aja rahulikult elada. Et tal enam waja ei oleks Hiiumaal wihtlemas käia, ehitas ta omale Haudla walda, Tõlli talu maa peale sauna. Piret, kes oma suuruse ja rammu poolest mehe wääriline oli, korjas põlle sees Haudlasse kerise kiwa. Kui ta kord ühte head leilikiwi kandis, läksid põllepaelad katki ja kiwi langes Pireti warwaste peale. Piret nuttis walu pärast nii palju, et tema silmawesi kõwa arumaa pehmeks leotas. Seda kohta nimetatakse praegu Naistesooks. Mahakukkunud hiiglakiwi on tänapäew Kõiguste mõisa karjamaal näha. Sel rahu ajal sündis Piretile poeg, keda rahwas Noor-Tõlliks nimetab. Suur-Tõlli perekonna rahulik elu lõppes peagi, sest et wanapagan, täis hirmsat wiha, et Sõrwemaa uputamine nurja aetud, Saaremaa rahwale tahtis suurt õnnetust peale saata. Saarlase ja nende wägimees Suur-Tõll pidid igawesti hukka saama, aga et nende wedu põrgusse suurt kulu teeb, wõttis wanapagan nõuks nende tarwis lähemale uut põrgut ehitada. Selleks oli ta Karujärwe Kärla kihelkonnas wälja walinud. Aga et tuli ja wesi põrguski hästi kokku ei lepi, pidi Karujärwe wesi meresse lastama ja selleks tampis paharet Teesu rannast jõe tarwis rada. Kui Suur-Tõll wanapagana nõust ja ähwardawast hädaohust sõna sai, siis lõikas ta enesele Pihtlast koim pihlakapuust keppi ja läks waenlast nipeldama. Sai tema Teeharude pere juures kätte, kus teine parajasti sööma peale puhkas. Surmaoda seisis tal põigiti pea all. Tõll wõttis kolm keppi korraga peosse ja wäänas nendega wanapaganale säuh keskpaika kõhtu. Wanapagan wiskas ennast üle kaela ja surmaoda läks katki. Suure hädaga sai ta weel kisendada: „Oda läts!“ aga ei pannud tähelegi, et „läts“ Saaremaa sõna ei ole. Põgenedes astus wanapagan nii rängad sammud, et igal astumisel maa seest allikad wälja pigistas. Wanapagan lõikas otse Saaremaa loodepoolse sopi sisse, mis poolsaarena merde tungib. Suur-Tõll ajas teda sinna taga, sellest sai poolsaar nime Tagamisemaa, kus Tagamõisa seisab. Säädja talu kohal sai Suur-Tõll põgenejale weel kord ümber kintsude sähwata; sellest sai wanapoiss

nagu uut elu, kargas ühe jalaga traawi, teisega ülejala, kuni meri wastu tuli. Siis kahmas ta mõlemad peod liiwa täis ja wiskas merde, et enesele teed ette teha. Sellest sündis liiwa-seljandik Harilaid, mis kaks wersta merde ulatab. Kuid liiwa-tee lõppes otsa, wanapagan kargas merde, waatas weel kord Saaremaa poole tagasi ja sajatas: „Palju põrsaid, pisut podi!“ Wanapagana põrsad, s. o. kiwiseljandikud wähendawad praegugi weel Tagamisel wiljasaaki, kuid sellest ajast peale pole keegi enam wanapaganat Saaremaal näinud. Ta olewat merde ära uppunud, sarwed tulnud Kolina randa, liha söönud tursa kalad kontidelt ja läinud raswa ning saanud paisunud pead. Wanapagana kontide otsas Laewarahul läheb palju laewu hukka.

Waheajal olid wõõrad sõjamehed Saaremaale tunginud ja Kuresaare linnapea ehk kantsi ehitanud. Kahte kätt toredalt taskus hoides kõndis Suur-Tõll sealt mööda ja müksatas oma kõhuga linnapea toki wastu. Et kants liikumata paigale jäi, ei wõtnud mees teist katset enam ette, kuid müksu jäljed jäänud kantsi wärawate kohale kiwimüüri sisse. Suur-Tõll aimas sellest ehitusest saarlastele halba, sellepärast läks ta tusaselt koju. Kui Piret wõõraste maaletulekust ja nende kindlast kantsist kuulnud, saanud ta kurwaks ja jäänud haigeks. Kerisekiwide kogumisest saadik olnud tal jooksja ihus ja teinud waewa. Kurbe sõnumeid kuuldes äganud Piret: „Minu aeg on ümber, — matke mind aeda, — muld matab mu waewa. Kaugelt kangest kuulub hääl. Raske käsi rõhub rahwa peal . . “ Selle järele wajunud ta silmad kinni, Piret uinunud magama, ega pole enam üles ärganud.

Lesepõlwes läks Suus-Tõll nukrameelseks, kärsituks, iseäranis sellepärast, et Noor-Tõll ja Leiger kirikuid hakkasid ehitama ja et poeg ehituste juures isast weel mehekam olnud. Suur-Tõll lahkus pojast ja elas ise paigas.

Põrguema Babilona saatis oma wanema poja Kuriti wälja wanapaganat otsima ehk wähemalt ta surma Saaremaa rahwale kätte tasuma. Kurit leidis wanapagana sarwetükid, mis meri wälja heitnud ja hundid kõlwatuks närinud, Tagamise männikust üles ja wõttis nõuks Kihelkonna kirikule nii suured kiwid uste ette weeretada, et rahwas enam sisse ei pääseks. Öörilahest Kriimisaarelt leidis ta sündsa kiwi, pistis märssi ja hakkas Kihelkonnale ruttama, kuid Lümada mõisa lähedal laulis Pärdi kukk. Kuritil läks märsisilm katki, kiwi, mis keskmise sauna suurune, kukkus maha, kuid kuhu Kurit ise jäi, sellest ei tea rahwas midagi.

Kui Suur-Tõll Kärla kirikut ehitas, siis toodi talle Sõrwemaalt sõnum, et uus waenlaste wägi maale tunginud ja paluti

kangelast appi tulla. Tõll ei wiitnud aega, waid ruttas, Sõrwe saadikud taskus, läbi ööd Sõru nõmme, kus waenlased öeldi laagris olewat. Sõjariistade puudusel tõmbas ta Tõnu talu õuest härjawankri sõrme otsa ja ruttas Salme meestele appi. Suur-Tõll weeretas wankrit paksemates waenlaste ridades edasi-tagasi, ja mehi langes nagu rohtu wikati ees. Kuid õnnetuseks kadus wankril seasuulise pulk, tagumised rattad pääsesid wallale ja sünnitasid hirmsa hooga waenlase salkades palju surma. Wehmriga ja wankri esimeste ratastega külwas kangelane weel surma waenlaste hulka, kuni rataste põlwepulk katki läks ja esimesed rattad ka lahti pääsesid. Suur-Tõll wihtus nüüd wehmriga waenlasi edasi. Werd oli niipalju walatud, et ta jõena woolas, mille sisse kolme päewane wars ära uppus. Korraga tuli weel wiimne õnnetus: wehmer lipsas Tõllil peost waenlaste sekka. Kui kangelane kumardas, et wehmert üles tõsta, löi üks tugew mees waenlaste hulgast ta pea otsast ära. Kuid Suur-Tõll tõstis oma pea maast ja ruttas sõjaplatsilt minema. Salme mehed ja sõrulased said waenlase üle täielise wõidu. Kuid Suur-Tõll läks pead kaenlas kandes Kärla poole, et weel oma wiimast tööd, Kärla kirikut, näha. Keegi noorik, keda ta pilgata püüdis, tuletas talle meele, et tal pead enam otsas ei ole. Tõll astus weel edasi, kuid warsti tuli südamenõdrus, Sütemaa raiesmaal lõppes ta jõud, jalad läksid nõdraks ja hiiglane langes sinna maha. Esmalt suri keha, pea elas weel ja ütles: „Kui waenlane jälle maal on, siis hüüdagu ainult: „Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse üles! Ma tahan tõusta ja rahwale appi tulla!"

Kord hüüdnud üleannetud karjapoisid[1]) ta haual: „Tõll, Tõll! Tõuse üles, waen maal!" Hiiglane tõusnud rinnust saadik hauast üles, nii et weripunased käed nähtawale tulnud, ta waadanud ähwardawa pilguga ümberringi ja küsinud: „Kus on waen?" Kui kangelane aru saanud, et lapsed temaga rumalat nalja teinud, langenud ta sajatades hauda tagasi: „Wale ja wargus ei pea rahwa seast ilmas ära kaduma; enne ma enam ei tõuse, kui kadak lehti ajab . . ."

Suur-Tõlli loo sisu seletus. Esimese teate saarlaste kuulsa wanema ja sõjapääliku „Suur-Tõlli" üle tõi A. W. Hupel[2]). Tema järele kirjutasid weel selle aine üle C. Russ- Sisu seletus.

[1]) Wõrdle: Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 442.

[2]) Topographische Nachrichten, III. Band, lhk. 357.

wurm[1]) ja Ed. Pabst[2]). Kaks wiimast awaldasid arwamist, et Suur-Tõlli lugu wanast Germaania muinasjutust olewat tekkinud ja tegid meie Tõlli lihtsalt Helweetsia Telliks. Pabsti järele pidawat laplaste tige Stalo saarlaste Tõlliga sugulane olema. Need arwamised põhjenewad ainult nimede sarnasuse peal ja langewad sedamaid, kui ligemalt tähele paneme, kuidas Suur-Tõlli lugu igas wäiksemas osas Saaremaaga on kokku kaswanud, sest et kohtade nimed pea igal sammul kangelast ennast ja tema tegusid meele tuletawad. Hiljemalt on Anseküla õpetaja M. Körber[3]) näidanud, et Suur-Tõll tõsine saarlaste kangelane on ja et see lugu kõigist fantastilistest lisandustest hoolimata ajaloolisel alusel seisab. Nimelt on Saaremaal wist Tõlli nimeline wanem elanud, kelle elu ja tegusid rahwaluule suurewiisilise muinasjutu aineks tarwitas. Kaks korda ajas Suur-Tõll waenlased Saaremaalt wälja, esimest korda tegi ta nimi neile juba hirmu, teist korda lõi ta neid lahingus. Körberi arwamist mööda wõis see saarlaste waenlane Daani kuninga Woldemari sõjawägi olla, kes 1206. aastal oma puust kindluse Saare rannal maha põletas ja tagasi läks ning aastal 1222 uue kiwist kindluse ehitas, mille saarlased juba enne walmissaamist ära wõitsid. Kuid ordumeistri Volquini pealetungimisele 1227. a. ei jõudnud saarlaste wahwus enam wastu panna. Maawanemad said sunniwiisil Waldjala maalinnas ristitud ja maale pandi maks peale. Küll tõusis Tõlli juhatusel 1241. aastal mässutuli leekele, kuid sakslaste kõrgem sõjakunst wõttis wõidu. Et oma kättemaksmise plaani kinni katta, hakkas Suur-Tõll kirikuid ehitama. Nii kaugelt wõiks siis see kangelane ajalooline isik olla. Meil on siin peaasjalikult Suur-Tõlli kui rahwa luulekujuga tegemist.

Keda kujutab Saaremaa rahwas Suur-Tõlli nime all? Kui muinasjutulised liialdused kõrwale jätame, siis on Suur-Tõll eht Saaremaa eestlane ise, nagu ta peab olema. Kõik asjad, mida ta tarwitab, peab ta suuremalt jaolt iseendale walmis-

[1]) Sagen aus Hapsal der Wiek, Oesel und Runö, lhk. 11 - 16.
[2]) Der Tell bei den Ehsten, Finnen und Lappen. Inland 1856, nr 33
[3]) Der öselsche Nationalheld. Oesel einst und jetzt II, lhk. 145—164.

tama. Saarlane on meremees, põllumees, sepp, puusepp ühtlasi. Kui ta näituseks laewa ehitab, millega kaugemaid meresõitusid ette wõetakse, siis on peale kompassi ja wast ka ankru kõik muu wärk ta oma kätetöö. Ka kangelane Suur-Tõll täidab põhjusmõtet: „Arst, aita iseennast!“ Ta teeb kõik ise, mis talle elus tarwis läheb. Tema isikus paistab meile tükikene Saare rahwa elust ja olust silma ühes tema waadete naiviteedi ja looduserahwa lihtsusega.[1])

Nagu Kalewipoeg, saadab ka Suur-Tõll oma ettewõtted enam suure rammuga kui targa aruga korda. Sellepärast läheb Saare kangelasel nagu Kalewipojalgi otsekohesuse ja aitamatuse kõrwal suurt kehakaswu ja hiiglase jõudu tarwis. Wiletsasse, pimedasse olewikku tahetakse sel teel walgust juhtida, et rahwakangelased täies wõimukülluses esitatakse, kes rahwa minewikku suureks ja kuulsaks teinud. Niihästi Kalewipoega kui Suurt-Tõlli peetakse rahwa wanemaks. Nad ei ela mitte enestele, waid oma rahwale. Nad kaitsewad õigust ja karistawad ülekohut, nad töötawad oma kodumaa kasuks, edendawad kõlwulist kommet ja haridust. Ja kõige tähtsam rahwa warandus, mille eest mõlemad elu ja werd ei keela, on wabadus. Aga mis wõib tõsisele wabadusele kardetawam olla, kui wale ja kurjus! See waenlane ei tungi mitte wäljast rahwa kallale, see waenlane kaswab rahwa enese südames suureks. Sellepärast näeme, et niihästi Kalewipoeg kui ka Suur-Tõll kurjuse allikat kinni suruwad, wanapaganaga wõitlewad. Mõlemates Eesti eepostes ei põle tegelaste südamed mitte üksnes armastuses kodumaa ja sugurahwa wastu, waid neis tuuakse ka kaunim perekonna elu puhtam armastus abikaasade ning wanemate ja laste wahel meile eeskujuks silmade ette. Mõlemates lugudes on isa ja poeg kangelased, kuid Suuremaa eepostes astub enam poeg, selle wastu Saaremaa wägimehe loos jälle isa nähtawamalt ette. Palju sarnasust on ka Linda ja Pireti kujudel. Mõlemad on eeskujulised abikaasad, mõlemad kannawad suuri kiwa, kus juures neile äpardus juhtub, mille pärast nad rohkesti silmawett walawad. Lõpuks tuletame weel

[1]) Wõrdle: M. Lipp, Gross-Tõll, eine öselsche Volkssage, lhk. 23 j.

seda meele, et mõlema eepose peategelased wägiwaldse surma leiawad ja nende saatus üleüldse kurbe tundmusi äratab. Kangelaste wägiwaldse ja kurwa surmaga tahab rahwas seda rõhutud meeleolu awaldada, mis neil orjapõlwes hinges wõimust wõttis. Ometi ei kaota eestlane tulewiku lootusi. Niihästi Kalewipoeg kui ka Suur-Tõll tahawad, kui ajad ja olud paranewad, tagasi tulla.

Kui ka Suur Suur-Tõlli tegewuse piir Kalewipoja omast kitsam ja tema tegude kuulutajaid arwu poolest wähem on, seisab saarlaste wägimees ometi kõlbluse poolest Kalewipojast märksa kõrgemal. Suur-Tõlli südametunnistus on puhas, tema elukäik laitmata, sellepärast pole tal ka waja nagu Kalewipoeg süükoormat kanda ja eksituse pärast elu jätta, waid Suur-Tõll langeb lahingus waenlaste wastu, jätab oma elu isamaa ja sugurahwa eest. Pärast surma on Suur-Tõll waba, wõib uuesti ilmuda, kui uus õeluseta rahwapõlw üles kaswab. Kalewipojal on küll ka tagasitulemise lootus, kuid tema on teist wangis hoides ise wang, kes oma woliga paigalt ei pääse.

D. Lüürilised rahwalaulud.

Rahwalüürikast üleüldse.

Eesti lüürilise rahwaluule üleüldine laad.

Eesti lüürilised rahwalaulud lähenewad wormi poolest mitmeti nii kaugelt jutustawale luulele, et tihti raske on esimeste ja wiimaste wahel selget wahet teha. Kuna lüürilised laulud tawalikult lühikesed on, nagu wägewad, sügawad tundmused järsku tõusewad ja kaua hinges ei suuda püsida, on Eesti rahwalüürikas palju pikki laule, milles teatawat teemat meie rahwalaulu üleüldise loomu nõuete järele korratakse ja teisendatakse. Et seesugustes lauludes enamasti weel mõni juhtumine ehk olek elust esitatakse, mis awaldatawaid tundmusi sünnitanud, siis kaob lüüriline element wahest jutustawa loo taha ära, ja meile näitab, nagu poleks meil siin üleüldse tundelauluga tegemist, waid nagu tahaks meile lau-

lik mõnda lugu esitada. Kuid et lugu siin mitte peaasi pole, ilmub sedamaid, kui lauliku kõnewiisi, tema sõnastust tähele paneme. Kui tema juba esimeses isikus kõneleb, enese isikust jutustab, siis teame, et ta asja peale subjektiiwselt seisukohalt waatab ja oma praeguseid tundmusi peaasjaks peab. Kui looduserahwal oli eestlastel isewiisiline arusaamine elust ja loodusest. Ühes nende waadetega on muistsed laulikud ka mõndagi tumedust meie rahwaluulesse toonud, mille seletus raskusi sünnitab. Looduserahwaste luuletoodetega on Eesti rahwaluulel ses tükis palju sarnasust, et tema wõimata liialdusi armastab, iseäranis nalja- ja pilkelauludes.[1]) Oma sündimise poolest on tundelaulud wäga mitmest ajajärgust pärit, wanast müütilisest ajast kuni kõige hiljema ajani, mil rahwalaul wõis tekkida. Missuguseid laule kõige wanemateks tuleb pidada, pole mitte kerge tõendada, sest et ühes ja sessamas liigis laule leiame, millest ühed kõige wanemast ajast tunnistust annawad, kuna teised jälle nähtawasti hilisemad sünnitused on.

Suurem hulk wanu Eesti tundelaule, ja nimelt kõige ilusamad, on eleegilikku laadi, neist tundub sügaw lein, mis isegi lõbulauludes esineb. „Suu laulab, süda muretseb, silmad wetta weeretawad.“ Mis need sõnad wäljendawad, seda tunneme alles siis õieti, kui rahwas oma sõnadele ka lauluwiisi juure lisab, kui meie rahwalaule kuuleme lauldawat. Eesti wanad rahwawiisid awaldawad isesugust nukrust ja leina, nad sünnitawad isesuguse algupäralise muusika, millel pisut Greeka Früügia toonitõuga arwatakse sarnasust olewat. Wene rahwawiisid liiguwad osalt ka haledas molltoonitõus, lähewad aga Eesti wiisidest põhjusmõttelikult lahku. Wenelane wõib lauluwiisis pikki keerutusi teha, ühe silbi peale järgimööda mitu heli mahutada, eestlasele on seesugune laul hoopis arusaamata. Eestlane tarwitab iga silbi jaoks alati uut heli, ainult harwa ühendab ta kaks heli ühe silbi laulmiseks. Selles ilmutab eestlane oma paendumata karakterit, tema ei tunne mure pehmitust ega waigistust. Üle-

[1]) W. Schott, Ueber Neus's Ehtnische Volkslieder. Ermans Arhiv, Band XIII, lhk. 376.

üldise nukruse põhjust, mis Eesti rahwaluules esineb, oleme „Kalewipoega“ harutades juba osatanud. Eestlane armastas iseseiswust ja wabadust. Endist waba aega meele tuletades pidi pärastine rõhutud olek ja põlgtud seisukord kahekordse raskusega tema hinge maha suruma. Ta tahaks oma muinaskangelastele mõttekujutuse wõimul järele lennata, kuid lendu kisub tagasi mõistus, mis kibedas olewiku tõsiduses wiibib, nõnda et ta oma õnneaega takistamata ei saa waadelda. See wast-olu fantaasia ja mõistuse wahel sünnitab eestlase hinges haleduse tundmust, mis ka eepilisesse luulesse lüürikat segab. Ja et sel rahwal walusalt äritatud tundmused kõige rohkem hinge liigutawad, siis on ka Eesti rahwaluule suurelt osalt eleegilik, peaaegu sentimentaal.[1])

Lüüriliste rahwalaulude jaotus.

Rahwalüürika awaldab meie esiwanemate tundmusi luule kujul. Pihkwa eestlased nimetawad oma lüürilisi runosid korralauludeks, mis siis lauldakse, kui elus juhtuw kord ühte ehk teist nõuab ehk sallib. Nii mitmesugused ja laialised kui kõik elujuhtumised ja hingeolekud, mida elujuhtumised sünnitawad, on ka tundmused ning neid awaldawad tundelaulud. Eesti runode hulka ja nende sisu tähele pannes wõib ütelda, et waewalt olekuid ja olusid Eesti elust wõiks leida, mida rahwas mitte luuleaineks ei oleks tarwitanud ja mida ta luule abil mitte poleks pehmitada püüdnud.[2]) Laialisest rahwalüürika wallast harutame siin üksnes neid osasid, mis iseäranis rikkad ja luuleliku wäärtuse poolest tähelepanemise wäärt on, nimelt: 1. Laul, luule ja ilu. 2. Perekonna elu. 3. Laulud loodusest. 4. Töölaulud. 5. Eluseisuste laulud. 6. Sõjalaulud. 7. Seltskonna ja pidulaulud. 8. Elutõsi ja nali.

Laul, luule ja ilu.

Kui suur tundeinimene armastas eestlane luule- ja laulukunsti ühtewiisi. Luulele ja laulule ei teinud ta nägeliselt ega tegeliselt wahet, sest oma luuletused esitas ta alati

[1]) H. von Kaisersberg. Ueber die Form der ehstnischen Poesie. Inland 1862, nr. 4 ja 5.

[2]) H. Neus, Ueber die Volkslieder der Ehsten. Dorpater. Jahrbücher V, 3. lhk. 217—232.

lauldes ja lauluwiisi ehk recitatiiwi peale hakates wõisid paljud lauljad käesolewate juhtumiste jaoks silmapilkliselt uusi laule luua, mida mõned õpetatud kuuljadki täiesti kordaläinud luuletöödeks on tunnistanud.[1]) Luulekunst oli wast nõndasama laialt rahwa seas tuntud kui lauluwiisid, ja mis rahwas oma laulu kiituseks ja ülenduseks ütleb, see maksab ka rahwaluule kohta. Kui meele tuletame, et wõrdlemisi hilja algatud Hurti kogusse kuni 1906. aastani tuhande korjaja poolt umbes 45 tuhat laulu oli saadetud, siis wõime wanu eestlasi küll laulikrahwaks nimetada, ja meie saame aru, mis need laulusõnad tähendawad:

Laulik on minno issake, Weretajad wennanaesed.
Laulik on minno emmake, Laulik peab minnustki sama,
Laulik lapse kigutaja, Luletaja tütterista,
Luletajad wennad noored, Weretajad wendadesta.
(Neus, E. V. 172.)

Lauludes, mis luulest enesest kõnelewad, on järgmisi üksikuid teemasid leida:

a. Äratus luuletama ja laulma:

Laula, laula, suukenne, Küll saad siis ka olla waida.
Ligu, linno kelekenne, Kui saad alla musta mulla,
Mõlgu, marja melekenne Walge laudade wahhele,
Illutse, süddamekenne! Känna kirsto keskeelle!
(Jnland 1840, nr. 27.)

b. Luuleallikateks nimetab rahwaluule pea inimesi, pea loodust, pea Jumalat:

Eit mind kätkis kigutades, Suigutajad sängi sambas,
Wibbo-ridwa wibutades, Uino-wahhid wibbo-winnas,
Suigutas mind laulo-suga Kossutasid eide laulo
Kenna loga maggamaie. Seani kui waus süddamesse
Unne-ukkud kätki ümber, Salla põldo iddanema.
(Neus, E. V. 175.)

Tähtsaks luuleallikaks on eestlasele kodumaa loodus. Sirged, sinawad lepad, haljendawad haawad ja kajawad kased toowad waimustust ja jõudu uutele lauludele. Tuulehoog toob wiisisid, meri ja lained lugusid, wihmasagarad, päewa wäraw, lutsu suu, latika nina ja kiisa keel on luulet äratanud, kuid neist paremateks laulumeistriteks peetakse laulu lindusid:

[1]) Waata: Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 191.

Kui ma olin wäiksene,
Kaswasin ma kannikene:
Ema wiis hälli heinamaale,
Kandis kiigu kesa peale,
Pani käo kiigutama,
Suwelinnu liigutama.
Seal siis kägu palju kukkus,
Suwelindu liialt laulis.
Mina meelta mõtelema,
Mõtelema, wõtelema,
Kõik ma panin paberisse,
Raiusin kõik raamatusse.

Luule algusest kõneldakse edasi, et tema mitte pole maast leitud ega puust tehtud, waid ta on tulnud taewa alt, püha pilwede wahelt. Luulel on otse jumalik algus:

Kuulge, kuulge, kulla saksad,
Kus mo laulo luggud lodi,
Sõnna sõuded sünnitati
Kele-keerdud kerutati.
Kedder olli keskel kehwa kambris,
Takko konnal Tara tarres,
Lõnga lõime Loja lättel,
Teine Marja wärrawal,
Kolmas koidu koli-koeas.
(Neus, E. V. 174.)

c. Laulu ülenduseks ja tema mõju seletuseks pühendab rahwas hulga ilusaid laule; kõige ilusam neist on Kalewite wõidulaul, mille Kreutzwald rahwasuust üles kirjutanud. Laul ja luule ehk iluawaldus sõnas on eestlase ülemad kunstid, laulu- ja sõnatargad wägewamad kangelased, ja Kalewite eesotsas seisab laulujumal. Laulul on eestlase arwamise järele otse nõiawõim, just nagu Greeka, Saksa ja Bretagne rahwa juures:

Kui minna hakkan laulamaie,
Laulamaie, laskemaie:
Ei mind wõi siis ohjad hoida,
Ohjad hoida, kõied keelda,
Egga suitsed mind surruda,
Egga päitsed mind piddada,
Merri musta melitleda,
Taewas laia talsutleda!
Ma laulan merred murruksi,
Merre ared ätseeksi,
Merre põhjad põllo maaksi,
Merre kiwwid killingeksi,
Merre liwa litteriksi;
Edde-wäina tatterida,
Keske-wäina kero kaeru,
Wäina otsa kaerokessi;
Wäina naswad naerismaaksi,
Wäinu lappaja linnoja.
[Neus. E. V. 80.]

d. Peale laulikute ehk kaasitajate olid wanas Eestis weel kandlehelistajad need, kes iluhelisid lõid. Eesti kannel, enamasti 7 keeleline, oli õõnsaks tehtud puutükk, millel õhukene, aukline kaan peale liimitud ja peenikesed terastraadid peale tõmmatud. Kõige lühem keel oli umbes 9 tolli pikk, iga järgmine tolli osa teisest pikem. Neid keeli „pekseti peigelalla, osati sõrme otsadella, rapsiti rauda kämbelilla. Rahwalaulu järel on kannel kasest tehtud, mis tapetud neiu haua peal kaswanud. Kandle lauad saadud

suure lõhe lõuast, haugi pikast hambast. Kannelt pidas rahwas suure au sees, nimetas teda pühaks mänguriistaks. Kui Jumal kord Wanatühjaga wõidu pillisid walmistanud, siis teinud Wanatühi torupilli ja sarwe, Jumal aga kauni lehepilli ja kandle ja jäänud mängimises wõitjaks, sest et kandlelt jumalikud helid kajanud. Kandlel arwati wõimu olewat kurja waimu pakku peletada. Kannel ülendas rõõmu waigistas kurbust. Kandlele laulab rahwas õrnalt ja meelitawalt:

Kannel armas, kannel kallis,
Kannel kulla keeleline,
Awab heale ärkamaie,
Lugusida lendamaie,
Laulusida lõõrimaie.
Tule, tule, tuulekene,
Wii minu kandle healekene.
Rõemsa rahwa ridadesse,
Lustiliste laua taha,
Kussa pulma peetanessa,
Kussa lustil luisatakse,
Et saaks healta ärgitama.
Et saaks südant sütitama.
Tule, tule tuulekene,
Wii minu kandle healekene
Leinaliste keske'elle,
Et saaks walu waigistama
Kurwastusta kustutama,
Leinamista lepitama,
Nutu ohku uinutama.

(Weske, E. rhwl II. lhk. 1.

Perekonna elu.

Perekonna elusse puutuwate laulude wäärtus.

Eestlaste sügawamaid ja õrnemaid tundmusi awaldawad need laulud, mis perekonna elu osatawad. Soomlaste ja eestlaste rahwaluule kinnitab arwamist, et tõsist ja sügawat sisemist elu, tundmuste tõsist ja wägewat leeki mitte soojades lõunamaades ei leita, waid külmal põhjamaal. Lõunamaa rahwaste luulel on põhjamaa omadega wõrreldes külm karakter, ja kui lõunamaa tulega metsikut suguiha tahetakse tähendada, siis peab wähemalt niipalju järele andma, et ta lõuna all madalam on kui põhjamaal. Põhjamaalaste armastus on enam waimulist loomu, põhjamaalaste armastuselauludel on awaramad piirid, rikkalikum sisu: wanemate, laste ja õeste ning wennaste armastus sünnitas siin osa kõige kaunimatest tundelauludest[1]). Perekonna elu kujutawad laulud on kõlawam ja kaunim keel wanal kandlel, mis ka siis kaasa heliseb, kui sõdadest, pidudest jne. wiisisid weeretakse. Eesti kodune, perekondlik elu jäi ka siis puutumata,

[1]) W. Schott, Ueber H. Neus's Ehstnische Volkslieder. Ermans Archiv, XIII. B., lhk. 374.

kui raske orjaaeg kõik teised eluawaldused oma alla surus. Raskel ajal lähenesid perekonna liikmed üksteisele rohkem kui muidu, perekondlikud sidemed kõwenesid ja kodu läks eestlasele armsamaks. Tundmused, mis kodune perekonna elu liikuma pani, ilmusid järgmistes laululiikides, milles üksikud näited awaldame:

Perekonna elusse puutuwate laulude motiwid.

a. Kodukoht ja wanemate maja:

Küladana, kus ma kaswin,
Aseta, kus elasin,
Seal kaswid lapsed ladusad,
Tôusid tüterid tõsised.
Seep' on küla, mis on meila,
All on aasad, peäl on põllud;
All on aasad heina lüüa,
Peäl on põllud leiba süüa,
Keskel on küla kalewi.
Küla haiseb kömelilla,
Küla wäljad wäwelilla,
Tänawad tahel-pärilla,
Aia witsad wirdeella.
Ôued ôuna haisudella.
Ma kidan omma külada.
Austan oma aseta.

(Inland 1840, nr. 41.)

b. Lapse põlw:

Oh seda endista eluda,
Kallist kasu põlwekesta,
Kui ma eidega elasin,
Marjaga maja pidasin!
Oh minu kallista koduda,
Ja minu marjasta majada,
Ilusat isa aseta,
Kus ma kana kaswalesin,
Mari maasta tôuselesin!
Seal kaswid lapsed ladusad,
Tôusid tüterid tôsised,
Ilma witsata wiledad,
Lepa urwata tugewad,
Kase oksata kasinad.

c. Lapse tänu wanemate wastu:

Isakene, taadikene,
Emakene, memmekene,
Küll sa nägid suure waewa,
Kui sa minda keswatasid,
Kaswatasid, kallistasid,
Üles tõstsid, hüpatasid,
Maha panid, mängitasid,
Suu juures susutasid,
Kahel käel kiigutasid,
Süles hoides süüessagi,
Käe peal käiessagi,
Rüpes rukki lôikessagi.
Wiisid põllel põllu peale,
Panid mu parmaste wahele,
Sületäie keskeelle:
Et ei tulnud tuuli peale,
Ega weerend wihma hoogu.
Ole terwe, memmekene,
Teiseks terwe, taadikene,
Minda nõnda kaswatamast,
Kaswatamast, kallistamast,
Tänu teile hauassagi
Musta mulla katte alla!

d. Nooruse rõõm:

Ilugeme, kui me wôime,
Kärageme, kui me käime,
Noored noorella ialla,
Parajalla põlwedella!
Ma jse ilu tegija,
Alles rõõmu algejani;
Ilu kannan kaasuksana,
Rõõmu rätte nurgassana,
Nalja lood narma'assa.

(Weske, E. rahwal. I, lhk. 10.)

e. Kodune elu wanemate juures:

Seisin kui sinepikenne,
Kaswin kui kannepikenne,
Linna kiudu neitsikenne,
Su mul olli suhkurista.
Pea mul olli pähkelista,
Silmad kui sibbulakessed,
Ninna kui saia — sarwekene.
Palled kui paiste pullikesed.
Weersin kui munna murrole,
Alla oue ounakenne,
Römu lilled mul käessa,
Römu öied hölma alla,
Römu kannid kaenelussa,
Omma memme, ella memme,
Omma atti, armokenne.
Panni wälja kündemaie,
Andis mulle ergud härjad,
Ergud härjad, kerge atter,
Wits olli wilitud peusse.
Kündsin ma maa madalast;
Ep ossand ohakasse,
Putund ei pu juresse,
Suise rabba sammaldesse.
(Beiträge VI, lhk. 79.)

f. Noormees ja neiu. Armastuse laule selles mõttes, nagu neid uuema aja kunstluule soetanud, on wanas Eesti rahwaluules wähe leida. Eestlane, kes loomu poolest üleüldse kinnine ja tagasihoidlik, on südame helluse näitamisel otse häbelik ja püüab armastust ära warjata. Seesugust armastuse-awaldust, nagu seda raffineeritud ja tundmustes kultiweeritud seltskonnas ning romaanides esile lihtne eestlane ei tundnud; harilikult küsis peiu neiult, kas see temale tulla tahab ja sellega olid südame-asjad õiendatud. Wäga tihti püüti südameküsimusi mõistamisi harutada, kõneldi ääriweeri mööda ja tarwitati pildikõnet. Tõnkamist ei sisalda mitte üksnes kosilaste ja isameeste sissejuhatawad keerud jutud, ka neiukesed mõistawad armastusemõtteid lauludes õige kinnikaetult awaldada. Näituseks istutatakse tamme küll isa, ema, wenna ja õe ilule, kuid tamm ei tõuse ega kerki, peiu ilul tõuseb ta aga taewani ja tahab pilwi pillutada. Et tammest weimekirst peab saama, seda nimetatakse häbelikult ainult lõpuks, kui ju kõik muud tehtawad asjad on üksikult üles loetud. Teine neiu annab oma meheleminemise himu sel teel mõista, et enda ütleb und näinud olewat:

Magasin muru mäele,
Sini lillede seässä,
Walge lillede wahele,
Kullerkupu keske'ella.
Nägin und magadessagi:
Kuusk oli koja kohale,
Haaw oli aeda ukse iessä,
Lepp oli linna uulitsal.
(V. K. II, nr. 186)

Mõmme lastakse siis seletada, et haawapuu armukest ja kuusepuu kosilasi tähendab. Samasugune tähendus antakse

ka rebasele, hundile ja karule, keda neiu ütleb enda kallale kippunud olewat, kui ta unes metsa marju ja lilli noppima läinud.

Armastajate kokkusaamisest kõneleb see laul, mis Kelch oma „Liefländische Historia“ sees 1695 awaldas ja mida kõige esimeseks trükis ilmunud Eesti rahwalauluks peetakse. Esimeste sõnade „Jerru, Jerru, Mascalon“ wigase üleskirjutuse pärast pidasid mõned sakslased seda laulu lätlaste omaks, teised jälle eestlaste palwelauluks metsajumalatele. Alles Kelch seletas, et see lihtne armastajate kahekõne on. Paneme ta alguskirjas ja tõlkes siia üles:

Jörru! Jörru! jooks Ma tullen?
Erra tulle ellaken.
Micks ep ella eile tulnut:
Eile ollin Ella üxinesse
Nüht ollen wirbi wiekesse.
Tulle Home Hommikulla
Sies olen Jelle üxinesse
Karko tella Kaste Ella
Siuka Sittika Willula
Siis ollen Walmis Waini julle
Kaunis karja Satemalle.

Jüri, Jüri! Kas ma ju tulen?
Ära tule, hellakene!
Miks ep hella eila tulnud:
Eile olin, hella, üksinessa,
Nüüd olen wirbi wiiekesi.
Tule homme hommikulla,
Siis olen jälle üksinessa,
Kargutella kasteella,
Siuka sitika wilula;
Siis olen walmis wainiulle,
Kaunis karja saatemalle.

Wirbi ehk wirwe tähendab puuoksakest ja on selles mõttes tütarlaste nimetuseks saanud: kargutella = kargama, pika sammudega hüppama; siuka = tule ruttu, on käskiw kõnewiis ajasõnast „siukama.“

Kui armastajad üksteisest nii kaugel wiibisid, et kokkusaamine wõimata oli, siis sünnitas igatsus tõsiseid armastuselaule, nagu näituseks järgmine:

Minu kaasa kauge'ella,
Minu peigu Peipsi rannas.
Ei me saa sõna kõnelda,
Ega ööd ühes magada.
Wiisi wetta me wahela,
Kuusi kullasta jõgeda,
Seitse selget allikada,
Kaheksa kala mereda,
Üheksa hüwa jõgeda,
Kümme külma järwekesta.
Tuul tal wiigu terwisida,
Wesi a'agu armusida;

Lepp tal wiigu lehma õnne,
Kask tal wiigu karja õnne,
Tamm tal wiigu talle õnne,
Waherpuu wasika õnne!
Oleks leppa lehma laudas,
Oleks kaske karja laudas,
Waherpuu wasika laudas.
Oleks tamme talle laudas:
Küll siis leppa lüpsaks lehma,
Küll siis kaske saadaks karja,
Waherpuu joodaks wasikaid,
Tamme talled talliteleks!

(Weske, E. rahwl. II, lhk. 15.)

g. Pulma-laulud. Paariminek ja pulmad on kõige tähtsam sündmus perekondlikus elus, mitte ainult sellepärast, ei inimese elu paariminemisel uue sihi ja kõrgema tähenduse omandab, waid sel sammul, mida enam tagasi wõtta ei saa, wõib ka paariminejate eneste ja järeltulejate saatuse kohta otsustaw mõju olla. Abielu põlwe peetakse Eestis suure au sees. Meheks saab rahwa arwamise järele meesterahwas alles siis, kui tal juba naine on, muidu nimetatakse teda poisiks. Et paariminekut elus nii tähtsaks peeti, ühendati seda sündmust enam kui ühtegi muud perekonna elus iseäraliste tseremooniatega, mida pidamata ei tohtinud jätta. Ja perekonna elu sündmustest on just pulmad need, mille juures eestlased oma wanadest pruukidest kinni peawad.[1]) Terwe rahwa seas tuntakse kosjakäiki isamehe seltsis, mõrsja hundihända ajamist ja kahepoolega pulmi, milles peale noorepaari weel iseäranis sajawanem, sajanaine, peiupoiss, kirstumees, pillimees, kõrwanaine ja sülelaps tähtsaid osasid etendawad. Iseäraliste pidulikkude toimetuste hulgast paistawad Eesti pulmadest meile silma: sajasõit nooriku majasse, teretamine, nooriku peitmine ja ülesotsimine, noorpaari lahkumine ja sõit peiukoju, tanutamine, laua taha wiimine, sülepoisi sülle panemine, weimete jagamine, noorpaari magamawiimine ja ülesäratamine ja jumalagajätmised. Ehk küll ülesloetud Eesti pulmapruugid, nagu Schroeder tõendab,[2]) wäga mitmeti Indo-Germaani rahwaste sellekohaste kommetega kokku käiwad ja neis mõndagi muud wõõrast mõju awalikuks tuleb, on need kõik eestlastele nõnda omaseks saanud, et rahwas iga üksiku pruugi ja tegewuse jaoks laule on luuletanud, mis pulmas pea kaasitajate kooride poolt wastulauludena, pea üksikute tegelaste poolt ette kanti.[3]) Kuna pulmalaule wäga sagedasti improwiseeritakse ja nad

[1]) Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 310.

[2]) Hochzeitsgebräuche der Esten. Vernandl. der gel. estn. Ges., Band XIII, lhk. 149—364.

[3]) Neus, Ehstn Volkslieder, lhk. 273—298.

mõnikord aina naljatusi ja pilget sisaldawad, ei wõi neid luuleliku wäärtuse poolest just kõrgelt hinnata. Ometi awaldawad neist mõned, nagu mõrsja lahkumine emast jne. ka sügawamaid tundeid:

Emadana eidekene,
Kui sa ep tänagi ei nuta,
Nutad homme ometegi,
Lähed aita hulkumaie,
Ait on harwa riietesta,
Tuba tühi tütterista,
Laut on lage lammasteta!
Läed sa kaewust wetta tooma,
Kaewu kook tuleb kaelajeni,
Läed sa pinust puida tooma,
Pinu rünk tuleb rinnaleni:
Siis tuleb tütar meeleje.

(E. K. S. aastar. X, lhk. 4.)

h. Abielu õnn ja õnnetus:

Mis minna (h)olin ôiskatessa,
Kardan wälja ütteldessa?
Mul pole (h)ulgas ei ommada,
Teista poolta teiste seas!
Minno omma on jo kaugel,
Teine pool tagga Tallinad,
Kui on (h)aige, aitko Jummal,
Kui on terwe, tehko röemo!
Tuul tal togo terwisida,
Pilwed pikkada iggada,
Taewas tarka melekesta,
Wesi wigo tal sônumid,
Kaste katke tal kaebamisi:
Senni kui sõidan järrele!

(Neus, E. V, lhk. 294.)

Mis mul mukista mehesta,
Kôrkidesta kaasadesta!
Pesen mukki, kasin mukki,
Pesen mukki peene'eida,
Waalin mukki walge'eida.
Mukk ju kõnnib kôrtsi teeda,
Oma naine naisukene.
Seep on koeraksa koduna,
(H)agijaksa alla ôue.
Tuleb kôrtsista koduje,
Tuba tal tule wallula,
Kamber küündella kumalla,
Hakkab jalgada tegema;
Wiskab sukad sônnikulle,
Kingad keske pôrmandalle. —
Küllap marja wôtab maasta,
Armas ahjule lahutab,
Kallis kannab kuiwamaie. —
Kui ei marja wôta maasta,
Armas ahjule lahuta,
Kallis kanna kuiwamaie,
Küllap matak wôtab maasta,
(H)algu ahjule lahutab,
Kantsik kannab kuiwamaie.

(Weske, E. rhwl. II, lhk. 63.)

i. Hälli juures:

Tule, tule, unekene,
Tule uni uksest sisse,
Astu uni aknast sisse,
Kuku lapse kulmu peale,
Lange lapse lau peale,
Sihi lapse silma peale,
Asuta aseme peale,
Wau lapse woodi peale.
Mina laulan lastadana
Suisutelen sulgedana,
Kui see parti poegadana.
Maga kaua, kaswa suureks,
Kaswa suureks, karjas käija,
Karjas käija, marja tooja,
Orusta hobuste tooja,
Soost lehma lennutaja.

(Kunder, E. kirj., lhk. 8.)

k. Lesknaine ja waenelaps. Lesenaise ja waeselapse kaebtused on meie rahwalüürikas kõige ilusamad ja liigutawamad laulud, sest et nad meie rahwa kurwa käekäiguga ja iseloomuga kõige enam kokku käiwad ja kõige sügawamaid tundmusi awaldawad. „Kolm on waest ilma peal, ala ilma armetumat: üks on poeg isata, teine tütar emata, kolmas waene leske naine.“ Waestelaste pisaratest kaswab järw, lesenaise pisarad jooksewad jõena.

Mina waene leskenaene!
Ärra mind toasta aeti,
Toasta toa eesta,
Wärawalta, wainiulta!
Nenda waene leske naene,
Kui see wälli aiata;
Keik lambad sisse laddusid,
Karri sisse kalluteleb.
Orraksida otsimaie,
Keiki nabro katsumaie.
Nenda alwa leske naene,
Kui see tubba kattukseta,
Kui wihmad peäle wibbuwad,
Kui saiud peäle saiawad!
(Neus, E. V. lhk 166.)

Kui laulikud armastusest ütlewad, et see ahelad katki murrab ja kaljust läbi tungib, siis maksab see iseäranis ema-armastuse kohta. Meie näeme oma rahwaluules, kuidas ema-armastus lapse wastu weel teine pool hauda edasi wältab. Ei puusärk, ei roheline muru, ei ka rasked kiwid keela ära surnud ema ja ka isa lapsega rääkimast. Kuid lahkunud hingede walitseja Tuoni ei lase ühtki surnud enam siia ilma tagasi tulla. Eesti rahwas peab surnukeha armsaks ja iluśaks. Ema-armastus, mida luule nagu surematuks, jumalikuks, kaitsewaimuks teinud,[1]) kes mitte rahul ei wõi olla, kui ta teab, et ta lapse käsi maailmas halwasti käib, lastakse hauast weel mahajäänutele troosti ja nõu anda, nagu seda „Kalewipojast“ nägime.

Waeselapsele annab kaebtuseks põhjust ema surm, kadunud ema armastus ja hellus ja ühes sellega kadunud endine lahe elu isa kodus ning sellele järgnew wilets põlw wõõraste juures. Nii on waenelaps üksi maailmas, ei ole tal aitajat ega juhatajat. „Ema wiidi uksest wälja, armud läksid akenasta; ema wiidi õuestagi, armud läksid üle aia; ema wiidi teeda mööda, armud läksid aeda mööda, ema pandi haúa sisse, armud haua põhja sisse.“ Sellepärast kaebab waenelaps:

[1]) J. Kunder, Ema-armastus Eesti rahwaluuletuses. Tallinnas 1883, lhk. 9—14.

Oh ma waene orjalapsi,
Mahajäänud marjakene,
Kel ei isa kaitsemaies,
Ema armu audumaies,
Wennakest ei weere wainul,
Ôde ôhtul teretamas,
Sugulast ei soowitamas,
Ligimest ei lepitamas.
Hauda läks mul eidekene.
Kalmu läks mul taadikene,
Sôjasurma suikus weli,
Sôsar katkulla kolletas,
Tädi taudila lôpetas,
Onu ônnetuse kätte.
Lelle suri leinadele.
Mina aga üksi waenelapsi
Pidin pikki piinamisi
Orjapôlwes kannatama!

Peremees on wäga kuri,
Perenaine liiga wali,
Peretütar tuleharki,
Perepoega palju pahem!
Ôuekoeral parem elu,
Karjapenil kergem pidu,
Parem pidu, hôlpsam elu.
Kui on waesel orjalapsel,
Kaitsemata kukekesel...
Oh mina isata lapsi,
Oh mina emata lapsi,
Wanemata waenelapsi!
Igaüks ütleb minusta;
Lööge seda, see isata,
Lööge seda, see emata,
Wanemata waenelapsi.
Kel ei tuttawat tugiksa,
Ega omasta abiksa.

Et waeselapse elu nii raske ja armuwaene, on leiab ta rahwa juures kaastundmust, ja see kaastundmus puhastab waestlast kõigist halbtustest ja ilma mustusest, teeb ta igapidi paremaks kui teised inimesed on. See kaastundmus laseb teda aitajat leida, mõnda head inimest ehk kõrgemat olemist, kes waest last kaitsewad ja teda wiimaks õnneteele wiiwad. Wõõrasema ja tema tütar saawad rahwaluules ikka oma teenitud palga. Peretütar on rahwaluules enamasti laisk, äge, kuri, waestlast kiidetakse hoolas, tasane ja wirk olewat, isegi iluduse poolest on tema peretütrest ees. Nõnda leiab waenelaps rahwaluule järele selle eest tasumist, mis ta wanemate surmaläbi on kaotanud.[1])

Looduselaulud.

Looduselaulude laad.

Muistne eestlane oli tõsine looduselaps, kes terwe eluaja looduse süles wiibis. Siin juures surus ta end hoopis kindlamalt looduse emarinnale, kui näituseks, mureta ja hellitatud, tuline lõunamaalane. Sellepärast on eestlase looduselaulud ka palju tõsisemad, puhtamad ja liigutawamad, kui lõunamaalaste omad. Kuid põhjamaa loodus laseb oma sülelast enam karedust ja karmust, kui õrnust ja hellust tunda, weel enam, põhjamaa elanik peab ülespidamise murede sunnil

[1]) A. Seen, Waenelaps Eesti rahwaluules. Sirwilauad 1900, lhk. 9—19.

loodusega ägedasse wõitlusesse astuma. Seda wõitlust kirjeldawad iseäranis põhjamaalaste kurblikud lugulaulud. Lüüriliste looduselaulude arw pole meie rahwaluules wähemalt selles osas, mis tänini kõikidele kättesaadawaks tehtud, mitte suur. Põhjus on see, et meie rahwas orjapõlwes weel mitte seesugusel arenemise järjel ei seisnud, et tema looduse ilust oleks sügawamat mõnu tundnud. Tema tundmused ei olnud nõnda peenendatud, temal ei olnud weel nii palju tähelepanemist, et looduse ilu warjundusi oleks suutnud luules kujutada. Temal seisid peatoiduse mured ligemal kui ilutunne. Sellest siis tulebki ka, et eestlane näituseks puude wastu otse halastamata oli ja neid oma maja ümbruses ei sallinud. Nad öeldi wilja ära warjawat. Nüüdki weel ei armasta tihti rahwas looduse ilule tähtsust anda, ei waatle põhjalikult. Ja kui loodus tõntsiks tehtud tööinimest siiski laulule waimustab, siis kuuleme tema tunnete tõusus alati praktilist mõistust kaasa rääkiwat; kus looduse ilust lauldakse, seal ei jäeta tema tulu mitte kõrwale. Rahwalaulikut, kelle meel ja mõtted praktilise elu peale juhitud, huwitab loodus iseäranis sellest küljest, kas ka tema tööd takistab wõi edendab, temale kahju wõi kasu toob. Looduselaulude peaained on sellepärast päewa- ja aasta-ajad ja ilmade nähtused. Kuid nende kirjelduses ei tõuse luulelend kainest tõsidusest palju kõrgemale, waid ehib tõsidust iseäralisel wiisil unistustega ja mõttekujutuste mängudega.[1]) Allpool toome mõned näited aasta-aegade lauludest. Kahjuks ei ole esimene, nagu näha mitte muutmata rahwa suust üles tähendatud, waid paiguti wist parandatud.

a. Kewade laul:

Nüüd on kessa kewwadina
Talwe rinnalt wõerutanud,
Nurm iks nukkus neitsina,
Õitse urwal uhkendamas.
Mets on kelis, mets on ealis,
Kelis, ealis suwwi ajal!
Marru mattis murdes anged,
Suila kaotas wette kaned,
Panni lained paisomaie,
Laine kerud kerkimaie,
Päike pettis päsokese,
Wirgus kiuru keeritama.
Wihmuke wiis iddudella
Suwwe sundja sõnnumid:
Iddu ärkas, wõsu tärkas,
Ahtra maida kattemaie.

(Neus, E. V. lhk. 195.)

[1]) Wõrdle: Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 194.

b. Suwe laul:

Nüüd on suwwi soja aega,
Kessa künni lôritelles!
Nüüda lehti lehhepuussa,
Lehti puussa, rohtu maassa,
Haljendab arrola heina,
Nôtkub nômmessa päddakas.
Kigub soosa kaskijalga,
Elgib ôunad ôunapuussa,
Elgib pähkelid sallussa,
Laulutüttreid tallussa.
(Inland 1840, nr. 30.)

Unustage hirmu-päewad,
Ennemuistsed mure-päewad,
Waewa aja walu-päewad,
Orjapôlwe piina-päewad.
Juba rukki pead nähikse,
Nisupead ka tupest paistwad;
Odra oras haljendeleb,
Kaera oras katab maada,
Läätsed sääri ju seawad,
Hernes ehib riideella,
Kapsas kaunis keerab peada.

c. Sügise laul:

Miks on ilmuke udune,
Taevas laia laeguline,
Pilved paksu vetta täizi?
Sestap ilmuke udune,
Taevas laia laeguline,
Pilved paksu vetta täizi:
Isät poega tappelezid,
Purelezid puie peäle,
Maadelezid maie peäle,
Nurelezid nugade peäle,
Sest on ilmuke udune,
Taevas laia laeguline,
Pilved paksu vetta täizi:
Taati poega tappelezid,
Purelezid puie peäle,
Maadelezid metsa peäle,
Et ollid kasnud kaazikmetsä.
Et ollid haavikud ajanud,
Loodud lepäd leenälezed,
Kasnud kadakad karedad.
(Hurt, Vana K. II, lhk. 226.)

d. Talwe laul:

Millal saan minna ommile,
Millal weren wendadele?
Süggise jôed süggawad,
Suwwel päewad parmused,
Kewwadel on laened laiad,
Lained laiad, pired pikad.
Obbo uppus oijasse,
Märra mättaste wahhele!
Tulle talwe, lumme toja,
Sillita teed silledaks!
Siis ma saaksin ommile,
Wereks wôersi wendadele.
(Neus, E. V. lhk. 225.)

Töölaulud.

Töötegemise ühendus laulmisega.

Töötegemine seisis meie esiwanematel lähedas ühenduses laulmise ja luuletamisega. Tööraskust püüeti laululõbuga ära wõita, teepikkust ja igawust lauluga lühendada. Küsimuse peale, kust laulik laulud wõtnud, wastatakse: „Pere rehte peksedessa, talu rehte tampidessa, sealt on laps need laulud wõtnud," ehk jälle: „Käed mul kangasta kudusid, sõrmed niisi nikutasid, suu mul seadis sõnuda, meel mul mõtles wärsisida, keel mul laulu lõõriteles."

Koduste tööde laulud.

Töölaule lauldi enamasti suures hulgas koos. Lauluga kinnitati jõudu, anti ettewõtetele uut hoogu. Kõige tuttawamad koduse töö lauludest on künni-, külwi-, lõikuse- ja rehepeksu laulud. Künnilauludes kiidetakse häid härgi, kes möirates mäéle, karates kaewukünale ja karjudes künniwaole lähewad ja seal adra kulda käänama panewad. Lõikuse tööl tuletati laulus rutulist aega ja kibedaid suwetöid meele, et „odrad jälle jõuawad, kaerad hagu kaswatawad, läätsad lesti lõpetawad, linad kupraid kuulutawad, erned õisi ajawad.“ Üleüldse kiidab rahwalaul põllumehe ametit kõige paremaks teiste seast. Ametmees olewat ajuti rikas, põllumees aga põline rikas. Kuulsam Eesti ametmees on sepp, sellepärast on arusaadaw, et rahwalaulgi sepist ülistab:

Oli meid kolm wennakesta,
Kolmi taadi taimekesta;
Kaswasime kolmekesti
Ühe isa õue peala,
Eide hellal õpetusel,
Taadi targal tahtemisel.
Kaswasime kangemaksi,
Sirgusime suuremaksi.
Läksid wennad luusimaie.
Kaugemale kõndimaie.
Üks läks Hiiumaal isandaks,
Teine Saaremaale saksaks.
Mina wäiksem wendadesta
Kartsin minna kaugeella:
Ma jäin siia maale sepaks
Musta tahma tassijaksi;
Tegin wallal waljaaida,
Kihelkonnal kirweida,
Wald mu waljaid waatemaie,
Kihelkond mind kiitemaie:
See on seppa seitsmest wallast,
Kuulus kuuest kihelkonnast.

Oma Maa 1887 nr. 7.

Laiskust ei wõi üleüldiselt eestlasele mitte süüks panna, nagu seda mitmed sakslased teinud. Eestlane austab wirkust ja tunneb töö wäärtuse selgesti ära. Naisewõtmise juures pannakse suurt rõhku selle peale, et noormees wirga abikaasa saaks. Tütarlapse wirkust kiidetakse näituseks:

Kuidas tegi wakka waenelapsi,
Kiwi ääres kirja korra,
Ware ääres warda korra.
Kui läks siis isa magama,
Kui läks siis ema magama,
Siis tema kapsis kamberisse,
Uluma pani uie okki,
Kaarima pani kahed kaarid,
Widuma wiied wardakesed.

Wäliste tööde laulud.

Wäliste tööde kohta on eestlasel wähem laule. Lauldi karjas käies, küttides ja kalu püüdes. Karjaselauludes nurisetakse halwa ilma üle, kütilauludes kiidetakse häid linnukoeri, kes saaki aitawad püüda. Kalapüügi laulud on enamasti suurte raswaste kalade kiitusele pühendatud,

siis ülistatakse ka weel kallaspappi, kes kaldal istudes ja mere karwa ning udu nähes meremeestele mõistab selle üle märku anda, kust poolt silgud rannale lähenewad.

Eluseisuste laulud.

Eluseisuste lauludeks nimetame neid runosid, mis peremehe ja orja, rikka ja waese, ühe sõnaga rahwakihtide wahekorda kujutawad ja sellest wahekorrast wäljakaswanud tundmusi awaldawad. Et see wahekord eeskujuline ei olnud, waid et õnnetu orjapõlw meie rahwa karakteri hoopis ära rikkus ja wiha ning waenu meie kodumaa elanikkude wahele sigitas, ei tohi meie eluseisuste lauludest mitte iseäralist tundmuste peensust ega maitset otsida. Nende laulude põhjustoonideks jääwad kaebtus raske põlwe üle ja wiha ning pilge wägiwaldsete rõhujate wastu. Kahjuks ei ole rahwaluulest mitte näha, kuidas isandad ja peremehed orjade peale waatasid. Nende otsuseid kuuleme muudest allikatest, ja palju head isandad oma orjade üle ei ütle. Rahwaluule tutwustab meid üksnes orjade tundmustega. Kus orjadega inimlikult ümber käidi, seal unustas ori ajutiselt oma halwa põlwe ja awaldas oma isandale kiitust. Nõnda laulis Audrus talguselaulus:

Oh minno erto herrakene.
Kulda kaunis prouakene!
Tôuskem ülles toli peäle.
Aitumma head herrad,
Aitumma head prouad,
Sötemast ja jotemast,
Laia lauda kattemast,
Sedda härga tappemast,
Mis polle ilmas ikkes käinud,
Mis polle põlwel põldu künnud,
Tuhhat waksa turja paks,
Sadda waksa sarwe pitk,
Kümme küünart külje kont.
(Beiträge II, lhk. 72.)

Rosenplänter peab eelseiswat laulu pilkamiseks ja tema peakarakteriks kawalust, silmakirja teenistust ja meelitust ja õhkab: „Kui wilets ja rikutud on eestlase iseloom!“ Sellest peab siis järeldama, et orjadele sarnaseid talgusepidusid ei tehtud, mille eest oleks tänu ütelda wõidud. Kui see ka mitte just selge südame-awaldus ei ole, siis näitab ta ometi, et rahwas tarwiliseks pidas maitsetud lahkuse eest hariliku kombe täitmiseks tänu ütelda.

Head kubjast paluwad korratüdrukud Kadrinas:

Meie kubjas kullakene,
Höbbedane Härra orja.
Kuldane kuninga orja,
Waskine wannema orja,
Kulda keppi kigutaja,
Höbbe piitsade piddaja!
Lasse lapsed lõuneelle,
Kullad keskehommikulle!
Lapsed lõunata palluwad,
Küllad keskehommikuda.
Jo Wirrussa süa lõunata,
Ammogi Allotaggani!
Meie sirgud sõmatagi,
Hanned aiwa heineetta,
Lõokesed lõuneetta,
Kallamarjad maitsematta!
(Beiträge XVIII, lhk. 102.)

Rahwaluule järele arwates pidi Wõrumaal orjus iseäranis raske olema. Siit kuulub kõige rohkem orjakaebtusi, et „orjapõlweke raseda“:

Milles neo herra nii ilossa,
Milles näil provva nii punadze?
Nee omma waeste vaeva läbi,
Tütarlaste tüö läbi,
Perisorje ohu läbi.
(Setukeste I. II, lhk. 334.)

Oli ka neid juhtumisi, mil ütelda wõis: „Küll teen tööd, ei tänata, näen waewa, wannutakse.“ Ülekohtuste kubjaste peale kaebatakse:

Oh minu härto herrakene,
Kulda krooni prouakene!
Tõuzu üles tõllastagi,
Tõuzu üles tooli pealta,
Astu akna raami peale,
Vaata oma valla peale,
Kudas su walda vaewatasse,
Pisukezi piinatasse!
Kurat meil pandud kubjasse,
Vali valla peälikusse,
Kibe seatud kilterisse.
A'ab ta walla varda'asse,
Teolapsed teiba'asse.
Kui mina küütsin vällä peäle,
Tulli kubjas mõiza puolta,
Vedas vemmältä järele,
Kandis kaegasta õlale,
Lõi mul pieni pihta müöda.
Õhukeizi õlazid müödä.
(Vana K. II, lhk. 215.)

Kui aga soost soolawitsu, paljust palawaid witsu toodi, mehed paku peale tõmmati ja sajad hoobid selga loeti, siis wõiks küll aru saada seda rahwa wiha ja põlgtust, mis orjalauludes ilmutati:

Miks kannad munnad munnewad,
Needke saksa wagnasse;
Lammas teggi lauko talle,
Segi prae warta esse.
Lehm teggi härgse wassika,
Segi saksa wäljä peäle.
Hobbo teggi tekkust warsa,
Segi saksa sani ees.
Naesel oli ainus poeg,
Segi saksa sambaesse.
Mis on ello elwitasse,
Ehk on põlwe põrguesse:
Seeb on meie moisa asse.[1])

[1]) Herder's Werke, Band 25. lhk. 401—403. (A. W. Hupeli üleskirjutus.)

Talusulasel ja -tüdrukul on kaebamist kurja peremehe, raske töö ja laisa peretütre üle. Et taluperemehed oma teenijatele kiitust oleksid jaganud, seda pole tänini trükis ilmunud rahwalauludest mitte näha. Sulaste kiitused käiwad ka ennem tublide tööloomade kui lahkete leiwaandjate kohta. Kuldne wist sulase põlw muistegi ei olnud, sai ju omade ja wõõraste poolt orjale ainult põlgtus osaks:

Kui ma lähhen koijoje,
Ei mulle körred könele,
Ei mulle parred paiata,
Ei mulle rägi räästas wihko,
Ahjo hark ei anna kätta,
Kaela ei hakka kaelakoko.
Tuimad on toassa seinad:
Tuimemad toa ellajad.
Waigud on peressa warnad,
Waigumad perre wannemad,
Liga waljud leiwa sajad,
Kumma ma ärra kullutan?
Kiwwi ma ärra kullutan,
Mahla löön ma warta walju,
Ei wõida perre wannemat.

(Neus, E. V., lhk. 206.)

Ülekohtune peremees, kes orja waewa ära ei tasu, lastakse rahwalaulus taewasse kutsuda ja seal orjale palk wälja maksa. Peremees istub taewas raudtoolil, joob karikast tuld ja tõrwa, ori aga istub taewas kuldtroonil, joob kuldsest karikast wett.

Orjade ainukene troost oli:

Ülewal on orja õnne,
Kaage'el on orja karja,
Pealael lammaste jagaja,
Rahatäht on taewa'assa;
Kui tahab tasu jagada —
Orjast saab osa jagaja,
Sulasest saab suuri meesi,
Perepojast palgaline,
Palgaline, päiwiline.

Weske, E. rhw. I, lhk. 33.)

Sõjalaulud.

Iseäraline töö ja tee oli „taperitalgus“ ehk sõda. Sellepärast peame ka laule, mis sõjateel sündinud ja waenukäikisid kirjeldawad, iseäraldi tähele panema. Ilu ja luulelennu poolest käiwad sõjalaulud teistest töölauludest kaugelt ette. Wabadust ja iseseiswust armastawad eestlased olid oma wahwuse poolest kuulsad. Iseäranis tuleb seda südidest sakalastest ja ugalastest ütelda. Nad olid teistest agaramad, tulisemad ja loomu poolest karmimad. Sõjakat waimu awaldab see wäga wana laul, mis Kreutzwald, nagu murrakust näha, ugalaste suust üles tähendanud:

Sôuaksin ma sôan surra,
Sôan surra sôitlemata,
Waeno rüpen wariseda,
Ilma pikila piinata,
Ilma koole kurnamista,
Ilma taudi tappemista!
Kenam on sôan suiguda,
Alla lipu langeda,
Môega môllul elo müa,
Ambu noolila anguda!
Ei ole tõbe tulitseda,
Ohtu-pôlwe orjamista,
Walu-sängil walwamista.
Sôja surmal suurem ilu,
Welitseje wermelilla.
Sôsarsilma ikkewada:
Oh ma weli ôiermala
Langes lausa lahingila!

(Neus, E. V., lhk. 328.)

Suurem osa wanadest sõjalauludest kõnelewad pisut eleegilisel toonil sõja ettewalmistusel ja lahingutes ning hädaohtudes läbielatud nähtustest ja tundmustest. Nii sõidab käskjalg mööda Soome silda, wesikaare waske teeda, kuninga käsk kukrus, sõjasõnad suude sopis. Wastu tulewad seitse kurja sõjaselli: wares, kotkas, kaaren, hunt, karu, nälg ja katk, kes olid sõda nuusutanud, wereauru haisutanud. Sõja ajal on neil parem lõikus. Need püüawad käskjalga meelitada, et see sõnume saladust teataks. Awaldatud sõjasõna wõiks ehk siis saagiahnete sõjasellide rõõmuks teoks saada. Kuid käskjalg ei lase ennast saladuse wäljaaandmisele meelitada. Ta hakkab järele mõtlema, kas ta käigist kasu kaswab, sest waenu wiletsust, mõrtsuka mõõga möllamist ei maksa rahupõlwele pillutada. Nõnda otsustades wiskab käskjalg wanema kirjaliku sõjasõnume merde, öeldes: „Saagu, saagu, ma sajatan, saagu sõnum sügawussa mere marussa magama, kala kudussa kaduma!" Nõnda waikis see kord waenu wärin ja sõja kärin. Aga kõik sõja kõmud ei waibu seesugusel wiisil, waid tihti soetawad nad kohutawat werewalamist. Selles asusid siis:

Odda-mehhed otsa peale,
Tapperid tagga rindadesse,
Nuia-mehhed nurga peale,
Ahhingid abbiks ärele,
Tura-mehhed tuhhinasse,
Mära-hiod mässusele,
Wõidu-mehhed laggedikko,
Nende warjud wõssandikko,
Metsa salko salla-mehhed,
Wardad warjuks wannemale,
Wikatid wille-puhhujale,
Nolingid mäe küra peale,
Lingu-mehhed libbamisse
Kahhel polel kalda peale.
Ratsu-mehhed rahhe kombel
Waenu rogo rodamaie!
Teised seisko teistel seinaks,
Pango rammo rauda wasta,
Wenna werda waeno wasta.

(Neus, E. V, lhk. 134.)

Tähelepanemise wäärt on Eesti sõjalauludes see, et seal enamasti wend ja õde esinewad, kelle wahekorda õrnemal toonil kujutatakse. Meil ei ole waja siin sõnu „wend“ ja „õde“ mitte otsekoheses tähenduses mõista. Kuna wanades Eesti kunstlauludes mõnes kohas mees oma naist õeks ja mõrsja peigmeest enese wennaks nimetab, on meil põhjust arwata, et sõjalauludes nimetused „wend“ ja „õde“ armastajaid tähendawad. Teisiti on sellest armastusest ja õrnusest raske aru saada, mida mahajääja lahkuwa sõjamehe wastu üles näitab, kuidas ta sõjamehe eest hoolitseb, temale õpetusi jagab, kuidas ta silm kojutuleja, kes isale, emale, wennale ja õele wõõraks jäänud, oma annetest ära tunneb ja teda siis sõjajuttu palub rääkida, nimelt: kas sõjas ka naine armas, kaasa kallis on. Oleks meil siin tõesti õega tegemist, siis küsiks ta muidugi sõjamehelt, kas tal õde sõjas armas on. Näeme ju ka, et „Lilla lunastamise mängus“ isa, wend ega õde neiu piinast ei hooli, waid et lunastus peiu poolt tuleb. Ometi on wõimalik, et mõnes sõjalaulus, kus küsijat õde otse „neitsiks“ nimetatakse, just lihasest wennast ja õest kõne on.

Uuemad sõjalaulud kõnelewad wäeteenistusesse astumisest, liisuwõtmisest, miilitsasse minemisest jne. Neid nimetatakse nekrutilauludeks.

Seltskonna- ja pidulaulud.

Seltskonna-laulud.

„Seltsis segasem, hulgas ubasem“ — ütleb Eesti wanasõna. See näitab et eestlane lõbusat seltskonda armastab, heast seltsimehest ja seltsilõbust lugu peab. Raske töö järele on seltskondlik lõbu ja pidulust kauniks wahelduseks. Hulk rahwalaule, mis seltskonna elu ja pidulõbu ülistawad, näitawad, et eestlase tundmused seltskonna elu wastu mitte tuimad ei olnud. Muiste tulid awalikud seltskondlised pidud teatud aegadel ette. Noorem Göseken teatab 1694. a., et Läänemaa eestlased awaramat priiust tarwitades mardipäewa ja jõulupüha wahel iga laupäew mängutubadesse kogunud seltskondlist lõbu maitsema, kuni Rootsi walitsus need koosolekud ära keelnud.[1]) Sellest ajast peale jäänud wilets kõrtsi-

[1]) H. Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 362. Samati wõrdle K. Hasselblatti mängutubade kirjeldust Gresseli Eesti ehk Rahwa Kalendris 1836

elu rahwale ainsaks lõbu-allikaks. Ainult kewadel enne suwiste pühi kogub noorsugu mägedele ja koplitesse kurnimängule ja lauahüppamisele. Wiimast mängu kirjeldab rahwalaul nii: „Ann läks lauda hüppamaie, pakkuda põrutamaie: all oli pakku pihlakane, peal oli lauda lõmmuspuine.“ Nelipühist kuni jaanipäewani käidi kiigel. Kahe- ja neljaarmilisel õõtskiigel oli meie rahwa elus seltskondliselt suur tähtsus. Tema ümber kogus noorrahwas ligidalt ja kaugelt kokku pidule. Kiigelaulud awaldasid waimustust ja joowastust. Kiigele minnes panid neiud kõige kaunimad riided selga. Kui tütar emale kurdab, et teised neiud kiigel tressidega ja poortidega ehitud, kuna kurtjal kodutehtud lihtsad riided „halli aia ja pooli poka“ seljas on, siis saadab ema tütre aita ehtima: selga pannakse siidisärk, wöö wööle wirwekirja, kuub selga kuldatoime, jalga uued ummiskingad. Siis läheb tütar hulka uhkesti, läheb lippu ligemasta. Kiikudes tulewad neiu ehted kõige mõjuwamalt nähtawale:

Pärg siis kostis päwa wastu:
Päwa poolt paistis punnane
Ku poolt paistis kummera;
Elmed paistsid ehha wasto:
Ehha poolt paistis helleda!
Sõlg agga mängib sõrmustega,
Ku agga mängib kudrustega,
Pä agga mängib perlidega
Ehha agga mängib elmetega.
(Neus, E. V., lhk. 365¹)

Nii kaunilt ehitud neiu sai muidugi kuulsaks ja tuttawaks. Ehtimise otstarwet seletab laul:

Käi, kige, kõrgeele,
Kõrgeelle, kaugeelle,
Et ma paistan paljo maada,
Et ma paistan Paideesse,
Läigin linna uulitsale,
Pärg mul paistab Pärnomaale,
Pärja-sabad Saksamaale,
Kuub mul paistab Kura-maale:
Et tuleb poissi Pohlamaalt,
Naese mees tuleb Narwa maalt
Mino pärja ilo peäle,
Mino lindi läike peäle,
Kullat-kue toime peäle.
(Neus, E. V., lhk. 366.)

Kiige all leidus enamasti ka tantsuplats, kus torupill ja wiiul ürgasid, noori ja wanu karglema kihutasid. Tantsumuusikalt nõueti, et ta hästi jalapärast oleks, see on wõimalikult selgelt tantsu rütmuse ehk weeru tuntawaks teeks. Oli lugu jalapärast, siis tuli wanadelgi tantsulust peale ja seda awaldati tantsulauludes: Tantsulaulud.

Mis mo jalgi kergitaie,
Mis mo warbid wibotaie?
Lust on luu-piitsa kuningas.
Jala kanna kergitaja,
Jala warba wirgutaja,
Kedre luie keeritaja.

Laulu loosta uule pilli,
Kandelista kehitusta,
Pudelista pôse puna,
Ôlle kannust erkamista:
Siis ma tantsin piiga pôlwel
Kargan weel ehk kabeda.
(Neus, E. V., lhk. 381)

Mängu-laulud.

Tähtsaks seltskonna lõbuallikaks oli weel mäng, mille juures lauldi. Mängulaulude arw on eestlastel kaunis suur. Hulk eestlaste mängusid ja mängude aineid käiwad wäga naabrirahwaste, nimelt rootslaste, daanlaste, soomlaste ja wenelaste omadega kokku. Niisuguste laenatud mängude üleüldine tundemärk on see, et laulude sõnadest mängu tegewus selgesti wälja paistab. Suuandmist, mida mängus tihti nõutakse, peab tagasihoidlik eestlane ropuks, see jääb mängust wälja. Anide-mäng (Kust ta tuleb, kust ta tuleb, ani, ani walge? ja Leikari-mäng (Siia leikarid tulewad) käiwad Soome lauludega Kanteletaris täiesti kokku ja on wist Soomest pärit. Wärawa-tegemine (Kesse tahab läbi minna, wäräwä?) Lähme kaeru lõikama ja Siimu-mäng (Siit tuleb Siim, siit Siimu sulane) on Rootsi- ja Daanimaal pisut muudetud kujul tuttawad. Päris Eesti mängulaulude sõnad on seesugused, et nad mängutegewust mitte ei nimeta ega õpeta, mispärast nad iseäralist seletust tarwitawad. Tuttawamad Eesti mängulaulud on Oh kuning, kuningakene, Nõret, nõret, nõelukene ja Kuuts, kuuts, kullikene. Esimine[1]) nendest käib nõnda: Neiud istuwad, seisawad ehk tantsiwad ringis ühe walitud kuninganna ümber. Igaüks mängijatest laulab kuningannale:

Oh kuning, kuningukene!
Miks ep enne meile tulnud,
Kui käisid käsud järele,
Wied, kued winakrusid,
Tuhhandemad õlletobid,
Saddandemad saiakakkud?
Nüüd tullid alwal aialal,
Kewadella kergeella;
Nüüd jooksid jõed õlluta,
Metsa mõlgastas mõdduda.
Nüüd sa risud rietesta,
Peastad pea linnusta,
Katkud kaela kudrustesta.

Kuning wastab neile lauldes:

Heida elmed, neitsikenne,
Heida elmed, peasta pärjad,
Sõlled sured rinnastane,
Keed pikad kaelastane!

Kui kuninganna kõigilt mängijatelt ehted endale nõudnud, ennast saadud asjadega ehtinud ja pärjad endale pähe pannud, siis laulawad ringisolejad:

[1]) Kahte wiimast waata M. Weske Eesti rahwalaulud I. j., l. 84 ja II. j. l. 73.

Oh kuning kuningukenne!
Anna kätte kehwa kullad,
Kätte waese höbbedad!
Ei nad olle eidelt sadud,
Ei nad ole tadilt saadud,
Ei olle pene peiu todud
Need ollen sanud sörmilane,
Kerand kedrewarsildane.
(Inland, 1840, nr. 34.)

Ehete tagasiandmisel wõetakse panti, kui keegi oma asja ära ei tunne.

Pidulaulud.

Siiamaale kõnelesime seltskonnalauludest üleüldse. Jääb weel üle iseäralisi päiwi ja aegu tähele panna, mida rahwas ühiste pidustustega mööda saatis ja milleks laule loodi. Seesugusteks p i d u l a u l u d e k s nimetame j a a n i-, w a s t l a-, m a r d i- ja k a d r i p ä e w a l a u l u. Peale nende on Pihkwa eestlastel weel hulk teisi pühi, „praasnikka“ „kirmaskid.“ Nende pidude kohta wõib üleüldiselt seda ütelda, et nad suuremalt jaolt wõõrsilt pärit on ja nad aegamööda meie rahwa seas nii koduseks said, et neid rahwaluuleski ülendati. Osalt on neil wistist ka paganuse pidud põhjaks.

Jaanipäewa laulud.

Jaanipäewa eelõhtu ehk 23. juuni pidustus on wanem kui jaanipäewa nimi ise. Paganuse ajal saadeti talist ja suwist pööripäewa iseäraliste pidustustega mööda. Suur rõõmupäew jõudis rahwale kätte, kui öö lühikeseks läks ja loojaminewa ning tõuswa päikese wahel nagu ära kadus. Noor ja wana rõõmustas siis walguse wõidust, mis pööripäewal kätte jõudis. Terwe loodus pühitses kewade täielikku wõitu walju talwe üle ja sellest pidust wõtsid inimesedki osa, ei mitte üksnes meie maal, waid igalpool põhjamaades, kus wõitlus talwe ja suwe, pimeduse ja walguse wahel nähtawale tuleb [1]) Maitseti õnne ja rõõmu, niikaua kui rõõmu aeg kestis. Katoliku kirik tarwitas paganuse pühi selleks, et nende warat ristiusu kommetele rahwa sekka teed teha. Suwise pööripäewa pidustus ühendati jaanipäewa pühitsemisega ja talise pööripäewa püha muudeti jõuludeks ümber. Sellest pealiskaudsest nimemuutmisest ei tulnud ristiusule suurt kasu; rahwas pühitses tähendatud pühi ikka paganuse kommete järele edasi, ja nende kommete jäljed on meie päiwilgi weel

[1]) M. J. Eissen, Jaani-raamat. Tallinnas, 1899, lhk. 68—70.

[1]) Kahte wiimast waata M. Weske Eesti rahwalaulud I. j., lhk. 84 ja II. j., lhk. 73.

tunda. Paganuse arwamise järele pidi j a a n i t u l i, millest meie ajal ainult lõbu otsitakse, nõiad elajate karjast eemale peletama, wilja ikalduse eest hoidma. Iga jaanitulele tuleja pidi midagi tulele ohwriks tooma, kes õlekubu, kes sületäie heinu, kes kimbu kadakaid. Seal juures lauldi: „Igaüks nüüd kokku tuleb siin, kus jaanituli põleb; kes ei tule jaanitulele, selle odrad ohakesed, kaerad on kasteheinased.“ Kelle linad hästi peawad kaswama, see heidab kolm pakku tulesse ja ütleb igat pakku wisates: Tudrad tulesse, kasteheinad kaugele, linad meie põllu peale!“[1]) Balthasar Russow[2]) teatab, et 300 aasta eest mitte üksnes jaaniõhtul tuld pole tehtud, waid ka weel peetri- ja maarjapäewal. Maarahwas ja saksad tulnud jaanipäewal kirikute juure kokku jaanipidule: maarahwas pattude andeksandmist saama, saksad ärajooksnud orje otsima — ning priiskama, prassima, jooma ja tantsima. Meie ei taha siin kõikidest kommetest kõneleda, mis jaaniööl kas õnne otsimises wõi kurja peletamiseks tehti.[3]) Meid huwitawad siin iseäranis jaanipäewa pidulaulud. Tähelepanemise wäärt on see, et need laulud õieti ei jaanipidu paganausu ega ristiusu mõtet otsekoheselt esile ei too. Et jaanipäew noorerahwa rõõmupüha on, ilmub siingi selgesti, sest et Jaanile kosjaminekuks nõu antakse, tema toredat hobust, Saksa saani ja kaunid hobuseriistu imeteletakse. Seesugune peig on muidugi ihaldamise wäärt; kui ta sõidab, siis „Wiru neiud waatawad, Harju kaasikud kaewad, waat kus sõidab Jaanike, hobune eessa, kui see osja, täkku eessa, kui see tähte, ruuna eessa, kui see roosi.“ Jaani õpetatakse:

Jaanikene, poizikene!
Külas üksi saanakene,
Saanas üksi sängikene,
Neli neidist seal seessa:
Üks seal siub siidivüödä,
Teine niub niidi vüödä.
Kolmas katsub kardapärgä,
Nelläs nutab noorta miesta
Sie mis siub siidivüödä,
Sie on uhke ja hooletu;
Sie mis niub niidi vüödä,
Sie on nägus ja nurjatu;
Sie mis katsub kardapärgä,
Sie on kuri ja korratu;

[1]) J. Fr. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 362

[2]) Livländische Chronik, lhk. 78.

[3]) K. Hasselblatt, Tähtpäewadest, Gresseli Eesti-ma rahwa kalender 1840.

Sie mis nutab nuorta miesta,
Siep see selge siidineidu,
Siep see kuldakanakene.
Siep see kallis kaazakene.

Jaanikene, poizikene,
Sest saad sina südi neiu,
Tuod mull kuldaze minijä,
Hôbedase pojanaeze

(Hurt, Vana K. II, lhk. 284.)

Muhumaa laulude järele[1]) on Jaan neiurööwija, sest ta „riibab neiu reele," toob ta wägise koju. Seda wägiwaldset kosimist peab wist ka „Nuku-mäng" kujutama, mida meie kodumaal wäga laialt jaaniõhtul mängitakse. Tütarlapsed käiwad lauldes ringi, kaks nendest on keskel nukkudeks ja seisawad ühe liniku all. Nad peawad kõik järele tegema, mis laulus kästakse:

Lähme nukku ehtimaie,
Waesta lasta walmistama,
Kägu kulda kingitsema!
Ehi nukku, eeri nukku,
Ehi neile eheteile,
Mis so emal enne olnud,
Wanaema walmistanud:
Pane pääle pardi sulgi,
Liida pääle linnu sulgi,
Metsasta mehiku sulgi.
Pese silmad, soe pää,
Selga aja ame linane,
Pääle pihta peenikene,
Jalga pane sukad sulgiesed,
Otsa kingad keerulised,

Pane ümber suure sõuu,
Nii kui pooli põdra nahka;
Pane wööle suure wöö,
Nii kui laia tõrre witsa;
Lase ette laia põlle,
Nii kui isa aida uksi;
Rinda pane suuri sõle',
Nii kui kuu taewaesse,
Heida kaela helme korra,
Pane pähe laia pärja,
Ehi sõrmed sõrmuksile,
Sõrme wahed wallusile.
Säädа säärеd jooksemaie,
Labajalad laskemaie,
Kõdarad kõrisemaie!

Wiimaste laulusõnade laulmisel lasewad ringiskäijad sealt küljelt oma käed lahti, kust poisid, kes wäljaspool ringi seisawad, kõige kaugemal wiibiwad. Nukud jooksewad ringist wälja, kaks poissi ajawad neid taga, püüawad nad kinni. Ringiskäijad laulawad püüdmise ajal:

Wiska linnik lepä pääle,
Kaelarätik kadaka pääle,
Päärätik pedaka pääle!
Jookse nukku, jõua nukku,
Jookse poolest Poolamaada,
Weidikene Wenemaada,

Natukene Narwa maada!
Jookse nukku, jõua nukku,
Ära nukku metsa jookse!
Metsas mõnda murdejada,
Kiwi taga kiskujada.
Aea taga haawajada.

Kui poisid nukud ju kinni püüdnud, siis hakatakse neid lauldes tagasi kutsuma:

[1]) O. A. F. Mustonen, Virolaisa kansanrunoja, lhk. 27 - 28.

Tule koju, nukukene, Jaan so oma, hoia teda,
Tule ja tunne omada: Jaan so päris, pea teda![1])

Selle järele walitakse uued nukud, ja mäng ning laul algab uuesti.

Mardipäewa laulud.

Mardisandiks käimine ja annete korjamine õhtul enne mardipäewa (10. now.) on wäga wana wiis, mida niihästi Saksamaal, Hollandis kui ka Rootsis tuntakse. Ta jälgi leiame ka juba paganausu ajast. Juba Herodot teatab, et Samose saarel lapsed majast majasse käinud ja Homerose laulusid laulnud, et sel teel andeid korjata. Rahwa arwamise järele pidawat mardisandiks käimine Lutheri mungapõlwe kerjamist meele tuletama. Õieti peetakse mardipidu Touri linna piiskopi Martinuse mälestuseks, kes aastal 400 p. Kr. surnud. Kuna ta rahwajutu järele kord keisrile Maximinusele wõõraspeol pidanud wiinapeekrit kätte ulatama, hakatud Martini joodikute kaitsjaks pidama ja tema nimepäewa joomiste ja prassimistega pidustama. Sel päewal korjatud ka anid ja kanad kokku, keda rahwas oma waimulikkudele annetanud.[2]) Eesti mardisandid ja nende jooksmine seisab otsekoheses ühenduses marraste ehk surnud inimeste hingedega, kes rahwausu järele kodus söömas käiwad. Nii oleksid Eesti mardisandid weel wiimsed mälestused waimude söötmisest. Hiljem on marraste kodukäimine ja söötmine nime, aja ja asja poolest piiskopp Martinuse mälestuse piduga kokku sulanud.[3]) Meie ajal käiakse enam nalja kui annide kerjamise pärast mardiks. Noored mehed, tükki kümme ehk rohkem koos, panewad enestele pahupidi kasukad selga, näod ette, linadest habemed suhu ja lähewad Mardi isa ja Mardi ema juhil külasse annisid manguma. Mardi isal on aisakell käes ja kaelakott kaasas. Paar pillimeest lööwad lõõtspillil ehk wiiulil tantsulugusid, Mardi

[1]) J. Jung, Eesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest, lhk. 78.

[2]) J. H. Rosenpläntsr, Die Mardid und Sandi Kadrid. Jnland 1841, nr. 14. Wôrdle: Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 367—368 ja niisama Jung, Eesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest, lhk. 83—87.

[3]) Wôrdle: W. Reiman, Eesti rahwa hariduse järg iseseiswuse aja lôpul. Eesti Kirjandus IV. a., nr. XII.

isa ja ema laulawad Mardi laulud, kuna lapsed selle pilli järele tantsiwad. Esmalt kõlistab isa akna taga kella ja palub sisselaskmist:

Tere, tere, perekene,
Tere, perenaisukene!
Laske mardid sisse tulla,
Mardi küüned külmetawad,
Sôrme otsad sôitelewad.
Mardid tulnud taewa'asta
Tinast tehtud teeda mööda,
Hõbedasta ôrta mööda,
Mööda kullasta kõrendaid.
Peretütar, neitsikene,
Puhu siis tuli tubasse,
Lõõtsu lõke lôuka'asse!
Kui pole peres piirukesta,
Siis wôta laest laastukesta.
Kui pole laes laastukesta,
Siis wôta roogu räästa'asta.
Kui pole roogu räästa'assat
Siis wôta warrest pinnukesa,
Siis puhu tuli tubasse,
Lõõtsu lôke lôuka'asse!
Peremees, peremehike,
Perenaine, naisuke.
Wõta wôtmed warnasta,
Nôretimed nôtkemasta;
Kipsi, kapsi kamberisse,
Astu alla kelderisse,
Otsi Mardile osada,
Katsu Mardile kalada,
Wana wenda worstikesta,
Sandi-Mardi maugukesta,
Sea-liha siilakuda,
Põrsa pääde poolikuda!
(E. K. S. aastar. 1883. lhk. 68.)

Selle järele astub üks Mart tuppa ja külwab erneid põrandale, mis õnne peab tähendama. Seal juures laulab ta:

Mart wiskab sisse wilja ônne,
Sisse kannab kaera õnne.
Uued odrad, keerud keswad,
Sisse toob sigade ônne,
Lauta toob lammaste ônne,
Kingib kirju karja õnne.

Nüüd hakkab pillimees mängima, teised laulawad segamini ja tantsiwad Mardi tantsusid, mis maa mürisema paneb. Nad laulawad terakast rukkist, kaharatest kaertest ja keerulistest keswadest, Mardi pidu ettewalmistamisest, martide ootusest ja lootusest. Kui lahke perenaine martidele annid kätte jaganud, siis lahkuwad wiimased lauldes:

Aitumal, eidekene,
Aitumal, taadikene,
Aitumal, perewanemad,
Mardi osa hoidemasta,
Mardi wara waatamasta,
Suurta käntsu käänamasta
Wähikesta wäänamasta!
Tôusku teile tõmu lehmad,
Ülenägu üsna mustad;
Sead siukad siginegu,
Laiad latakad emised,
Pitka putke pätsakesed.
Rukkid teil saagu roosilised,
Nisud neljatahilised,
Herned üsna ümmargused,
Odrad pisut pitkergused.
Kaerad kahe-aralised,
Läätsad laiad latergused,
Linad liugu oma liiki!
(E. K. S aastar. 1873. lhk. 69.)

Kadripäewa laulud.

K a d r i d jooksewad Kadripäewa eel. Seegi komme on katoliku ajast pärit. 25. nov. mälestab katoliku kirik weretunnistajat Katariinat Aleksandriast, kes 307. a. p. Kr. mõõgaga ära hukatud. Et Katariinat karjade kaitsejaks peetakse, niidetakse sel päewal lambaid. Kadrid näiwad oma jooksul martisid eeskujuks wõtwat. Ka nemad panewad endid pahurpidi riidesse, katawad näod kinni ja käiwad „ema“ juhatusel perest peresse lauluga andisid mangumas. Kadrilaulud lähewad sisu poolest martide omadest ainult wähe lahku. Kadrid tantsiwad tasakesti, et ei liiwa maast ei liigu, ega põrmu maast ei põru, sest põrm rikub põlle kirja, liiw rikub linniku kirja. Kadri kaitseb Jumala karja, loeb Looja lambaid. Tema ei mõtle ka mängu peale, waid Kadri tahab takkusida, Kadri wirgub willasida, nuuksub lina nuustikida.“ Tänuks soowiwad kadrid „lauda täis lambaid, kena oinas keskel, puud saab wilja puusa pealta, tuhat naela turja pealta, kümme naela külje pealta, sada sarwede wahelta.“ Aga häda sellele perele, kust kadrid midagi ei saa. „Seal peab tütar sammeldama, seina ääre seenetama, meestele meelepahaks olema, õele õue pühkijaks ja wennale weewedajaks jääma“.

Lõpuks nimetan weel w a s t l a p i d u, millel eelmineja-tega sarnasust on. Juba roomlased pidasid sel ajal jumalate auks suuri lustipühi, liia söömise, joomise ja kõiksugu walatuse ja ropu tööga. Ristiusumail ei lõppenud need kombed mitte, waid segati neid kirikliku teenistusega. Pärast wastlapäewa tuleb igaw paastuaeg, millal ilmalik rõõm tuleb järsku maha jätta. Sellepärast saadeti wiimsed rõõmupäewad suure lusti ja möllamisega mööda. Neid pidusid leiame terwes Õhtu-Europas. Soomlased nimetawad seda päewa „laskiainen“, s. o. lihaheite päew. Wastlapäewal söödi katoliku ajal wiimast korda liha, nimelt seajalgu; siis algas paastuaeg, mis kuus nädalat kestis. Kui seajalad söödud, siis mindi külast linu manguma, kuid peaasjaks seal juures oli kiir sõit ja wäle liulaskmine, et linad sel aastal hästi pikaks kaswaksid. Liugu lastes lauldi w a s t l a l a u l u:

Lina liugu, pikka, kiudu,
Linad liugu laskijale.
Takud takka-lükkajale,
Hebemed eest-wedajale,
Tudrad toas-istujale,
Wares-kaelad wahtijale.

Elu tõsi ja nali.

Õpetuslaulud.

Elu tõsi ilmub rahwaluules õpetuslauludes, milles noorsoole tarkust eluteele kaasa anti. Rohkearwuline on Pihkwa eestlastel iseäranis nende õpetuslaulude liik, milles emad tütreid manitsewad. Õpetuslauludes ilmuwad eestlaste kõlblikud arwamised. Näituseks ei pea neiud ühteist halwaks pidama. Seks pakkuwat metsas puudki head eeskuju. Küll on seal mõned puud teistest pikemad, mõned haawad halwemad, mõned kõiwud kõweramad, siiski kumardawad nad ühtekokku. Lahketest sõnadest, wiisakast teretamisest ja korralikust töötegemisest peetakse rahwaluules suurt lugu; korralik töötegemine ei tee mitte üksnes tütarlapsele enesele au, waid ka tema emale, kes nii hoolsasti last õpetanud. Rikkuse taganõudmist ei kiideta heaks, rikkust ei saa surmas kaasa wõtta. Neile, kes suud joosta lasewad ja oma keelt ei talitse, saab naer ja laitus osaks. Iseäranis suurt rõhku pannakse õpetuslauludes neiude karskuse peale. Emal on tütrest suur mure, kui wiimne mõisa teenima läheb:

Sina kasvad môiza'assa,
Saabasäärede seässä,
Tuhveljalgade tuassa,
Kingäjala kammerissa:
Viimati petvad peened särgid,
Haugutavad hallid kuued,
Matvad manteli magajad,
Katvad karvased kübäräd.
Sind ehk petväd peterseelid,
Peterseelid, peedijuured,
Saksa puu õunad saledad,
Maripuu marjad magusad.
(Hurt, Vana K. II, lhk. 34.)

Selle peale wastab karske neiu, et teda ennem peenike liiw pétwat ja must muld maha matwat, kui peterseelid, peedijuured ja Saksa puu õunad. Kuid mitte üksnes mõisa junkrute eemalhoidmiseks pole karskuse õpetust waja, ka perepoeg ón petlik, temägi wastu peab neiu ettewaatlik olema. Wägiwallale kästakse wägiwallaga wastu astuda:

Tütarlapsed tillukesed!
Kui teie jäete meist järele,
Kui teie käite müöda tieda:
Pidage piitsuke peossa,
Kandke kaegas kaindelassa!
Kui tuleb poissi puutumaie,
Naezemies narrimaie,
Lüö sa poisil puoli peädä,
Naezemehel natem puoli,
Kukuta kulmud môlemad!
(Hurt, Vana K. II, lhk. 164.)

Pilkelaulud.

Õpetuslauludega seisawad pilkelaulud wäga ligidalt ühenduses. Eestlane mõistab wäga waimukalt ja terawalt pilgata, kuid kõik pilked ei kuulu rahwaluulesse, wä-

hemalt mitte lüürikasse. Pilkenooli sihib rahwas lauludes kõige rohkem omasuguste pihta, ainult harwa leiame rahwalaulus ülemaid seisusi pilgatawat. Et mõned pilkelaulud sakste kohta olemas, see on õige, kuid nende arw on wõrdlemisi wäike. Needki pole tõsised pilked, waid mõnitused. Neis awaldab rahwas seda salawiha, mis tema oma rõhujate ja wabaduse riisujate wastu wanal ajal südames kandnud. Kuid, nagu öeldud, käib suurem hulk pilkelaule teiste omasuguste kohta. Neiud pilkawad lohakaid, korratuid ja joodikuid külapoissa, peiud pilkawad oma wõistlejaid kosjateel, ühe walla, kihelkonna ja maakonna elanikud torkawad oma üleaedseid ja naabrid, aga ka uhked ja rikkad, rumalad ja laisad ei jää omast osast ilma. Luuleliku wäärtuse poolest ei saa neid kuigi kõrgeks hinnata. Paigutame siia mõned näited:

Oleks minu olemine,
Teiseks minu tegemine,
Küll mina teaksin, mis mina teeksin;
Paneksin härrad härgadeksi,
Prouad peale pulkadeksi,
Paneks saksad sahkadeksi,
Junkrud peale juttadeksi,
Kiltred peale kiiludeksi,
Kubjad peale kurgedeksi,
Ise taha kündejaksi.
Härra ütleb ees: ai, ai, aa!
Mina taga: tai, rai, raa!
(Weske, E. rhwl. I, lhk. 31.)

Jõuetu orja mõttekujutus wahetab siin pilkamiseks hariliku tööloomа osa tigedate wägiwalla tarwitajatega. On tühi jutt, nagu oleks keegi lahtilastud koolmeister hiljuti selle laulu kättemaksmiseks ise luuletanud. Juba A. W. Hupel on seda laulu rahwasuust kuulnud.[1])

Lohakale kangakudujale lauldakse:

Kas sest peäb kangas tulema?
Viis oli vilku vaksa peäle,
Sada sõlme süllä peäle.
Kanna kaagas karjatsele,
Küllap karjatsed kuovad,
Sigurikud saatwad süsti:
Lammerik saab laia rüüe,
Karjane saab kaelakoti,
Sigurik saab seärsuka.
(Hurt, Vana K. II, lhk. 276.)

Uhkeid pilgatakse:

Kes nee uhke ollenessi,
Kes nee kõrgi kõndinessi?
Ei tihka teretada,
Julgu jumalappi anda.
Müöda läevad mürgi tüki,
Kavvest keia ravva kange.
Ega sünni suurte sekka,
Mahu kõrke kõrvale;
Suure lööva suu pääle,
Kõrgi lööva kõrva pääle,
Uhke lööva õla pääle.
(Hurt, Setuk. I. II, lhk. 350.)

[1]) Topographische Nachrichten II, lhk. 160.

Eesti naljalaulud on enam tasast loomu. Nalja otstarwe pole mitte teraw torkamine, wähemalt ei taheta naljalauludes seda sagedasti mitte lasta wälja paista, ehk küll ka muidu tihti heade naabrite kulul lõbu sünnitatakse. Nagu teada, ühendatakse naljas niisuguseid asju ja olusid, mis muidu tõsiduses wastandid on. Nõnda näituseks ei taha naisterahwast palju sõjameest saada, sest et tal tarwilik tugewus ja julgus puuduwad. Kuid rahwalaul naljatab siiski:

Siin on rida neidisida,
Hää kord koos pärjapäida,
Ulk on ummiskingasida,
Salk on saare lillesida!
Kas lähwad linna ehitama,
Pitka torni pillamaie,
Wai lähwad saja sagamaie?
Teewad linna linakestest,
Torni peale toomingasta.
Lähme Riiga rikkumaie,
Ria linna rööwimaie,
Tallinna linna taotama,
Wõnnu linna wõttemaie!"
Waht siis üab walli pealta:
„Jäägu Riiga rikkumata,
Talilinna taotamata,
Wõnnu linna wõttemata,
Jäägu Riiga soola tua,
Tallin meile tubakat tua,
Wõnnu wõtmeid wedada.

(Neus, E. V, lhk. 344.)

Suurt naeru sünnitab see, kui tegelaste osad ära wahetatakse, kui inimesi ja loomi seesugusesse tegewusesse ja olekusse seatakse, millest neid muidu mitte ei leita, mis nende loomu wastu käib. Nõnda nähakse Näsuweres ja Ubakallus, et „koerad kündsid, härjad haukusid, tüdrukud tegid regesid, naised raiusid rattapuid, isa härjal ikke puid, wanal targal tarwispuid." Samati kõdistab see naeruerkusid, kui „siga läks tööle, möök oli wööle, kassil kannused jalas, lutika pea lumine; kits läks killawooriga, lammas oma aamiga, konn läks kolme wallaga, Riia linna wiina wiima, hiir aga istus, müts oli peas."

E. Wanasõnad ja mõistatused.

Wanasõnad.

Wanasõnast ja mõistatusest üleüldse.

Wanasõnad ja mõistatused on oma wälimuse poolest kõige lühemad rahwaluule sünnitused, kuid lühedusest waatamata wõiwad nad wäga tuumakat ja sügawat mõtet, suurt waimuterawust awaldada. Meie loeme nad didaktilise ehk

õpetliku luule hulka. Suurelt osalt ilmuwad nad sidumata kõnes, kuid sagedasti paneb rahwas neile luulekuue selga, mis täiesti sedasama loomu on, kui rahwalaulude ehk runode wälimus. Seesugused seotud kõnes luuletatud wanasõnad ja mõistatused on siis lühikesed õpetlikud runod.

Wanasõna mõiste ja tundemärgid.

Wanasõna on lühikene mõtteawaldus, mida rahwas ju wanast ajast tarwitama hakanud ja mis iseäralisel kindlal kujul rahwa suus edasi elades rahwa elutarkust sisaldab. Harutame seda weel lähemalt. Wanasõna on lüheduse peale waatamata mõtte sisu poolest täielik ja täitsa arusaadaw.[1]) Wanasõna hoiab oma wälist wormi kindlal kujul alal; nagu täht ehk pilt, mis kord kiwi sisse raiutud, oma nägu ei muuda, nii seisab wanasõna jäädawalt rahwa meeles. Mõtet, mida näituseks „käbi ei kuku kaugele kännust“ sisaldab, wõib igapäewases elus mitmel wiisil awaldada, nagu: eks ta ole seda wanematest õppinud, lapsed elawad wanemate eeskuju järele jne., kuid need mõtteawaldused ei ole enam wanasõnad, waid tema seletused. Wanasõna ilmub eespool antud kindlal, muutmata, isewärki kujul. Enamasti tarwitatakse wanasõnas piltlikku kõnet. Rahwas ei ütle neis oma mõtteid mitte otsekohe ehk paljalt wälja, waid peidab neid luulelikult mitmesuguste kujude ja wõrdluste taha, et näitliku, piltliku kõne mõjul mõte sügawamalt kuuljale meele jääks. Et näit. laisk inimene puudusega peab wõitlema, see sõnastus on liig kaine ja igapäine, sellepärast tarwitab rahwas „laiskuse“ asemel tema kõige silmapaistwamaid tundemärkisid, nimelt: „uni — magamine“ ja seab ühtlasi uue kuue ja maani särgi puudumise waesuse täheks. Nõnda ilmub seesama mõte järgmises kuues: „Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki.“ Seesugune kaunis, runotaoline sõnastus kergitab kolmanda tingimise täitmist, mis wanasõnale ette pannakse: ta peab rahwasuus elama. Inimesed awaldawad palju ilusaid, tuumakaid mõtteid. Nii kaua kui rahwasuu neid mitte laiali ei kanna, ega kindlal, iseloomulisel kujul alal

[1]) Wõrdle: J. Kapp, Wana-sõna. E. K. S. aastaraamat 1873, lk. 35—43.

ei hoia, ei wõi neid wanasõnadeks ehk rahwasõnadeks kutsuda.

Wanasõna tekkimise aeg ja rohkus.

Mõned wanasõnad on hilisemal, teised wanemal ajal tekkinud, mitmed wõõraist keeltest saadud. Uute rahwasõnade sündimist wõib meiegi ajal tähele panna. Suurel hulgal rahwasõnadel on kõrge iga. Paljud neist on, nagu wanad üleskirjutused tõendawad, ju mitme-saja aasta eest rahwasuus sel kujul liikunud, nagu meie neid praegu weel kuuleme tarwitatawat. Just nagu igal ajajärgul, nii on ka igal rahwal, igal maakonnal ja nurgal oma iseäralised wanasõnad. Mõned neist on kõigi rahwaste üleüldine omandus, teised on ühe rahwa sünnitused, mõned koguni ühesainsas maakonnas ehk kihelkonnas tuttawad. Sellepärast on ka Eesti wanasõnade üleüldine arw wäga suur. Kuni 1906. aastani oli J. Hurti kogus ühes teisenditega 52000 Eesti wanasõna olemas.

Wanasõna tähtsus.

Wanasõna tähtsust ja wäärtust hindab rahwas ise wanasõna abil: Wanasõna — wana hõbe. Rahwatarkust peetakse niisama puhtaks ja kalliks, nagu endist segamata hõbedat. Wanasõnadest õpime rahwa mõtteid, waateid, seega tema waimlist ning moralilist edenemise järge ja tema iseloomu tundma. Weel suurem wäärtus on wanasõnal rahwa enese kohta. Wanasõna trööstib wiletsuses ja kurwastuses, karastab ja rõõmustab halwul päiwil, on hädas tark ja mõistlik nõuandja ning õpetaja, on õiglane kohtumõistja, kes jõledust ja kurja- põlastusega karistab. Tihti peame rahwa terawat ja terwet mõistust, tarkust, hoolsust, tähelepanemist, ettewaatust, mehist meelt ja mõnusat nalja, mis ta wanasõnades awaldab, üsna imeks panema. Wanasõna kiidab mõnusal toonil nooruse rõõmu ja õnne, wanaduse tarkust ja ettewaatust; ta näitab maailma jõledust ja õpetab, kuidas meie endid selle eest peame hoidma; ta kujutab kõigi seisuste iseloomu, puudusi ja wigu. Iseäranis juhatab ta meid igapäewases elus õigusele, truudusele, tõsidusele, usinusele, wahwusele ja headusele. Selle wastu karistab ta kibedasti ihnust, ahnust, roomamist, kerget meelt, kadedust, keelepeksmist, salalikku meelt, laiskust jne. Wanasõna harib südant ja mõistust, mispärast teda nooresoo kaswatamiseks suure tagajärjega wõib tarwitada.

Wanasõnade esteetilised ja kõlbulised küljed.

Peenikest kommet ja maitset mõtteawalduses ei tohi meie mitte alati selle rahwa wanasõnadest otsida, kes peenes seltskonnas pole wiibinud. Sellepärast on mõned rahwa wanasõnad haritud kõrwale hoopis karedad kuulda. Kuid see mis „peenele“ kõrwale jäme, ei ole mitte ikka ropp. Need üksikud jämedad sõnad liiguwad iseäralistes kolgastes ja seltskonna kihtides, terwe rahwa wanasõnadeks ei saa nad mitte; terwe rahwa waim ei ole mitte ropp, waid alati puhas, kasin ja auwäärt. Pealegi peame seda silmas pidama, et wanasõnade hulgas palju laenu leidub. Wanasõnade seas on ka niisuguseid, millel küll rahwa sellekordsest moralilisest seisukorrast arwates kulla nägu on, kui seda aga silmitsema hakkad ja kristliku moraaliga wõrdled, siis leiad, et sul kahtlane wasetomp wõi koguni mullapuru ees seisab.[1]) Selle järele, kui läbi oleme katsunud, kas wanasõna tõtt wõi walet kuulutab, wõime nad kahte liiki jagada. Nende sisu on: ümberlükkamata tõde, näit.: „Kuidas külw, nõnda lõikus“; kahtlane ja kahemõtteline, näit.: „Üks kord pole ühtigi.“ Wanasõna õpetab enamasti tõenduste abil. Siin juures tarwitatakse kahte metoodi. Sagedasti püüab mõistus üksikuid juhtumisi üleüldise seaduse alla, üksikuid ilmumisi üleüldise mõtte alla seada. Seda tõenduse wiisi tarwitatakse iseäranis neis wanasõnades, mis üleüldist elutarkust sisaldawad, näit.: „Weerew kiwi ei kaswata sammalt.“ „Söö, mis küps, räägi, mis tõsi.“ Ümberpöördult katsub inimese waim tihti üleüldiseid nähtusi ja seadusi iseäraliste, üksikute juhtumiste abil arusaadawaks teha ehk ära seletada. Seda loogilist tõenduse metoodi tarwitatakse iseäraliselt seletawates wanasõnades, näit. „Kui sa korra ümber tare käinud, siis oled targem, kui see, kes toas istus.“

Wanasõnade jaotus.

Sisu järele wõib wanasõnu kolme suure liiki jagada. Esimese liigi moodustawad need, millest usulist ja kõrgema sihilist, nõnda ütelda filosoofialist elutarkust leiame. Seesugused on näituseks:

Jumal hooletut ei hoia ja laiska ei toida.

Uhke läheb hukka, kõrge läheb kõrwa, käre läheb kärna, hiljuke läheb edasi.

[1]) M. J. Eisen, Walekuld. Tartus, 1902.

Parem hoida kui ohata, parem karta kui kahjatseda.
Õige hõlma ei hakka ükski, waga weri ei wärise.
Kes hästi tahab surra, see peab hästi elama.

Teine liik wanasõnu jagab mitmesuguste lihtelu juhtumiste kohta õpetust, näituseks:

Tee tööd töö ajal, aja juttu jutu ajal.
Hea sõna sööb wõõra wäe.
Sitke kannab siidi, heldel pole helmigi kaelas.
Kohtu uksed on laiad sisse minna, aga kitsad wälja tulla.
Sügisel on suured söömad, kewadel keed magusad.

Kolmandasse liiki kuuluwad wanasõnad, mis otseteel ilmast, põllutööst ja looduses't kõnelewad, näituseks:

Rohu nina tärkab, künnimees ärkab.
Lõoke toob lõuna sooja, pääsuke toob päewa sooja, ööpik toob öö sooja.
Igawam on lehm lüpstes, kui tappes.
Kes koera ei sööda, see söödab warast.[1])

Wahelüliks wanasõnade ja mõistatuste wahel on rahwa kõnekäänud. Nende waral annab rahwas awaldatawale mõttele kenama kuju, püüab nende waral kõne sisu kuulajale piltlikult selgeks teha. Piltlik kõne, iseäranis wõrdlused, metaforid, liialdused jne., annawad sõnastusele elu, mõnu ja magu. Eesti kõnekäänud on näituseks: Rahwa kõnekäänud.

Asjaks tegema = ettekääneks, silmakirjaliseks põhjuseks tegema.
Silmad hammaste wahele wõtma = teraselt tähele panema.
Oma kannatuse alla wõtma = puuduste wabandusi tähele panema ja ei mitte käredalt otsustama.
Kulda ja kurja pakkuma = meelitama ja ähwardama.
Nüüd on oinad aia taga = äkiline ettenägemata takistus, millest rumaluses üle ei saada.
Tabast ja tapist minema = segamini, joonest, harjumisest, wiisist lahti minema.
Tehakse aga tegu = talitatakse silmakirjaks, ilma et tööwilja peale waadataks.
Nahkpüksid jalga saama = rikkaks minema.
See on peaga katsudes tunda = nii selge, et wõib peaga läbi katsuda.
Peab palju keelt hammustama = waikima, ehk küll kõnelda tahaks.

[1]) Tähtsamad wanasõnade kogud on: Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 1—211. V. H. Stein, Üks kubu Wanu-sõnu ja wanu kõnekombeid. Tartus 1875. Eisen, Eesti wanadsõnad, Tartus 1911.

Rahwamõistatused.

Mõistatuste mõiste.

Rahwamõistatused on pildid, wõrdlused, lühikesed kirjeldused, mis meelega keeruliseks ja kirjuks tehakse, et asja ennast, mida mõistatuses ära tähendatakse, raske leida oleks. Osawad luuletajad lõid raskeid mõistatusi, kõhnade töid wõib sedamaid üles arwata. Eesti rahwamõistatuste hulk on suur, 1906. aastal oli neid Hurti kogus ühes teisenditega juba 40.000 tükki koos.

Mõistatuste otstarwe.

Mõistatusi lõi muistne eestlane waimuterituseks, ajawiiteks ja lõbuks. Tarka mõistust peeti suure au sees ja teda katsuti mõistatuste ülesandmise teel, nagu seda ka Hiigla tark Kalewipoja laewameestega teeb. Üks Eesti mõistatuste korjaja ütleb: „Mõistatamine sunnib mõtlema, mõtlemine sünnitab mõistust; mõistus on kallis waimu wara. Kes mees mõistatama, saab ka mees mõistma olema.“[1]) Tuli noormees kosja, siis pandi temale mõistatusi ette, et teada saada, kas temal terane mõistus peas on. Rahwas räägib, et targa mõistuse pärast, mis mõistatuste ülesandmise ja seletuse teel ilmsiks tuli, wahest wangidele wabadus kingitud ja surma toow süü andeks antud.[2])

Mõistatuste wanadus sisulisest ja keelelisest küljest.

Eesti rahwamõistatused on wäga wanad. Seda näitab nende wõrdlemine Soome sugu rahwaste mõistatustega. Iseäranis palju ühtlust on neil Soome sugu rahwaste mõistatustel, mis hariduseloosse ja looduse nähtustesse puutuwad. Mõistatuste kõrget wanadust näitab ka nende keeleline külg. Mõnes mõistatuses leidub niisuguseid sõnu, mida meie praegune põlw ei tunne. Seesuguseid sõnu ja kõnekäändusid hoidis rahwas põlwest põlwe alal, ilma et neid hiljem ise oleks mõistnud. Mõistatuste teisendid näitawad, et rahwas seesugused sõnad, mille tähendust ta ei tundnud, tihti ära wäänas ja neile hoopis weidrad kujud andis. Sellepärast on mõnikord wõimata rahwamõistatustele õiget seletust leida. Hulk rahwamõistatusi on wäga kahemõttelised. Neis püütakse nähtawasti naljatada, ilma selle peale waatamata, kas nali kõlbulik ja wiisakas on.

---

[1]) C. E. Mõtleja, Mõistatuste raamat. Esimene korjandus Tallinnas 1878.

[2]) M. J. Eisen, Eesti rahwamõistatused, lhk. 5.

Mõistatuste jaotus.

Wälise kuju poolest wõib mõistatusi mõistatuse lauludeks ja lihtmõistatusteks jagada. Mõistatuste lauludes waheldawad pikemad ja lühemad küsimised ja kostussed. Näit.:

1. Mis seal könnib kôrta möda.
Astub aia äärta möda,
Üles tõuseb tõstetamatta,
Mahha laseb laskematta,
Ilma pimata ellakse?
Minna moistan, miks ei moista?
Messilane, linnokenne,
Errilane, ellakene,
Seep se könnib körta möda,
Astub aia äärta möda.
Ülles tõuseb tõstematta,
Mahha lasseb laskematta,
Ilma pimata ellakse,
Ilma woita wooran'ekse

2. Moistke, moistke, öed ellad,
Teadke, teadke, naesed targad!
Kes see joob jõesta wetta,
Haisub wetta hallikasta,
Katsub külla kaewudesta?
Mina moistan, miks ei moista?
Wikkerkaar, minno wennikenne,
Seep se joob jõesta wetta,
Haisub wetta hallikasta,
Katsub külla kaewudesta:
Wihha on Jürri jõessa,
Külm on külla kaewudessa,
Maggus on Hanso hallikassa.

(Neus. F... V, lhk. 390.)

Lühemad küsimised ja kostused mõistatuse laulus:

Mõesta, mõesta, mo õeke,
Mõesta minu mõestateizi!
Kes on haaviku emändä?
Minap mõesta, miks ep mõesta,
Mis saab sestä mõestatada?
Jänes haaviku emändä.
Kesse laane lammerikku?
Susi laane lammerikku.
Kesse kuusiku kuningas?
Orav kuusiku kuningas.
Kesse kaera karjapoissi?
Karu kaera karjapoissi.
Kellel seljäs kuldakuube?
Kuusel seljäs kuldakuube.
Kellel kardane kazukas?
Kasel kardane kazukas.
Kellel halli vatikene?
Haaval halli vatikene.
Kellel seljäs leenäsärki?
Lepäl seljäs leenäsärki.
Kellel see peä punane?
Pihlakal peä punane.
Kellel pikad põlle paelad?
Pajul pikad põlle paelad?

(Hurt, V. K. II., lhk. 374.)

Lihtmõistatused on: a) wõrdlused, näit.:

Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant kui labidas? (Kana)
Istub kui isand, sõidab kui saks, tallatakse kui koera? (Wokk.)
Sile kui siid, okkaline kui ohakas, ümargune kui kera? (Siil.)

b. piltlikud kujutused, näit.:

Eit pühib toa taga, tolm keerutab toa ees? (Lume tuisk.)
Waat waadi peal, tünder tünni peal, orawa saba otsas purjuks? (Pilli roog.)
Ema imeb lapsi? (Jõgi.)
Koer haugub läbi luise aia? (Keel.)
Neeli teewad woodit, kaks näitawad tuld, üks heidab magama? (Koer.)

c. kirjeldused, näit.:

Seest siiru-wiiruline, pealt kulla karwaline? (Sibul.)

Kerged silmad, kerged jalad? (Waras)

Lipp lipi peal, lapp lapi peal, ilma nõela silma pistmata? (Kapsas.)

Org täis, mägi täis, mets täis, maa täis, aga peosse ei saa wõtta? (Udu.)

Raiutakse, lõigatakse, keedetakse, küpsetakse, aga siiski ei kõlba süüa? (Worsti ork.)

Rahwaluule esteetiline külg.

Eespool on püütud rahwaluulest laiemat koguülewaadet pakkuda. Pikem wiibimine selle ajajärgu juures on sellepärast põhjendatud, et siin rahwas iseennast on awaldanud ja seega meile siin kõige omapärasemat pakutakse, mis meie luulekirjandusel üleüldse on esitada. Rahwaluulet ei saa küll ainete külluse ning kunstiwäärtuslise käsitluse poolest kunstluulega ühe astme peale seada, kuid selles sihis tuleb siiski rahwaluulet eeskujuks wõtta, et luuletaja siin alati iseendale ustawaks jääb, kas täiesti iseseiswalt iseenesest ammutab ehk laenatud ained rahwa meeles ja waimus ümber töötab, seega sõnalises kunstis rahwa selleaegist ilmawaadet, karakterit ja omapäralist hingeelu kajastab.

Rahwaluulet waldab lihtsuse esteetika. Niihästi sidumata kui seotud kõnes ettekantawates luuletöödes pöörab rahwas tähelepaneku peaasjalikult wäliste sündmuste ja juhtumiste ärajutustamise peale ja katsub sündmuste hingelistest põhjendustest ja hingeelu kirjeldusest üleüldse mööda pääseda. Rahwas hoiab selle eest nagu kõrwale, et sisemisi sündmusi sõnadega seletada, waid otsib ikka teed, neid kuuljale nähtawalt silmade ette seada. Näituseks lastakse kahte waestlast teineteist trööstida, kuid selleks ei tehta palju sõnu, waid „teine pühib teise silmi, teine teise pead silitab.“

Nagu kunstluules, walitseb rahwaluuleski teatawal määral püüe mõtetele sündsamat, ilusamat, mõjuwamat ilmet leida, sõnu ja kõnekäändusid walida. Kuid rahwa kogu on üksikute mõtete ja tunnete eristamises wähem differentseeritud, arenemata, ei saa indiwiduaalset, isiklikku ja seega ühtlasi kõrgemat kunstiwõimist mitte lasta silma paista. Pealegi ei saa rahwa sõnalises kunstis erilisemad, isikulise-

mad awaldused, kuigi nad siin ja seal esinewad, sellepärast juba püsida, et kuulajate ja wastuwõtjate ning edasiandjate ring samasugune, ühtlane ja eristamata on. Sellest siis tulebki, et rahwaluule, kui teda peenejoonelise, indiwiduaalse kunstluulega wõrdleme, lihtne, wahest üksluine, liig üleüldine ja sagedasti ebamäärane tundub olewat.

Lihtsus, nõuab lühedust ja otsekohesust ütlemisewiisis ja kujutuses. Peenikest, põhjalikku tähelepanemist, kauemat wiibimist aine juures ja üksikasjalist analüüsi rahwaluules ei tunta. Siin antakse kirjeldus kokkusurutult, loetakse silmapaistwamad tundemärgid üles ja jäetakse kõik ligem waatlemine kõrwale. Seal juures wõib seesugune lihtne, otsekohene ja lühike kirjeldus küllalt tabaw olla. Wõtame näituseks „neiud kirikuteel“:

Need on neiud, mis on meilla,
Kõnniwad kiriku teeda,
Pea sualla suetud.
Kulda harjale haritud,
Waski kammillla kasitud!
Sõrmikindad käessa,
Wikelsukad on jalassa,
Kuub on kullakarwaline,
Seelik siidi wiiruline,
Jalas uued ummiskingad.

Kuulaja mõttekujutuse elustuseks ning meeleliigutuseks armastab rahwalaul kirjeldustes ja kujutustes tihti üksikasju loetleda, tarwitab arwusõnade astendust ehk gradatsiooni osalt tunnete peale mõjumiseks, osalt kelmikaks ülemeelseks naljatluseks:

Wiis on waimu wälja pealla,
Kuus on kubjasta järella,
Seitse selja peksijada,
Kaheksa karistajada,
Kümme külje mõetijada.

Jutustuse elustuseks ja mõnusamaks tegemiseks wõtab rahwalaul küsimusi appi, mille peale ise kostused annab:

Miks sa kiunud, kiigekene,
Halad, aluslauakene?
Kiike kiunub kindaida,
Aluslauda ande'ida.

Plastiliseks kujutuseks tarwitab rahwalaul wahest osawasti leitud, wahest ka naiiwseid ja julgeid wõrdlusi:

Hobu ees neil kui see osja,
Ruuna eessa, kui see roosi,
Mära ees, kui mängukanni,
Täkku eessa kui see tähti.

Sagedasti esineb rahwaluules piltkõne, mida sel teel soetatakse, et kahte asja ühiste omaduste põhjal wõrreldes ühe asja omadused teise asja peale üle kantakse. Greeka keeles on see luuleilustus metafori nime all tuttaw:

Kurat pandud kubja'aksi,
Pagan walla päälikuksi,
Saadan seatud kilteriksi.

Iseäralist mõnu saawutab rahwalaul seega, et asjad ära wahetab, terwe asemel ainult osa ehk jälle asja asemel ainult selle aine nimetab, millest asi tehtud:

Läksin läbi meeste hulga,
Pugin läbi poiste parwe.
Maha lôin ma sinisääre,
Sinisääre, kuldakanna,
Waskiwarba'ad wajutin.

Rahwaluulet, niihästi muinasjuttu, kui ka lugulaulu ja läürikat elustawad haruldased, fantastilised luulekujud, nagu fantaasia siin üleüldse julge ja taltsutamata on. Laulikneiu ilmatark wend teeb näituseks tuulest hobuse, sädemetest sääred, kasteheinast kabjad, õlekõrrest kõrwakesed, tulesõest silmakesed. Päewal ei ole aega looja minna, sest ta soeb sulaste päid, kammib karjalaste päid.

Kirjelduse ja kujutuse abinõud on rahwaluules küll primitiiwsed, kuid juba sellepärast algupärased ja wäga huwitawad. Oma kujud ja wõrdlused walib rahwalaulik otsimata, sundimata, naiiwselt, lapselikult. Tehtud ja otsitud abinõusid ei tarwitata ega püüta nende abil kunstlikult mõjuda. Suur naiwiteet ilmub iseäranis lisanduste walimisel. Neiut nimetatakse näituseks marjaks, kanaks, tedreks, linnuks, ilusat poissi jälle osjaks ja oa õieks:

Saiwad marjad muile maile,
Kanad muile kaewu teele,
Aned muile hallikaile,
Tedred teisile wesile.

Seesuguses järeltegemata wärskuses ja naiwiteedis peitubki suurelt osalt rahwaluule iseäralik mõju, ilma et just effektisid oleks tahetud taotada.

Rahwaluule ilutsew geenius nõiutab oma ümbrusesse ohtralt läikiwaid metallisid, toredaid wärwisid ja

lokkawaid õisi. Kullased on kaelakoogud, hõbedased weepanged. Kõneldakse hõbenuppu noorest herrast ja kuldapitsi preilikesest, ja kubjale lauldakse:

Meie kubjas, kullakene, Waskine wanema orja,
Hõbedane herra orja, Kuldakepi kiigutaja,
Kuldane kuninga orja, Hõbepiitsade pidaja.

Rahwaluule ilu ja mõnu kahandawad siin ja seal korduwad stereotüüpilised laused, pisut hooletu mõtete arendamine ja kordamine, jämedus ja maotus mõnes wõrdluses, wahest ka pealiskaudsus ning püsimatus tunnete awalduses. Aga ka juba kehwemaid luuletooteid karakteriseerib siiski iseärane omapärane laulutoon, isesugune mõttekäik ja isesugune sõnastik.

Teine järk.

Waimuliku kirjanduse walitsuse aeg.

Üleüldine ülewaade.

Eestlaste ajalooline saatus

Umbes 3. kuni 8. aastasajani pärast Kristust asusid eestlased ida poolt tulles praegustesse elukohtadesse. Arwurikaste naabritega, nagu Leedu-Läti hõimkonnaga, slaawlastega, skandinaawlastega ja sakslastega kokku puutudes õmandasid nad neilt hulga hariduseaineid, mida sellekohased laenatud kultuur-sõnad praegugi weel tunnistawad. Uus eluase oli eestlastele küll wäga kasulik, kuid ühtlasi ka hädaohtlik, sest et ilus ja kaubaajamiseks tähtis mererand wõimsate naabrite kadedust äratas ja nende pealetungimistele loomulikku kaitset ei pakkunud. Umbes pooltuhat aastat suutsid eestlased siin oma iseseiswust naabrite pealekäimise wastu kaitsta ja omapäralisele haridusele alust panna. Siis tõi ajaloo taltsutamata käik sakslaste siiatulemisega meie rahwa saatusesse järsu pööre, mis rahwa majandusliku ja waimlise edenemise wabalt, loomulikult teelt kõrwale wiis.

Saksamaal ja Kesk-Euroopas üleüldse ilmus teise aastatuhande algul suur rahwatung wäljapoole, sest et elanikkude arw seal nii kiiresti kaswas, et senine haritud maa neile kitsaks jäi. Iseäranis sigines rüütlid niipalju, et kõigil wõimata oli kodumaal maad laenuks saada. Oli ometi 7—12 pojaline rüütlipere sel ajal päris harilik nähtus. Paljud neist, kel wäiksed maaosad olid, ehk kes hoopis ilma jäid, ühinesid salkadesse ja püüdsid mõne osawa eestwõtja juhatusel naabrimaid ära wõita. Seesugusest maadejahist wõtsid harilikult ka need linnad osa, mis piirimaal asusid, sest et rah-

waste ja maade allaheitmine linnadele uusi kaubaturgusid tõotas awada. Maadewõitmist ja sakslaste tungi wäljaspoole elustasid ka weel usulised waated. Sel ajal maksis arwamine, et wägiwalla teodki Jumala tahtmise, nõndanimetatud Jumala otsuse täidesaatmiseks sünniwad. Mindi weel umbusklikkude maid ära wõtma, siis omandas seesugune sõjakäik otse pühaliku laadi, sest et ühes maade ja rahwaste allaheitmisega ka Kristuse õpetust taheti wõidule aidata. Seesuguseid sõdasid nimetati ristisõdadeks. Tähtsat osa ristisõdijate hulgas etendasid munkrüütlid, kes rüütliordudeks ühinesid. Need olid wõimuhimulise Rooma paapsti sõnakuulelikud teenrid. Rüütlite kustutamata maaisu, kauplejate kodanikkude äritulud ja katoliku kiriku wõimupüüded kihutasid sõjakaid sakslasi ühte naabrirahwast teise järele enestele alla heitma. Sellest siis tulebki, et sakslaste pealetungimine Läänemeremaale XIII. aastasaja algul ka nii suure hooga ette wõeti, et isegi eestlaste kuulus wahwus ja wisadus sellele ei suutnud wastu panna ja et meie maa pärast ärawõitmist Saksa rüütlitega, laenumeestega ning teiste õnneotsijatega, kel kodumaa pind jalgade all kitsaks ja kuumaks läinud, otse üle ujutati. Puudulikkude sõjariistade ja halwa korralduse pärast pidid eestased meeleheitwast wastupanemisest hoolimata alla jääma. Wõitjad rõhusid wõidetud rahwa aegapidi kõige waljumasse orjusesse. Sakslaste maaletulekul oli Eesti waimuelu ja majandusliste olude arenemise kohta saatuslik tähendus; ta murdis senise orgaanlise edenemise läbi, pani järsu murrangu abil rahwa siiamaalse loomuliku arenemise seisatama ja seadis ta waimuelu hoopis uuele, wõõrale alusele. Kuid sellest weel mitte küllalt, wõõraste mõjude tagajärjel läksid ka rahwa senised moraalilised mõisted segi. Kristuse õpetuse kuulutajad toimetasid ise selle õpetusele risti wastu. Ordumeistrid ja Riia piiskopid sattusid maajagamise juures pea tülisse, ja wõitlus kestis neil mitu sada aastat uues kodus peremehe õiguse pärast. Piiskopid, kelle ilmalikud kaitsewahendid wist nõrgemad olid, kui nende wastastel, kutsusid sagedasti wäljast abi, ja nõnda leidsid wägewad naabrid hõlpsalt mahti, ennast meie maa asjadesse segada ja meie olusid eneste ka-

suks tarwitada. Alaline rahutus ja sõjatuli, mis leedulaste, poolakate, daanlaste, rootslaste, wenelaste ja Saksa rüütlite wahel leegitses, ei wõinud teisiti mõjuda, kui et kommete toorust ja wiletsust meie maal weel kaswatas.[1])

Esimesed tegelased Eesti kirjanduse alal.

Seesuguseid olusid silmas pidades wõib küll arwata, et meie maale asuwatele sakslastele meelegi ei tulnud, allaheidetud rahwa keelt harima ja temale kirjandust soetama hakata. Oli ju sakslastel enestel kirjawara kaswatamine ja tarwitamine sel ajal ainult kõrgemate seisuste ja ei poolegi lihtrahwa asi. Alles siis, kui usupuhastus meie maal juurdus, katsusid waimulikud mehed meie rahwakeeles raamatuid kirjutada, kuid needki katsed wõeti häda pärast ette. Lutheruse usu õpetajad, kes rahwakeeles pidid jutlust ütlema, olid oma ameti poolest sunnitud Eesti keelega tegemist tegema. Kui wõõramaa mehed ei wõinud nad sellel tööwäljal mitte täiesti kodus olla ja rahwa oma soost ei wõinud mehi kirjapõllule tööle pääseda, sest et nad orjadena pimeduse kütketes wiibisid. Nõnda ilmub siis tõepoolest haruldane nähtus, et umbes kolm aastasada wõõrad meie rahwa keelt hariwad ja kirjandust rajawad, ilma et rahwas ise kõige wähemat kaastegewust oleks awaldanud. Ka ei olnud esimene kirjandus mitte otsekohe rahwale määratud.

Esimese kirjanduse laad.

Kuni XVIII. aastasaja lõpuni soetasid Saksa ja Rootsi sugu õpetajad Eesti keeles peaaegu ainult waimulikku kirjandust, andsid lauluraamatuid, katekismusi, jutluse- ja palweraamatuid ning pühakirja trükki. Esimene tähtsam ilmalik kirjanik on Fr. C. Arwelius. Eesti kirjanduse ajajärku, mis Arweliuse eel käis, wõib õigusega waimuliku kirjanduse walitsuse ajaks nimetada, sest mõned ilmalikud pulmalaulud ja kalendrid, mis sel ajal kirjutati, kaowad waimulikkude toodete hulka täiesti ära. On ka loomulik, et meie kirjandus algusel aina waimulikku laadi awaldas. Usuelu on juba wanade klassiliste rahwaste juures, kus arenemine loomulikku rada käis, kirjanduse ja kunstluule ärataja olnud. Iseäranis tõusis ilmalik näitemäng nii-

[1]) Wõrdle: Dr. Aug. Ahlquist, Wiron nykyisemmästa kirjallisuudesta. Suomi, 1855, lhk. 2 j.

hästi greeklaste ja roomlaste juures, kui ka hiljem keskajal Saksamaal usulisest pinnast. Kuidas kristlik kirik paganarahwaid usuliselt walgustades ühtlasi sellle rahwa kirjandusele aluse rajas, seda wõime selgesti Wene, Soome, Läti ja teiste nooremate rahwaste kirjandusest näha. Nende kirjanduselugu algab ikka waimuliku perioodiga. Keskajal, mil ristiusku Euroopas laiali laotati, oli kirik waimlise elu juhataja, hariduse hoidja ja kandja. Kuid kirik pidas kõige pealt oma tarwidusi silmas ja edendas haridust wahest ainult niipalju, kui haridus tema otstarwet täitis. Nii on küll arusaadaw, miks meie kirjanduse hommikul, mil õpetajad waewalt tarwilikkude waimulikkude raamatute kirjutamisega toime said, nõnda wähe rahwakirjanduse eest hoolt kanti. Kui XVI., XVII. ja XVIII. aastasajal Eesti keeles ilmunud kirjandusetooted kõik numbri alla paneksime, — enne ilmunud raamatute uued trükid muidugi wälja arwatud — siis ei annaks see nimekiri mitte s a d a täis.[1])

Neid töid, mis tähendatud aastasadadel ilmunud, Eesti kirjanduseks lugedes, ei tohi selle mõistega weel mitte algupärasust ja iseseiswat edenemist ühendada. Esimesed waimulikud raamatud olid suuremalt jaolt tõlked ja järelaimamised. Kuna siin waimuliku sisuga ja suuremalt osalt tõlgitud raamatutega tuleb tegemist teha, ei ole meie ülesandeks nende sisu sügawamalt seletada, waid harutame peaasjalikult Eesti kirjakeele ja kirjawiisi arenemist ja näitame ühtlasi, kuidas waimulikus kirjanduses ilmuwaid luuleworme ilmaliku kirjanduse soetamiseks tarwitada katsuti. Sellest seisukohast asja peale waadates jagame waimuliku kirjanduse walitsuse Eesti kirjandusloos kaheks pikemaks alamjärguks: A. S e g a s e S a k s a - E e s t i k i r i k u k e e l e a e g. B. P a r a n d a t u d E e s t i k i r i k u k e e l e a e g.

---

[1]) J. H. Rosenplänter, Uebersicht der ehstnischen Literatur nach dem Inhalte der Schriften und chronisch geordnet. Beiträge XX, lhk. 1—41.

A. Segase Saksa-Eesti kirikukeele aeg.

Kõige wanemad Eesti keele mälestusmärgid.

Esim. Eesti keeles üleskirjutatud sõna.

Eesti keel on Lääne-Soome ehk Ühis-Soome keelemurre. Teised Ühis-Soome keelemurded Eesti keele kõrwal on weel Soome, Aunus-Wepsa, Wadja ja Liiwi keel. Soome-Ugri rahwaste algkodu oli see maawöö, mis Ilmjärwelt Wolga ja tema harude kaudu Kaamajõeni ja Uralimägedeni ulatab.[1]) Sellest ajajärgust, mil soomlased weel üheskoos elasid, ei ole kirjalikka mälestusmärkisid järele jäänud. Wanem sõna, mis üleüldse meie keelest peale mõne kohanime kirjas alal hoitud, on: Jumal. Skandinaawia muinaslood (Herrandi ja Bose, niisama Sturlang Starfsame saaga) jutustawad, et ühis-soomlaste asupaigas Bjarmas tore kullatud tempel seisnud, milles J o m a l'a ja Thori kujud kalliste kiwide säras wälkunud. Tõenäolisem, kui see muinasjutuline teade, on üks reisikirjeldus. Olaw Püha käsul käinud Skandinaawia reisijad Thore Hund ja Karl 1026. a. Bjarmimaal kauplemas ja leidnud seal suures pühas metsas, aia sees, puust kuju, mille põlwil rahaga täidetud kauss seisnud. Sealsed elanikud nimetanud seda J o m a l'a kujuks, kellele nad ohwrit toonud.[2]) Seega on „Jumal" esimene sõna, mis Eesti keelest kirja üles tähendatud.

Läti Hendriku kroonika.

Järgmised muistse Eesti keele sõnad, mis kirjas alal hoitud, seisawad Läti Hendriku ladinakeelses Liiwimaa kroonikas „*Origenes Livoniae*", milles preester Hendrik piiskop Alberti walitsuseaja (1200—1229) sündmused aasta aastalt esile toob. *Henricus de Lettis* nimetab see preester ennast sellepärast, et tema lätlaste keskel Tolowas elas, neile ristiusku kuulutas, seega lätlaste misjonär oli. Tuttaw on, et tema ka liiwlasi ja eestlasi on ristinud. Mis rahwa liige Läti Hendrik sündimise poolest oli, ei wõi kindlasti ütelda. Lätlaseks ei tohi teda pidada, sest et tema Läti keele sõnad hoopis wõõriti ja wigaselt kirja paneb. Sõnad, mis ta Liiwi ja Eesti keelest

[1]) W. Reiman, Eesti rahwa haridusejärg iseseiswuse aja lõpul. Eesti Kirjandus III. a., lhk. 32.

[2]) J. Krohn, Suomen suvun pakallinen jumalanpalvelus, lhk. 14—15.

üles kirjutanud, lasewad arwata, et ta nende keeltega rohkem on tuttaw olnud. Läbirääkimistes liiwlastega nimetab ta ennast interpres, s. o. tõlgiks. Kuid Eesti hüüde „Taara awita!“ tõmbab ta arusaamata sõnaks „Tharapita“ kokku. Peale selle moonutab ta tuttawamad Eesti nimed, nagu „Lembitu“ ladinakeelseteks ümber (*Lambitus*). Ka ei tunne tema Eesti olusid ega rahwausku. Wist pole Hendrik ei lätlane ega liiwlane olnud, waid sakslane, kes Eesti ja Läti keelt, iseäranis esimest, meie kodamaale tulles õppinud. Oma kroonika kirjutab Hendrik ülemate ja seltsimeeste palwe

Läti Hendriku kiriku waremed Jumera jõe kaldal Mojani mõisa wäljal.

ja soowi peale. Seal juures annab ta piiskop Albertile ja sakslastele suurt au. Riia linn on Issanda linn, Saksa sõjamehed on Issanda sõjamehed, mis sakslased teewad, see on Maarja tahtmine. Enam kui kolmas osa Läti Hendriku kroonikast kõneleb sellest, kuidas sakslased lätlaste ja liiwlaste abil eestlaste wastu sõdisid ja nad alla heitsid. Selles osas leidub kaunis hulk Eesti keele riismeid, mida kroonika kirjutaja nii üles tähendanud, kuidas nad sel ajal wast rahwasuus kõlasid. Nende hulgas on palju üksikuid sõnu, nagu: *malewa* = sõjawägi, *kylegunda* = kihelkond, *wanem* = ülem, päälik, *maja* = rahwa kogumise paik, *nagatae* = nahk, raha, mis eestlased Otepää piiramise ajal maksid. Eesti keeli lauseid leidub kroonikas ainult kaks, needki õige lühikesed. Kui saarlased Saksa preestrit piinanud ja see paludes taewa

poole õhanud, siis öelnud piinajad pilgates: „*Laula, laula, pappi!*“ Thoreida kindlust piirates kinnitasid eestlased, et nad ettewõttest ei taha taganeda, waid tõotasid kindluse langemiseni leeris *magetas*, s. o. magada. Selle peale wastas üks liiwlane kindlusest: „*Maga magamas!*“ (peab küll olema: maga magamassa!) see tähendab: jää siis igawesti magama!

Jumera kaldal Kapu-kalnal (Hauamäel) seisaw põline tamm, mille alt Läti Hendriku hauda tuleb otsida.

Läti Hendriku kroonikast leiame muu seas weel hulga muistseid kohanimesid. Meie wõtame siia neid näitustena üles, mis Eesti keele arenemist seletada aitawad: *Allentaken, Odenpe, Sontagana, Metsepole, Maiampata, Tharbata, Jogentagania* (maanurk põhjapool Emajõge ja Wõrtsjärwe, *Tarwanpe* (Wirumaal). Nimedest Alletaken, Odenpe, Jogentagania näeme, et selleaegses Eesti keeles omastawa käände lõpp -n oli, nagu Soome keeles praegugi weel, näit.: käden, kaupungin, asjan = käe, linna, asja. Meie praeguses keeles püsib omastawa lõpp -n weel mõnes üksikus kiwistanud sõnakujus, nagu: maantee, Manala jne. Teiseks näitab nimi „Jogentagania“, et omastaw kääne sõnast „jõgi“ sel ajal weel mitte „jõe“ ei olnud, waid „jogen“. Sellest wõib järeldada, et b, d, g sel ajal weel neis tüwides püsisid, kus nad nüüd omastawas ja tema alusel sünnitatud teistes käänetes wälja langewad.[1]) Suurem

[1]) Wõrdle: Leo Meyer, Sitzungsberichte 1876, lhk. 1, ja K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, lhk. 6.

osa neist Eesti keele riismetest, mida Läti Hendrik ja teised hiljemad kroonikakirjutajad Hiärn ja Kelch pakuwad, on nõnda ära wäänatud ja segased, et nende mõtteid waewalt wõib ära mõista. Meie kodumaa kroonikakirjutajad ülistawad maa ärawõitjate wägitegusid ja jutustawad üksnes seda, kuidas alatuid ja truuduseta eestlasi, lätlasi ja liiwlasi karistati ning sõnakuulmisele sunniti ja missuguseid lõpmata heategusid rõhujad neile osaks saada lasksid; aga wõidetud rahwaste keel, haridus ja kombed olid neile asjuks, millest ei maksnud juttu teha.[1])

Keelelised mälestusem. walitsuse-asutuste tegewusest.

Terwest katoliku ajast ja usupuhastuse päiwist otsime waimuliku kirjanduse tõsiseid jälgi asjata. Küll olewat Saare-Läänemaa piiskop Johann IV. Kievel 1517. a. Rooma katekismuse ja Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz von Witten 1553 Lutheruse Wäikse katekismuse Eesti keele ümber pannud[2]) ja ka jesuiitlane Buccius eestikeelseid hümnusi kirjutanud, kuid neist pole tänini jälgegi õpetatud meeste silma puutunud. H. Stahl, kes umbes 300 aasta eest Eesti kirjanduse põldu laiemalt harima hakkas, ei ole neid mitte tundnud. Selle wastu on ometi tähendatud ajast walitsuse-asutuste ehk ametnikkude tegewusest mõned Eesti keele mälestusmärgid järele jäänud. Nõnda nimetab Daani walitsuse maksuraamat „*Liber Census Daniae*", mis XIII. aastasaja teisel weerandil kirjutatud, hulga kohti Eestimaal, mille elanikud daanlastele pidid maksu maksma. Kuid siit leiame ainult üksikuid Eesti keele sõnu. Pikemaid Eesti keeli lauseid leidub wanas kirjatükis, mis 1893 Tallinna raekojast üles leiti. Paberi ja kirjutamise wiisi põhjal arwatakse seda kirjatükki XVI. aastasaja esimesest poolest, nimelt ordu-ajast pärit olewat.[3]) Kindlalt tõendatud tema wanadus küll ei ole, siiski ei wõi teda siin tähelepanemata jätta. Ta käib nõnda:

Liber Census Daniae.

Tükikene Liiwi stifti talurahwa õigusest.

---

[1]) D. K. Jürgensohn. Kurtze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verh. der gel. ehstn. Gesellschaft I. B., 2. H., lhk. 45.

[2]) Mag. C. Hoppius 1715 ilmunud Uue Testamendi eeskõnes. Wõrdle ka 1656 ilmunud „Ehstn. neues Hand- und Hausbuch" eeskõne.

[3]) W. Reiman, Eesti kirjanduse hommikul. E. Ü. S. album II, lhk. 189 j. — Zwei altestnische Schriftdenkmäler, Sitzungsber. 1893, lhk. 113—122.

Keß walkist tunnistap, ninck ep woy se teox tehe se Maxap — — — — — — — — — — 1 w.

Keß Unrechti kaiwap se maxap nuchtuß— — — 1 w.

Keß Roiwi wise uchest teisest wottep teh pehl ellick kirko ellick toa seest ux aßi miß kuß tibbo wert on see maksap — — — — — — — — — — 40 w.

Kuß ux aßi üx kort leppitut on see ep pehe uheste kaiwatut sanna, keß se wasta tep se macksap — — 1 w.

Joxsep ux sullana temma perremehe jurest erre enne ko temma ast weljaß on sieß kaddup temma palck keick sest nuchtlußest nuchtlusest sap se Ißandt üx kolmaß oßa ninck üx oßa se kirck ninck kolmaß oßa se keß kaiwap. 1

Keiß teise pehl wallestap ninck ep woip sedda tedde sahte sel ohn wizet selka pehl.

Nagu kirjatüki sisu näitab, seisawad meie ees kuus wana seaduse paragrahwi. See on osakene „L i i w i s t i f t i t a l u r a h w a õ i g u s e s t“, mis ordu waiitsuse ajal maksma pandud ja mis wist pisut muudetud kujul ka Eestimaal maksis. Selle seaduseraamatu sisu oli Saksa keeles juba tuttaw. Eesti keele tõlgiti „talupoja õigus“ sellepärast, et ordu ajal esiotsa weel Eesti wanemaid (*seniores terrae*) kohtumõistmisest osa lasti wõtta, et nemad — nagu Russow oma kroonikas ütleb — „wana kombe järele õigust pidid leidma ja kurjategija üle otsust tegema.“ Eestlased olid sel ajal weel isiklikult wabad, mida sellest näha, et nemad wabalt wõisid teenistuse lepinguid teha, kohti wahetada ja nuhtluse korral rahatrahwi maksta. 1 W. = 1 walge, wäike hõberaha, Roiwi wise = rööwli wiisi. Nagu kirjatüki keelest näha, on ta tõlkija sakslane, kes tegelikult meie rahwa keelega tuttawaks saanud. Päris õieti tarwitab ta nimisõna osastawat, kui eelkäiw arwusõna seda nõuab, näit. kuß tibbo; samati tunneb ta osasihitust eitawas kõnes: sedda, ja abiajasõna „wõima“ tarwitamist eitawas kõnes, kus juures eituse peale iseäralist rõhku pannakse: ep woy. Kuid kindel pole ta nendes käänetes, mis igale wõõrale suurt raskust sünnitawad, weel mitte, sest sealsamas paigas tarwitab ta osasihituse sedda asemel täissihitust „se“ ja pöörab

ajasõna walesti: ep woip. Need on tänapäewani eht sakslaste wigadeks Eesti keele rääkimisel jäänud.

Sigismund Awerbachile antud tunnistuse tõlge.

Kuna eelminewa kirjatüki wanaduse üle ehk weel wõiks kahewahel olla, on meil XVI. aastasaja teiselt poolelt juba kindel Eesti keelenäide esitada. 1901 leiti Tartu linnarhiiwist kirja tükk üles, milles Tartu linnawalitsus 1589. aastal ihu- ja haawaarsti Sigismund Awerbachile selle üle tunnistuse wälja annab, et nimetatud arst, nagu kaks tunnismeest tõendanud, Tartu pidali- ja waestemajas kolm pimedat terweks teinud. Saksakeelne alguskiri on selleaegse linnasekretäri kirjutatud, eestikeelse tõlke walmistaja on tundmata. Kirjatükk on järgmine:

„*Meye Burgermeister ninck Rads Jsandette sest Coro.. lienast dörpt lifflante mhale: Anname ohma heldelin.. Jerwe, ninck kas Jyede Keickelle Jnimiselle: Et neye auwusts Jsandette ehen sye sinatze lyenasts kochtu Sundiate kumba meye siests, ninck meye Juren se kombel ohm, hent kas sündnut keick auwusts Rads Jsandette ehen tunnistust. Kuij se auwusts ninck ulle todije kywij hend silmade leykitaija Optalmist hijwu ninck Reijede artzte, Jssande Sigismundus Awerbach neije ehen ohm olnut, Ninck ohmat ne auwusts mehed Hans Karthusen hent Elias Rholler koddenik sie lina kuy usckmatte tunnistaija, kumba ohma todde sanna Juren, ninck wanmen asmen sisse tunnistanu.. Et se auwusts Jsand Sigismundus Awerbach meye spittale ninck hillisse sisse, katz naysede hent üx mehes lebbij Jumala appij, ninck ohma kijtusse kunste, kuij nimmy kaen Anna üx wanna naijn.. ohmast kuestskümneste ayaste, kumb ammo kuests nelijade aijaste ilma neckmette ohm olnut, Selkombel ühelle naijselle Kattrina, kumb kas se teijne aijasta sissen söckae ohm olnut, Selkombel kas Jürgen schmitte, kae sel kas seitze aijasta söckae ohm olnud, awitanut, kuij kenneke neyst tunnistaya, kuy sell ülle ohmat nymitut, neist tunnistusse tawat sest Jsandest Sigismundus temest Surest kittusest kunstest, ninck nema ohma silmade kaen ohmat nennut sest tunnistusse woijwat anda hent kuy se samma njmmitut Sigismundus awerbach sest tunnistusse püdep: hent meije se todde polest ey woime errakeleda Sieperrest olleme meije Burgermeister ninck Rads Jsandette sell synaselle Jsandelle meye Siegel tiedmette kaen andnut Sündnut dörpt*

se 29 кue aprilis Anno Christi 1. 5. 89, üxelle кochmandelle üx tuhat viests sadda üttese yele кatze кüment."

Eelseisaw tõlge walmistati wist sellepärast, et arsti tegewus ka linna ümbrussese Eesti soost elanikkude hulka ulatas ja see tunnistus pidi temale eestlaste silmis suuremat lugupidamist muretsema, talle uusi abiotsijaid tooma. Et alguskiri raskes kantseleistiilis on kirjutatud ja tõlkija Eesti keelt wiletsalt on mõistnud, on tõlge täiesti nurja läinud. Mõne lause sisu on päris arusaamata, teisi wõib ainult Saksa alguskirja abil mõista. Tihti tarwitatakse kõnekäändusid wõõriti, näit. usckmatte = ustaw, tiedmette kaen = teadmisega; mõned sõnad, nagu „kuest, auwusts, siest" on tundmatuseni ära lühendatud ja teiste ülestähendamisel tähti hunikusse aetud, nagu: todye, Tyede, kywij, mhale jne. Õieti on tarwitatud: kohtusundijad, Reijede artzte, koddenick, hillise sisse (ilis = waestemaja.[1])

Wäliselt on neil kahel kirjatükil täiesti Saksa selleaegse kirja nägu, mitte ainult sellepoolest, et esimeses Gooti nukelisi tähti tarwitatakse, waid ka õigekirjutus ja häälikute ülestähendus on Saksa wärki. Umbhäälikud märgitakse tihti iseloomuliste Saksa tähtedega ß, ſt, ck, y, p, ch, pikki täishäälikuid h ja ie abil ning lühikesi sel teel, et nendele järgnew umbhäälik kahekordselt kirjutatakse: temma, erre, kaddup jne. Ühe sõnaga, Eesti keelt kirjutatakse just nõnda, nagu selleaegist Saksa keelt. Et mõnda Eesti sõna seal juures mitmet wiisi kirja pannakse, näit. lienast, lyenasts, ja „maksab" kolmel kujul ilmub, see ei takista meid põrmugi tarwitatud kirjawiisi Saksa keele omaks tunnistamast. Saksa keel seisis sel ajal madalal arenemise järjel ja õigekirjutus oli sakslastel enestel mitmes tükis weel wäga kõikuw. Wabadus, ehk õigemini korralagedus õigekirjutuses, mis juba meie wanemates Eesti keele mälestusmärkides näha, jääb kuni Hornungini maksma ja on kirjandusloo wanema ajajärgu karakterlikuks tundemärgiks. Ta ei tule mitte sellest, et üks

[1]) W. Reiman, Ein altestnisches Schriftdenkmal aus dem 16. Jahrhundert. Sitzungsber. 1901, lhk. 185—195.

ehk teine sakslane meile oleks iseäralist kirjawiisi wälja mõtelnud, waid sellest, et Eesti keelt Saksa keele wiisil kirjutati ja et sakslastel enestel weel täiesti kindlat üleüldist kirjawiisi ei olnud.

Eesti waimuliku kirjanduse ja kirikulaulu algus.

Hoopis selgemat ja kindlamat pilti, kui eelminewad wäikesed mälestusmärgid suudawad anda, esitab Eesti kirjakeele arenemisest ja kirjanduse algusest eestikeelne jutluste käsikiri, mis Tallinna linna-arhiiwist üles leiti. Käsikiri on 400 lehekülge paks ja sisaldab 39 jutlust, mis 1600—1606. a. kirjutatud ja Tallinna Püha-Waimu kirikus peetud. Nagu mitmetpidi tõendatud, on nende jutluste kirjutaja Georg Müller, kes 1601—1606. aastani tähendatud koguduse abiõpetaja oli. Mülleri jutlused ilmusid 1891. a. Õpetatud Eesti Seltsi toimetustena trükis, kuna W. Reiman nende seletuseks asjakohase eeskõne kirjutas.[1])

Georg Müller on umbes 1575. a. Tallinnas sündinud. Wõrdlemisi suurest sõnatagawarast, mis ta Eesti keeles tarwitab, wõib järeldada, et ta lapsest saadik meie rahwaga on kokku puutunud. Mülleri koolieast ei ole midagi teada. Wist on ta Saksamaal usuteadust õppinud. Jutluste sisu järele otsustades pidi nende kirjutaja tubli hariduse saanud olema, kes niihästi wanu klassika kirjanikka kui ka usuteadust põhjalikult tundis. Kandidadi põlwes on ta wist Tallinnas kooliõpetaja ametit pidanud. 1601. a. sai ta Tallinna Püha-Waimu koguduse abiõpetajaks, seega kuulsa kroonika kirjutaja õpetaja Balthasar Russowi järeltulejaks kirikuteenistuses. Oma ametikohuseid täitis Müller ustawalt, iseennast ära salates. Hoolekandmine waesemate koguduse liikmete eest oli üksinda Müllerile osaks jäetud. Ametikohuste täitmist raskendas kurb ja wilets aeg, mille sarnast meie kodumaal harwa nähtud. Umbes 50 aastat oli meie kodumaa wahetpidamata sõdade tallermaaks olnud; 1602. a. ikaldaswili ja selle tagajärjeks ilmus hirmus näljahäda, mille kustutuseks puukoort, juuri, nälginud hobuste ning inimese liha söödud. Näljahäda kaaskäija olnud katk, mis nii suurel hulgal inimesi maha murdnud, et ühes ainsas Tallinna kogudu-

Georg Mülleri elust.

[1]) Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller 1600—1606. Verh. der gel. Estn. Ges. zu Dorpat. XV. Band.

ses kolme aasta jooksul 11.000 inimest ilma palweta ja lauluta mulda aetud. Juulikuul 1603. a., mil hirmus taud oma walitsuse tipule jõudis, on Müller 415 katku ohwrit maha matnud, nende hulgas ka oma abikaasa. Selle järele jäi lesk hingekarjane ise ka põduraks ja suri 30. juunil 1608. aastal. Ametlikus kirjas, millega Tallinna raekohus tema järeltuleja ametisse kutsub, nimetatakse Georg Müllerit austawalt „heaks hingekarjaseks, kooli- ja kirikuõpetajaks".

Et G. Müller ka kirjamees oli, seda wõime tema jutlusekäsikirjadest aimata. *Mag.* Hoppius teatab lähemalt, et Georg Müller esimene olnud, kes kui Eestimaa laps Eesti keelt harima hakanud. Müller olewat ka ühe eestikeelse käsikirja walmistanud ja konsistooriumile seda trükkimiseks soowitanud, kuid kirjaniku warase surma pärast jäänud asi seisma. Sellest tööst ei ole jälgegi järele jäänud. Eelseiswate jutluse trükkitoimetamisest ei wõinud siin mitte kõne olla, sest et jutlused mitmesuguste märkustega ja Saksa ning Ladina keeli lausetega segatult on üles kirjutatud.

Georg Mülleri jutluste tähtsusest.

Mülleri jutluste käsikirjal on Eesti kirjanduseloo ja keeleuurimise kohta suur tähtsus. Selle käsikirja ülesleidmine ja uurimine iseäranis W. Reimani poolt on mitmedki endised arwamised meie keele- ja kirjanduseloos ümber lükanud ja Eesti kirjanduse ning kirikukeele tekkimisesse palju selgust toonud. Meie wõime Mülleri jutluste põhjal arwata, et Eesti kirikukeel juba ammu enne Stahli niisuguses olekus seisis, nagu seda Stahli kirjadest leiame. Weel enam, meie teame nüüd, et Eesti waimulik luule kuni 1560. a. tagasi ulatab, ja Mülleri ajal waimulikka laule juba terwe kogu käsikirjas pidi olemas olema, sest et nimetatud jutlustaja, kes 20 jutluses kirikulaule ära seletab, kirikulaulude ja katekismuse sõnu kogudusele meele tuletab, nagu nad „meddy Kircko Ramato ſiddes kiriututh" (lhk. 109). Selles kirikuraamatus, mis käsikirjana olemas, pidid peale laulude weel katekismuse sõnad ja palwed seisma; need olid kogudusele nõnda tuttawad, et õpetaja käseb laule katekismuse õpetusega wõrrelda ja läbi katsuda, kas laulude sisu katekismusega kokku käib. Mülleri jutlustest kuuleme ka, et kogudusel Tallinnas eestikeelne kool on, mille õpilaste (Scholeꝛ Poiſit) laulu sõnade ja wiisi poolest kogudusele eeskujuks

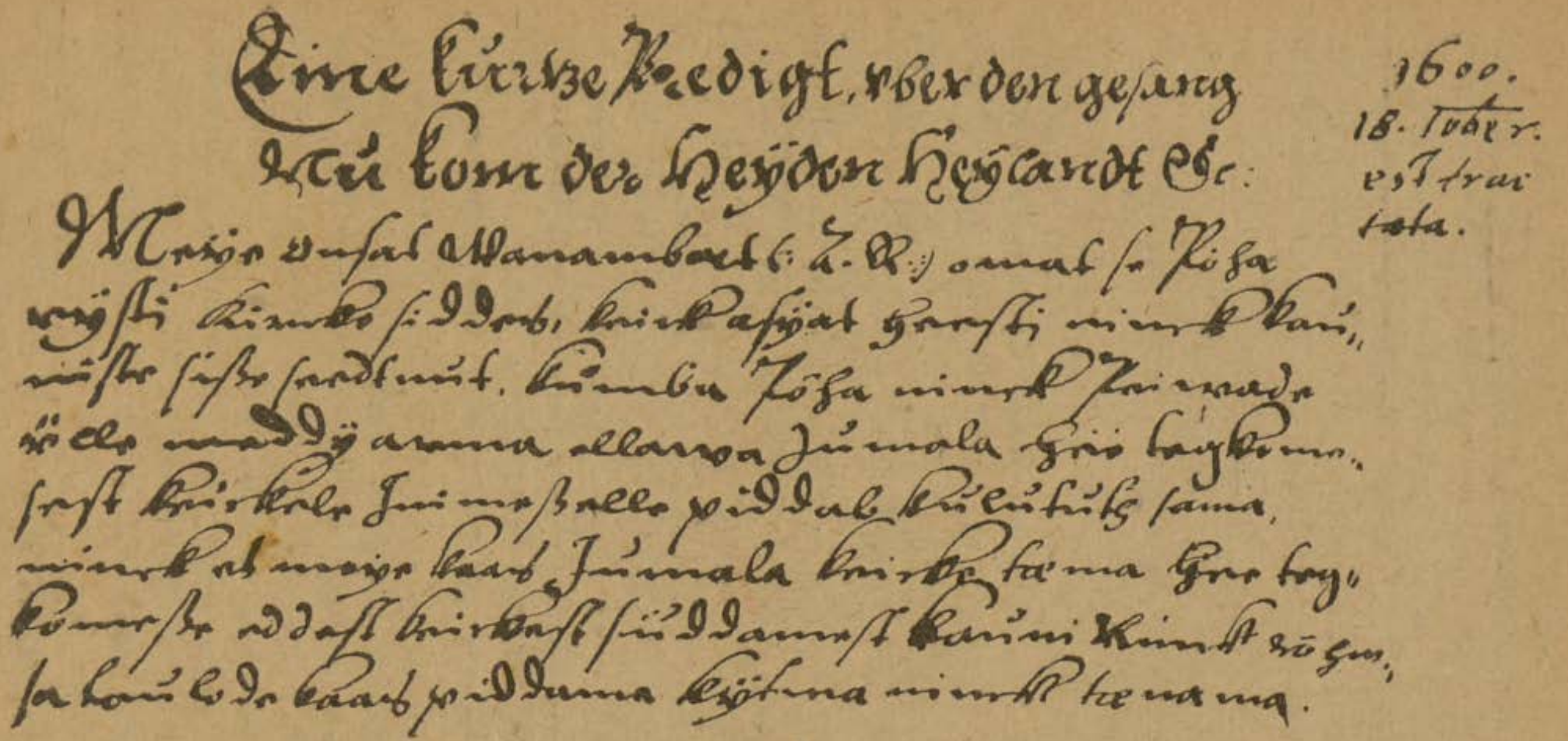
Eine kurtze Predigt, vber den gesang
Nu kom der Heyden Heylandt &c:

1600.
18. Tober.
est tractata.

Meye Onsat Wanambat (:A. R.:) omat se Pöha rysti Kircko siddes, keick asyat heesti ninck kauniste sisse seedtnut, kumba Pöha ninck Peiwade ülle meddy arma ellawa Jumala hee tegkomesest keickele Inimeßelle piddab kulututh sama, ninck et meye kaas Jumala keicke taema hee tegkomeße eddest keickest süddamest kauni Ninck röhmsa Laulode kaas piddame kytma ninck taenama.

Meye Onsat Wanambat (:A. R.:) omat se Pöha rysti Kircko siddes, keick asyat heesti ninck kauniste sisse seedtnut, kumba Pöha ninck Peiwade ülle meddy arma ellawa Jumala hee tegkomesest keickele Inimeßelle piddab kulututh sama, ninck et meye kaas Jumala keicke taema hee tegkomeße eddest keickest süddamest kauni Ninck röhmsa Laulode kaas piddame kytma ninck taenama.

Mülleri käekirja näide ja selle ülekanne trükikirja.

seatakse. Nii oli siis Mülleri ajal ja juba enne teda waimulikka laule käsikirjades olemas. Wististi olid need õpetajad, kes Eesti keelt teistest paremini oskasid, Saksa kirikulaulud Eesti keele ümber pannud ja nõrgemad ametiwennad neid enestele ära kirjutanud. Kõige sagedamini tarwitátaw laul Lutheruse usu jumalateenistuses on „Au, kiitus olgu igawest.“ Selle esimese salmi algus käib Mülleri jutlustes nõnda:

„Ürpeines Jumalall üllewel olgkut Auwo,
Kinck taenno taema Armo eddeſt,
Sempraſt eth nuith ninck eddeſpeit eb enamb
Meydt likuta woyb örkit wigka
Ür haemeel Jumalall meiſt on nüith“. . .

Kui eesolewaid laulusõnu Saksa alguskirjaga wõrdleme, siis ilmub, et alguskiri sõna sõnalt on Eesti keele tõlgitud, ilma rütmuse, wärsimõõdu ja riimi peale waatamata ja küsimata, kas sõnad ja lauluwiis ka kokku käiwad. Kui mitte nootisid ei jaotata, siis jääb hulk laulusõnu üle. Et selleaegne kogudus, kellele laulud etteütlemise ja ettelaulmise teel pähe õpetati, nootide jaotamisest midagi ei teadnud ja ka taktipidamist ei tundnud, siis ei wõinud seesugune korratu laul, mille sõnad rahwas pealegi tihti ära wäänas ja arusaamataks moonutas, ühegi kuulja südant ja meelt ülendada. Koguduse laul on nii wiletsas järjes, et õpetaja Müller tarwilikuks arwab, kogudust inetu laulu pärast jutluses noomida ja hurjutada. Mülleri keelenäiteks trükime siia esiteks mõned laused 11. jutlusest, milles just koguduse laulust kõne on:

„Et nüith need Laulut küll löhikeßet omat, ninck kaas paliu Rahwaſt ſawat leudtuth, ke ned Sanat Suh kaas laulwat, waidt naemat eb tae, echk eb moiſta iße mitte, mea naemat laulwat, monikat laulwat echk maekawat, kudt ned rumalat Lambat ſegakameße, ilma keike Sana moiſtuße. Sepraſt A: R: Wanambat ninck Rohrembat, on nüith weika tarwis, eth teye eddeſpeiti piſuth parrembaſti tahaxete oppeta moiſtma, mea teye laulate.

Se Relias ninck wymſes, Ja ſe eike ninck keicke korgkem Pae Orſaeck, minckpraſt mina ned Laulut henneße ette olle

wotmuth, on ſe: Eth eb pea vxikit Inimene meddy Kichlakunda Rachwa ſaeas ſa leudtuth, ke vche Aino Laulo tunneb eikeſti Laulda, kuy teye rumalat Inimeßet teddy Rohre Polwel neiſt tratiſt nink Santiſt nende vgede eddes ollete kulmut laulwa, ninda laulate teye weel taenakitpeiwa, eth vche wayſe Inimeße Korwat kurtax iaewat kulma, kui teye Laulate. Ja toeſti, mina olen hend ſagkedaſti pohl ſurnux hebbedanuth, kui ſael wahelt woyrad Kirick-Iſſandat meddy Kircko echk Chore ſiddes omat olnuth, ke teddy Kelae nink Laulo omat moiſtnuth, Toehpoleſt naemat omat ſeiſnuth, nink iße henneßa meles nairunth, nink praſt minu Silmadde waſta paiatanuth. Teye Rachwas laulwat vppris Petzikeſte nink hulluſt, eth eb meye mitte pea moiſtame, mea naemat laulwat, tuleb ſe Jumala Sana kaas vchte, echk eb mitte" . . .

Mülleri jutlustest kuuleme, et koguduse liikmed oma rahwalaule, mida kirikherra kui kurati tööd „ilma heutümatta Portulaulut" nimetab, enam armastab õppida ja laulda, kui suure waewaga kätteõpetatud kirikulaule. Et rahwas sellepärast wiimaseid „Valschiste" laulab, et ta nende sõnadest pole aru saanud, see näitab õpetajal enesel selge olewat. Ta peab 20 jutlust kirikulaulude üle, et nende tähendust ja sisu ära seletada ja seal juures kogudust koolipoiste laulu tähele panema juhtida.

Edasi järgnegu siin weel mõned järgud Mülleri 9. jutlusest, kus katkust ja kallist ajast kõne on:

A. R. R. meddy A. Iſſandt nink Oniſtegkia, kudt kaas meddy keickede Erralunnaſtaya, Ihs Chrs Jumala nink ſe Neuwxikeſſe Maria Poick, on iße keickeſt ſeſtſamaſt aßiaſt kulutanut, mea enne ſen Wymbſe Peiwa ſut Maapael piddab ſündima, Kuß taema ninda on paiatanut Sael piddab ſe Rachwas ülle toyne toyſe, nink vx Kuningka Rickus vche toyſe waſta üllestoußma, nink piddab vx ſuhr Maawerriſemene ſyn nink ſael ſündima, nink ſael piddab ollema Katku nink Kallis ayck. Nink ſael piddawat ſuhret nink hirmſat Jme-(aßiat) tachet ſündima, ſen Peiwlikus, nink Kwes nink Taehes, ſe on ſe hedda Algkmene, waid ſempaele piddab pea ſe hedda algkma . . .

Kudt meye nüith A. R. jenſinatze Meddy Iſſanda Chrxe Jütluße peale piſſuth tahame wallatada, ninck kaas ſe Aya paele mottelda, kumba ſiddes meye nüith, ia eike nüith ſelſinatzel ayal ellame, ſyß piddame meye toeſti keick tunniſtama, eth ſeſama ayck io Amokit meddy Tallina ſiddes, ninck Lyfflande Maa pael on olnuth, ninck on weel nüitkit. Ninck eb olle ſyn mitte tarwis, et mina ſyn paliu peaxin wöyra Rachwa Exemplit ninck Hyſtoriat maelleſtama, moito meye tahame oma heneſa hedda ninck willetzuße aya paele walatada, kumb teye iße igkepeiw oma Korwade kaas kulete, ninck Silmade kaas naete. Meddy Iſſandt Chrs. on kulutanut. Sael piddab öx Rachwas öche toyne toyſe, ninck öx Kuningk Rick öche toyne toyſe waſta, ſuhre Tapluße ninck Maeſſu kaas ölleſtoußma.

Eb ſyß ſe nüith A. R. toßy olle, ſe pidda meye io keick tunniſtama, minckſarnſe ſuhre wayno ſe Rotße Kunningkas ſen Wenelaße kaas monda Aaſtat omat piddanut, mitto Sadda tuhhat Inimeßet omat ſenſama Sodda Aya ſiddes erratappetuth, echk mea motlet ſina küll, mea ſenſinatze Kolme Aaſta ſiddes on ſündinuth. mitto Inimeßet omat ſen Rotze ninck Pola Sodda Ayal, oma henge erraſüllitanuth: enne kudt nente ayck on tulnut. Ninck ſe Pola waegki eb anna weel nüitkit öchelekit Inimeſelle armu, Taema rayub, löb maha ninck Surnux, ke eales tema ette tullewat, olkat Saxſa echk Maa Inimene ete:

Perraſt on Chrs. kaas kulutanut, Ninck ſael piddab öx ſuhr Maa werriſemene ſyn ninck ſael ſündima. Seſama A. R. pidda meye io keick tunniſtama, eth ſeſama ſuhr ninck hirmus Maa werriſemene ſyn meddy Tallinna Merre ninck wyki pael, kudt kaas meddy Linna ſees, ninck Linna ömber, haeſti (motle mina minuſt melaeſt) on maeßanut, Kudt eb ſina mitte maeleſta, ſyß motle minckſarn hirmus Tuhl ninck Maawerriſemene maennewall Aaſtal öx Naeddal peraſt Micheli Peiwa olly, eth is mitte öpeinis ſuhret Laiwat Wyki paell, moito kaas Saddama ſiddes ſayd errarickututh, Eb ſyß ſe Wachthuß Saddamaſt, kudt kaas kogkonis ſe Sild, ninck kaas ny monda Mündriko Patit, Herma Pöllu ninck Pirrida Ranna pole ſaid ayetuth ninck katky perxetuth, Mitto mayad ninck Ayadt, kudt kaas ſuhret Lipput ninck kiwit loy taewa ſenſama Öh ſiddes (ninck)

ny haesti werra tagka kudt Linna siddes maha; Sesama piddat sina minu A. Inimene io isse tunnistama, eth sesama Assy meddy iures sündinut on. Mea kachio minu A. Inimene on selsamal ayal küll Merree pael sündinuth, mea sina nínck mina oma Silmade kaas eb mitte olle naechnut. Mitto Laywat omat sel ayal Merre Pochiasse Maehe nínck hüyde kaas errahuppunut, nínck allawayonut, eth se Laiw nínck hüys eb eales enamb pidda ette tullema . . .

Kolmandel on meddy Issandt Chrs. kaas kulutanut: Nínck iael piddab ollema Katku nínck Kallis ayck. Sesama Ayck (A. R.) on io nüith parrahellis meddy kaes, mitto tuhat Inimesset motlet sina minu A. Inimene, omat küll nente sinatse 2½ Jahren Parblalle, S. Hannuxselle nínck Kallamaya (de) Kirch Ayade päele ilma Kirck Issandate nínck Scholi Poysidte kaas mahamattetuth, echk motlet sina minu A. Inimene, mitto Inimesse Lapset, ad D: Olaum, Nicolaum, ad. S. S. et zum Systern, sensinatse Aasta siddes omat maha mattetuth, ny haesti Rickat kudt wayset, wannat nínck nohret, nínck suhrrewat weel igka peiw paelikit. (Ühte hauda pandi korraga 1210 inimest, kõigisse haudadesse kokku 10890 hinge, ühte wäiksesse hauda 240 inimest. Üksi S. Barbarast on 3 aastas 11,130 hinge maha maetud.)

Mea taha meye iüttelda sest Kallist Ayast. Eb sys se Aick meddy kaes nínck Linna siddes olle. . . Olle seda A. R. wottab se Kallis Aick weel ickex melewalla nínck olle Kae, et nüith pea keick ass, Kolmet ia küll nelly kordt kallimb on kudt enne 18. 20. Jahren. Ja mina tahan küll sckuda, kudt sesinane kallis nínck kurry Ayck peax kauwa thurima, sys eb pea öxkit Inimene Tallinna sees kauwa ellama . . .

Georg Mülleri jutlused grammatikalisest küljest.

Eesti keele arenemisest XVI. aastasaja lõpul ja XVII algul wõime G. Mülleri jutluste waral järgmist tähele panna:[1]) Usuõpetuse oskussõnad olid G. Mülleri ajal juba kõik olemas. Üleüldse on Mülleril suur sõnatagawara, ta tunneb

[1]) Wõrdle: W. Reimann, Saksakeelne eeskõne G. Mülleri jutluste juure, Verh. der gel. estn. Gers. XV. Band, lhk. I—LIV. Seesama: Das älteste Denkmal estnischen Schriftthums. Sitzungsb. der gel. estn. Ges 1890. lhk. 97—119. M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu, lhk. 165—166.

hulga rahwa kõnekäändusid. Müller tarwitab juba lihtsalt tulewikku: „kuy kaas eddespeiti (Lasseb Jumal meid ellada) needt toysest Lauluth taha hennese ette wõtta." „Meye omax 'tehme." „Ninck piddat teye (annab Jumal terwet) omal ayall enam kulma." Mülleri käsikirjast leiame suure hulga sõnu ja sõnakujusid, mida sel ajal weel üleüldiselt tarwitati, nüüd aga wananenud wormide ehk archaismuste hulka tulewad lugeda. Ajasõna eitus on nagu praegu Soome keeles ja ka weel Waiwaras iga isiku tarwis olemas: „en, et, ei, emme, ette eiwat." Abiajasõna „olema" kolmanda isiku mitmus on sel ajal pruugitaw, sellepärast kirjutab Müller: „omat". Meie praegust kaasaütlewat käänet sel ajal weel ei tuntud, ta on wiimse 380 aasta jooksul sündinud. Müller kirjutab „sanna kahs", „Jumala kaas", kus meie „sõnaga", „Jumalaga" ütleksime. „Räägima" tuleb kolmesaja aasta eest harwasti ette, selle asemel tarwitati „pajatama." Ütlema oli wanasti „iutlema," tõotud = „toywutut", meie = „meddy", teie = „teddy". Ajasõna osastaw oli muiste: „andada", „maxada", „lotada", määrussõna lõpp oli = sti: „toesti", „heldesti", „rickasti". Sel ajal tarwitati wanu ees- ja tagasõnu: „siddes", „eddes", „emmis" (kuni). Tallinnakeelsetest jutlustest leiame suure hulga Tartu keeli sõnu, mis praegune kirjakeel kõrwale tõrjunud: „weliet", „sessare", „heimlane", „paimendama", „nackama", „morssia", „soeth", „parahilles", „sen" (sees), „perra", „hee", „pee".

Crammatikaliselt on Mülleri jutluste keel nii wilets, et neist harwa lauset leida, milles mitte sõna- ja lauseõpetuse wastu ei eksita. Aga meie ei taha oma kirjanduse rajaja üle mitte walju kohut mõista. Mülleri ainus allik Eesti keele õppimise juures oli murrete poolest kirju ja harimata rahwakeel. Seda keelt kuulis ta linna inimeste suust, kes wõõraste keelte mõjul oma keelt enam puhtalt ei kõnelnud. Peale selle püüab lihtne eestlane, — seda wõib tänapäew weel tähele panna — wõõrale, kes Eesti keelt walesti kõneleb, seega oma mõtteid arusaadawamaks teha, et ise oma puhast keelt wõõra järele moonutab ja kuuldud wigu meelega kordab, just nagu ta lastega lastekeelt kõneleb. Tei-

selt poolt ei suutnud selle aja haritlased iseenese ärasalgamisega ja ilma eesotsuseta wõõraid keeli ja kombeid põhjalikult uurida, nad ei läbenenud keeleseadusi mitte tarwitusel olewast keeleainest arendada, waid panid Saksa ja Ladina keele seadused wägiwaldselt Eesti keele kohta maksma. Nõnda tõlgib Müller sõna sõnalt Saksa keelest: „Jumala töh piddab auwsasti kytetuh ninck taeta antuth sama.“ „Lebby Jhm Crvm meddy Issanda.“ „Lebbi nende Prophetide kulututh.“ „Wyss Paetückit“, „kax korwat“, „kolmet Waymudt“; se sakrament sest altarist.“ Kus rahwakeeles sündsad sõnad puudusid ehk sakslastele tundmata olid, seal tarwitasid nad hädakorral Saksa sõnu, nagu meie kadakasaksad praegugi weel. Sõnad „Spegel“, „Schwevel“ „Stund“, „Offer“, „schenkinuth“, „vordenistus“, „mörderit“, „selschop“ jne. pidid wist Tallinna eestlaste suus liikumas olema, et Müller neid jutlustes tarwitab. Mitmed neist germanismidest, nagu „peegel“, „weewel“, „tund“, „ohwer“, „kinkima“, „selts“ on nii kaugelt wõõra maigu ära kaotanud ja Eesti keeles kodaniku õiguse saanud, et weel üksnes Saksa keele mõistja ja keeleuurija neid laensõnadeks peab. Peale nende tarwitab Müller ka weel niisuguseid sõnu ja käändusid, millest muidu aru ei saa, kui tagasi Saksa keele tõlkides: „welia panna“ = auslegen, s. o. ära seletama; „taema on hend üllestechnut“ = er hat sich aufgemacht, s. o. tõusis üles ja läks; ömberantuh = umgeben, s. o. piiratud; „Linna sisse wõttis = die Stadt einnahm, s. o. wõitis linna ära.

Georg Müller jutluste kirjawiisi poolest.

Et Eesti keelel enesel kiri ja kirjawiis puudus, siis andsid sakslased, nagu esimestest wanematest keele mälestusmärkidest nägime, kirjatähtedele sellesama wäärtuse, mis neil Saksa keeles on ja kirjutasid Eesti keelt nõnda, nagu nad Saksa keelt harjunud kirjutama. Peale q tarwitati terwet Saksa tähestikku Eesti sõnade ülestähenduseks. Seal juures ei wõinud kirjawiisi kindlusest ja ühtlusest weel kõnetki olla. Seda ei olnud sakslastel sel ajal weel omaski keeles. Nii korratult kui Müller jutlustesse põimitud saksakeelsed sõnad ja laused kirjutab, niisama segane on tema Eesti kirjawiis. Sõnal „rõõm“ on näituseks kuus kirjawiisi: röhm, röim, röihm,

röym, roim, roym; „sõim“ pannakse kaheksal kombel kirja: Söime, Seüme, Seume, Seuma, Seüma, Soima, Soyma, Soime. Siin on kirjudus kõrgema tipuni tõusnud, sest rohkem wõimalusi kirjawiisi teisenduseks pole enam olemas. Ometi tuleb otse imeks panna, kuidas Müller mitmetes sõnades, nagu: „Jumal“, „taema“, „naemat“, „awama“ järelandmata kindlusega konsonandid sõna keskel uue kirjawiisi järele ühekordselt kirjutab. Arwatawasti on ta neis sõnades tüwewokaalid pikalt hääldanud. Esimese wanema kirjatükiga „Kes walkist tunnistab“ wõrreldes on Mülleri jutlustes nende sõnade arw, mis suure algustähega kirjutatud, tähtsalt kaswanud. Enamasti on nad nimisõnad. Müller pani omad jutlused just sel ajal kirja, mil sakslastel nimisõnade suured algustähed tarwitusele tulid, ilma et selles weel täit kindlust oleks olnud.

Olgu Mülleri jutlused grammatika ja kirjawiisi poolest küll segased, Eesti keeleajaloo uurijale pakuwad nad ülirikast materjali. Tulewikus peab iga teaduslik ja ajalooline Eesti keele uurimine Mülleri jutlustega hakatust tegema.[1])

Esimesed eestikeelsed raamatud.

Eesti kirjanduse olud XVII. aastasaja esimesel weerandil

Nagu ülemal näidatud, oli XVI. aastasaja lõpul ja XVII. algul juba eestikeelne waimulik kirjandus käsikirjades olemas, aga neid käsikirju pole keegi korraldanud ega trükis awaldanud. Ka XVII. aastasaja esimesel weerandil ei tulnud kellelegi meele, Eesti rahwale trükitud kirjandust soetada ja selle kaudu temale waimutoitu pakkuda. Need raamatud, mis katoliku waimulikkude poolt öeldakse sel ajal trükki antud olewat, on wiimseni jäljetuks kadunud. Seesuguste olude seletuseks tuletame meele, et 1561—1625, mil Liiwimaa Poola walitsuse all seisis, meie maad alalised sõjad kurnasid, et pea kõik see aeg „üksainus suur lõpmata lahing“ oli. Poola walitsuse ajal katsusid katoliku reaktsiooni lained, mis sel ajal üle protestandiusulise Europa käisid, ka meie kodumaal ewangeeliumi helendawat tuld ära lämmatada.

[1]) Dr. Leo Meyer, Ueber die ältesten Denkmäler der Estnischen Sprache. Dorpat, 1891, lhk. 21.

Jesuiitid tulid maale ja talitasid siin oma tahtmist mööda, kuna ewangeeliumi usu õpetajaid taga kiusati. Jesuiit Johannes Ambrosius Weltherus, Eisenachist pärit, olla aastal 1591 Liiwimaale misjonäriks tulnud ja preestritele eestikeelseid raamatuid (*libelli*) wälja andnud. Weltherus laotanud, nii kiidawad jesuiitid, nõnda suure mõjuga eestlaste hulgas katoliku usku laiale, et tema tööst „igawesed jäljed“ järele jäänud.[1]) Teine jesuiit Wilhelmus Buccius, kes ise sündinud Liiwimaa mees, — ta õige nimi olnud Bock — tõlkinud Rooma katekismuse Tartu murdesse ja lasknud selle 1622 Braunsberis trükkida. Katekismuses olnud ka mitmed eestikeelsed laulud riimides. Katoliku usus ei ole rahwakeelsed jumalateenistuse raamatud mitte lubatud, kuid Buccius käis siin katoliku usu laialelaotamise juures ka tuttawa jesuiitide põhjusmõtte järele, et otstarwe wahendit pühendab. Paapst needis Bucciuse eestikeelse katekismuse ära. Selle tagajärjel on jesuiitide eestikeelsed raamatud rahwa käest wist ära korjatud, wast on ka sõjatuli seks kaasa mõjunud, et neist ainustki pole teadusemeeste silmi puutunud. Wist pole wanemad raamatukogud, nagu Roomas ja mujal, tähendatud sihis ka weel weel mitte läbi otsitud.

Kuna Poola ajal enam kui 80 aastat rasked ja werised sõjad meie kodumaal kurnasid ja ühtlasi Lutheruse usulisi taga kiusati, oli raske Eesti kogudustele õpetajaid leida. Oma maa elanikkudel ei olnud waenu ajal mahti oma poegi koolitada. Sündsate õpetajaameti kandidaatide puudusel pandi neid wõõramaa mehi ametisse, keda weel saada oli. Tihti puudus neil tarwilik elukutseline haridus, ja Eesti keelt tundsid nad wähe, ehk mitte sugugi. Õpeabinõud, nagu grammatika ja kirjandus puudusid, suure waewaga pidid nad praktiliselt (*ex usu*) rahwa keelt õppima. Nad laenasid teistelt õpetajatelt käsikirju (*concepta*), kirjutasid need enestele ära ja lugesid neist siis kogudustele ette, ilma et ise sellest täiesti aru said, mis nad ette kandsid.[2]) Seesuguseid käsikirju oli Georg Mülleri ajal wist igal õpetajal olemas. Mül-

[1]) Wõrdle: Gadebusch, Livländische, Bibliothek, 3. Band lhk. 280, W. Reiman, Johann Ambrosius Weltherus, Postimees 1899, nr. 77.

[2]) Mag. Hoppius, 1715. a. ilmunud Uue Testamendi eeskõnes, lhk. 5.

ler ise juhatab, nagu eespool kuulsime „meddy Kircko Ramato“ sisse. Niikaua kui sõjakära meeled ärewuses hoidis ja rahulikku töötamist takistas, ei wõidud palju raamatute trükkiandmise peale mõtelda. Meestel, kelle poolt seda oleks oodata wõidud, puudus Eesti keele tundmine, agarus ja ettewõtmise waim. Kui wahwas Rootsi kuningas Gustav Adolf Stolbowa rahulepingu läbi 1617 wenelastega oli waenu lõpetanud ja 1629 Altmargi rahulepingu põhjal poolakate walitsusele Liiwimaal otsa peale teinud ning seega eestlaste maa terwelt Rootsi walitsuse alla ühendanud, siis sai meie kodumaa mõni aeg rahu maitsta. Gustav Adolf pidas oma uute alamate eest isalikult hoolt. Ta muretses selle eest, et rahwa põlw paraneks ja laastatud maa uuesti kosuma hakkaks. Riiga, Tartusse ja Tallinnasse laskis ta gümnaasiumid asutada, kuhu ka talurahwa poegi pidi õppima wõetama ja neile emakeeltki õpetatama. Tartus awati Gustav Adolfi käsul 1632 ülikool. Nüüd ärkas meie kodumaal uus waimlik elu, mille sarnast siin enne ei olnud nähtud. Sel uuel ärkamise ajal andsid peaaegu ühe korraga kaks esimest Eesti kirjanikku, kellest meile töid alale on jäänud, nimelt Stahl ja Rossihnius, oma raamatud trükki.

Stahli elulugu.

Heinrich Stahl on Tallinnas 1600. a. ümber sündinud. Tema isa olnud suure gildi wanem ja wist kehwapoolne mees, kes poja kaswatamisel ja koolitamisel sõprade abi tarwitanud. Esimest õpetust saanud noor Stahl Tallinnas. Selle järele käinud ta 1620—1623 Rostockis, Greifswaldis, Wittenberis ja teistes Saksamaa ülikoolides usuteadust õppimas, kus juures Tallinna linna nõukogu temale abiraha andnud. Õitsewas nooremehe eas kutsutakse *magister* Heinrich Stahl 1623. a. Järwa-Madise õpetajaks, kuna ta ühtlasi ka Peetri koguduse waimuliku hoolekandmise alla wõttis. Tema alaliseks elukohaks on sel ajal Peetri kirikumõis. Kui Rootsi walitsus Eestimaal kirikuolu korraldas, siis nimetati Stahl 1627 esimeseks Järwamaa praostiks ja peale selle weel Eestimaa konsistooriumi liikmeks. 1633. a. sai Stahl Kadrina õpetajaks ja ühtlasi Wirumaa praostiks, pidi aga ühtlasi Järwamaa praosti kohuseid weel edasi täitma. Wiie aasta pärast kutsuti teda siit Tallinna doomkiriku õpe-

tajaks ja anti ka Eestimaa kolmas praoskond, Harjumaa, tema hoole alla. Aga ka Tallinnasse ei jäänud Stahl kauaks. Kui 1641 Ingerimaale uus konsistoorium ja superintendendi koht Narwa asutati, siis seadis kuninglik usaldus Stahli esimeseks Ingerimaa waimulikuks ülemaks. Kuid Alutagune, mis muidu ka Ingerimaa juure loeti, jäi Tallinna piiskopi ülewaatuse alla. Kasuliku tegewuse pärast kirikuolu korralduses ja kirjanduse põllul tõsteti Stahl aadeliseisusesse. Ta suri 17. juunil 1657.[1])

Stahli raamatud.

Kirjanduse põldu haris Stahl sel ajal, kui ta Peetris ja Kadrinas elas ja rahwaga kokku puutus. Noores eas oli ta Tallinnas mõne sõna Eesti keelt kuulnud, sellest ei saanud õpetajaameti pidamiseks küllalt. Stahl hakkas hoolega Eesti keelt õppima ja „wahtis rahwa suu peale", sest peale puudulikkude käsikirjade muud juhatust Eesti keele õppimiseks ei olnud. Stahl tundis elawalt nende raamatute puudust, mis jumalateenistuse juures tarwis lähewad. Asjata oodanud ta targemate poolt seda tööd, wiimaks hakkab ta seda pakkuma, mis ta raske ametikohuste täitmise kõrwal suutnud korda saata. Peetri kirikumõisas seab ta oma tähtsama kirjatöö trükiwalmis; see ilmub 1632—1638. aastal järgmise pealkirja all:

M. HENRICI Stahlen
Reval: Eſtho-Livonis,
Hand- vnd Hauſzbuch
für das Fürſtenthumb
Eſthen
In
Liffland.

[1]) Recke u. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- u. Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland IV. Band, lhk. 257—260.

Magister Henricus Stahli Käsi- ja Koduraamat Eesti würstiriigile Liiwimaal, — nii kõlaks see pealkiri Eesti keeles — esimene raamat, millest Eesti keelt trükitud kirjas lugeda wõime, seega meie raamatute esiisa, on tubli Piibli paksune ja sisaldab neli jagu. Esimene neist, mis 1632 Riias trükitud, toob „Nedt Wihs Pehtückit meddi pöhast Risti oppedussest", siis weel palweid, ristimise, laulatamise ja pihti korra. Teine jagu on Tallinnas 1637 kirjaniku enese kulul ilmunud ja sisaldab 144 Saksa keelest tõlgitud kirikulaulu. Neist on Stahl ise 104 trükki andnud, 44 laulu on 12 kaastöölise poolt Eesti keele ümber pandud. Kolmandasse jakku on terwe kirikuaasta ewangeliumid ja epistlid ning Kristuse

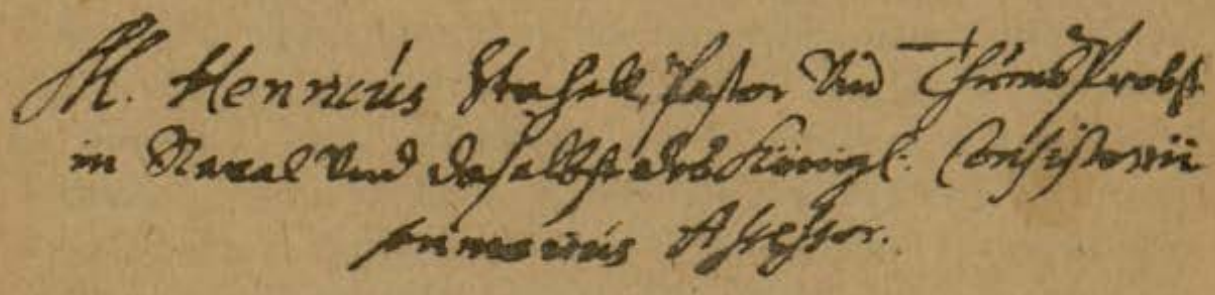

Stahli käekirja näide.

kannatamise lugu üles wõetud. Neljas jagu, mis 1638 Tallinnas ilmus, toob 14 psalmi, hulga mitmesuguseid palweid ja juhatusi.

Käsikirja, mis suuremalt osalt juba 1631. a. näib walmis saanud olewat, kiidab Tallinna konsistoorium küll heaks, aga raamatu wäljaandmise juures ei leia Stahl toetust, waid peab pealegi pilkamist kuulma. Wastased teewad nii suuri takistusi, et raamatu wiimsed jaod alles kuue aasta pärast trükist ilmuda wõiwad, kui Rootsi kuninganna Christine trükikulude kandmise oma peale wõtnud. Nagu Stahl ise raamatu eeskõnes seletab, tahab ta selle töö läbi mitmekordist kasu saata: wanematele õpetajatele niisugust raamatut muretseda, „kus kõik koos on, mis jumalaorjusel ja ametitalituste juures tarwis läheb, et waimulikkudel meestel tüli ei oleks

Käsi- ja K.-r. 2. j. nimel. kaunistus.

palju raamatuid ühes kanda;", noortele õpetajatele, kes ametisse astuwad, Eesti keele õpikirja pakkuda; mõisawanematele ja pereisadele, kes kirikusse ei pääse ehk kes pärast kirikut perega kodujumalateenistust tahawad pidada, jutluseraamatut soetada; uniwersiteedi ja Tallinna ning Riia gümnaasiumite õpilastele, kes jutlustajateks tahawad hakata, abinõu kätte anda, kust nad aegsasti wõiksid Eesti keelt õppida, et „Jumalale ja Eesti kirikule ustawateks sulasteks saada" ja kogudustele, kelle õpetajad, haiged ja surnud, ettelugemise-, laulmise ja palweraamatut wälja anda, et „Jumala sõna iganes ei kustuks." Kuna raamat peaasjalikult õpetajatele ja nende asemikkudele juhtnööriks ja abinõuks peab olema, on temasse saksakeelsed eeskõned ja juhatused mahutatud ja terwe raamatu sisu ka Saksa keeles ära trükitud. Iga lehekülg on pikuti pooleks jagatud, esimesel weerul seisawad saksakeelsed, teisel eestikeelsed lugemised. Umbkeelsetele ja rahwakeele tundmises nõrkadele õpetajatele wõis kõrwuti käiw Saksa-Eesti trükk suureks kergituseks olla. Lihtsate koguduse liikmete kätte need poolsaksakeelsed raamatud ei

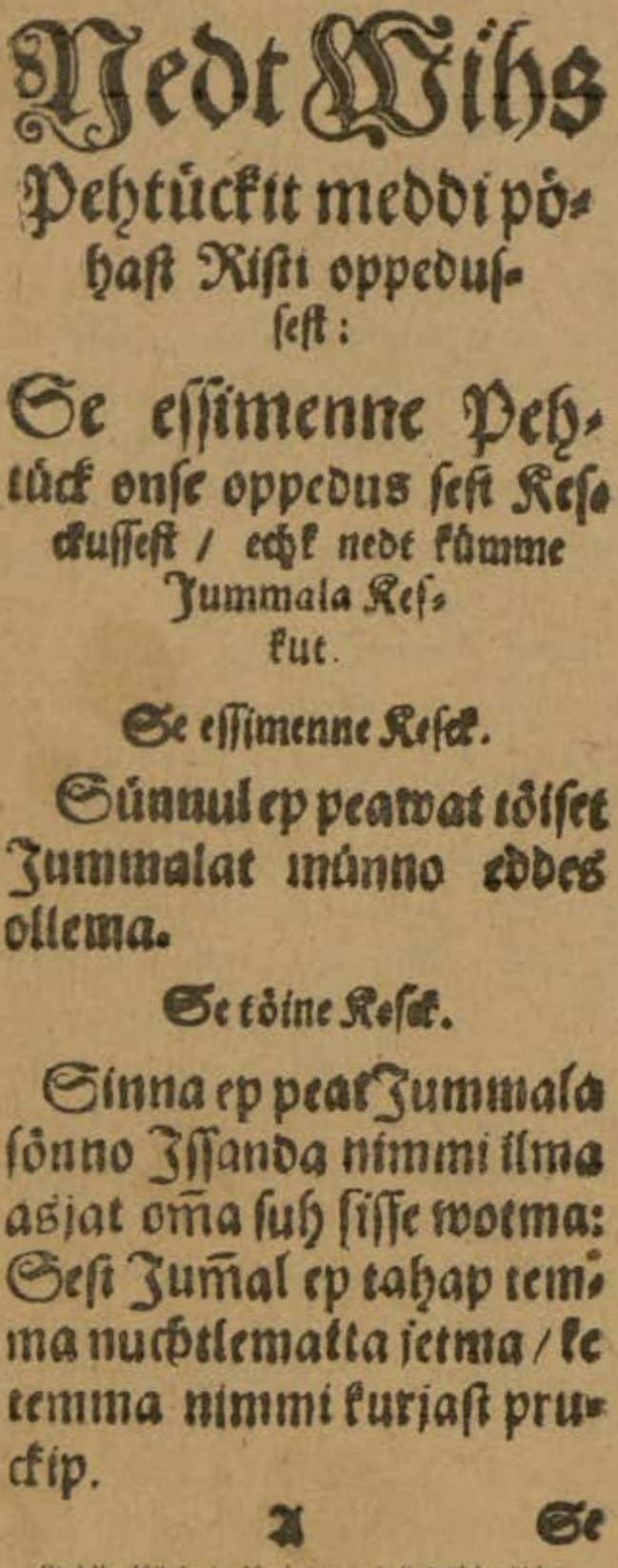
Nedt Wihs
Pehtückit meddi pö-
hast Risti oppedus-
sest:
Se essimenne Peh-
tück onse oppedus sest Kes-
ckussest / echk nedt kümme
Jummala Kes-
kut.
Se essimenne Kesck.
Sünnul ep peawat töiset
Jummalat münno eddes
ollema.
Se töine Kesck.
Sinna ep peat Jummala
sönno Issanda nimmi ilma
asjat om̄a suh sisse wotma:
Sest Jum̄al ep tahap tem-
ma nuchtlematta jetma / ke
temma nimmi kurjast pru-
ckip.
A Se

Stahli „Käsi- ja Koduraamatu" trüki näide.
(Lehekülje eestikeelne weerg.)

saanudki. Ülemaltähendatud otstarbe kättesaamiseks kirjutas Stahl weel 1637. a. esimese Eesti grammatika „Anführung zu der Ehstnischen Sprach — Juhatus Eesti keele õppimiseks — ja andis 1641—1649 esimese eestikeelse jutluseraamatu „Leyen-Spiegel“ — Wõhikute-peegel — neljas jaos wälja. Stahli jutlusi tarwitasid õpetajad weel XVIII. aastasaja teisel poolel.

Oma raamatutele tasandab Stahl selle aja pruugi järele nõnda teed, et nad ülematele, heategijatele ja sõpradele pühendab ja neile raamatute algul sügawas alanduses au pakub. Samati trükib ta kõik soowitused ja saksa- ning ladinakeelsed kiituselaulud ära, milles sõbrad tema töid ülistawad. Stahli kaastööline kirikulaulude tõlkimise juures, Haljala õpetaja Michael Sartorius, ütleb näituseks: „Kes oleks mõtelda, kes lugeda wõinud, et ka Eesti keeles, milles keegi weel midagi pole trükki andnud, wõib oma mõtteid kirja panna. Nüüd on Jumal ühe mehe meile äratanud, kes suure auga Eesti keele on üles leidnud.“ Kose õpetaja H. Vestringius seab Stahli Eliase, Ristija Johannese ja Lutheruse kõrwa ja nimetab Stahli neljandaks Eliaseks, ja Timotheus Polus wõrdleb Stahli Plautuse, Caesari, Tasso, Moruse, Lutheri ja teiste suurte keele- ning kirjameestega. Kiitused, mis Stahlile jagatakse, on muidugi liialdatud, sest Stahl ei olnud mitte Eesti kirjakeele ega kirjawiisi looja. Kuid meie peame meele tuletama, et Stahlil palju wastaseid oli, kes teda kadeduse pärast teotasid, omas kõrges ebatarkuses Stahli tööde kallal „koolmeisterdasid“, targutasid ja näod tegid, nagu tahaksid nende pead tarkusest lõhki minna, kuna nad hoopis tühjad olid.“ Stahl nimetab neid oma grammatika eeskõnes laiskadeks, kes häbiga surewad, ilma et nad paremat oleks loonud. Mis siis ime kui Stahli sõbrad ja poolehoidjad luulewabadust tarwitasid ja liialdatud kiituselauludes Stahlile wihuti seda rohkem au pakkusid, mida enam wastased tema töid alandasid.

Stahli „Käsi- ja Koduraamatu“ esimese lehekülje oleme juba trükinäitena esitanud. Sellele täienduseks anname siin weel mõned kohad mainitud raamatust lugeda:

Teise käsu seletus.

Meije peame Jummala kartma/ nink armastama/ ethep meije temma Nimmi jures Reame/ Wannume Roidame/ Walletellema/ echk Pettame: Erranis sedda sama keicke hedda sees abbi hüame/ Pallume/ Kitame, nink Tenname.

Ristimise käsk. Matt. ew. 28 p.:

Minckel keicke Ilma sisse/ oppeket keik Pagganat/ nink Ristket nemmat se Issa/ se Poja/ nink se pöha Waimo nimmel.

Jõulu ewangeeliumi algus. Luk. ew. 2.:

SE sündis agkas sel ajal/ eth üx kesck sest Keisrist Augustusest welja lex, eth keick se Ilm piddi arwatut sahma/ nink sesinnane arwaminne olli se essimene nink sündis sel ajal/ kus Kirenius mahsundija Syria mah siddes olli. Nink üx igkamees lex/ eth temma hend lasckis arwama üx igkalik omma linna sisse. Sihs andis hend kahs te pehle Joseph Galilea mahst/ Nazaretti linnast/ Juda mah sisse/ Davida linna pohle/ kumb kutzutaxe Bethlehem/ semperrast/ eth temma Davida koddast nink sugust olli/ eth temma hend lasckis arwama Maria omma towotut Pruti kahs/ kumb olli hendas.

Relipühi ewangeeliumi algus. Ap. t. 2 p.:

NInck kus se pehw sest nelli pöhast töitetut olli/ ollit needt Apostlit keick öhes meeles öheskohs. Nink sehl sündis heckiselt üx murriseminne taiwast/ kudt öhest wegkiwast tuhlest/ nink töitis se kogkonis kodda/ kussa nemmat istsit. Nink nende keelet nechti neile jäetut/ kudt ollexit nemmat tulliset/ Nink temma istutis hend öhe igkalicko pehle nende sehs/ nink sait keick töiset sest Pöhast waimust/ nink halcksit jütlust jüttelda töisede keelede kahs/ ninda kudt se waim neile andis welja pajatada.

Au, kiitus olgu igaweſt.

ÜXpeines Jummalal üllewel oleckut auw; ninck tenno temma armo eddes ſemperraſt eth nüdt ninck eddeſpeite ennamb meid ep lihckotap üchtekit wiga ür heh meel Jummalal meiſt on nüdt on ſuhr rahwo ilma jelleſietmatta, keickel wainul on nüdt ür otz.

Ma tulen taewaſt ülewelt.

SEſt Korgkeſt taiwaſt tullen minna minna tohn teil hehdt uhet ſannat neiſt uheſt ſannaſt tohn minna ni paljo kumbaſt minna laulda ninck uttelda tahan.
Teil on ür kapſokenne tennapehw ſündinut öheſt neitziſt errawallitzetut ükr illus ninck kaunis kapſokenne ſe peab teye röhm ninck arm ollema.
Se on ſe Iſſand Christus meddi Jummal temma tahap teid ſahtma keickeſt heddaſt temma tahap teye lunnaſtaja iſſi ollema keickeſt pattuſt puhtar teggema.

Esimestel eestikeelsetel kirikulauludel, millest siia näited paigutasime, puudub kindel wärsimõõt, rütmus ja riim. Näib nagu oleksid tõlkijad salmiku wälise wormi hoopis ära unustanud. Kuid see ei ole mitte iseäraline uudis, mis imestust wõiks äratada. XVI. aastasajal ei olnud Saksa kirjanduses meetrika seadused weel mitte kindlaks tehtud. Niihästi selle aja ilmalikust kui ka waimulikust luulest leiame enam ehk wähem sarnasekujulisi salmikuid, nagu neid Eesti keeles soetati. Isegi selle aja paremate luuletajate, nagu Hans Sachsi ja Lutheruse salmikud, ei täida kõiki meetrika nõudmisi. Ja Stahli „Käsi- ja Koduraamatus“ on Saksa salmikud rütmuse poolest sagedasti niisama segased, silumata, tihti ka ilma riimita, nagu Eesti omad.

Stahli keel ja tema tööde wäärtus.

Paneme nüüd Eesti esimese raamatu keelt ja kirjawiisi weel tähele. Stahli ümberpanekud on wõimalikult sõnasõnalt Saksa keele järele paenutatud, neis ilmub õieti Saksa keel imelikul wiisil wäänatud ja käänatud Eesti sõnadega.[1]) Saksa sugusõnade ehk artiklite asemele on asesõnad tarwitusele wõetud, kus eestlane neid ei tarwita (sest keisrist, keick se Ilm) ja Saksa *verbum reflexivumi* „sich“ tõlgitakse

[1]) Wõrdle: M. Weske, Eesti kirjawiisi ja kirjakeele ajaloost I. E. Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1882, lhk. 78—86. Samati: M. Lipp. Heinrich Stahl. Tähtsad mehed VI, lhk. 40—83.

asesõnaga „hend“ ka seal, kus rahwas seda ei pruugi. Osastawat, mida Müllergi kohati tarwitab, Stahl ei tunne (wiis pahr weddo herjat), alaleütlewale ja alalütlewale wahet ei tehta, neid tarwitatakse segamini Ladina ja Saksa *dativuse* asemel ja heidetakse koguni ainsus ja mitmus segamini, näituseks kirjutatakse „innimesselle“, kus „inimestel“ pidi seisma. Mõned sõnad, mis Müller õieti kirjutanud, esinewad Stahlil Saksa kirjawiisis, nagu Jummal, temma, nemmat jne. Omas grammatikas paneb Stahl igalpool Saksa keeleseadused Eesti keele kohta maksma, ilma selle peale waatamata, kas eestlasel neid worme on, mis tähendatud keel nõuab. Eesti keele grammatikalistest iseäraldustest ei tea Stahl ainustki nimetada; tema arust käib Eesti keel igas tükis Saksa keelega ühte. Ehk Stahl küll muidu sõnade tagawara poolest waene pole, segab ta siiski Eesti keelt Saksa ja Ladina sõnadega, näit.: „kes on doch (=ometi) suhremb taiwa ricko sehs?“ Eesti „ehk“ asemele astub igalpool Ladina *vel*. Leidub ka seesuguseid lauseid: Nemmad sahwat teid Banni sisse (=wande alla) pannema“, „teie Ceckit (=halbid)“ jne. Nimi- ja ajasõnade muutmine on imelik segamine Eesti keele sõnadega, näituseks, astub osastawa asemele omastaw: „kihtke sedda Issanda!“ Omastawa asemele tarwitatakse weidrat sõnade kogu, milles sõnad Saksa kõnekäändude eeskujul hunikusse aetud, näituseks: „tubba sest korgke pappist (=ülemapreestri koda)“; „se põhha neist magkusast leibast (=hapnemata leibade püha).“ Mõnele Eesti sõnale antakse hoopis Saksa keele lõpud, nagu: „se Römischke Keiser“, „grekische kele siddes“, „Galileische mere ehres“ jne.

Siiski on Stahli kirjad Eesti keeleuurijale tähtsaks materjaliks. Neis leidub hulk õigeid sõnaworme, millest endist Eesti keelt ja tema seadusi wõib tundma õppida. M. Weske[1]) näitab Stahli kirjade waral, et meie määrussõna praegused lõpud: -li, -le, -ldi, -lde, -ni, -ne wanemal ajal s-ga on lõppenud ja et s ajajooksul ära on kulunud,

[1]) Ueber bemerkenswerthe Formen in dem ältesten estnischen Buch. Sitzungsb. der gel. estn. Ces. 1881, lhk. 171—183.

näit.: ickas = ikka; eales = iial; wallales = wallali (Soome k. wallallansa); koggones = koguni; agkas = aga; tahs = taa (Soome k. taas); kahs = ka (Soome k. kanssà); ielles = jälle (Soome k. jälleen). Stahli „jellesietmatta“ oli seega päris õige worm, ainult weidralt üles kirjutatud. Stahli „kohldes“, praegu koolde, s. o. täiesti, üsna on sõnast koko ehk hunik (om. koon) sündinud. „Sest münno reijet kuiwawat erra kohldes“, tähendab: mu riided kuiwawad täiesti ära.

Palju wähem tähelepanemist äratas Joachim Rossihnius, kes ka aastal 1632 esimese wõrukeelse „Kodu- ja Käsiraamatu“ trükki andis ja seega wõrukeelse kirjanduse põhjendajaks sai. Kui Rossihniuse töö Stahli „Käsi- ja Koduraamatu“ kõrwa seame ja Georg Mülleri jutlustest need kohad wälja otsime, kus katekismuse sõnad ja pühakirja salmid leiduwad, siis paneb keele lähine sugulus ja sarnasus imestama. Meie leiame warsti et need mitte iseseiswalt ei ole tõlgitud, waid et Stahl ja Rossihnius ühtlast allikat on tarwitanud, nimelt Tallinnamaal ringi käiwat käsikirja, mis ka wist juba Georg Mülleril ees seisis. Üleüldse wõib küll kokku wõttes öelda, et Stahl ei keele ega kirjawiisi selguse ega tõlkimise osawuse poolest Müllerist pole ette jõudnud, waid keelerakenduses mõnes kohas tagurpidi läinud. Stahl ei ole seda keelt mitte loonud, mida ta kirjutab, ta leidis selle keele oma eelkäijate käsikirjadest. Kuid siiski on Stahl jäämurdja meie Eesti kirjanduseloos, kes laiskuse jää puruks lõhub, trükitud raamatutes wana ja uut sellesse keelewormi walab, mis enne teda oli olemas. Stahl ja Rossihnius on meie trükitud kirjanduse rajajad. Nemad hakkawad seda kirjapõldu suuremal hoolel harima, millest siiamaale wähe jugu peeti. Nemad kergitawad teistele ametiwendadele Eesti keele õppimist, nemad soowiwad rahwa hingest pimedust kaotada ja sinna waimuwalgust juhtida. Kui ka püüdjatel tarwiline osawus puudub, nende tahtmine on austamise wäärt.

Eesti ilmaliku kunstluule ärkamine.

Eesti esimeste trükitud raamatute ilmumine awaldas nähtawasti sügawat mõju selleaegse Saksa seltskonna peale. Hakati Eesti keelest enam ehk wähem lugu pidama ja seda

pisut lähemalt tundma õppima. Mitte ainult kirikuõpetajad, kellele ametitalitustes rahwakeele mõistmist tarwis läks, ei teinud Eesti keelega tegemist, waid ka teised õpetlased, näituseks Tallinna gümnaasiumi professorid. Wiimastele wõis wast ka kuninga Gustav Adolfi käsk, mille järele talupoegade lastele pidi nende emakeeles õpetust antama, Eesti keele õppimiseks hoogu anda. Igatahes olid Stahl ja Rossihnins oma raamatute trükkiandmisega talwise jää murdnud ja waimud unest üles äratanud. Kihin ja kahin käib läbi selleaegse haritud Saksa seltskonna. Mitmed selle aja õpetlased luuletasid perekonna-pidudeks, nimelt pulmadeks ja matusteks, Eesti keeli pidulaule. Iseäranis tuleb pulma õnnesoowilauludes Eesti ilmaliku kunstluule algust otsida. Esimesed ilmaliku kunstluule tooted on meile Brocmannist, Salemannist, Möllenbeckist ja Gösekenist järele jäänud.

Brocmann.

Reiner Brocmann Wanem on Schwani külas Meklenburis 1606 sündinud. Ta on Hamburi ja Rostocki ülikoolis teoloogiat õppinud. Eestimaale asudes oli ta esiteks 1634. aastast peale Tallinna gümnaasiumi Greeka keele professor, 1639 kutsuti ta Kadrinasse õpetajaks, mis ametis ta 29. now. 1647 suri.[1]) Brocmann oli üks tähtsamatest Eesti keele austajatest ja eestwõitlejatest. Oma suurt waimustust, mis ta Eesti keele üle tundis, awaldab ta järgmises Saksa keeli salmis, mille ühes tõlkega ära trükime:

Andre möge anders treiben,	Teised tehku teisi asju,
Ich hab wollen Eſthniſch ſchreiben.	Minu soow on Eesti kiri.
Eſthniſch redet man im Lande,	Eesti keelt sa maal nüüd kuuled,
Eſthniſch redet man am Strande,	Eesti keelt sa kuuled rannal,
Eſthniſch redte man in der Mauren,	Lossides ja talumajas
Eſthniſch reden auch die Bauren.	Eesti keelt nüüd räägitakse,
Eſthniſch reden Edelleute,	Eesti keeli rääkwad rüütlid
Die Gelehrten gleichfalls heute.	Ja niisama õpetlased,
Eſthniſch reden auch die Damen,	Seda mõistwad prouad, preilid,
Eſthniſch die auß Teutſchland kamen.	Ja kes Saksamaalt on tulnud.
Eſthniſch reden jung und alte,	Eesti keelt teab noor ja wana,
Sieh was man von Eſthniſch halte!	Waat mis lugu tast ei peeta!
Eſthniſch man in Kirche höret,	Teda kuuled kirikutes,
Da Gott ſelber Eſthniſch lehret	Eesti keeles räägib Jumal.

[1]) Paucker, Estlands Geistlichkeit, lhk. 182.

Auch die klugen Pierinnen
Jetz das Eſthniſch lieb gewinnen.
Ich hab wollen Eſthniſch ſchreiben,
Andre mögen ein anders treiben.

Ka on targad kunstisõbrad
Eesti keele armsaks wõtnud.
Minu soow on Eesti kiri,
Teised tehku teisi asju.

Wist kirjeldab Brocmann waimustust Eesti keele wastu niisama liialdatult, nagu ta Stahli töid piirita ülistab. Igatahes annab eelseisaw salm kindla tunnistuse, et Eesti keel Saksa haritlaste ringkondades sel ajal tähelepanemist leidis ja nagu moodu-asjaks sai. Brocmann on mitmele sõbrale pulmapäewaks Eesti keeles õnnesoowe luuletanud. Kaks annet tema „*Oota Nuptialia*" hoitakse Tallinna gümnaasiumi raamatukogus alal. Sakslased armastasid pulmapidudel üleüldse noortpaari hälliga ja lapse-äiutamisega töngata. Ka esimene Eesti ilmalik kunstluule, nimelt pulmapäewa laulud, puudutab tõnkamisi asju, millest meie päiwil wiisakas seltskonnas, liiategi naisterahwa juuresolemisel, mitte ei kõnelda. Nilbesisulistes tõnkamistes näib Brocmann iseäranis meister olewat. Meie trükime tema pulmalauludest siin ainult paar esimest salmi ära.

Eesti kirjaniku Heinrich Gösekeni pulmaks 1638: *Oda Esthonica Jambico-Trochaica* wiisil „Letztmahls ich meine Chloris":

Kus olli teiſtkord kaunis Ilm
Ninck olli ſoi ninck mitte külm,
Linna Werraſt
Röhmo perraſt
Ma lexin kõndma Welja pehl;
Sis kuhlket, miß ma kuhlſin ſehl.

Ma kuhlſin Linnut-Taiwa all;
Ür olli walgke, tõine hall;
Nende Sugku
Lauliß Lugku,
Kumb minna tahan laulma nüdt;
Sihs minket erra mitte ſihdt!

(Järgnewad weel 8 salmi.)

Gunnari Germundi pulmaks: *Oda Esthonica trochaica* wiisil „Einſtmahls als ich Luſt bekam":

Neitsikenne, kui on jergk?
Teil ſahp olla Pruthi-Sergk,[1])
Kuub ſahp temma anda,
Ke teid armastab kuit Wend,
Ninck teil annab iſſi hend,
Seh ninck kurja kanda.

Teil ſahp olla Armo-Palg:[2])
Tantzkut agkas röhmſaſt Jalgk:
Sahp hend warsse leuja,[3])
Kenneſt tullep kallis kuld.
Ninck ſe öigke Armo-Tuld:
Kui doch ſahp teil leuja?[4])

(Järgnewad weel 6 salmi.)

[1]) särk; [2]) armupalk; [3]) leida; [4]) käima.

Josua Möllenbeck (Müllenbach) studeeris usuteadust Greifswaldis, Wittenberis ja Rostockis, sai 1642 a. Juuru õpetajaks, suri sügisel 1650. Tema laul „*Dialogus Nuptialis*“ (Pulma kahekõne) wiisil „Ach du meines Lebnes Auffenthalt“ on 1639. a. Gunnari Germundi pulmaks luuletatud. Möllenbeck.

Ach minnu ello ninck könne,
Tulle tulle pea tenne
Paesta mind neist armo aylast
Paesta mind armo paylast.
Mittekit woy minna tehha
Kuss eb minna sind san nehha.
Kenne paehl minnu Südda lotap
Nink suhr himmo kas otap.
Ach minnu illus mannoken,
Ach minnu armas kannoken,
Sinu illust Silmat nöuta.
Ninck mindt röhmu kaes töuta.
Suh ninck kesst minulle anna,
Hensse Südme ses mindt kanna,
O Linnopoick, kuhle sedda!
Ninck pöra minnu hedda!
Anna minnul üx kindl senna
Jumla nimi lass meid veht menna
Minna ollen perrale Sinnult,
Olle sa perral minnult.

(Järgnewad weel 8 salmi.)

Georg Salemann sündis 1597. a. Pommeris Slawi külas. Ta walmistas ennast Rostocki ülikoolis waimuliku ameti peale ette. Tallinna konsistooriumi poolt nimetati ta 1626 Jüri õpetajaks, kuid juba 1632 asus ta Tallinnasse, kus ta Püha Waimu koguduse hingekarjaseks sai. Salemann langes Tallinnas katkutõbele ohwriks 26. juulil 1657. Salemanni tähtsam töö on Stahli „Käsi- ja Koduraamatu“ parandamine ja uuesti trükki toimetamine, kuid sellest pikemalt allpool. Mitme ametiwenna, sõbra ja naabri nimel awaldas Salemann õpetaja N. Ericuse pulmaks 1642 trükis järgmise laulu : Salemann.

Laddinna ninck Sara keelet
Nöitwad teil keick heldet meelet,
Peig ninck Pruhdt; ux igga könne
Packub teile paljo önne,
Laulab ühhe Pulma-Luggo
Ommas keles mönda suggo.
Tulle kahs Liefflandi mah-keel,
Nöita neil kahs sinu heh meel,
Ninck lass kuhlma hennes könne
Omma mah sees, packma önne.
Kuhle Sax nühd tahs mahsannat,
Kui sihn laulwat nohrt ninck wannat.
Se on nisarn Pulma-Luggo,
Kumb eb on heuwti suggo
Sest Lieg-armust, kui need nohred
Lackwat hel meel need suh kohret:
Waid se olkut Jummla Sannast
Pulma-Laul, kui komb on wannast.
Olket terwet Ello aigkas,
Jummal hoidko keickes paigkas,
Andko teile keick heh töidest
Jhust, Hingest, auwast, hüidest.
Jummal andko teil keick önnet,
Kumbast David sihn teeb könnet.

(Järgneb 128. Taaweti laul riimides.)

Peale siin nimetatud meeste soetasid sarnaseid laule Eesti keeles weel mitmed Tallinna gümnaasiumi kooliõpeta-

jad üheskoos. Meie arwame, et ülemal antud näited wanematest katsetest Eesti ilmaliku kunstluule põllul küllalt selge pildi annawad. Oma sisu ja keele poolest on peaaegu kõik ühetaolised, sellepärast ei tarwitse neid kõike esitada.

Armas kallis kuldene wend.

Et ju kord Eesti wanemast ilmalikust luulest kõne on, nimetame siin juba ette ära, et pisut hiljemal ajal keegi tundmata kirjanik weel kümnesalmilise pulmalaulu luuletanud, mis alles 1889. a. tuttawaks sai. Ta leiti Peterburi teaduste akadeemiast ühest saksakeelsest käsikirjalisest luulekogust, mille kaanele aasta-arw 1680 kirjutatud. Nagu keelest ja kirjawiisist näha, wõib laul küll tähendatud aasta ümber luuletatud olla. Awaldame temast siin neli esimest salmi:

Armas kallis kuldene wend — tule ka mo armas wend
epsa ollet kuhlnud emb — wiewitagem endes hend
kuy ned pillit hüedavahtt — puima rock on walmistut
pilly nappat pilly nappat kulewatt. keick on hestii, keick on hestii ehitut.

minna ollen kuhlnud küll — saja kackut ollut wiin
meite killas hulup pill — kill mis tarwis ollep sien
mino huet pulmalle — kahllat, kahnut, oijnigut
johma heyle johma heyle pehwale. küpsetut küpsetut ning kehtetut.

Wanemate pulmalauludega wõrreldes tundub eelseisaw keel ja ütlemisewiis pisut sorawam olewat, kuna sõnade kordamine iga salmi wiimses reas kergust ja elawust sünnitab, mis pulmalaulule päris kohane on.

Enamasti on pulmalauludele juure lisatud, mis wiisi järele neid tuli laulda. Brocmann lõpetab oma luuletuse sõnadega: „Ma ollen laulnut otzani“ jne. Wõimalik on küll, et neid luuletusi noorepaarile pulmawõõraste ees otse lauldes ette kanti. Sakslaste tuttaw eelpulm (Polterabend) oma kõiksugu tembutustega soolast ja tüsedat nalja just tarwitas. Seesugusel korral wõis Eesti keeli salmik, sisu peale waatamata, iseenesest kentsakas ette tulla ja uudisena lõbu sünnitada. Et siin mitte Saksa keelest ei tõlgitud, waid tuttawale wiisile wabalt algupärased sõnad alla seati, ei sattunud kirjamehed mitte nõnda tuntawalt Saksa keele mõju alla, nagu kirikulaulude ja muude waimulikkude kirjade tõlkimisel, kus sõna sõnalt püüti ümber panna. Sellepärast on siis pulmalaulude keel wigadest hoopis puhtam ja arusaada-

wam kui waimulikkude kirjade tõlked, kuid meieaegsete salmikutega wõrreldes on need esimesed ilmalikud Eesti kunstlaulud suuremalt osalt keele poolest weel kanged ja kohmetud küllalt.[1])

Esimene tallinnakeelne Lauluraamat (1656).

Kirikulaulude paranduse põhjused.

Nagu eespool seletatud, ei olnud Stahli „Kodu- ja Käsiraamat" mitte rahwale määratud, waid peaasjalikult õpetajatele ja nende asemikkudele kergituseks jumalateenistuse juures. Rahwale olid kirikulaulud iseäranis tähtsad, kuid laulude osa oli Stahli raamatus just kõige puudulikum. Seal olid laulud sõna sõnalt lihtkõnes tõlgitud. Riimi ei usaldatud tarwitada, silbid jäeti lugemata, sõnarõhku ei pandud tähele. Laulmiseks olid nad täiesti kõlbmata ja sünnitasid juba warsti pärast ilmumist pahandust. Tallinna õpetaja Willebrandt ütleb, et mitmed neid riimita ja wärsimõõdu poolest puudulikka laule wastiku meelega laulnud. Olnud ometi, nagu waremalt kuulsime, juba Bucciuse katoliku katekismuse tõlkes eestikeelsed riimitud hümnused. Ja nõudmist, et laulul peab kindel rütmus ehk weere olema, ei wõidud enam kauemini täitmata jätta. Saksa luulekirjanduses sai kuulus laulik Martin Opitz oma „*Prosodia Germanica*" läbi 1624. aastal uueks seaduseandjaks ja reformaatoriks. Ta näitas, et rõhk peab selle üle otsust tegema, kas silpi tuleb pikaks wõi lühikeseks lugeda. Nõnda lõi Opitz, keda kaasaeglased Saksa luulekunsti isaks kutsusid, korraliku salmiehituse, mis endise metsikuse ja korratuse ära lõpetas, selle järele kui see XV. ja XVI. aastasajal Saksa luulekirjanduses oli wabalt walitsenud. Nüüd hakati kahtlemata kindlat rütmilist printsiipi, mis Opitz üles seadis, ka waimulikus luules tähele panema ja tarwitama. Saksa kirikulaulud, mis pärast Opitzit ilmunud, täidawad kindlalt meetrika nõudmisi, kuna wanematest seda mitte alati ei wõi ütelda. Meie wanad pulmalaulud, mida Brocmann, Salemann ja teised sel ajal luu-

[1]) Wõrdle: Leo Meyer. Acht estnische Volkslieder aus Herders Nachlass u. dreizehn aus Wielands Teutschem Merkur (1787) nebst mehreren alten Hochzeitsgedichten in estnischer Sprache. Dorpat, 1896

letanud, näitasid, et Eesti keel wäga hästi mõõduga laulude loomiseks kõlbab. Sellepärast wõis kergesti soow ärgata, ka Eesti kirikulaule kindla wärsimõõdu järele luua ja riimi tarwitada.

Kirikulaulude parandamine.

Eestimaa kirikuasju juhatas sel ajal tark, kindla tahtmisega ja teowõimuline piiskop Joachim Ihering, kes kõigest jõust püüdis rahwale waimulikku kirjawara soetada. Muu seas kõneles ta juba sel ajal sinoodide peal Piibli tõlkimise tarwidusest ja asutas selleks otstarbeks 1645. a. sinoodil tõlkimise kommisjoni. Iheringi nõu järele wõtsid õpetajad Georg Salemann Tallinnast, Martin Gylläus Keinast, Reiner Brocmann Kadrinast ja Heinrich Göseken Kullamaalt Stahli käsiraamatu paranduse ja uuesti trükki toimetuse eneste peale. Raamat töötati sisu ja keele poolest mitmeti ümber. Katekismuse taha seati ewangeeliumid ja epistlid, siis järgnesid 241 kirikulaulu, ja lõpul seisid palwed sidumata ja seotud kõnes. Üksikute osade pealkirjad trükitakse küll weel Saksa keeli, muidu on aga raamatu sisu eestikeelne, sest saksakeelsed lugemised on wälja jäetud. Raamatu kaust on wähemaks muudetud, „nõnda et raamatut wõib kirikusse kaasa wõtta.“ Saksakeelsesse pealkirjasse esimesel leheküljel on weel wäike lisandus tulnud, nõnda et seda wäljaannet nüüd „Käsi- Kodu- ja Kirikuraamatuks“ kutsutakse. Meie endiste lauluraamatute plaan ja kuju on siin nüüd lõpulikult kindlaks saanud. Nõnda ilmus 1656 esimene tallinnakeelne Lauluraamat, mis kogudustes üleüldiselt tarwitusele wõeti. Nüüd alles oli „Käsi- ja koduraamatust“ „kirikuraamat“ saanud.

Tähtsam uuendus.

Tähtsam uuendus kõne all olewas raamatus oli see, et kirikulaulud mitte sõna sõnalt ei olnud tõlgitud, nagu Stahl seda teinud, waid laulud tõlgiti uuesti riimitud salmides, milles alguslaulu rütmusest karwa pealt kinni peetud. Nüüd oli salmireas niisama palju silpe, kui sellekohases wiisijärgus noote, sellepärast ei wõinud uute kirikulaulude laulmine rahwale enam raskusi sünnitada. Suurema hulga laule oli Heinrich Göseken riiminud, nimelt 127, Salemann 45, Gylläus 38, Brocmann 21. Kaheksal laulul ei ole

tõlkija nimetähti juure lisatud. Raamatu wäljaandja oli Tallinna doomkiriku õpetaja *mag.* Abraham Winkler.

Mõne laulu kohta, mis esimesest riimitud lauluraamatust leida, wõib õigusega ütelda, et endine metsik proosa niisama metsikutesse salmidesse oli ümber walatud. Wõtame näituseks Salemanni salmi:

Mẽij Iſſand Chriſt, Jordani Jõhſt,
Eth Iſſa Meel ſahꝛ nõitut,
Sai riſtitut Johann'ſe Kehſt,
Eth temma Amt ſahꝛ tõ:tut,
Õh uhe Kombe ſehtis ſiis,
Meit pehſta Patto Kerraſt
Se ſurma errahupputis,
On omma Werre perraſt,
Meil uhe Ello ſahta.

Ainult mõned üksikud salmid, iseäranis Gylläuse omad, on nõnda korda läinud, et neid tänapäewani peaaegu muutmatult tarwitatakse. Wõtame näituseks salmi tuttawast laulust: „O Armo juhr, Se Patt on suhr:“

Kut Linno Wihs
Et temma ſihs
Hend kaunſt warjul hoiab,
Kus tuiſk on ees
Ninck Hedda Kehs,
Kül omma Aucko lõijab.

Samati laulame weel praegugi Gylläuse järele wäikeste muudatustega:

Ma tullen Taiwaſt üllewelt,
Ninck tohn teil uhet Sannat ſehlt,
Needt tohn ma teile Römo ka,
Neiſt tahhan minna laulada.

Peaaegu muutmatult on ka järgmine Salemanni salm meie praegusesse „Lauluraamatusse“ seisma jäänud:

Ma tennan ſind,
Et ollet mind
O Jummal, Armuſt hoidnut,
Se Õhſe ſees
Keik kurja ees,
Et Pehw mind terwe lõidnut.

Piiskop ja konsistoorium soowitawad eessõnas uut Lauluraamatut õpetajatele ja kogudustele, et talupojad endised laulud, mis nad ära moonutanud, peast unustaksid ja uued

kätte õpiksid. Saksa majaisad pidawat uusi laule kas ise ehk nende laste õpetajad teenijatele ette laulma ja, kui wõimalik, teenijaid wälja-antud ABD-raamatu järele ka lugema õpetama. Weel kaks korda, nimelt 1673 ja 1693, ilmus see raamat saksakeelse nimelehega, 1695 anti ta esimest korda eestikeelse pealkirja all wälja: „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat". Tallinnakeelse Lauluraamatu keel on weel täiesti Stahli oma, katekismus, ewangeeliumid ja epistlid on Stahli „Käsi- ja Koduraamatust" muutmata ära trükitud. Kirjawiis on ainult niipalju muudetud, et nüüd nimisõnad alati suure algustähega trükitakse, kuna Stahlil selles asjas weel kindlust ei olnud. Wiletsat keelt uuele parandatud „Koddo ja Kirgo Ramatule" süüks ei antudki, Stahli aegne keel oli selleaegsetele õpetajatele weel hea küllalt, waid selle üle tõsteti kaebtust, et talupojad uute lauludega segaseks tehakse, neile uut wõõrast usku õpetatakse. Seda ei olewat aga laulude parandajatel ja tõlkijatel mitte mõttes, nende soow olnud talupoegadele wana usku armsamaks, selgemaks ja arusaadawamaks teha. Riimitud kirikulaul oli igaw, aga siiski tarwilik samm edasi paremuse poole.

Eesti muinasusu ja rahwaluule esimesed üleskirjutused.

Üleskirjutajate põhimõtted.

Ehk küll Piibel alles Eesti keele tõlkimata oli ja hulk tarwilikka waimulikka raamatuid puudusid, hakkawad kirikuõpetajad ometi juba XVII. aastasajal Eesti muinasusu ja rahwaluule riismeid üles tähendama. Selleaegne waimulik seisus astus rahwa muinasusu kui paganuse jäänuse wastu kibedasse wõitlusesse, püüdis seda igapidi taga kiusata ja maha suruda. Muinasusu riismed trükiti waimuliku kirjanduse walitsuse ajal selleks ära, et oma wastast üleüldiselt tundma õpetada ja seda paremini wäärata. Ja rahwaluule käsi ei käinud ka mitte palju paremini. Esiteks juba sellepärast, et hulk rahwalaule ja jutte, nimelt müütiline rahwaluule, muinasusku sisaldab, mida preestrid rahwa waimuelule kahjulikuks pidasid ja tükis juurtega wälja kiskuda püüdsid. Nad pidasid oma pühaks kohuseks seesugust umbrohtu ära häwitada. Teiseks puudus selle aja rahwastel püüe ning

mõistus muulaste iseäraldustest, kommetest, keelest ja waimuwarast aru saada ja seda õieti hinnata. Kristliku kultuuri kandjad waatawad wanade klassika rahwaste eeskujul kõrgilt nende peale alla, keda nad walgustada püüawad. Seesugustel tingimistel pidi sakslastele, kellele Eesti keel ja mõttewiis wõõras, ka parem ning kaunim osa Eesti waimlisest wanawarast pentsik ja lapsik ette tulema, mida halwaks peeti ja wahest haruldase weidrusena tähele pandi. Kõige rohkem arusaamist oli sakslastel selle rahwaluule osa kohta, mis eestlase waimu iseäraldusi kõige wähem awaldab ja mis teiste rahwaste waimusünnitustega enam ehk wähem kokku käib: wanasõnad ja mõistatused. Need jääwad sakslastele kauaks ajaks meie rahwaluule üleskirjutuste peaaineks. Seesugusest seisukohast tuleb ka Eesti muistemälestuste esimeste ülestähendajate Gutslaffi, Gösekeni ja Forseliuse peale waadata.

Johann Gutslaff, Pommerist pärit, sai 1630. a. Urwaste õpetajaks. 1656, mil rasked sõjatormid üle meie kodumaa käisid, põgenes Gutslaff rüüstajate salkade eest Tallinnasse, kus ta järgmisel aastal katkule ohwriks langes.[1]) Kui hoolas hingekarjane püüdis Gutslaff rahwa keelt ja kombeid tundma õppida ja kõigest jõust Urwaste koguduses ebajumalate teenistust wäärata, usku ning woorust laiali laotada. Paganuse riismeid leidus siin õige rohkesti. Urwaste kihelkonna piiridest jookseb Wõhandu- ehk Woojõgi läbi. Rahwa arwamise järele olnud see jõgi Pikse asupaik. Kui korralise ilma saatjat ja wilja õnnistajat peeti seda jõge pühaks, katsuti tema abil tulewat ilma teada saada ja toodi temale lapsi elawalt ohwriks. Hiiest, millest jõgi alanud, ei tohtinud witsaraagu lõigata, jõge ennast ei tohtinud reostada ega tema woolamist paisude läbi takistada, muidu olnud pahasid ilmasid ja wiljaikaldust karta. Kord ehitanud Sõmerpalu mõisaomanik Wõhandujõele wesiweski. Seda pidas rahwas püha paiga teotuseks, sest weski takistanud nende arwamise järele piksejumala wäljakäiku jõest. Kui järgmine aasta wilusid ja wihmaseid ilmasid tõi, ning selle tagajärjel wiljaikaldus näl- Gutslaff

[1]) Recke und Napiersky, Schriftsteller-Lexicon, I. Band, lhk 152. W. Reiman, Kiwid ja killud, lhk. 8.

häda sünnitas, siis pidas rahwas seda nähtust jumala karistuseks weski ehituse pärast, tõstis mässu, lõhkus paisu ja põletas weski maha. See sündmus ajas Gutslaffi awalikult ebausule sõda kuulutama. Ta tegi seda 1644. a. trükitud saksakeelses raamatus „Kurtzer Bericht und Unterricht der Falch-heilig genanndten Bäche in Liefland Wöhhanda“ s. o. Lühikene teadaandmine ja õpetus eksikombel pühaks peetawast Wõhandujõest Liiwimaal. Siin kirjeldatakse Sõmerpalu weski põletamist, tutwustatakse lugejaid pikemalt eestlaste ebausuga, et need seda mõjuwamalt paganuse riismete kaotamiseks tööd teeksid. Muu seas on tähendatud raamatusse ka eestikeelne „Palwe Piksele“ üles pandud, mida Gutslaff ühe Erastwere talupoja „piksepapi“ Wihtla Jürgeni suust taewaminemise püha ümber 1644 salamahti kuulda saanud. See käib sõna sõnalt nii:

„Woda Picker! herja anname palwus katte jarwe kahn, ninck nelli Shörre kahn, kündi perraſt, külwi perraſt. Olje Waſk, terra Kuld. Toucko mujo musto pilwe juhre joh, körkin Kondo, laja Lahne pähle. Eimmaſe ilm, messi hobt meile kündjalle, külwjalle. Pöha picken, häja mye põldu hüwwa ölje allan, ninck hüwwa päh otzan, ninck hüwwa terri sissen.“

See on esimene ja wanem muinasusu riismeke, mis otse teel rahwasuust üles pandud, pealegi rahwa enese keeles. Nagu wõrdlemine selgitanud, pole see palwe mitte Eesti algupära. Ta käib peaaegu sõnasõnalt wanade germaanlaste palwega kokku, mis nad ohwripidudel muinasusu jumalale Donarile ette kandnud.[1])

Johann Gutslaff on weel selle poolest tähtis, et tema (1648. a.) esimese Wõru murraku grammatika „*Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*“ — Grammatikalised tähelepanekud Eesti keele kohta — kirjutas ja esimene oli, kes oma käe peal terwet Piiblit kaisus Eesti keele ümber panna. Gutslaffi grammatika on täninigi weel ainuke iseäraldi ilmunud Tartu-Wõru keele õpetus. Tema alu-

[1]) Wõrdle: J. Ruus, Pikkeri palwe. Eesti Kirjandus 1914, nr. 1.

seks ei ole aga mitte puhas rahwakeel wõetud, nagu seda hommikupoolses Wõrumaa serwas kõneldakse, waid tuttaw Tartu kirikumurrak, mis pisut rahwakeelega segatud. Selles grammatikas ilmub ka kahekümne leheküIje peal esimene Eesti sõnastik „Nomenclator Germano-Esthonicus." Cutslaffi kõrw lahutas terawasti juba õ häält ö-st ja soowitas õ häält ö-ga kirja panna, mille kahe punkti wahele püstjoon tõmmatud. Sellest hoolimata kirjutati mõlemaid hääli jaolt ö tähega, jaolt õ asemele o. Piibli tõlkimisega jõudis Gutslaff 1. Kuningate raamatuni. Tema käsikirja hoitakse Õ. E. Seltsis alal.

Göseken.

Heinrich Göseken on Hannoweris 1612 sündinud. Lapsepõlwes sai ta õpetust Dr. A. Reimaruse käest. Usuteadust õppis Göseken Rostocki ja Königsberi ülikoolis. 1637 tuli Göseken Tallinnasse ja hakkas siin hoolega Eesti keelt õppima. 1638 seati ta Risti ja Madise kirikuõpetajaks, siit asus ta Kullamaale sellesama ameti peale; 1647 sai ta Läänemaa praostiks ja konsistooriumi liikmeks. Ta suri Kullamaal 24. nowembril 1681.

Göseken ongi see, kes rahwa waimuwara tähele panema hakkas ja esimesed Eesti wanasõnad ja mõistatused rahwasuust kirja pani. Seks andis talle asja Eesti keele uurimine ja grammatika kirjutamine. Tema töö wili ilmus 1660 pealkirja all „*Manuductio ad Linguam Oesthonicam*", s. o. Eesti keele õppimise juhatus. Göseken oli wirk ja tähelepanelik mees, kes ära tundis ja selgeks tegi, missugune tähtsus Eesti keele mõistmisel meie maa õpetajate, mõisnikkude, tohtrite ja kaupmeeste kohta on; ta ise püüdis rahwakeelt nõnda selgeks õppida, et ka neid põhjusi seletada wõiks, miks just teatawat sõnakuju tarwitatakse ja ei mitte muud. Sellest heast tahtmisest ja püüdest ei nähtud kahjuks mitte seda wilja, mida oodata wõis. Göseken katsus sellel wildakal alusel edasi ehitada, mis Stahl ja Gutslaff rajanud, kordas nende wigu ja eksis tihti ka oma isiklikkude tähelepanekute juures. Sellest hoolimata tõi ta tänisesse keelerakendusesse mitmeti parandust ja nihutas teda sammukese weel edasi. F, q ja v heidab ta Eesti tähestikust wälja, b ja d ei kirjuta tema enam sõnade algul, waid ainult keskel

ja lõpul; peale selle juhatab tema sõnu õige rõhuga wälja rääkima ja nimi- ja omadussõnadest uusi nimisõnu tuletama. Göseken märkas ka juba Eesti sõnatüwide paenduwust, aga ei saanud sellest weel mitte aru, ega mõistnud seda käänamise ja pööramise korralduseks tarwitada. Gutslaffi eeskujul annab ta ka lühikese lauseõpetuse ja selle aja kohta õige suure, umbes 400 lehekülge paksu sõnaraamatu wälja. Lauseõpetus sisaldab mõndagi õiget märkust, aga ka palju eksitusi, mida juba sissejuhatawast lausest „Lauseõpetuse seadused lähewad suuremalt osalt Saksa ja Ladina keelega ühte, kuid talupoeg kõneleb hooletult“ arwata wõib. Näitused, mis talupoja hooletust kõnelemises peawad tõendama, tunnistawad osalt, et rahwas õieti kõnelnud ja Göseken sellest pole aru saanud. Nii loeb Göseken päris puhta ja õige Eesti wanasõna „Kus on tegijat, seal on nägijat“ wigaseks, sest et ta ainsuse osastawat mitmuse nimetawaks peab.

Grammatika sõnaraamatu osasse mahutabki Göseken sõnade ja kõnekäändude tarwitamise seletuseks 72 Eesti wanasõna ja kaks mõistatust. Esimene peotäis wanakulda laseb sügawat pilku rahwa hingeelusse heita. Wanasõnadest, mis siin awaldatud, näeme, et rahwas oma ümbrust, loodust ja inimesi, hoolsasti waatleb ja lõikawas sõnas oma otsused awaldab. Seisku siin näituseks:

Ilz kernane lambas ſuttitab keick karia.
Keicke puhtamb kuld on keicke rasckemb.
Heh mees löhb, herris[1]) kockotab.
Sara rahwa tuiſk on mah rahwa uſck.
Ke ſuhr on, minne möhda, ke püſſokenne on, aſtu ülle.
Te om ubbamb[2]) minnis, kudt tullis.
Sara unne on ſanti ſöhma aigk.
Pappi külmet ninck kotti Sopp ep ſahb iel tois.[3])

Wanem üleskirjutatud rahwamõistatus on:

„Lip Lippe pehl, lap lappi pehl, ilma nöhla piſtmatta?“

Et Heinrich Göseken suurema osa 1656. aastal ilmunud „Käsi-, Kodu- ja Kirikuraamatu“ lauludest riimi seadnud,

[1]) herris = kelm, [2]) ubbamb = ubasem, lõbusam, [3]) tois = täis.

sellest oleme juba eespool kõnelnud. Usinal töömehel oli ka suur Eesti sõnaraamat käsikirjas walmis. Aastal 1656 otsis ka Göseken Tallinnas sõjatormide eest warju, ja algas piiskop Iheringi nõu peale siin Johann Gutslaffiga seltsis Piiblit ümber panema. Lehekülgi mõeldud kolmeks weeruks jagada. Saksakeelne kiri pidanud keskpaika, ühele poole Gösekeni tallinnakeelne ja teisele poole Gutslaffi tartukeelne tõlge mahutatama. Kui katkusurm kaastöölise ja seltsimehe aasta pärast hauda wiis, siis püüdis Göseken oma osa üksi edasi toimetada. Kui kaugele Göseken sellega jõudis, ei ole kindel. Haapsalu õpetaja Sellius ütleb Cösekeni hauakõnes, et wirk tööline Piibli tõlkimise lõpetanud, teised teatawad, et ta ainult Uue Testamendi ümberpanekuga toime saanud. Kuid tõlke wäljaandmiseks ei leitud riigi- ega maakassast raha. Oma wiimastes eluaastates korraldas Göseken weel kord U. Testamendi tõlke käsikirja, mida siis rewisjonikomitee poolt pidi läbi waadetama. Piiskop Hellwigi palwe peale kinkis Karl XI. tõlke trükkiandmiseks 800 taalrit, nii et 1684 U. Testamendi ilmumist juba wõis kindlaks pidada. Seal astus trükkimise algamise eel tõlke läbikatsuja Keila praost Heidrich seletusega wälja, et tõlge wilets olewat, Eesti keeles hulk tarwilikka sõnu ja kõnekäändusid puuduwat, sellepärast tulewat trükkiandmist edasi lükata. Heidrichist teatatakse, et ta wanameelne mees oli ja Stahli ajast saadik walitsewas kirikukeeles mingit parandust ei soowinud ette wõtta.[1])

Aastal 1685 ilmus Tallinnas uus raamat: „Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten . . . Auf Begehren durch öffentlichen Druck mitgetheilet von Joh. Wolffgango Boeclero“, s. o. Kohtlaste eestlaste ebausu kombed, wiisid ja harjumised . . . Soowi peale trükki andnud Joh. Wolffgang Böcler. Eeskõnes teatab Böcler, et tema raamatu sisu osalt oma äia Kullamaa praosti H. Gösekeni kirjadest saanud, suuremalt osalt aga oma waatlemise ja wirga uurimise teel

[1]) G. O. F. Westling, Vorarbeiten zu der ehstn. Uebersetzung des Neuen Testamentes 1715. Mittheil. u. Nachrichten f. d. ev. Kirche in Russland. Jahrg. 1893, lhk. 433 j.

kogunud. Tallinna konsistooriumi jaanuarikuu protokoll aastast 1685 annab asja kohta hoopis teise seletuse. Böcler olnud mees, kes Jumalat ei kartnud ja inimest ei häbenenud, ta olewat wõõra mehe, nimelt Johan Forseliuse töö, mida ta kas warguse ehk pettuse läbi enese kätte kiskunud, oma nime all wälja andnud. See oli Böcleri käes wäga wõimalik, sest et ta üleüldse riiwatut ja kergemeelset elu elas. Neli korda wahetas ta usku, salgas ja murdis oma tõotusi, pettis äia, tõstis naise peale walekaebtust, et temast lahti saada, ja hulkus ühest kohast teise.

Forselius. Böcleri nimel ilmunud raamatu tõsine kirjutaja Johann Forselius, kes sündimise poolest rootslane, oli 1639—1641 Tallinnas doomkooli rektor ja doomkoguduse õpetaja, sealt kutsuti ta Risti ja Madise koguduse hingekarjaseks, mis ametit ta kuni 1684. aastani, see on oma surmani pidas. Neljakümne kolme aasta pikkusel ametiajal maakoguduses oli Forseliusel wõimalik eestlase hingeelu ja selle awaldusi põhjalikult tähele panna ja rahwa kommete ning arwamiste üle rikast materjali koguda. Iseäranis püüdis tema Eesti rahwa ebajumalateenistuse, kommete ja pruukide üle sõnumeid korjata ja neid korralikult üles tähendada. Selle teaduslikku töö omandas Böcler ja andis temast üks aasta pärast Forseliuse surma wäikese osa ülemaltähendatud pealkirja all trükki. See jagu Forseliuse ülestähendustest, mis trükist ilmus, toob sõnumeid eestlaste ebausu kommetest lapseristimisel, kihluse ja pulma-ajal, raskejalgsete naiste ja sündinud laste juures, armulaua korral, matuste puhul ja iseäralistel aegadel ning tähtpäiwil. Forseliuse üleskirjutatud rahwakommetest toome siin mõned niisugused punktid näituseks, mis paiguti weel meie päiwini püsinud: Ei tohita kellegile asju üle lapse pea kätte ulatada, muidu wõiks lapse kasw seisma jääda. Uue aasta õhtul tehakse leel tuhk tasaseks ja waadetakse hommikul, kas seal jälgi näha on. Kelle jalg tuha peal nähtawasse jäljesse passib, sellele tuleb eesolewal aastal surm wõõraks. Tuhkapäewal ei pea nõelumist ega sõlmimist ette wõetama, muidu hakkawad weised lonkama. Neljapäewa õhtut peetakse pühaks, sel õhtul ei kedrata, et mitte lojused ei äpardaks. Kui weised koju tulles rohtu suus kannawad,

siis tulewat kasin heinasaak. Kiskjaid elajaid, nagu karu ja hunti ei nimetata mitte pärisnimega, waid katsutakse neid mõistamisi ära tähendada, et nad mitte karjale kahju ei teeks.

Et Böcler-Forseliuse raamat ilma konsistooriumi loata ilmus, siis keelati ta wäljalaotamine ära. Ainult üks eksemplaar on temast meie maal weel olemas, nimelt Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogus. Et haruldase raamatu sisu kaotsi ei läheks, on ta „*Scriptores rerum Livonicarum*" II. andes ühes Fählmanni seletawa lisakirjaga ära trükitud ja 1854. aastal ka Kreutzwaldi poolt Keiserliku Teaduste Akadeemia kulul wälja antud, nimelt pealkirja all: „Der Ehsten abergläubische Gebraeuche, Weisen und Gewohnheiten etc." Nagu Kreutzwald seletab, ei olnud tema päiwil need ebausu kombed, mis Forselius üles kirjutanud, weel mitte täiesti kadunud.

Tartukeelse kirjanduse ettejõudmine.

Mida enam paganuse riismed rahwa elust kirikuõpetajatele silma puutusid, seda elawamaks läks nende soow ja püüd, Jumala sõna rahwa keele ümber panna ja seda kui mõjuwat walgustuse abinõu rahwa sekka saata. Stahlist ja Rossihniusest peale hakates jääb umbes saja aasta jooksul meie waimulikkudele kirjameestele pühakirja tõlkimine niihästi Tartu kui Tallinna murdesse ülemaks ja suuremaks ülesandeks, mille kallal mitmed kibedat waewa näewad. „Nagu kindlat müüri ei wõi ilma hea lubjata teha" — nõnda kirjutab Johann Cutslaff oma grammatika eeskõnes — „nõnda ei wõi ka mitte ilma püha kirjata kirikut ehk Jumala rahwast rajada ja ehitada." Meie kuulsime eespool, kuidas Cutslaff tartukeelse ja Göseken tallinnakeelse Piibli tõlke kallal wõidu südilt töötasid. Nende waew läks tuule. Et hiljemini Tartu murret kõnelewate õpetajate keskelt paremaid keeletundjaid ja kirjamehi leidus, kui Eesti tallinnakeelses osas, siis jõudis lähemal ajal tartukeelne kirjandus hea sammu tallinnakeelsest ette. Ettejõudmine algas seega, et aastal 1686 Uus Testament Tartu murdes ilmus. Tähtis kirjamees, kes selle ülesandega kergesti toime sai, oli Adrian Verginius.

Verginiuse elust.

Adrian Verginius on wana õpetajate-perekonna wõsu, kes ju XVII. aastasaja teisel weerandil meie kodumaale elama asunud.[1]) Uuesti asutatud Tartu ülikoolis ja meie maa kiriku-olus olid Verginiused silmapaistwad tegelased. Adrian Verginius sündis 20. oktoobril 1663 Kambjas, kus ta isa Andreas kirikuõpetaja ametit pidas. Ta õppis esmalt Tartu linna „Ladina koolis", siis Riia ja wiimaks Tallinna kuninglikus gümnaasiumis. 1681 hakkas ta Kielis usuteadust õppima. Enne kui ta selles eesmärgile oleks jõudnud, pidi ta siit lahkuma. Ta oli ühe noore paruniga tülli sattunud ja paremasse kätte raske haawa saanud. Verginiuse isa ei lootnud seesugusest ülikooli elust head ja kutsus 1683 poja koju. Liiwimaa kiriku-olu juhatas sel ajal tuline ja ülihoolas kindralsuperintendent Johann Fischer, kes selleks palju waewa nägi, et Läti ja Eesti rahwale nende emakeeles Jumala sõna trükitud kirjas kätte muretseda. Fischeri soowi peale oli Adrian Verginiuse isa Andreas, keda sel ajal Liiwimaa õpetajate seas kõige paremaks Eesti keele tundjaks peeti, Piibli ümberpanemise ette wõtnud. Kui poeg Kielist koju jõudis, oli isal tartukeelne Wastne Testament ja üks osa Wanast Testamendist juba tõlgitud. Kindralsuperintendent Fischer tegi tõlkimisele kiiret ja muretses ka Rootsist trükkimise kuludeks raha walmis. Nimelt oli kindral Mengden kaksikwõitluses oma wastase surmanud ja pidi 3000 taalrit trahwi maksma. Selle summa määras Rootsi kuninggas Karl XI. heaks otstarbeks, nimelt püha kirja muretsemiseks oma alamatele Eestimaal. Ju wist tõlkimise ja trükitööd õpetajate käes, kes trükikohast Riiast kaugel elasid, soowitawalt ruttu ei edenenud, Fischer kutsus 1683. aasta lõpul noore kahekümne aastase Adrian Verginiuse Riiga ja usaldas Piibli tõlkimise Tartu murdesse tema hoole. Wist pidi noormees juba lapsepõlwes Eesti keele põhjalikult ära õppinud olema, et temale nii suur usaldus osaks sai. Ja töö edenes tema käes tõesti kiiresti. Küllap on Verginius

[1]) Wõrdle: Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat, lhk. 75—73. W. Reiman, Adrian Verginiuse surmamälestuseks. Sirwilauad 1907, 1—14. Sellesama lhk. Eesti Piibli ümberpanemise lugu, lhk. 96—102.

oma eeltöid appi wõtnud, muidu ei oleks ta mitte lühikese ajaga Uue Seaduse kirjade ümberpanemisega lõpule jõudnud. Käsikiri anti Adrian Verginiuse isa Andrease ja Rõuge õpetaja Hardungi kätte läbi waadata ja parandada. Kuid parandused ei ole tööle just mitte tuluks olnud. Nõnda ilmus aastal 1686 Riias „Rootsi kuningliku majesteedi armu läbi ning eesõigusega“ „Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament, ehk Jummala Põha Sõnna, kumb Perräst Issanda Jesusse Sündimist pöhist Ewangelistidest nink Apostlist om ülelleskirjotetu“. Kui nooremehe tööl oli tal rohkesti puudusi, ometi leiame temast puhtamat Tartu murrakut, kui endistest waimulikkudest raamatutest. Wastne Testament.

Kuna Wastse Testamendi käsikirja läbi waadati, toimetas Adrian Verginius 1684 Lutheruse Suure Katekismuse, mida Tallinna keeles kuni 1897. aastani ei olnud, ja 1685. a. Tartu Laulu- ja Palweraamatu trükki. Need kaks raamatut, mis tartukeelset kirjandust tähtsalt tõstsid, on Verginiuse isa Andreas, Rannu õpetaja L. Moller ja Nõo õpetaja M. Schütz ümber pannud. Wiimses ilmusid esimesed katsed Tartu murrakus kirikulaule riimi seada. Laulud olid Verginiuse isa Andrease, Rannu õpetaja L. Molleri ja Nõo õpetaja M. Schützi riimitud ja, nagu wäljaandja ise tunnistab, halwasti korda läinud. Oma isaga ühendatud jõul on Verginius Wana Testamenti Tallinna murdesse tõlkima hakanud ja selle tööga kuni Hiiobi raamatuni jõudnud. B. C. Forseliuse seltsis andis Adrian Verginius 1690 Riias 50 waimulikku laulu wälja. Aastal 1691 andis Adrian Verginius tartukeelse Lauluraamatu uuesti wälja, millele ta omalt poolt mõned laulud juure lisas. Selles trükis leiame ewangeeliumite, epistlite ja Jeesuse eluloo järel ka juba jutustuse „Jerusalemmi Lina Ärrahäetamissest.“ See on esimene ilmalik jutustus Eesti keeles. Tuttaw tõestisündinud õudne ja hale lugu on tänini oma alguskuju weel alal hoidnud. Ta wõeti ka warsti tallinnakeelsesse Lauluraamatusse üles. Tema otstarwe on näidata: „ni rassedaste nink hirmsaste om Jummal omma pühha jummalikko Sönna Pölgjid nink Naarjid Adrian Verginiuse muud kirjatööd. Jerusalemmi Lina Ärrahäetamissest.

sundnu nink nuhhelnu, nink om se lebbi kigelle Ma-Ilmale ütte Mällestusse-Tähhe nink Mannitsust andnu, et eggaüts Jummala Wihha nink Sundust peab pelgama."

Verginiuse wangipõlw ja surm.

Adrian Verginiuse pärastine elutee on okkaline ja lõpeb haledalt. Aastal 1686 õnnistati Verginius Puhja koguduse õpetajaks. Puhjas töötas Verginius agarasti kirjanduse alal. Siit käis ta selsamal aastal Lindenhofis ehk Lindnas ja järgmisel aastal Pillistweres piibli-tõlkimise konwerentsidel, mis Fischer kokku kutsus. 1694 lahkus Verginius Puhjast ja asus Otepäässe õpetajaks. Warsti tulid segased, rahutud ajad, mis palju hädaohtu ja wiletsust tõid. Verginius kaotas sõjamöllus peawarju ja waranduse; siiski ei jätnud ta kogudust maha, ehk küll waenlaste röövwsalgad maad rüüstasid. Verginius kogus Otepää talupojad enese ümber, läks röövwsalkadele kartmata wastu ja tegi neile mõndagi kahju.[1]) Kui Wene wägi Tartu linna piirama hakkas, ei wõinud Verginius juba oma perekonna pärast, kes sõja ajal senini Tartus oli wiibinud, enam Otepäässe jääda. Ta wiis oma perekonna Tallinnasse kindlate müüride taha. 14. juulil 1704 langes Tartu linn wenelaste kätte. Linna kodanikud wandusid tsaarile Peeter I. truudusewannet. Seda kuuldes tõttas ka Verginius uuele maaülemale truudusewannet wanduma. See läbi sai temal wõimalikuks Otepäässe tagasi minna ja ametit edasi pidada. Et Rootsi wahwad wäed ootamata ja hulljulgesti wenelastele kahju tegid, keeldi läbikäimine nende maakondadega ja linnadega, mis alles Rootsi wõimu all seisid, kõwasti ära Kirjad, mis keegi sealt poolt sai wõi sinna saatis, tulid Tartusse Wene kommandandi kätte läbi waadata anda. Verginiuse naisewend Krieg, Rootsi sõjawäe kapten, saatis oma seersandi Stammeri läbi õemehele Otepäässe mõned kirjad, mis Tallinna sõbrad eraasjus kirjutanud. Kirjakandja Stammer oli pealegi Verginiuse endine kooliõpetaja ja Otepää köstri Erdmanni wäimees. Kas ei olnud Verginius Tartu kommandandi käsku kirjade läbiwaatamise asjus mitte teada saanud, wõi selle tähelepanemata jätnud, seda ei saa enam selgeks teha, kuid

[1]) A. W. Hupel, Topographische Nachrichten I lhk 248.

Wene kommissar nägi selles kirjawahetuses kommandandi käsu üleastumist, püüdis Stammeri kinni ja andis Verginiuse ning Erdmanni sõjakohtu kätte. Tartu kommandant tõstis nende peale kõige raskemaid süid, nagu oleks Verginius ustawuse wande murdnud, Stammeriga kurja äraandmise nõu wenelaste wastu pidanud ja Rootsi wäele Tallinnasse Tartu kindluse ja Wene wäe liikumise üle sõnumeid saata tahtnud. Verginius kinnitas küll, et kirjades ainult eraasjust kõneldud, kuid ta ei saanud oma ilmasüütust enam tõeks teha, sest ta oli saadud kirjad pärast Stammeri kinniwõtmist lasknud ära põletada. Stammeri ülekuulamisel wõeti piinamiseriistad tarwitusele, pekseti nuudiga ja wenitati käsi-jalgu. Piinamiste tagajärjel heitis Stammer warsti hinge, kuid Verginiuse ja Erdmanni wangipõlw kestis ligi kaks aastat. Tartu raekohus ja gildid katsusid pika kõhelemise järele wangide eest kosta, kuid sel ei olnud mingit mõju. Verginius ja Erdmann mõisteti surma, nimelt kirwega awalikult ära hukata, ja saadeti see otsus 27. juunil1706 Tartu Saksa wärawa suus, praeguse turuplatsi kohal, täide.[1])

Wastse Testamendi tõlkimisega oli Verginius osa sellest plaanist täitnud, mille ümber selle aja waimulikkude meeste mõtted keerlesid: püha kirja tähtsam osa ilmus rahwakeeles. Et töötegija sel ajal ainult kakskümmend aastat wana oli, jäi ta unustusesse, tema nime püüeti warjata ja aupärga teiste wanemate tuttawamate meeste pähe panna. Tallinnakeelse Uue Testamendi eeskõnes (1715) nimetatakse Wastse Testamendi tõlkijateks Hardungit ja teisi mehi. Kuid see sõnum on ekslik. Fischeri aruanne Piibli ümberpanemise töödest 1692 nimetab selge sõnaga, et Adrian Verginius Wastse Testamendi tõlkinud, ja kirjanik kinnitab seda ka iseäralise rõhuga. Hardung ja teised olid, nagu ülemal seletatud, tõlke läbikatsujad.

Wastased leidsid Verginiuse tõlkest rohkesti puudusi; täielikku ja laitmata tööd ei wõidud noorelt mehelt oodatagi.

[1]) Wangipõlwes kirjutas Verginius 1706 ise oma eluloo üles, mis wist pisut muudetud kujul ilmunud Mittheilungen aus der livl Geschichte IX., lhk. 118 j.

Ehk küll Verginiuse keel alles ebatasane on, sest et siin ja seal sihitust walesti tarwitatakse, paenutuse wastu eksitakse ja erilisi murdeid, iseäranis Tallinna murdest saadud sõnakujusid ja Stahlile omaseid laensõnu segakeeleks ühendatakse, awaldab ta siiski juba Eesti keele maiku ja mõnu; ta on Stahli omast palju puhtakujulisem, nagu üleüldse Tartu waimuliku kirjanduse keel palju waremini rahwapärasemas kujus esinema hakkas, kui põhjapoolne praeguse kirjakeele eelkäija. Verginiuse keele ja kirjawiisi näiteks wõtame mõned laused Wastse Testamendi eeskõnest, mis Fischeri järele Saksa keelest ümber pandud. Selle eeskõne tõlkis Verginius kahtlemata iseseiswalt, sest et tal teisi tõlkeid eel ei seisnud:

„Armas Mahmehs. SE Rahmat, kumba sinna sihn näet, om meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament, echt Jummala pöhä Sönna, kumb perräst Issanda JEsusse Sündmist pöhist Ewangelistist nink apostlist om ülleskirjutetu. Seltsammast peat sinna seddä teedmä: Kui eesmänne Inniminne Pattu sisse olli saddanu, nink se läbbi iggawest Hukkaminnemist henne pähleiahtnu, sis om se helde Jummal ommast Põhjatummast Armust, saddanu Innimiselle sedda kallist Towotust andnu, et teddä, läbbi Wahhemehhe nink Luhnastja, Pattust nink Heddäst jälle piddi awwitetama, ent Hukkotaja Kurrati Rikkus nink Wäggi piddi ärra häetetäma nink tühjaß tettämä jne."

See Fischeri eeskõne, mis Uue Testamendi sisust seletust annab, on ka tallinnakeelses Uues Testamendis 1715 ära trükitud, kus juures Verginiuse tõlget näikse tarwitatud olewat.

Käsu Hans ja tema nutulaul.

Tartukeelse kirjanduse ettejõudmisest kõneleb weel see huwitaw nähtus, et sel ajal esimene Eesti soost kirjamees nimelt Tartu murrakus ja selges rahwakeeles algupärase kunstlaulu loob. Kõne on siin Käsu Hansust ja tema nutulaulust.[1]) Eesti talumees Käsu Mardi Hans ehk, nagu ta ise oma nime kirjutab, H. Kes peab 1700—1730 Puhjas köstri

[1]) Wôrdle: Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat. Reval 1902, II. j lhk 82—98. W. Reiman, Esimene Eesti soost kirjamees. E. Üliôpl. S. album II, lhk 193—205.

ametit. Põhja sõja ajal, mil õpetaja Könikson Puhja koguduse maha jätnud ja Pärnust warjupaika otsima läinud, kannab köster H. Kes koguduse eest niipalju hoolt, kui ta jõuab. Keset sõjakära ja riisujate salku jääb ta oma ametikohustele ustawaks. Tema peab rootslaste wõitu wenelaste üle kindlaks. „Wainlasil on enämb pelgo meist, kui meil neist om," kirjutab ta 1706. aasta weebruarikuul põgenenud õpetajale Pärnusse ja awaldab lootust, et rahuaeg ruttu kätte jõuab ja õpetaja jälle oma karja juure tagasi tuleb. Kuid warsti näeb ta oma lootused tühja minewat. Juba 1704. aasta juulikuul langes Tartu linn wenelaste kätte. Ehk küll Tartu kodanikud Wene tsaarile truudusewannet wandusid, kartis ja arwas linna komandant Naryschkin siiski weel, et nad omas südames rootslaste poole hoiawad ja neile Wene wäe üle salaja sõnumeid saadawad. Sellepärast hakati Tartu elanikkude järele kangesti walwama; wiimaks läks wenelaste kahtlus uute alamate wastu nõnda suureks, et Tartu elanikud 1708. aastal tsaari käsu peale Wologdasse Wenemaale wangi weeti, nende majad ära häwitati ja linna wallid maha kisti. See kurb sündmus näib sügawasti Käsu Hansu peale mõjunud olewat. Weel selsamal aastal luuletas ta 36 salmi pika Nutulaulu Tartu linna ärahäwitamise üle, mis Tartu raekohtu kirjakogus ja kohalises Jaani kirikuraamatus, wiimses kohas pisut lühendatud kujul, käsikirjana alale on jäänud. Luulewabadust tarwitades teeb Käsu Hans omas nutulaulus Tartu linna kõnelewaks isikuks, laseb teda pikalt ja laialt oma kurba saatust ära jutustada ja iga salmi lõpul „Oh, ma waene Tardo Liin!" õhata. Esmalt jutustab linn, kuidas ta enne jõukas olnud ja rahwas külluses elanud:

„Mes mul olli enne waja? Kalli Kooli, Kirriku;
Kui mo Käsi häste keuß: Illuſaſt kik ehhitu
Torre Koa, torre Maja, Olli minno ſißen ſi n:
Sure Aida, Wiljo teuß, Oh! ma waene Tardo Liin!"

Kuid kodanikud elasid toredasti, õpetlased sõid wäga kallist, kaupmehed petsid ostjaid ja „Egga Meeß tei Patto Tööd". Küll noomiwad õpetajad kantslitel ja hüüawad rahwast meeleparandusele, aga see kõik ei aita. Patu pärast tuleb Jumala õige nuhtlus linna peale:

„Tulli Tarw mul lasti sisse,
Tükki Mürrin ning Pombi Häl,
Honi Rahwa üttelisse
P.rrut, lei kik mahha tääl,
Rahwas paesi Toomi pääl,
Es löwwa Armo henne sääl,
Nätß se olli hirmuß Piin
Oh! ma waene Tardo Liin."

Esiotsa jäetud linna kodanikud ja raekohus oma paigale, aga kui komandandi südames kahtlased arwamised nende truuduse kohta tõusewad ja isand „Krop ning Moresin Tarto Radi Lülli pand," siis tegi komandant teise otsuse, mille keiser kinnitas:

„Kui Ta sedda kulda sai,
Et Rootße pallaw pähle paist,
Siß Ta Wenne Male weij,
Kik se Liina Rahwast wäest
Issanda ning Emmanda
Ülli halleſt igkiwa
Wenne-male minnen siin.
Oh! ma waene Tardo Liin!"

Lõpuks awaldab kiwihunikuks muudetud linn pika manitsuse terwele maale ja iseäranis suurematele linnadele, et nad meelt parandaksid ja ka oma noorele kuningale, kes neid oma werega kaitsmas, ustawaks jääksid, muidu wõiks neile ka Tartu saatus osaks saada.

Käsu Hansu nutulaul, mis omal ajal Tartu- ja Wõrumaal laialt tuttaw olnud ja mis rahwale wäga meeldinud, on täiesti algupärane töö. Ometi ühendawad teda mitmed sidemed selleaegse wanema kirjandusega. Nimelt on nutulaulu põhimõte ja siht seesama, mis Lauluraamatus hiljuti awaldatud Jerusalemma linna ärarikkumise lool, millest Käsu Hans kõnesolewa laulu tegemiseks äratust on saanud. Kuju poolest seisab Käsu Hansu töö riimitud kirikulaulude mõju all, kuid salmiehituse ja meetrumi poolest läheb ta kirikulauludest lahku ja tarwitab pea jambuse, pea trohäuse weeret, ilma et nendegi wahetuses kindlat korda oleks peetud. Neid kahte üksteisele risti wastu käiwat wärsimõõtu segas waremalt juba R. Brocmann omas pulmalaulus, kuigi kindlamas korras. Käsu Hansu nutulaulus puudub luulelend ja kujukas keel weel täiesti, sündmused ja pikk moraaliõpetus sõnastatakse kainelt, kuiwalt, kuid sealjuures püütakse ridade lõppusid igal hinnal kõlksuma panna. Riim on siin peaasi, mis laulu lauluks teeb. Kuid wälistest konarustest ja ehete puudusest hoolimata tundub laulust luuletaja kaastundlik ja soe süda, mis armastuses kodumaa ja rahwa kurwast saatusest osa wõtab

ja neile õiglaselt seda soowib, mis ta omast meelest arwab hea olewat.

Johann Gutslaff, Andreas ja Adrian Verginius ning Käsu Hans on waimuliku kirjanduse walitsuse ajal tähtsamad Tartu murde kirjanikud, kes Lõuna-Eesti murdes seesugust kirjawara soetasid, mis Põhja-Eesti murdel weel puudus. Gutslaffi esimene Eesti lauseõpetus ja sõnastik, Adrian Verginiuse Wastse Testamendi tõlge, Andreas Verginiuse Tartu Lauluraamat ja Lutheruse Suure katekismuse tõlge wiisid tartukeelse kirjanduse tallinnakeelsest hea sammu ette.

Kokkuwõte ja tagasiwaade.

Kuni Verginiuseni ei suutnud ei Tallinna ega Tartu keelt hariwad kirjamehed, kes sagedasti umbkeelsetena meie maale tulid ja tihti kauaks ei mõtelnud siia jääda, Eesti keele loomu lähemalt tundma õppida, waid wõtsid Ladina ja Ala-Saksa keele enestele eeskujuks ja paenutasid Eesti keele wõõraste pakkude peale. Grammatika kirjutajad ei leidnud sel ajal Saksa ja Eesti keele wahel wahet. Eesti häälikute ülestähenduseks tarwitawad nad Saksa tähestikku, ilma et selleski oleks järjekindlust silmas peetud. Saksa kõnekäänud wõetakse sõnasõnalt Eesti keeles tarwitusele ja soetakse sel wiisil weidrat keelte segi. See oli isesugune tõug kirjalist, wõõrapäralist Eesti keelt, milles rahwakeele loomust suurt midagi järele ei olnud jäänud, kui murtud sõnad peaaegu arusaamatas lausekorras ja järjestuses. Ta oli kehw, kirikuliste oskussõnade ja kõige tarwilikumate, läbisaamata mõistete keel, kahwatu ja kare. See esimeste aegade Eesti kirjalik keel on wäärsünnitus, mis pärastpoolse kirjakeele arenemise kohta saatuslikud tagajärjed kaasa tõi, sest ta sanktsioneeris teatawal wiisil Eesti keele barbariseerimise ja hakkas warakult elawa keele wastupanewaid instinkte häwitama. Sel kirjandusel ja keelel ei ole muud tähendust, kui et selle waral ja selle taga wõib aimata, kuidas tõsine Eesti keel, mis külade maalises rahus suusõnalise rahwakirjanduse, rahwalaulu ja muinasjuttude kandjana edasi wõrsus, tõesti on wõinud kõlada.[1]) „Meie kirjanduse päewatõus oli udune ja pilwine, ta ei toonud mitte heledat päikese paistet, waid umbset,

[1]) W. Grünthal, Eesti kirjakeele arenemine. Eesti Kultura I, lhk. 252 j

sompis ilma, mis alles pikkamisi selgus.“ Kirjandusele küll alus pandi, aga selle peale ei olnud wõimalik ilma parandusteta ja ümberehitusteta tulewast hoonet rajada. Meie nimetame seda järku Eesti kirjanduseloost, mis tänini eksikombel Stahli omaks nimetatud, segase Saksa-Eesti kirikukeele ajaks. Uued põhimõtted, mille järele segase kirikukeele parandus ette wõeti, toodi kõige esmalt Piibli ümberpanemise konwerentsidel ette.

B. Parandatud Eesti kirikukeele aeg.

Piibli ümberpanemise konwerentsid.[1])

Fischeri tegewuse karakter.

Kuna U. Testamendi tõlke trükkiandmine Tallinnas teadmata aja peale edasi lükati, astus see küsimus Liiwimaal järsku uude ajajärku. See oli suurelt osalt hoolsa ja teowõimulise kindralsuperintendendi Johann Fischeri töö. Tema oli 1633 Lübeckis sündinud ja 1674 Liiwimaa waimulikuks ülemaks kutsutud. Rahwaste keeli, kelle ülemaks hingekarjaseks ta seatud, tema küll ei mõistnud, kuid seda hoolsamini püüdis ta Rootsi walitsuse ja koguduste õpetajate kaudu mõjuda ning sündsaid tööjõudusid ametisse panna. Seesuguse ameti pidamiseks awaldas Fischer head arusaamist oma kohustest, osawust ja tugewat energiat, kuid seal juures oli ta piirita isemeelne ja tihti hoolimata oma ametiwendade wastu. Tegewuse algul kandis ta hool ja mure kaunist wilja. Fischer oligi see, kelle algatusel meie maal rahwakoolile alus pandi. Tema ettepaneku peale nõudis Rootsi walitsus 1687 Liiwi maapäewalt, et see iga kiriku juure kihelkonnakooli asutaks ja koolmeistrid ametisse paneks, kes maa lastele emakeeles lugemist, katekismust ja kirikulaulu õpetaks. Awati umbes 80 kihelkonnakooli ja Fischer wõis weel sellest rõõmu tunda, et tema hea eeskuju õpetajaid rahwahariduse tõstmiseks tööle kihutas.[2]) Nõnda awas kandidaat Forselius Tartu ligidal Papimõisas esimese koolmeistrite-kooli ja kirjutas esimese eestikeelse aabitsa. Tööjõudude

[1]) Mag. C. Hoppius, 1715. a. ilmunud Uue Testamendi saksakeelne eeskõne. — G. O. F. Westling, Vorarbeiten zu der ehstn. Uebersetzung des Neuen Testaments 1715 ü. t. kohal.

[2]) H. Feyerabend, D. Johannes Fischer, Generalsuperintendent von Livland 1674—1700, lhk. 12.

wäljawalik oli Fischeril õnnelik ja Rootsi walitsus andis lahkesti abi, et pühakirja tõlked, mis Fischeri algatusel walminesid, trükis wõiksid ilmuda. Läti Piibli tõlkimise andis Fischer Marienburi õpetaja Ernst Glücki hoole, kes Fischeriga seltsis meie maale tulnud. Glücki toimetusel ilmus lätikeelne Uus Testament 1685 ja täieline Piibel 1689, kuna Tartu murret kõnelewatele eestlastele Wastne Testament, nagu eelpool kuulsime, 1686 Riias trükki anti. Fischer walis iga tõlke walmistamiseks keeleosawa mehe ja laskis tema töö mitme teise poolt läbi katsuda. Et õpetajad tõlkimise juures rahuliselt ja wahetpidamata wõiksid tööd teha, saatis Fischer nende kogudustesse aseõpetajad ja andis tõlkijatele ka ainelist abi. Seesuguse korralduse tõttu edenesid pühakirja tõlkimise tööd Liiwimaal õige kiiresti.

Esimene piiblikonwerents.

Ehk küll sel ajal Eesti põhjamurre lõunamurdest palju wähem lahku läks kui meie päiwil, peeti puudulise keeletundmise pärast seda wahet liig suureks. Fischer sõitis Stockholmi kuninga jutule ja teatas kuningale selle juhtumise juures, mil wiisil tal korda läinud lätlastele ja osalt ka juba eestlastele pühakirja tõlget muretseda. Nende jaoks oli, nagu teada, Uus Testament juba tõlgitud, kuid see ootas ikka weel rewideerimist. Et uuel Tallinnamaa piiskopil mitte wõimalik ei olnud Tallinnasse elama asuda ja rewideerimist kiirendada, usaldas kuningas Karl XI. tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimise juhatuse 1685. a. teowõimulise superintentendi Fischeri hoole. Kuningliku käsukirja põhjal tehti Fischerile kohuseks Uue Testamendi tõlget, mille trükkiandmine Tallinnas edasi lükatud, Liiwi-, Eesti ja Saaremaa piiskopkonna wolinikkude poolt läbi waadata lasta ja siis trükki anda. Selle käsukirja läbi tundsid Tallinnamaa konsistooriumi liikmed endid wäga alandatud olewat. Oli ometi nende meelest kuulmata asi, et töö, mis Tallinnamaal tehtud, nüüd wõõra juhatuse all, wõõras linnas pidi ilmuma. Esiotsa pandi kuninga käsule wastu ja katsuti trükkimise algamist Tallinnas kiirendada, aga kui enam midagi parata ei olnud ja waja oli esimesele piiblikonwerentsile, mille Fischer 1686 oma mõisa Lindenhofi Wõnnu ligidale kokku kutsus, wolinikka saata, siis tehti neile kodus kohuseks, endistest põhimõtetest mitte lahkuda, nimelt Lutheruse tõlkest kinni pidada, Stahli aegset kirikukeelt mitte muuta lasta ja üleüldse „kõiki uuendusi kahtlasteks tunnistada“. Lindenhofi konwerentsile oli Tallinnamaalt ja Liiwimaalt kummastki neli ja Saaremaalt kaks õpetajat wolinikkudeks saadetud ja nendele paar üliõpilast weel abiks määratud. Fischer ise juhatas nõupidamisi. Ilmunud liikmete hulgast nimetame iseäranis õpe-

tajat Adrian Verginiust ja üliõpilast Bengt Gottfried Forseliust. Konwerentsi töödest on niipalju teada, et Tallinnamaa saadikud sellest Uue Testamendi tõlkest, mida siin pidi rewideeritama, ainult wäikese osa olid kaasa wõtnud, kuna õpetaja Böcler suurema osaga olnud Rootsi sõitnud. Niisugustes oludes ei wõinud wiljakast tööst suurt juttu olla. Fischer nõudis õigusega, et tõlke rewideerimisel greekakeelelist alguskirja peab juhtnööriks wõetama ja ei mitte saksakeelset Lutheruse tõlget. Selle wastu waidlesid Tallinnamaa saadikud ägedasti, kuid pidid siiski järele andma. Stahli aegse

Lindenhofi mõis Wõnnu ligidal.

kirikukeele parandusest, mille kohta B. C. Forselius konwerentsile ettepanekuid tegi, ei tahtnud Tallinnamaa saadikud midagi teada. Forselius, Madise õpetaja poeg, oli Eesti keele rahwasuust õppinud ja nende segaduste üle, mis Saksa-Eesti kirikukeel Eesti raamatutesse toonud, selgusele jõudnud. Ta ei tahtnud wanu keeleweidrusi enam sallida, sellepärast soowitas tema trükkiantawas pühaskirjas wõimalikult seda keelt tarwitusele wõtta, mida rahwas rääkis. Eesti nimesõnade käänamises ja ajasõnade pööramises nõudis ta rahwakeele põhjal parandusi. Et lugemise õppimist eestlastele kergendada, lõi Forselius uue loomulikuma kirjawiisi, millest ta wajadusteta Saksa ja Ladina tähed, nagu c, ch, ck, z, tz, f, x ja y ning täishäälikute pikendamise märgi h kõrwale heitis. Peale selle wõttis Forselius Eesti kirjutatud kirjas Ladina tähed tarwitusele, kuna trükis Gooti tähestik weelgi walitsema jäi.

Forseliuse uuenduse nõudmised lükkasid palju sellest ümber, mida tänini Eesti keele tarkuse tipuks peetud. Tallinnamaa saadikud näitasid, et uus kirjawiis pahandusi sünnitab ja wanema kirjanduse järeltulewale soole hoopis wõõraks teeb. Fischer lükkas otsusetegemise keeleküsimustes edasi, lootes, et ta Forseliuse wastaseid jõuab edespidi parematele mõtetele juhtida. Kuid asjata. Pärast konwerentsi, mis neli nädalat kestis, wõeti Forseliuse ettepanekud Tallinna konsistooriumi poolt arwustuse alla ja tuldi otse ümberpöördud otsusele. Kirjakeel minewat küll rahwakeelest lahku, kuid wiimne seisis nende silmis kui jäme ja rikutud rahwamurre põlgtuse all, sellepärast soowitasid nad, et tuntawat lõhet kaotada, rahwale õige, s. o. wana segase kirikukeele äraõppimist. Peale selle mõistsid nad asju nõnda ajada, et kuningas Karl XI. neile õiguse andis ja Lutheruse tõlke eeskujuks soowitas. Kuid kindlameelne Fischer ei lasknud ennast sellelt teelt kõrwale wiia, mis ta oli leidnud õige olewat. 1687. a. algul kutsus ta teise piibli-konwerentsi Pillistwere kirikumõisa kokku. Ilmusid endised liikmed, aga et kolm neist ära jäid, täitsid kolm uut, kelle hulgas ka üliõpilane Johann Hornung, nende aset. Esmalt waieldi siin ägedasti Forseliuse poolt ettepandud keeleliste uuenduste pärast, kui ka otsuste üle, mis Tallinnamaa konsistoorium nende uuenduste kohta teinud. Forseliuse nõudmisi toetas agaralt Hornung, kes tähendatud uuenduse täiesti omaks wõttis, niisamuti ka Adrian Verginius Puhjalt, de Moulin Suure-Jaanist ja Berthold Pillistwerest. Isegi Fischer pidas neid nõudmisi õigeks, ehk ta küll Eesti keelt ei mõistnud. Aga kui Fischer ära nägi, et reformidele ägedalt wastu seisti, jättis ta keeleküsimuse jälle kõrwale, ja nüüd läks rewideerimise töö, mida alguskeele järele toimetati, õige ruttu edasi. Nelja nädala pärast oli terwe Uue Testamendi käsikiri — see oli nüüd Böcleri käest kätte saadud — läbi waadatud. Rewideeritud tõlke kirjutas Hornung Fischeri wolitusel Forseliuse poolt soowitatud, Verginiuse ja kahe teise saadiku poolt heakskiidetud kirjawiisi ümber ja parandas mõndagi kohta, mis grammatika seaduste wastu käis.

Teine piiblikonwerents.

Wõib juba arwata, et Tallinnamaa õpetajad seesugust tõlget heaga wastu ei wõtnud ja oma põhjusmõtetega püüdsid läbi tungida. Nad tõstsid kuninga ees Fischeri peale kaebtust, et see Tallinnas walmistatud tõlke Pillistwerest kaasa wõtnud ja mitmekordse nõudmise peale seda enam tagasi ei saatwat. Kuningas ei teadnud waieluste all olewates küsimustes õiget seisukohta wõtta ja wankus oma otsustes. Fischer sai warsti temalt käsu, et ta ei tohi tallinn-

Fischeri püüete nurjaminek.

laste tõlke käsikirja enam kinni pidada, ega selle trükkiandmist takistada, sest et kuningas ise selleks raha määranud. See käsk häwitas Fischeril terwe tööwilja. Ta seletas kirjalikult kuningale, et tallinnlaste tõlge kõlbmata olewat — ja selle asemel kiitis ja soowitas ta seda tõlget, mida Pillistweres paranduse teel saadud ja palus selle wäljaandmiseks luba. Seda palwet küll ei täidetud, kuid ka Tallinna konsistooriumilt wõeti õigus oma tõlget trükki anda. Kuningas nõudis, et asjatundjad mehed mõlemilt poolt kokku astuks ja õige tõlke soetamiseks nõu peaks. Et kummaltki poolt järelandmist loota ei wõinud, jäi seegi ettepanek täitmata. Ühenduse puudus, leppimata meel, wäiklane wõistlus ja arusaamata waen Liiwi- ja Tallinnamaa wahel ei lasknud neid wiljakale tööle hakata. Oleks riigiwalitsus Fischeri toetanud, siis oleks peagi sihile jõutud, kuid seesugustes oludes tüdines muidu teowõimulise mehe waim. Weel kord kutsus ta 1694 teoloogia professorid ja keeleosawaid õpetajaid Liiwi- ja Tallinnamaalt Tartusse endiste tõlgete läbiwaatamisele, ja kuningas tõotas jällegi heakskiidetud tõlke trükkimiseks rahaabi anda, kuid seda konwerentsi ei saadudki kokku, ja nõnda oli Liiwi-, Tallinna- ning Saaremaa waimulikkude ühine katse tallinnakeelset Uut Testamenti wälja anda, nurja läinud. Siin langeb wastutus küll kõige pealt Tallinna konsistooriumi peale, kuid salata ei wõi, et ka Fischer heast tahtmisest hoolimata oma järsu olekuga asja edenemist mõnes tükis takistas. Ehk ta küll kahtlemata palju head meie maal oli korda saatnud, langes temast lugupidamine siiski kuninga silmis. Kui Rootsi walitsus kroonumõisasid aadelilt tagasi nõudis ja üleüldse sakslaste mõju meie maa kiriku- ja kooliolus rootslaste kasuks kitsendas, astus Fischer awalikult walitsuse wastu wälja ja tunnistas ennast Patkuli sõbraks. Nüüd ei wõinud ta oma ettewõtetele kiriku- ja kooliasjus Rootsi kroonu poolt enam toetamist loota. Fischer laitis meie maa olusid kibedasti, pani 1699 oma ameti maha ja läks Saksamaale tagasi; siin sai ta Magdeburis kindralsuperintentendi koha. Selles ametis on ta 1705 surnud.

Piiblikonwerentsidel ei olnud otsekohest tagajärge. Meie kirjanduseloo kohta on neil niipalju tähtsust, et siin Forselius ja tema poolehoidjad Eesti keele ja kirjawiisi arenemises uut järku ettewalmistawad, nimelt parandatud Eesti kirikukeele aega.

Johann Hornung, parandatud Eesti kirikukeele looja.

Kahesugune Eesti keel.

Segane Saksa-Eesti kirikukeel, mida XVII. aastasajal waimulikus kirjanduses tarwitati, oli nõnda puudulik ja wõõrastaw, et eestlane sellest ainult suure waewaga aru sai ja sõ-

nadele tihti hoopis wildaka mõtte andis, nagu seda Georg Müller'i jutlused tunnistawad. Kuid seesugust terawat keelelist iseteadwust orjapõlwe rusutud rahwal ei olnud, et ta õpetajate ja kirikuraamatute wigase keele parandamist oleks nõudnud ehk seda keelt ainult harjutada katsunud. Kui ka mõni naljahammas sakslaste rikutud keele pihta pilkenoole lendama pani, pilgatawad seda ometi ei mõistnud. Rahwas harjus sakslaste murtud keelega pealegi ära ja kõneles kirikumõisas hoopis teist keelt kui külas. Igatahes jäi eestlasele segane Saksa-Eesti kirikukeel wõõraks kõlaks, mis ta hinge külmaks jättis. Niikaua kui Saksamaalt tulnud umbkeelseid õpetajaid ametisse seati, kes oma Eesti keele tarkuse peaasjalikult waimulikkudest raamatutest ammutasid ja samas weidras kunst-keeles wast kirjandusele lisa muretsesid, ei jaksanud selleaegsed keele- ja kirjamehed seda lõhet märgata, mis neid keeleasjus rahwast lahutas. Aga kui sugupõlw waheldas ja juba niisuguseid mehi kiriku teenistusesse astus, kes rahwa keskel üles kaswades tema keele selgeks õppinud, ei wõinud see kahjulik lõhe tähelepanemata jääda ja edasi kesta. Uus sugupõlw kannab suure enamuse ringkondadesse uuenduse mõtteid. Läks awara tundmisega ja südika ning kindla karakteriga meistrid tarwis, kes logisewale keelewankrile uued rattad alla seadsid ja ta õigetesse rööbastesse juhtisid. Seesugused meistrid olid B. G. Eorselius ja Johann Hornung. Esimene neist on, nagu eelpool kuulsime, kirikukeele uuenduse mõtte üleswõtja. Kuid tema ise ei saanud oma keelelisi uuendusi laiemalt maksma panna, kui esimeses eestikeelses ABD-raamatus, millest juba 1686 kõne on. Kahjuks lõpetas enneaegne surm selle haridusesõbra tegewuse.

Hornuugi elukäik.

Forseliuse püüded on Johann Hornung ja tema kaastöölised teostanud. Ometi ei leidnud Hornung oma kaasaeglaste poolt seda lugupidamist, mida ta ära teenis. Kaasaeglased ei tea Hornungist muud, kui et ta 1687 Pillistwere Piibli ümberpanemise konwerentsist osa wõtnud, Ka-

[1]) Johann Hornung, der Schöpfer unserer estnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten. Reval, 1845.

rulas õpetaja olnud ja Wene sõja-wangi surnud. Hornungi nimi ja teod waigiti surnuks, tema wastased omandasid tema tööwilja ja lõikasid, mis ta külwanud. Alles 130 aastat pärast rõhutud ja tagakiusatud mehe surma päästis Kuusalu õpetaja Eduard Ahrens[1]) tema au ja tegi tema tähtsuse Eesti keele- ja kirjanduseloos selgeks. Kuid Hornungi eluloosse ei jõudnud Ahrenski suuremat walgust tuua. Isegi Hornungi wanemad ja tema sündimisepäew on meil teadmata. Imepuhas Tallinna keel, mida Hornung kirjutab, juhatab ta sündimise ja üleskaswamise paika Tallinnamaalt otsima. Wanaduse peale waadates wõiks tema Rakwere õpetaja G. Hornungi poeg ja umbes 1660 sündinud olla, sest Pillistwere piiblikonwerentsi ajal oli ta usuteaduse kandidaat. Kus Johann Hornung haridust saanud ja usuteadust õppinud, pole ka teada. Wist pole ta ülikooli kursust mitte lõpetanud, sest nagu Liiwimaa konsistooriumi protokollis seisab, oli Hornung nõrk Hebrea keele tundja. Konsistooriumi ees eksami tehes oleks pidanud ta Hebrea keeles läbi kukkuma, kuna ta Greeka keelega hästi toime sai. Pärast Pillistwere konwerentsi langes Hornung kui keelesegaja, kes kiriklikusse kirjawarasse radikaalseid uuendusi püüdis tuua, waimuliku ülemuse waenu alla. Õpetajate kohad Eestimaal jagatakse umbkeelsetele wäljamaalastele wälja, Hornung, parem Tallinna murde tundja, ei leia mujal ametit, kui lõunapoolsemas Eesti nurgas Karulas, kus wõrulisemat Wõru keelt kõneldakse. 1693 on ta siin juba ametis. Wist arwasid waimulikud herrad, et keeleuuendaja siin ümbruse ja praktika mõjul oma uuendusepüüded unustab, wähemalt tegelikult nendega suurt mõjuda ei saa. See oli Hornungile otse maalt ärasaatmiseks, mis rusuwalt tema hinge peale mõjus. Siit püüab ta oma ameti algusel tähtsate kirjatööde läbi waimutuld süüdata, mis wägiwaldselt ära sumbutatud. Kuid Tallinna konsistoorium hoolitses pimedas wihas oma keeluga ka selle eest, et Hornungi eestikeelsed raamatud rahwa sekka ei pääseks. Keegi ei tohtinud Hornungi raamatuid osta ega müüa. Tume wari langeb sest ajast Hornungi elu peale. Küll jääb ta Põhja sõja ajal, mil teised õpetajad Tallinna müüride taha wangi põgenewad, oma kogudusele truuks, kuid üksilduses, hädaohtudes ja rõhutud oludes ei suuda tema oma elurada enam otse hoida. Juba 1706 saab Hornung Liiwimaa konsistooriumilt walju noomituse liigjoomise ja pahanduste eest, mis ta joomise tagajärjel pihtitalituse

[1]) Johann Hornung, der Schöpfer unserer ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten. Reval, 1845.

ning armulaua annete wäljajagamise juures sünnitanud[1]). Kord süüdistasid teda rootslased kirjawahetuse pärast wenelastega ja peawad teda Pärnus wangis, kuni ilmasüütus ilmsiks tuli.[2]) Kahte korda on Hornung wenelaste poolt sõjawangiks tehtud. Wangipõlwes kustusid ka 1715. a. selle õnnetu mehe kurblikud elupäewad.

Hornungi kirjatööd.

Wistist pidasid Liiwimaa waimulikud ülemad ise noort kandidaati Hornungi tubliks Eesti keele tundjaks, kui nad tema 1687 Pillistweresse selle aja tublimate kirjameeste hulka Piibli ümberpanemise konwerentsile kutsusid. Kui Forseliuse ja Hornungi ettepanekud siin tagasi lükati ja konwerentsi liikmed Pillistwerest lahkusid, kutsus Adrian Verginius noore ametiwenna ja sõbra Puhja enese juure. Siin tõlkis Hornung weel selsamal aastal Uue Testamendi Tallinna murdesse.[3]) Muidugi oli see loomulik, et uus käsikiri teistele uuenduse poolehoidjatele konwerentsi liikmetele, nagu de Moulinile ja Bertholdile näha ning läbi katsuda saadeti; aga niikaua kui wanemad waimulikud oma paadunud eelarwamistes Stahli raamatute keelt ametlikult eksimata tõeks pidasid, ei maksnud Hornungi käsikirja trükis awaldada. Hartmann Creydius Augsburist, kes meie maal mitmes koguduses järgimööda õ. etaja-ametit pidas, on Hornungi tõlkest ärakirja walmistanud ja selle wäljamaale tagasi minnes ühes wõtnud. See ärakiri seisab nüüd Müncheni raamatukogus.

Uue Testamendi käsikiri.

Kui Hornung waheajal oli Karula õpetajaks saanud, awaldas ta 1693 oma „*Grammatica Esthonica*“, s. o. Eesti grammatika. Siin on Eesti keele sõnamuutmise seadused esimest korda õieti ära tuntud ja näituste waral selgeks tehtud. Hornung täitis siin Forseliuse nõudmisi, lõi nõndanimetatud „wana kirjawiisi“, mis Ahrensi päiwini meie kirjanduses walitsema jäi See käis küll weel mitmeti Saksa õigekirjutuse põhimõtete järele: Hornung kirjutab nimisõnad kõik suure

Grammatica Esthonica.

---

[1]) W. Reiman, Warjupildid Juhan Hornungi elust. Postimees 1902, nr. 283

[2]) Wõrdle: Fr. Bienemann Die Katastrophe der Stadt Dorpat, lhk. 70–72.

[3]) Westling awaldab arwamist et Hornung uut iseseiswat tõlget ei ole walmistanud, waid seda Gösekeni tõlg t tarwitas, mida Pillistwere konwerentsil rewideeriti ja mille Hornung uude kirjawiisi ümber kirjutas.

algustähega ja paneb kahesilbilistes sõnades pikad tüwetäishäälikud ühekordselt, selle wastu aga esimeses wältes seiswad umbhäälikud sõna keskel kahekordselt kirja. Kuid endisele segadusele ja korralagedusele tehti ots peale, sest suurt kergitust Eesti õigekirjutusesse tõi asjata tähtede wäljaheitmine, Eesti häälikute wõrdlemisi parem ülestähendamine ja suurem järjekindlus.

Koddo ning Kirgo Ramat.

Palju täielikum ja põhjalikum kui Eesti õigekirjutuse parandus, oli Hornungi keelepuhastus, mida ta ise tegelikult omas „Koddo ning Kirgo Ramatus“ läbi wiis. Tähendatud raamatu eeskõne alla on peale Hornungi weel teised keele- ja kirjawiisi uuenduse sõbrad Adrian Verginius, Brocmann Noorem, Bertholdi ja de Moulin ka oma nimed kirjutanud, sest et need Hornungi kaastöölised olnud. Selle raamatu üksikud osad, nagu: ewangeeliumld ja epistlid, Kristuse kannatamiselugu, laulud, palwed ja Lutheruse katekismus trükiti juba 1694 igaüks iseäraldi, üheskoos ja mainitud ühise nime all ilmusid nad Riias 1695 ja tõid tähtsa pööripäewa meie kirjanduseloosse. Siin astub Eesti keel ja kiri eduteel suurema sammu, kui kunagi enne. „Wahe Hornungi Koddo ja Kirgo Ramato ja endise tallinnakeelse Lauluraamatu wahel, mis aasta warem trükiti, on nii suur, nagu wahe öö ja päewa wahel,“ ütleb kuulus keelemees E. Ahrens. „Siin leiame esimest korda tõsist Eesti keelt. Küll ei ole ta wigadeta, — kuid igalpool ilmub tõsine püüdmine just nõnda kirjutada, nagu eestlane räägib ja Stahli hullusi juureni wälja kiskuda. Painutamist on igalpool tähele pandud, sellega Stahli kiuste wihuti koguni liialdatud, eitawale kõnewiisile on tema õigused tagasi antud, sugusõna kõigi Saksa käänakutega wälja heidetud ja osastawat käänet parajal kohal õieti tarwitatud. Seda imelist raamatut lugedes unustame hoopis ära, et see töö 150 aasta eest on kirja pandud. Üksnes mõned wigased wormid tuletawad Stahli aega meele, muidu wõiks arwata, et raamat XIX. aastasajal on trükitud; jah kohati on keel niisugune meistritöö ja ilu poolest täieline, nagu oleks ta mõnest tulewasest, põhjalikult parandatud lauluraamatu trükist pärit. Hornungi lauluraamat — lisab Ahrens juure — on tema kõige tähtsam ja üleüldse kõige

mõjurikkam töö, mis meie päiwini Eesti keeles ilmunud.“ See on ka arusaadaw, sest tähendatud raamat juhatas Eesti keele rakenduse ja waimuliku kirjanduse hoopis uutele, õigetele radadele. Esimest korda lõbustab meid raamatus kerge ja rahwapärane Eesti keel, mis ühtlasi tõsine ja iseloomuline. See on esimene teos meie kirjakeele ajaloos, kus puhas Eesti keel barbaarse, saksapärase segakeele üle wõidu sai. Sest ajast peale oli Eesti keele asi wõidetud. Laule, mis Hornung tõlkinud, loeme suuremalt osalt praemate hulka, mis meil waimulikus kirjanduses praegu üleüldse olemas. Wõrrelgu lugeja järgmist laulu eelseiswa Mülleri ja Stahli tõlkega, siis saab ta sedamaid aru, missuguse suure sammu Hornung Eesti kirjakeele edasi wiis:

Nüüd olgu ikka iggaweſt
Au, kitus Jummalalle,
Et temma ſureſt Helduſſeſt
Meid awitanud jälle.
Nüüd Melehä meiſt Jummalal,
Suur Rahho Põlw on Taewa al,
Keik Waen on otſa ſaanud.

Sind Iſſa meie kidame
Ja pallume ſult abbi,
Ke pead ülles targaste
Keik oma Sanna läbbi.
So wäggi ſe on otſata,
Mis tahhad, peab ſündima.
Se on üks kaunis Iſſand.

O Jeſus Önnisteggija,
Ke Iſſaſt tulled Taewaſt,
Meid tahtſid ſinna leppita
Ja pääſtſid ära Waewaſt.
Ma pallun keigeſt Süddameſt
Sind, kalli wagga Tallekeſt,
Oh anna meile Armo!

Oh! Pühha Waim ja Abbimees,
Ja Römuſtaja Taewaſt,
Meid hoia Pörgo-Haua eeſt,
Et Jeſus pääſtis Waewaſt,
Ni raske mörro Surmaga,
Se pärraſt ſeiſab löpmata
Se päle meie Lotus.

Peaaegu muutmatalt on Hornungi tõlkes hulk ilusamaid kirikulaule meie praeguses Lauluraamatus püsima jäänud, nagu näituseks:

Ma tullen Taewaſt üllewelt,
Häid ſannumid toon teile ſäält.
Neid toon ma teile römuga,
Neid tahhan minna kuluta.
Üks Laps on tänna ſündinud,
Kui ammo ajaſt tootud,
Üks kaunis illus Lapſoke,
Se ſünnib Neitſiſt puhtaste.
Se on ſe Iſſand Jeſus Kriſt,
Ke tahhab aita Häddaliſt,

Se on teil Önnisteggia,
Ke tahhab Pattuſt luunasta.
Keik Ön ſaab teile temma Kääſt
Mis Jummal pakkund iggaweſt,
Et teie wõite meiega
Nüüd Taewas järgeſt ellada.
Nüüd pange märki tähhele,
Et Söimes Mähkmes leitakſe
Ja waeſeſt alwa Lauda ſees.
Se iggawenne Abbi-Mees.

Sepärraſt läkki Römuga Rüüd Karjastega watama, Mis Jummal Pojas kinkinud, Mis meile Hääks on annetud.

Nii ladusalt kirjutatud salmid pidid nagu elektrijuga erutawalt rahwa peale mõjuma, sest siin kuulis eestlane Jumala sõna esimest korda tuttawas ja puhtas emakeele helis. Wistist waimustas raamat rahwast ja kihutas teda elawale ostmisele ning lugemisele. Mis aga tegi waimulik ülemus? Ta ei wõinud ju ometi rahulikult pealt waadata, kuidas selle raamatu läbi enam kui poolesaja-aastane töö kirjanduse põllul, mille eest suurem hulk õpetajaid nii agarasti seisnud, rumalatele talupoegadele meeleheaks lihtsalt tühjaks tehti. Ja oleks uuendus weel Tallinnast wälja läinud! Parem oli terwet uut tööd kõrwale tõrjuda, kui wõistlewalt Riiamaalt midagi wastu wõtta. Tallinna piiskop Salemann muretses selle eest, et Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramatu“ laialilaotamine ära keelati. Kui wäga wastased Hornungi ka wihkasid, tema keelt pidid nad siiski õppima, nimelt rahwa pärast. Hornungi tagakiusajad ja wastased andsid 1700 Tallinnas uue „Koddo ning Kirgo Ramato“ wälja, mis Hornungi järele parandatud ja osalt tema tööga sõna sõnalt kokku käib. Endisest 1656. a. raamatust lisati need laulud, mis Hornungil puudusid, muutmata weel juure ja parandati Hornungi lauludesse, osalt järeltegemise häbi katmiseks, osalt tõsise Eesti keele tundmise puudusel, hulk Stahli aegseid keelewigu sisse. Järeltegemisest ja keele weidrustest, mis nõnda Tallinnas trükitud uuesse lauluraamatusse tekkisid, ei saa muidu selget pilti, kui et, nagu Ahrens Hornungi kaitsekirjas teinud, kolm raamatut tunnistajatena suu suud wastu seame, s. o. parandamata (1693) ja parandatud (1700) Tallinna „Koddo ja Kirgo Ramatut“ Hornungi omaga (1695) wõrdleme ja seks kõigist kolmest ühe ja sellesama tüki siin kõrwuti ära trükime:

Mark. ew. 8. peat. 1 -- 9.

1693.	1695.	1700.
Sel Ajal kus paljo Rahwas ſähl olli, nink neile ep olli üchtekit	Neil Päiwil, kui paljo rahwaſt kous olli, ja neil midda= Söhmiſt, kid ei olnud ſüa,	Neil Päiwil, ko wägga paljo Rahwaſt kous olli, nink neile middakit ei ol=

kutzus Jesus omma Jüngrit henneſe jure, nink pajatis nende waſto: Minna halleſtan hend ſe Rahwa pähl, ſeſt nemmat ommat nühd kolme Pähwat minno jures jähnut, nink neile ep olle üchtekit ſüha, nink kus minna nemmat laſſexin ſöhmata henneſeſt erra minna/ ſahxit nemmat Te pähle nelgga ſurrema, ſeſt monniggat ollid kaugelt tulnut. Temma Jüngrit koſtſit temmal: Kuſt wottame meye nemmat Leibat ſihn Körbes, eth meye nemmad ſöhtame? Nink temma küſſis nemmat: Mitto ommat teile Leibat? Nemmat pajataſit: ſeitze. Nink temma keſkis ſel Rahwal, eth nemmad hend Mah pähle iſtutaſit; Nink temma wöttis nehd ſeitze Leibat, nink tennas, nink murdis nemmat, nink andis omma Jüngrille, eth nemmat nehdſammat nende ette pannit. Nink nemmat pannit ſe Rahwa ette. Nink neile ollit piſſut Kallat, nink temma tennas, nink keſkis nehdſammat kahs ette kutſus Jeſus omma Jüngrid, ja ütles neile: Mul on halle Meel ſe Rahwa päle, ſeſt nemmad ommad jo kolm Päwa minno jures olnud, ja neil ei olle middakid ſüa. Ja kui minna neid laſſen Kojo minna ſömatta, ſiis nörguwad nemmad ärra Te päle; Seſt monni olli nendeſt kaugelt tulnud. Temma Jüngrid wastaſid temmale: Kuſt neid ſiin Körwes ükſigi Leiwadega woib täita? Ja tema küſis neilt: Mittuks Leiba teil on? Nemmad ütlid: Seitſe. Nink temma käskis Rahwaſt mahha istuda, ning wöttis neid ſeitſe Leiba, tännas ning murdis, ja andis omma Jüngridelle, et nemmad piddid ette panema, ja nemmad pannid Rahwa ette. Ning neil olli piſut Kallokesſi, ning temma tännas ja käskis ka neid ette panna. Agga nemmad ſöid, ja nende Köhhud ſaid täis, ning korjaſid kokko üllejänud Raſokesſi ſeitſe Korwi. Agga neid Söjaid olli liggi nelli tuhhat. Ja nud ſüa, kutzus Jeſus omma Jüngrit enneſe jure nink ütlis neile: Mul on halle Meel ſe Rahwa päle, ſeſt nemmad ommat jo kolm Päwat minno jures olnut nink neile ei olle middakit ſüa, ja ko minna neid laſſexin Kojo minna ſömata, ſihs nörkowat nemmad ärra Te päle; Seſt monni nendeſt ollit kaugilt tulnut. Temma Jüngrit koſtſit temmal: Kuſt neid ſihn Körwes keiki Leibade ka woip täita? Nink temma küſſis neilt: Mittus Leiba teile on? nemmad ütlit: Seitze. Nink temma käſkis Rahwaſt mahha iſtuda; Nink temma wottis neid ſeitze Leiba, tennas nink murdis, ja andis omma Jüngridelle, et nemmad piddid ette pannema, ja nemmad pannit Rahwa ette. Nink neile olli piſſut Kallokeſſi, nink temma tennas, ja käſkis ka neid ette panna. Agga nemmad ſöit, ja nende Köhhut ſait täis, nink korriſtaſit kokko ülle jänut Raſokeſſi ſeitze Korwi. Agga

kandma. Nemmat temma laſkis nemmad ärra. neit Söjat olli liggi nelli tuhhat. Nink temma laſkis nemmad erra.

nink nende Kohhut ſait toiet, nink pannit jüchte nehd üllejähnud Raſokeſſet, ſeitze Korwi toiet. Nink nehd ollit liggi nelli tuhhat, ke ſöhnut ollit, nink temma laſkis nemmat henneſeſt erra.

Eespool antud näidete wõrdlemine teeb waidlematult kindlaks, et wanas Stahli aegses keeles kirjutatud Lauluraamatu parandajad Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramatut“ tarwitasid ja et 1700 saadik Tallinna Lauluraamatus Hornungi keel ja kirjawiis peaasjus walitsema sai.

Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramat“ pani Piibli tõlkimisele alles õige ja kindla aluse.[1]) Waimulikud kirjamehed omandasid sellest uue tööriista, nimelt parema keele ja kirjawiisi. Aga enne kui nad seda iseseiswalt tarwitama harjusid, läks hulk aega ära. Esiotsa ei jaksanud õpilased muud teha, kui wihatud meistri töid parandada ja neid oma pead trükki toimetada. Kuidas nad Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramato“ pisut muudetult ja täiendatult wälja andsid, nõnda tegid nemad ka tema Uue Testamendi tõlkega. Wiimase trükkiandmine wõttis natukene rohkem aega.

Uue Testamendi trükki toimetus.

Põhja sõja algusel nimetas Rootsi walitsus senise Ingerimaa superintendendi Nikolaus Bergiuse Liiwimaa waimulikuks ülemaks. Sõjakära peale waatamata wõttis Bergius poolelijäänud Piibli tõlkimise nõu uuesti üles. Ta asutas kaheksaliikmelise kommisjoni, kelle liikmed ka Bertholdi ja de Moulin olid, ja sellele anti käsk Wastset Testamenti Tallinna murdesse seada. Kuid enne, kui nad tööle said, tuli sõjatorm lähemale, ja kes wõis, püüdis muidugi pakku põgeneda. Suurem osa Liiwi- ja Eestimaa õpetajatest põgenes 1704. a. Tallinnasse. Oma aega püüdsid õpetajad siin kasulikuks tööks ära tarwitada. Nad tegid esmalt Eest

[1]) W. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu, lhk. 46 j.

sõnaraamatu kallal tööd, kuid jätsid selle warsti pooleli ja wõtsid — nagu Piibli eeskõnes 1739 seisab — nõuks Uut Testamenti, „mis ju enne Maa keeli oli walmis kirjutatud," läbi waadata ja parandada. Siin on igatahes walmis käsikirjast jutt, kuid missugusest? Kommisjonis olid Hornungi sõbrad Bertholdi ja de Moulin tuttawamad tegelased. Wististi wõtsid nemad Hornungi uue Testamendi tõlke enestega Tallinnasse kaasa, ja see oligi „walmiskirjutatud Uue Seaduse raamat", millest Piibli eeskõnes räägitakse ja mis nüüd Tallinnas „läbiwaatamise ja parandamise" alla wõetakse. Seda arwamist, mida esmalt Ahrens üles seadis, tõendab ilmuw Uus Testament wastuwaidlemata, sest ewangeeliumid ja epistlid Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramatust" käiwad Uue Testamendi sellekohaste tükkidega sõna sõnalt ja täht tähelt ühte. Seda tõendab ka weel Hornungi enda Uue Testamendi tõlke ärakiri, mis ta 1705 Pärnu konsistooriumisse läbikatsumiseks sisse andis ja mis mag. Iwar Arwidson 1827 Stockholmi kuninglikust raamatukogust üles leidis, kuhu ta 1710 ühes ülikooli- ja kohtukirjadega Pärnust wiidud, kui see linn Wene walitsuse alla langes. Kommisjon muutis Hornungi tõlget oma aru järele: harwa on mõni sõna parandatud, aga palju sagedamini wigu Hornungi õigesse ümberpanekusse tehtud. Mõned sissejuhatawad eessõnad, mis Hornungi käsikirjas puudusid, on hoopis halwemal ja kangemal keelel kirjutatud. Aastal 1707 oli käsikiri juba trükiwalmis. Kommisjoni liige kandidaat Heinrich Gutsleff saadeti käsikirjaga Stockholmi kuninga Karl XII. juure luba paluma, et Saksamaal wõidaks trükkimist ette wõtta, sest et seal rahulikud ajad olid, ja ei mitte Pärnu, kuhu kuningas käsikirja oli käskinud saata. Sõja kannul käis 1710 katk ehk mustsurm ja laastas armuta rahwast maha. Tallinna 52.000 elaniku hulgast pääsesid katkusurmast waewalt 2000 eluga, 50 õpetajast, kes seal koos olid, jäid ainult 15 elusse. Katk pani Uue Testamendi trükkimise uuesti seisma. Walmis käsikirjadki läksid kaotsi. Kui rahu jälle maale tuli ja katku aeg mööda sai, pakkus ennast Tallinna raamatutrükkija G. Brendeken, kes lauluraamatuid kirjastas, ka Uue Testamendi kulu kandjaks. Nüüd takistas asja jälle

trükiwalmis olewa käsikirja puudus. Siin teadis kommisjoni liige Heinrich Gutsleff, kes waheajal Kullamaa õpetajaks oli saanud, nõu. Ta otsis wanad paberid, mille järele endised käsikirjad ja ka Pärnusse saadetud ärakiri olid walmistatud, kokku, parandas, kohendas, ja õiendas, mis weel parandamise wäärt leidis olewat, ja läks siis „selle wahwa inimese käest Uus Testament trükki.“ Aastal 1715 ilmus Tallinnas tööwili, mida kolmweerand aastasada oli ette walmistatud, mille pärast palju waieldud, mis nii mitmet puhku oli ettetulnud takistuse pärast pidanud pooleli jääma:

Meie Issanda
JEsusse Kristusse
Uus Testament
Ehk
Jummala Ue Sadusse
Sanna
mis
Pärrast Issanda JEsusse Kristusse Wündmist
pühhast Ewangelistist ja Apostlist on ülles-
kirjotud / ja nüüd Ma Kelel ülles-
pantud Tallinnas.

TALLINNAS
Trükkis Johan Kristow Prendeken. Aastal 1715.

Pealkirja wiimsed sõnad „üllespantud Tallinnas" ning ka nimelehel äratrükitud Tallinna linna pilt ühes õuemärgiga peawad muidugi wihuti arusaamata kiusuajamist trükkimise koha pärast meele tuletama ja nüüd tallinnlaste tühist wõidurõõmu riiamaalaste üle kuulutama. Hornungi tõlke ja Uue Testamendi keele wõrdlemine näitab, et see wõidurõõm hoopis põhjata oli.

Stockholmi (Hornungi) käsikiri 1750.

Matt. ew. 10, 1—2:

Ning temma kutsus omma kaksteistkümmend Jüngrid ennese jure, ning andis neile Melewalda, rojaste Waimude üle, need samma wälja ajada, ning keik Töwwa parandada, ning keik wigga. Nende kahteteistkümne Apostlide Nimmed ommad need sammad: Se essimenne Simon nimmetud Petrus, ning Andreas temma wend, Jakobus Sebedeusse (Poeg), ning Johannes Temma wend.

Uus Testament 1715.

Ning temma kutsus omma kaksteistkümmend Jüngri ennese jure ja anndis neile Melewalda rojaste Waimud päle, neidsammo wälja ajada, ja keik wigga. Nende kahteteistkümne Apostlite nimmed omma needsinnased: Se essimenne Simon, nimmetud Petrus, nink Andreas temma Wend, Jakob Sebedeusse Poeg, ja Johannes, temma Wend.

Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramat" 1695.

Uus Testament 1715.

2. Kor. 3, 4—9.

Niisuggune Lotus on meil Kristusse läbbi Jummala pole. Ei mitte, et meie ennesest isse kõlbame middakid mõtlema kui isse ennesest, waide meie Kõlbaminne tulleb Jummalast; Ke meid ka on tehnud kõlbawaks ue Testamendi Sullaseks, ei mitte Kirja Tähes, waide Waimus. Sest Kirja Täht surretab, agga Waim teeb ellawaks. Agga kui Surma Ammetil Kirja Tähhes, kumb Kiwwide sisse olli kirjotud, Selgust olli, ninda et Israeli Lapsed ei woi-

Niisuggune Lotus on meil Kristusse läbbi Jummala pole. Ei mitte, et meie issiennesest kõlbame, middakit mõttelda, kui issiennesest, waid meie kõlbaminne tulleb Jummalast, ke meid ka on teinud kõlbawaks ue Sädusse Sullaseks, ei mitte Kirja Tähhes, waid Waimus. Sest Kirja Täht surretab, agga Waim teeb ellawaks. Ja kui Surma Ammetil Kirja Tähhes, mis Kiwwide sisse olli kirjotud, Au olnud, ninda et Israeli Lapsed ei woinud mitte Mo-

nud mitte Moſeſſe Pallet ſeſſe Pallet wata, temma wallatada, temma Selguſſe Palle Selguſſe pärraſt, kumb pärraſt, Kumb ärralöppes; ärralöppis. Kuis ei peaks Kuis ep peaks paljo ennamb paljo ennamb Waimo Am- Waimo Ammetil Selguſt ol- metil Selguſt ollema? Seſt lema? Seſt kui Hukkatuſſe kui Hukatuſſe Ammetil Sel- Ammetil Selguſt olli, paljo guſt olnud, paljo ennam ennamb peab Õiguſſe Amme- peab Õiguſe Ammetil ſedda til ſedda ſuremad Selguſt ſuremat Selguſt ollema. ollema.

Nagu näha, walitseb Uues Testamendis, üksnes wäikesed muudatused maha arwatud, Hornungi keel ja kirjawiis. Iga lause kõrwuseatud näidetest kinnitab Ahrensi a wamist, et Hornung Uue Testamendi tõsine tõlkija on, kuna teised tema töö trükki toimetasid ja wõõrast külwist lõikasid, nõnda et nende uhkeldamisel „üllespantud Tallinnas“ asjalik alus puudub. Sisu poolest oli pühakiri üleüldine omandus, ja tema eestikeelse wäljaande toimetajad panid tähtsa sisu kõrwal wälimise kuju peale nähtawasti nii wähe rõhku, et nad tarwilikuks ei arwanud seda meest nimetada, kellelt nad wälimise kuju olid omandanud.

Parandatud Eesti kirikukeele looja.

Ahrens nimetab Johann Hornungit Eesti kirikukeele loojaks ja selleks on temal oma jagu õigust. Saksa-Eesti keelesoga wäljakasimine Eesti kirjandusest on Hornungi töö. Mõttest, mis ta sõber Bengt Gottfried Forselius piiblikonwerentsidel awaldas, haaras Hornung agaralt kinni ja wõttis kirjandusepõllul põhjaliku paranduse ette, mis kirjanduseloosse uue ajajärgu tõi. Oma uuenduste aluseks seadis Hornung elawa rahwakeele, niikaugelt kui ta sellest aru sai. Ehk küll rattad, mis ta keelewankrile alla seadis, meie ajaga wõrreldes pisut nurgelised olid ja pärastpoole tasumist nõudsid, tähendas Hornungi keeleparandus nii suurt sammu edasi, mille sarnast terwel waimuliku kirjanduse walitsuse ajal enam pole astutud. Hornungi reform oli radikaalne. Selles ilmus Eesti keelewaimu loomulik reaktsioon wõõra wägiwaldsuse wastu. Hornung tegi, nagu ei oleks endist segast Saksa-Eesti kirikukeelt ja Stahli põhjendatud kirjawara olemaski. Ta uuris rahwakeelt rahwa enese suust ja kirjutas selle seadused õieti üles, puhastas ja parandas õigekirjutust ja tõlkis

tähtsamad kiriklikud raamatud uuesti puhtasse rahwakeele. Sellega rajas ta keeleharimisele ja kirjandusele uue aluse, mille peale ilma suuremate muudatusteta poolteist aastasada edasi ehitati. Parandatud Eesti kirikukeel jäi ka weel siis maksma, kui waimuliku kirjanduse ainuwalitsus ju ammu oli lõppenud, ja ärkaw ilmalik ilukirjandus tõsiselt tähelepanemist nõudis.

Anton Thor Helle ja Eesti Piibli tõlkimine.

Endiste tööde parandamine.

Tallinnakeelse Uue Testamendi trükist ilmumine kaotas kõige tungiwama puuduse waimulikust kirjandusest. Wana Testamenti ei olnud mitte nii hädapärast tarwis, kui uut, pealegi oli ta tõlkimine mitu korda suurem ja keerulisem töö. Läks hulk aega ära, enne kui meie maa Põhja sõja pikalisest kurnamisest kosus ja uute kirjanduse toodete soetamiseks tublisid kirjamehi leidus. Esiotsa parandati wanu töid ja anti uuesti trükki. Hornungi järele parandatud Tallinna lauluraamat aastalt 1700 oli keele poolest weel kirju küllalt, iseäranis neis osades, mis Hornungil puudusid. Sellepärast wõeti Uue Testamendi trükkiandmise järele kõige pealt lauluraamatu parandamine ja täiendamine ette. Uus parandatud „Koddo ning Kirgo Ramat“ ilmus 1721 Halle linnas. Selle sees on juba kõik ära tarwitatud, mis Hornungi käest õpitud ja mis otsekohe tema waimuwarast laenatud. 256 laulu hulgast on siin 117 Hornungi oma, teised 139 on Hornungi eeskuju järele kas parandatud wõi päris ümber walatud. Paranduse tööst wõtawad teiste hulgas tegelikult osa meie wana tuttaw Heinrich Gutsleff Kullamaalt ja Jüri õpetaja Anton Thor Helle, pärastine Piibli tõlkija.

Thor Helle elust.

Thor Helle sündis 1683 Tallinnas, kus ta isa kaupmehe ametit pidas ja kus ta esiwanemad juba paarsada aastat elanud. Kooliõpetust sai ta Tallinna gümnaasiumis, selle järele läks ta Kieli ülikooli kirikuõpetajaks õppima. 1713 sai ta Jüri koguduse õpetajaks. Koguduse waimuelu sai tema läbi suurt äratust, sest et noor õpetaja warsti köstrikooli elusse kutsus ja ka ise seal tundisid andis.[1]) Juba paariaastase

[1]) R. Winkler, Piibli ümberpanija Anton Thor Helle. Ristir. p. leht 1899, nr. 1 ja 2.

ametipidamise järele nimetati tubli ja anderikas mees konsistooriumi nõunikuks. 1742 peale pidas ta ka weel Ida-Harjumaa praosti ametit. Ta suri 13. aprillil 1748.

Omas ametis awaldas Thor Helle suurt hoolsust. Ta püüdis kõige pealt rahwakeelt põhjalikult ära õppida. Hornungi grammatika ja lauluraamat andsid selle juures talle head abi, kuid kõige parem ja ustawam keeleõpetaja oli rahwas ise, kellega Thor Helle igapäew kokku puutus. Ta pani selget Tallinna murret, mida Jüri kihelkonnas räägitakse, terawalt tähele, ja kui ta mõne sõna tähenduse pärast kahewahel oli, siis ei puhanud ta enne, kui järelepärimise teel rahwa käest täieline kindlus oli kätte saadud. Nõnda tegi tema kakskümmend aastat wäsimatult tööd, ja materjali põhjale, mis ta niihästi Hornungi grammatikast, kui ka rahwasuust leidnud, rajas ta oma uue Eesti keele õpetuse. Aga et ametipidamine ja kiriklikkude raamatute wäljaandmine, iseäranis aga Wana Testamendi tõlkimise juhatus, tema waba aja kitsaks tegi, siis andis ta oma grammatika ümberkirjutamise ja trükkitoimetamise Tallinna Eesti koguduse abiõpetaja noorema Eberhard Gutsleffi hooleks, kes ka hea Eesti keele tundja oli. Nõnda ilmus siis Halle linnas 1732 Thor Helle „Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache“, s. o. Lühikene Eesti keele õpetus. Raamatu sisu on: Eesti keele grammatika, sõnaraamat, Eesti wanasõnad, mõistatused ja kõnelemised. Trükkitoimetaja Eberhard Gutsleff ütleb eeskõnes, et Thor Helle grammatika Stahli, Gösekeni ja Hornungi omast kaugelt ette käib. Õige on küll, et ta oma sisu poolest Hornungi omast suurem on ja ka mõned Hornungi wead ära parandab, kuid oma tähtsamas osas põhjeneb ta Forseliuse ja Hornungi rajatud alusel ja kordab Hornungi grammatikast leitud seadusi. Aga juba Helle märkab neid segadusi, mis Hornungi kirjawiis, mille järele mitmesilbilistes sõnades lühikesele täishäälikule järgnewad umbhäälikud kahekordselt kirjutati, sünnitab. Nimelt ilmusid ses kirjawiisis tihti kaks isesugust sõna ühel ja selsamal näol, näituseks murre (keeles) ja murre (südames), kallad (sinna) ja kallad (wees). Selle asemele, et asjata umbhäälikute kahekordset kirjutamist, kus neid ühekord-

Thor Helle grammatika.

selt loetakse, kõrwale heita, soowitas Thor Helle wahetegemiseks eelminewale täishäälikule rõhku peale tähendada, kui tema järele umbhäälik tuleb kahekordselt lugeda, seega: keele múrre, südames on murre. Thor Helle grammatika toob ka seaduse, et Eesti keeles sugunimed mitte ei tule suure algustähega kirjutada, nagu see tänini Saksa keele eeskujul isegi Hornungi raamatutes oli sündinud. See seadus on esimest korda Tallinna „Koddo ja Kirgo Ramatus“ 1721 wist ka Thor Helle mõjul läbi wiidud. Nimetame weel, et Helle grammatikas esimest korda Tallinna kirjakeeles „hea“, „pea“, „seal“ ilmub, kuna Stahli ajal „heh“, „peh“, „sehl“, Verginiuse ajal ja enne Hornungi „pähl“, „sähl“ ja Hornungist saadik „hä“, „pä“, „sääl“ oli kirjutatud. Eesti keele nominatel on Thor Helle grammatikas wanal wiisil nagu Ladina keeles kuus käänet; kohakäänete lõppusid peab tema tagasõnadeks.

Thor Helle Eesti keele õpetusele on tähtsad rahwaluule korjandused lisaks antud, nimelt 525 wanasõna ja 135 rahwamõistatust, mis keegi raamatukirjutaja „kristlik sõber“, kelle töö ka ühtlasi raamatu paksem osa, nimelt sõnastik on, wäsimata wirkusega rahwasuust korjanud. — Kõnelemised, mis raamatu lõpul ära trükitud, on wist noortele õpetajatele Eesti keele õppimiseks ja ka praktiliseks tarwituseks määratud. Oma sisu poolest osatawad need kahekõned rahwa elu. Pea annab siin õpetaja juhatust, kuidas talurahwas oma noortsugu peaks „pealehüüdmise“, õpetamise ja koolitamise läbi inimesteks kaswatama, et Jumal neid siis ka oma lasteks wastu wõtaks, — ehk kui nad raisku läinud ja, mis sel ajal kerge, surmanuhtluse ära teeninud, kuidas neid siis surma wastu ette walmistada. Jutu näol ilmusid Thor Helle grammatika lõpul ka esimesed eestikeelsed näpunäited majapidamise asjus, nimelt linade harimises ja mesilaste pidamises.

Piibli tõlkimine.

Anton Thor Helle tähtsam töö on Eesti Piibli tõlge. Pärast Uusikaupungi rahulepingut ärkas waimulikkudel kirjameestel tung tegewusele ja pani ka Piibli tõlkimise töö uuesti liikuma. Seekord läks asi Eestimaalt wälja. Ühesugune hädaoht oli tallinnamaalaste ja riiamaalaste wahelt waheseinad

maha kiskunud, wennalik üksmeel oli endise kiusu ja kadeduse asemele naabrite wahele asunud.[1]) Eestimaa waimulikud ülemad kutsusid sügisel 1728 Liiwimaa konsistooriumi üles, ühisel nõul ja jõul Piibli tõlkimist ette wõtma. Arwati wõimalikuks tõlget nõnda wälja anda, et seda niihästi tallinna- kui tartukeelsed kogudused oleks wõinud tarwitada. Seks pidid sõnad ja kõnekäänud, milles murrakud lahku läksid, kõrwuti trükis ilmuma. Aga seesugune tõlkimine walmistas juba algusel niipalju takistusi, et ta kohe seisma jäeti. Nüüd wõeti tallinnakeelse Piibli tõlkimine eraldi ette. Töö juhatus anti Anton Thor Helle kätte, kes niihästi Hebrea kui Eesti keelt põhjalikult tundis ja oma hoolsuse ning usinuse poolest laialt tuttaw oli. Tema tähtsamaks abiliseks sai Kullamaa õpetaja Heinrich Gutsleff, Uue Testamendi trükkitoimetaja. Samati wõtsid weel mitmed teised õpetajad, nagu Eberhard Gutsleff Noorem ja Vierorth Tallinnast tõlkimise tööst jõudu mööda osa. Kõik teiste tõlked waatas Helle suure hoolega läbi, parandas ja silus nad ühetaoliseks. Suuri raskusi sünnitasid need kohad Wanast Testamendist, kus sõnad ette tulid, mis eestlastele wõõraid asju tähendasid ja Eesti keeles puudusid. Siis rändas Thor Helle uuesti külast külasse ja talust talusse, et sõnu ja kõnekäändusid otsida selle seletuseks, mis ta Hebrea keele Wana Testamendi alguskirjas oli leidnud. Oli ta otsimine asjata, siis wõeti Hebrea ja Greeka sõnad Eesti Piiblis tarwitusele ja pandi seletused juure. Nii wõis waewaline töö ainult pikka edasi nihkuda, kuid kallis ja kõrge siht hoidis töölise tüdinemise eest. Aastal 1736 sai Piibli käsikiri trükiwalmis. Weel tegid trükikulud Piibli tõlkijatele muret. Kuid kaastööline Vierorth kõneles sellest oma tuttawale Wennaste koguduse asutajale krahw Zinzendorfile, kes parajasti meie maale oli tulnud oma kogudusi waatama. Zinzendorfi mõjul laenas kindral Bohn, endine Liiwimaa kuberner, Piibli trükikuludeks 3900 rubla. Suurema osa sellest wõlast on laenaja pärast kingitusena maha kustutanud. Nüüd algas Piibli trükkimine Tallinnas Johan Jakob Köleri trükikojas.

[1]) W. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu, lhk. 63.

Et tööd mitte wiiwitada, andis Thor Helle trükiparandamise Tallinna gümnaasiumi wanade keelte õpetaja Bieki hooleks. Biek tarwitas woli kurjasti ja parandas omas üliagaruses ning mõistmatuses Eesti Piibli tõlkele hulga wigu sisse. Tema arwamise järele olnud Thor Helle ja teised tõlkijad kohati liig wabalt töötanud, sellepärast seadnud Biek tõlke sõna sõnalt alguskirja järele ümber. Samati wõtnud ta Saksa artiklid ehk sugusõnad „see“ ja „üks“, mis Helle, nagu juba Hornung waremalt, puhta Eesti keele tundmise põhjal wälja kasinud, uuesti Piibli tõlkesse üles, nõnda et pühakirja esimese trüki keel kohati õige kirjuks ja wigaseks läks. Thor Helle sai Bieki talitusest alles siis märku, kui suurem osa raamatust ju trükitud oli ja keegi enam wigu ei wõinud parandada. Nõnda ilmus siis 1739:

„**Piibli Ramat, ſe on keik ſe Jummala Sanna,** mis Pühad Jummala Mehhed, kes püha Waimo läbbi juhhatatud, Wannna Seädusſe Ramatusſe Ebrea Kele ja Ue Seädusſe Ramatuſe Kreka Kele eſite on ülleskirjutanud nüüd agga hopis, Jummala armo läbbi, meie Eesti-Ma Kele Eſimeſt korda üllespandud, ja mitme ſündſa ſalmiga ärraſelletud.“

Suur mõte, mis ligi sada aastat Eesti- ja Liiwimaa kirikuõpetajatelt palwet ja palehigi nõudis, sai wiimaks teoks. Seega pandi nurgakiwi kristlikule haridusele, mis ristiusu tulemisega koitis ja usupuhastuse tulemisel alles päewawalgeks sai. Ülemal-tähendatud Bieki poolt tehtud wead maha arwatud, käis esimene Eesti Piibel keele ning kirjawiisi poolest neid radu, mis Forselius ja Hornung ette märkinud. See oli kapitaalne suurtöö, millele pärastine kirikukeel enam palju ei suutnud juure lisada, waewalt seesugust, mis eelmisega nii suurt edusammu oleks tähendanud. Kui Eesti Piibli tõlkes ka kõiki alguskeele peensusi ei suudetud awaldada, oli ta omas lihtsuses tüse, tõsine kujuandmine pühakirjalisele ilmutusele iseloomulises talupojalikult wõimukas keeles. Paneme 1. Moosese raamatust siia paar esimest salmi tõlke näiteks:

„Algmisses loi Jummal taewast ja maad. Ja se Ma olli tühhi ja paljas, ja pimmedus olli süggawusse peäl, ja Jummala Waim olli lähwitamas wee peäl, ja Jummal ütles: Sago walgus, ja walgus sai. Ja Jummal waatas se walgusse, et ta hea olli, ja Jummal teggi wahhet walgusse ja pimedusse wahhele. Ja Jummal nimmetas se walgusse päewaks, agga se pimmedusse nimmetas temma öökś."

Piibli tõlkes astus Eesti keelerakendus oma aja kohta küll suure sammu edasi, kuid et Piibli keele weel palju wigu sisse oli jäänud, seda ei ole kunagi salatud. Mida rohkem Eesti keele tundmine ja uurimine edenes, seda rohkem hakkasid Piibli keelewead silma paistma ja parandust nõudma. Kõige põhjalikumalt on hiljemini Ahrens ja Wiedemann kätte näidanud, kuidas tõlkijad Eesti keele loomu wastu eksinud, sõnade muutmises, painutamises, objekti käänu tarwitamises jne. wigu teinud. Oli ju wõimata, wäljamaa meestelt päris puhast ja selget keelt nõuda, pealegi seesugusel ajal, mil Eesti keele grammatika tema waimukohaselt weel mitte ei olnud põhjalikult läbi harutatud.

Piibli tõlkimise kirjanduslik ja hariduslik tähtsus.

Kõigist wigadest hoolimata awaldas Piibli tõlge meie keele ja kirjanduse arenemise käigu peale head mõju. Esiteks loodi Piibli tõlke läbi Eesti ühine kirjakeel, mis rahwast killustamise eest hoiab. Nüüd oli Tartu kirjakeele ettejõudmine, mida Gutslaff ja Verginius maksma pannud, lõpetatud, Tartu keel jäi täielise Eesti Piibli ilmumise ajast peale kohalikuks murrakuks, mille tarwitajad iseseiswat kirjandust luua ei suutnud. Edespidi ei ole meil ka enam põhjust Tartu murdes ilmunud kirjandust iseäraliselt harutada, olgu siis, et mõni üksik toode üleüldist tähelepanemist nõuab. Teiseks oli Piibli tõlkel kirjakeeleks saanud murraku enese arenemise kohta põhjapanew tähendus; see tõlge sai eeskujuks, mis sarnastawalt ja tasandawalt iga kõrgema kirjalise mõtteawalduse keele kohta mõjus. Nüüd oli Eesti keeles wõimalus antud, olgugi teatawates mõttewaldades, kõrgemaid ja keerulisemaid mõisteid wälja ütelda. Küll ei küüni pühakirjalik wanaaegne maailm selle teadmise ja mõistete ringi laiuseni, mis edenew haridus uueaegsele keelele annab, kuid Piibli tõlkes leidus Eesti keelewarast ometi suur

ülewaade, kui ka siin kõiki rahwa-keeles leiduwaid ilmewahendid ei ole jõutud ära tarwitada. Lõpuks andis Eesti Piibel rahwa waimukultuuri edenemisele sel ajal otse ilmalikus mõttes — usuelu kosutusest meie siin ei kõnelegi — tähtsal mõõdul hoogu. Rikas lugemise aine, mis Piibli näol kirjawaesel ajal rahwa sekka saadeti, ei wirgutanud Piibli omanikku mitte üksnes lugemise tehnika raskuste ärawõitmisele, mida pärast kasulikult muude kirjatööde lugemiseks tarwitada wõidi, waid Piibel pakkus iseäranis oma ajaloolistes osades tõsist teaduwara ja laiendas, kui ka teatawas sihis ja aja ning olude poolt määratud piirides, lugeja silmaringi niihästi maailma kui ka rahwaste tundmaõppimises, kuna luulelised osad kahtlemata sügawat mõju tundmuste ja maitse üle awaldasid, mõtlemist äratasid ja rohkesti elutarkust pakkusid. Antud tingimiste all oli Piibel tähtis tegur ei mitte üksnes kirjanduse oludes, waid rahwa üliüldise hariduse käigus.

Waimulikud jutud.

Eesti Piibli ilmumine lõi waimulikule kirjandusele kindla keskkoha. Kõik, mis pärastpoole waimuliku kirjanduse alal ilmub, liigub selle keskkoha ümber, astub raamatute raamatu teenistusesse, püüab tema sisu rahwale tuttawaks, arusaadawaks ja lugupeetawaks teha ning õigele mõjule aidata. Esimesed waimulikud raamatud, mis pärast Piibli trükkiandmistilmusid, huwitawad meid iseäranis selle poolest, et neis ülemaltähendatud sihi kättesaamiseks jutustuse ja kahekõne worm tarwitusele wõetakse. Rahwakeele pruugi järele nimetati niihästi jutustusi kui kahekõnesid „juttudeks“. Neist on hiljemini meie jutustused, milles ju ka ainet ühe- ja kahekõne näol käsitletakse, wälja kaswanud. Nagu esimesel kunstlaulul, nõnda oli ka esimesel kunstlool waimulik sisu.

Hanso ja Mardi jutt.

Esimene seesugune juturaamat pääsis 1739, nõnda siis Piibliga ühel ajal, trükist. Wanemates nimekirjades nimetatakse seda raamatu keskmise osa järele „Hanso ja Mardi juttuks“. Terwet eksemplaari pole temast alale jäänud, sellepärast ei teata selgesti, mis nii raamatu eeslehel seisis. Ta sisu on: 1. Kuseni Hinriku ümberpöörmise lugu, millele manitsus juure lisatakse. 2. Kaks kirikulaulu, mis Tallinna

lauluraamatust ära trükitud. 3. „Üks hea jut, mis kaks tallopòega Hans ja Mart issekeskes aiawad“ ja 4. „Weel üks hea jut, mis üks wagga öppetaja aiab ühhe mehheeksiaga, Rein nimmi, kui ta tedda öndsa surma wastu walmistab“. Wiimne osa on Thor Helle grammatikast ära trükitud ja laseb arwata, et terwe raamat trükkitoimetaja Eberhard Gutsleffi töö wõiks olla.

Kuseni Hindriku ümberpöörmise lugu.

Kuseni Hindriku ümberpöörmise lugu huwitab meid iseäranis sellepärast, et meil siin esimese iseseiswalt esinewa jutustusega tegemist on, kuna esimene eestikeelne lugu „Jerusalemma linna hirmsast ärarikkumisest“ meie päiwini kiriku lauluraamatu alaliseks lisaks jäi. Jutu sisu toome siin lühendatult, kuid alguskirja enese sõnadega:

„Kuſeni Hindrik Poris ſüddameſt ommaſt rummalaſt ja holetummaſt elluſt hinge pärraſt, Jummala pole, 1718 aastal, kui ta nelli neljatkümmend aastat wanna olli. Ta olli lambrine Tangenitſa möiſas Kasnewitſi kihhelkondas, Rootſi jares, mis Rügeniks hütakſe. Ta olli ſe eſſimenne, kes ühhe teädawa öppetaja ammetis Jummala pole pöris. Se aſſi hakkas ſedda wiſi. Ta olli pole aasta omma koggoduſſe jures olnud, ja panni jures hinge kurbduſſes ja wallus tähhele, et ſe koggodus jures pimneduſſes ja hinge rummaluſſes ellas, ja et ſe wähhemgi oſſa alwa rahwa ſeaſt, ni hästi wannad kui nored ei moiſtnud ramatut. Noor rahwas olli ſel ſöa ajal, mis hilja enne olnud, ilma öige öppetuſſeta ülleskasnud ja wannad ollid ennamiste ſedda ärraunnustanud, mis nemmad ennemuiſte öppinud ... Kui koggodus kirrikus olli, ſiis piddi koolmeiſter ükſi laulma, ... agga jurem koggoduſſe hulk ſeiſis wait, nemmad ei moiſtnud luggeda, neil ep olnud ramatutki. Sepärraſt manitſes ſe öppetaja ommad kuuljad iſſeärranis neid, kes ollid täiskasnud ... et nemmad piddid omma waeſe hinge peäle hallastama ja ühhel kaubapäewal ühhe katekismuſſe ramato oſtma ... Nemmad piddid hakkama katekismuſſe ramatuſt need kirja tähhed werima ja pärraſt kokkoluggema, et need kümme käsko, uſſo öppetus ja Iſſa meie palwe alles nende meles ſeiſid ... Kuſeni Hindrik ſe lambrine olli muiſte moiſtnud ramatut luggeda, agga ta olli pea keik ärra unnustanud, temma meles ei ſeisnud ennam kui kirja tähhed; kui temma ſedda maenitſuſt kulis, ſiis panni temma ſedda ſüddames tähhele, ja wöttis ſe hea nöu wasto, olli wapper ja läks ühhel kauba päewal enneſele katekismuſſe ramatut oſtma ... Se peäle hakkab temma katekismuſſe ramatuſt eſſimeſſe käſſo jannad

werima. Kui ta tundis, et se hästi korda läks, wottis temma ka teise, kolmanda kässo ja need teised öppetussed werida, senni kui ta katekismuse ramato sai läbbi aianud . . . Nüüd ei olnud ta mitte ennam holetu lambus, nüüd ei aianud ta mitte ennam aiawiteks willet . . . waid temma katekismusse ramat olli allati temma kä: kui ta sedda möistis luggeda, siis ostis ta ka ennesele ühhe ue seadusse ramatu . . . ja pärrast keik Piibli ramatut ja öppis sedda wägga selgeste luggema, et temma öppetaja isse sedda immeks panni ja süddamest römustas. . . Agga temma es olle sega mitte rahhul, et ta hästi moistis luggeda, waid ta püdis ka öiget kasso sada sest, mis armas Jummal ommast surest hallastussest temmale olli annud . . . Sest walgustati temma hing ja sai ni targaks, et temma koggoni teiseks mehheks sündis, ja sai uut südant, meelt ja mötted . . . Sesinnane lambrine olli ommal maal üks neist, kes alw ja ärrapöltud olli . . . kui teised wandusid, siis öhkas ja lugges temma, kui teised tedda teotasid ja laimasid, siis olli ta wait, kannatlik ja lahke, se läbbi andis ta monnele head hopi ta südddamesse ja satis neid nende südddames häbbenema . . . Seitse aastat pärrast sedda, kui ta olli hakkanud patust pöörma, laskis Jummal sündima, et üks heina körs temma silma sisse sai, kui ta ommad lambad sötis; se wigga olli otse kui söja, nenda et ta sure waluga selleststammast silmast lahti sai, agga temma kannatas sedda sure kannatusega ja tännas omma helde Jummalat peälegi südddamest, et ta temmale weel seda teist silma olli jätnud, et ta weel wois Piibli-raamatut luggeda . . . Poolteist aastat enne kui ta ärra surri, olli temma pole aasta haige, ja wodis maas, keik temma ihho olli üpris wägga paistetand, pallega hopis: siis römustas ta ennast ja omma öppetajat mitto korda nende öppetustega, mis Luka 15 ja Roma ramatu 8 peatükkis öppetakse. Need peatükid wottis ta monnikord Peast luggeda . . . ja omas palwes selletas temma ärra sedda, mis ta se jures kauniste olli möttelnud ja tähhele pannud . . . et temma öppetaja ei woind ni selgeste keik kirjasse üllespanna. 1734 Neäri ku 16. päewal wõttis Issand Jummal seddasinnast omma lambokest siit kurjast ilmast ärra korristada . . . Selleşinnatse lambrise ello ja surm on sepärrast kirjasse üllespandud, et keik, kes sedda sawad nähha, öppiksid möistma, mis suurt kasso ja römo se ellus ja surmas sadab, kui innimenne järgeste pühha kirja loeb."

Nüüd järgneb weel wiis punkti üleüldist moraali, selle järele pöörab raamatu kirjutaja otse Eesti lugeja poole ja jagab temale omalt poolt weel kümme manitsust.

„Hansu ja Mardi jutul" on seesama otstarwe ja

laad, mis Kuseni Henriku lool, kuid wahelduseks ja asja elustuseks tarwitatakse siin Helle grammatika lisa eeskujul monoloogi asemel dialoogi. Õpetaja osa etendab siin talumees Mart, kes oma hea sõbra Hansu kallal misjonitööd teeb. Moraalist, mida siin kahekõne abil pakutakse, wõib arwata, missugused elukombed rahwal sel ajal olid. Esimene jutuaine on siin liigjoomine. Tuleb wälja, et talumehed mitte üksnes kaubamüümisel ja liikujoomisel päid täis ei pannud, „waid keik meie maal on se usk, kus pulmad, lapse warrud, matuksed ja talko jodud on, seäl juakse tihti peäle, kui kä on.“ Liigjoomise wastu katsub Mart järgmiselt mõjuda:

„Jummal ähwardab neid nuhhelda, kes temma sannast ei hooli. Ta annab monnekorda sedda pattustele ja waggadele unnes teada . . . Üks noormees on teisel lehte-tu päwal enne koitu unnes ilmsi näinud, et kirriko aedas surnud innimessed kui logus maas olnud, ta ei woind jalgagi wahhele pista. Ka kirriko-aia tagga pollege maad ennam olnud surnud matta. Üht meest piddand maetama, agga seal polle muud rumi olnud kui üks wessine soo sarnane koht, sinna on ka selle kehha mahha pantud. Se noormees on käsko sanud ülles torni minna ja kellad hellistama, agga ta ei woind reddelit möda ülles minna, et need pulgad ärralaggunud, siiski on ta reddeli puud möda üllesronninud, ja kui ta kellade liggi sanud, siis on ta leidnud, et kellade köied ärrakatkend olnud; kui ta mahha tulnud, siis on ta näinud, et kaks meest rami peal ühhe surno metsa winud mahha matta, et ei olnud ennam maad ei kirriko-aedas egga seäl tagga. Pärrast sedda on tedda kästud rahwale sedda kulutada, ja neid manitseda, et nemmad piddand pattust pöörma, et see aeg liggi jöudnud . . .“

Aasta pärast Piibli ilmumist kirjutas Thor Helle kahekõne kujul esimese Piibli seletuse, mis järgmist pealkirja kandis: „Wiis head juttu Ühhe Öppetaja ja usklikko talupoia wahhel.“ Keegi waga talumees Jüri on rahwa seas Piibli üle mitmesuguseid tühje jutte kuulnud, mis ta kaksipidi mõtlema panewad. Piibli hinda, näituseks, peetawat liig kalliks (70 kop. panko = 25 hõbedat), paljud ei tahtwat teda lugeda, ütlewat, et kõiki Wana Seaduse kirjasid talurahwale tarwis ei olewat, neil puuduwat ka aeg nende kõikide lugemiseks. Jutuwestmises wastab õpetaja sõbralikult Jüri küsimiste ja kahtluste awaldamiste peale, nõnda et mees rahulise südamega ja tänades õpetaja jumalaga jätab.

Kokkuwõte.

Meie oleme siin esimeste eestikeelsete juttude sisu lühendatult, kuid kohati jutustaja enese sõnadega lugejale ette pannud, et neist wõimalikult selget pilti anda. Kui Kuseni Hindriku lool keelewead maha arwame, siis seisab meie ees nende waimulikkude jutustuste tüüp, mis waimuliku kirjanduse walitsuse lõpul meie kirjanduses ilmuwad.[1]) Tähelepandaw on siin karakteriline labasus jutustusewiisis, mõttewaesus kirikuõpetuste seletuses ja pealiskaudsus ning ühtlasi ülimagusus tundmustes, kuna lõpul manitsused niisama palju ruumi wõtawad, kui jutt ise. Muidugi peawad rahwale määratud kõned ja kirjatööd rahwalikult, see on rahwale arusaadawalt sõnastatud olema. Waewalt nõudis meie rahwa arusaamine niisugust keelt ja jutustusewiisi, nagu ülemal näha. Rahwalikkusest said selleaegsed kirjamehed omal wiisil aru. Rahwas tarwitas luules ja tihti ka igapäewases kõnes toredat pildikeelt, sõnastas oma mõtteid waimukalt ja kaunilt. Rahwakeele ilust ja mõnust ja eestlase mõtlemisewiisist ei saanud õpetajad, kes lihtsate grammatikaseadustega sõda pidasid, mitte aru, ja kellel nende hulgast tarwilist arusaamist oli, see pidas tõsisest rahwalikust, õigemini rahwuslikust sõnakunstist niisama wähe lugu, nagu Eesti rahwaluulest. See näis neile jäme, igapäine ja ebakiriklik olewat. Sellepärast töötati ajajooksul iseäralik kiriklik-rahwalik stiil wälja, mis seda sündsam arwati olewat, mida wähem ta rahwa luulekeele ilu ja mõnu awaldas. Niisuguses kiriklikus rahwalikkuses läks keel siis piirita labaseks, waimuahtraks ja magedaks, kuna seal juures sõnastusest ülimagus, sentimentaalne tundewiis ja salwitud toon seda mõjuwamalt wälja kuuldub. Niikaua kui ilmalik kirjandus, nimelt ilukirjandus, waimuliku kirjanduse mõju all seisis, awaldasid Eesti ilmalikud laulud ja lood läbistikku sedasama laadi ja tooni. Poolwaimulik sentimentaalne ilukirjandus, mis kuni Eesti rahwuslise ärkamiseni walitses, sünnitab kirjanduseloos iseäralise ajajärgu, mis sedamaid harutusele tuleb.

[1]) Waata: C. J. Masing, „Ühhe pattust pöörnud Negri orja sündinud asjad“ ja „Laewa pois Pop teeb omma ööla Kaptenile ta surma wodi peal ihho ja hinge polest head.“

Kolmas järk.

Sentimentaalne wool.

Sentimentaalsest woolust üleüldse.

Eesti wanem ilmalik kunstluule ei seisa oma aine, ega kuju, ei mõtte-, ega tundewiisi poolest meie rahwaluulega ühenduses, sest orjusesse rõhutud rahwal kadus wõimalus omapäralist kultuuri jatkata ning rahwaluule põhjal iseseiswat kunstluulet luua. Meie ärkaw kunstluule on wõõrsilt sissetoodud taim. Rahwa waimule wõõrad olid ta istutajad ja rawitsejad, wõõras oli ta olu, wõõras ta kuju ja wärw. Wanem ilmalik kunstluule wõrsus waimuliku kirjanduse tüwist. Ta ei omandanud mitte üksnes waimulikul kirjanduse alal wäljatöötatud wäliseid luule- ja keeleworme, waid kiriklikud põhimõtted määrasid osalt ka tema sihi ja karakteri. Järku Eesti kirjanduseloos, mis nagu ülemineku waimuliku kirjanduse walitsusest rahwuslikule kirjandusele moodustas, nimetame sentimentaalseks ehk haletundeliseks wooluks, sest et isesugused haiglased tundelikud jooned temast läbi käiwad ja ta mitmetpidi sentimentaalset laadi awaldab. Meie oleme juba eespool seda ülimagusat tundewiisi ja salwitud tooni osatanud, mis pietismi mõjul meie wanemates waimulikkudes juttudes esineb ja sealt ka ilmalikusse kirjandusesse pääseb. Haiglased on need tundmused, millel reaalne alus puudub, mida mitte tõsised olud hinges pole sünnitanud, waid wäljamõeldud põhjused ja haiglane erutus. Ja seesugusest kunstlikust, haiglasest erutusest ei ole wagalaste usutunded mitte wabad.

Sentimentalismi tundemärgid.

Kuid meie ilukirjanduse sentimentaalsed jooned ei tulnud mitte üksnes waimuliku kirjanduse mõjust. Nähtusel oli weel teisi põhjusi. Kõige pealt leiame, et Lääne-Euroopa sentimentalism ärkawa Eesti ilukirjanduse kohta tuntawalt mõju awaldas. Sentimentalismiks kutsutakse harilikult seda woolu Lääne-Euroopa kirjanduses, mis XVIII. a. teisel poolel ilmus ja ebaklassitsismi walitsuse kukutas. Sentimentalism tõrjus kuiwa ja külma, seaduskorralise mõistusetöö ning pimeda teooria-orjuse, mis ebaklassilises luules rationalismi mõjul moodu tõusnud, kõrwale ja tõstis mõistuse asemele subjektiiwiliste tundmuste awalduse peaasjaks, katsus kõigele, mis luulekunstis kõrge ja ülendaw on, weel liigutawamat mõju anda, püüdis lugejate südames iseäranis armastust looduse, waikse üksildase maaelu wastu äratada ja osawõtmist ning kaastundmust nõrkade wiletsusest ja waeste kannatajate ning tagakiusatute saatusest leekele õhutada. Sentimentaalsed kirjanikud walisid oma tegelased rohkem igapäiste surelikkude hulgast ja püüdsid näidata, kui palju kõlbulist jõudu ja kombelist püsidust need lihtsad inimesed ka kõige rängemates hingelistes wõitlustes wõiwad awaldada. Sagedasti seadsid sentimentaalsed kirjanikud moraali-õpetuse enestele sihiks: nad püüdsid lugejate hinge liigutada, nende südameid selle wooruse omandamiseks awada, mida nende kangelased sõna ja teoga kuulutasid. Kurjus ja ebawoorus said tingimata karistuse, headus ja wiisus — aukrooni. Erutatud hüüded ja tundmusrikkad wahekõned, kirjaniku enda südame wäljawalamised ja pihtimised lugeja ees, lihtsa töörahwa kõlbulise elu ülistus sügawas üksilduses ja waiksuses, ohtralt walatud pisarad — need on tähtsamad silmapaistwad sentimentalismi tundemärgid ja ühtlasi ka abinõud, millega sentimentaalne kirjandus katsub mõjuda.

Sentimentaalse kirjanduse woolu kodu on Inglismaa. Kõige selgemini esines tema laad Inglise *perekonna-romaanides*, sest et seda kirjanduse haru hulk anderikkaid kirjanikke oma toodetega rikastasid. Karakterilised sentimentalismi tundemärgid leiame näituseks James Thomsoni luuletööst „The seasons“ (Aasta-ajad) 1730, milles kaunid pilte küla loodusest, talurahwa elust ja olust esitatakse ja talupoegade kõlblus kaugelt üle kodanikkude linna-elu seatakse. Iseäranis

laialt tuttawaks ja kuulsaks said Richardsoni sõnumiku kujul kirjutatud romaanid: „Pamela ehk tasutud woorus“ (1740) ja „Clarissa Garlo“ (1748). Wiimase jutu sisuks on ühe noore tütarlapse haledad, tõesti-sündinud elujuhtumised. Clarissal on palju häid omadusi: ta on ilus, noor, õrn, tasane, ilmasüüta ja täidab oma kohust. Sugulased tahawad teda rikkale naabrile naiseks soowida, kuid wooruslik Clarissa peab seda nõu, kui häbistawat südametunnistuse petmist alatuks. Clarissa südame wõidab krahw Lowlace, rikas ja kõlbluseta noormees, kes mitmesuguste armastuselugude läbi kuulsaks saanud. Sugulaste tagakiusamised sunniwad Clarissat Lowlace juurest kaitset otsima. Clarissa püüab lodewate kommetega noortmeest wooruslikule eluteele juhtida, kuid südametunnistuseta lõbutseja tarwitab alatul wiisil ettewaatamata neiu usaldust ja ei kohku pettuse eestki tagasi, et teda oma wõrku meelitada ja eksiteele wiia. Clarissa ei suuda oma häbi wälja kannatada, waid teeb enesele otsa, aga ka Lowlace peab oma süüd surmaga lepitama. Nimelt tahab keegi Clarissa sõber ja austaja seda häbi, mis neiule tehtud, kätte maksa ja kutsub Lowlace kaksikwõitlusele, kus petis langeb. Romaani sündmustik on õige lihtne; huwitust ei paku siin mitte nii wäga tegewuse arenemine, kui peenikene psüholoogilik analüüs ja tegelaste meisterlik karakteristika.

Inglise sentimentaalne perekonna-romaan leidis Euroopa mannermaal rohkesti järelaimajaid. Richardsoni mõju all kirjutas Rousseau 1761 oma moraliseeriwa „*La nouvelle Heloise*“, milles Heloise mitmeti Clarissat meele tuletab. Rousseau eeskujul paigutasid Saint Pierre ja Chateaubriand oma juttude tegelased wõimalikult kaugele haritud maailmast wälja looduserahwaste waiksesse, üksildasse elusse, esimene Lõuna-Afrikasse, teine Põhja-Ameerikasse indianlaste hulka, nagu seda „Atalast“ näha wõime[1]). Richardsonist wõtsid eeskuju Saksa kirjanikud, näit. Gellert — „Das Leben der schwedischen Gräfin G.“, Klopstock — „Die todte Clarissa“, Lessing — „Mis Sara Sampsoni“ ja isegi Goethe oma „Leiden des jungen Werther“ kirjutamise juures. Niihästi püüab Gellert nimetatud haledas romaanis, kui ka Goethe „Stella“ sees kurjuse ja halbtuse kujutamise teel moraalilikult mõjuda, ja kuna nad tegelastes kõige raskemaid hingelisi wõitlusi lasewad tõusta, tahawad nad sel teel lugejale wagusamat tasandust ja allaheitmist õpetada.

[1]) Wiimne ilmus Eesti keeles J. Randi tõlkes „Sakala lisas“ 1896.

Eesti wanemate ilukirjanikkude sentimentaalsed kalduwused.

Kuna haledus Euroopa kirjanduses uhkeis õites lokkas, oli meie Eesti ilmalikul laulul ja lool parajasti ärkamise aeg. Meie wanemad ilukirjanikud, kes enamasti sakslased ehk saksastatud eestlased olid, omandasid sentimentaalseid kalkalduwusi osalt kiriklikust elust, osalt ka Lääne-Euroopas walitsewast kirjanduslikust woolust. Nad wõtsid Saksa rahwakirjanduse endale eeskujuks, tõlkisid sealt laule, walmisid, õpetlikka jutukesi „maakeele“ ja panid Saksa wiisid „maarahwa“ suus kõlama. Nii juhtis neid selle aja waim. Sentimentaalne luulekarakter ei nõudnudki seda, et teatawa rahwa iseäraldusi, kombeid ja hingeelu oleks pidanud tähele pandama. Ghateaubriandi „Atalat“ wõib kerge waewaga kes teab mis jutuks ümber muuta, nagu seda ka sündis. Sentimentaalse woolu kirjandusetoodetel puudus üleüldse rahwuslik wärw. Nii wõisid nad hõlpsasti ühest keelest teise rännata ja rahwuswaheliseks waimuwaranduseks saada. Pole siis ka selles midagi wõõrastawat ega kuulmatut, et meie kunstluule wõõrsilt toodi.

Kuid sentimentalism ei tulnud meile mitte Richardsoni „Clarissa“, ei Rousseau „Uue Heloise“, ega Goethe „Wertheri“ näol. Need olid igatahes tooted, millest orjusesse kütkendatud teosulasel arusaamist ei olnud. Sarnaseid jutte ei wõidud lihtsale lugejale ette panna, pole ka neid talurahwas ju wäljamaalgi sel ajal lugenud. Meie kirjandusepõllule istutati hoopis lihtsamaid sentimentalismi wõsusid. Need olid laulud ja lookesed, milles talurahwa seisuse õnne ülistati, waikist maa-elu kiideti, rahwast õpetati saatusele alla heitma ja selleaegiste oludega tingimata rahul olema. Saksa rahwaraamatutest otsiti seesuguseid lugusid wälja, mis haledusest ja pisaratest nõretasid ja lihtrahwale arusaadawad olid. Nõnda sündis meil XIX. a. esimesel poolel rahwalik labane jutukirjandus, milles Saksa-, Prantsuse-, Itaalia-, Helweetsia ja Föniikiamaal sündinud, pealegi „tõestisündinud“, wäga haledaid, imelikka, kohutawaid lugusid estitati. Ja missugust lugemiseisu need wõõrad liigutawad lood äratasid! Mitmest raamatust ei ole üleüldse teada, mitmet korda teda trükiti. Selle nähtuse põhjust ei ole raske leida. Kes ise wiletsuses, rõhumise all elab, nagu selleaegne talurahwas

igalpool, see leiab suurt lohutus[1], kui ta kuuleb, et maailmas ka weel teisi armetuid, põlatuid, tagakiusatuid süüta kannatajaid on, kes temaga saatust jagawad. Sellepärast neid raamatuid kinnituseks ka soowiti. Teine põhjus, miks haledad jutud just sel ajal wõisid ilmuda ja kauaks ajaks walitsema jääda, leidub rahwa hariduse-oludes. Palju wanu Eesti rahwalaule ja muinasjutte awaldawad head maitset, hinge õrnust ja tundmuste sügawust, annawad seega tunnistuse, et suur osa meie rahwast jaksas kaunist luulest küll lugu pidada ja seda alal hoida. Õnnetu orjaaeg ei matnud rahwast mitte üksnes pimedasse waimuöösse, waid tegi ka tema tundmused ja maitse tooreks. Uuem rahwalaul, mis juba wõõraste eeskujude mõjul ja wõõrastes wärwides tekkinud, ei awalda enam seda õrna tunde-elu, waid ta on selle poolest enam ehk wähem pealiskaudne, sagedasti inetu ja maotu.

Eestlaste tundmused ja maitse pidid XIX. a. esimesel poolel, kui wabadusekoit hakkas helendama, küll tähtsal mõõdul rikkes olema. Lugupidamine kaunist rahwaluulest hakkas kaduma. Ilusaks pidas lihtrahwas seda lugu ja laulu, mis nagu kange tubakas erkusid wapustas, koleduse ja haleduse läbi liigutas, ebaloomulik, imelik, haruldane näis olewat. Kreutzwaldt[1]) ütleb selle aja kohta: „Meie aja lugejate raiskuläinud maitse igatseb toitu, mis kole ja imelik, sagedasti hullul sammul tõsiduse radadest üle astub ja kukerpalli ratast lööb, et warbad maapinda ei puutu: niisugune kaelamurdlik lugu on neil mokka mööda.“ Tähendatud juttudest olid iseäranis need lugupeetud, milles tõelikka sündmusi öeldi kirjeldatawat, sest rahwas on just juhtumistest huwitatud. Wäljamõeldud luulejutte nimetas rahwas „loriks“ ja luges palju isukamalt wõõraid lugusid, mis tema maitse järele olid wälja walitud

Jaotus. Ülemineku aja waimulikust kirjandusest rahwuslikule kirjandusele jagame esinewate kirjameeste järele kaheks alamjärguks: A. Ilukirjandus peaasjalikult kirikuõpetajate hoolel. B. Ilukirjandus peaasjalikult köstrite ja koolmeistrite hoolel.

---

[1]) Paar sammukest rändamise teed, lhk. 19.

A. Ilukirjandus peaasjalikult kirikuõpetajate hoolel.

Selle aja kirjameeste ja nende tööde laad.

Tööwaimustuse põhjused.

XVII. ja XVIII. aastasajal panid ewangeeliumi usu kirikuõpetajad, nagu eespool seletatud, Eesti keeleharimisele ja kirjandusele aluse. Kui XVIII. aastasaja lõpul ja XIX. aastasaja alugul Eesti ilmaliku kirjanduse, iseäranis rahwapärase ilukirjanduse alal proowiwagusid aeti, siis olid jällegi kirikuõpetajad esimesed töölised. Aga ei mitte üksnes esimesed, waid nad jäid — paar mõisnikku maha arwatud — tükiks ajaks Eesti ilukirjanduse ainukesteks edendajateks. Selle aja kirjamehi täidab otse waimustus rahwa keeleharimise ja kirjanduse kaswatamise wastu. Selleks mõjusid kaasa Lääne-Euroopas puhuwad lahedamad tuuled. Esiteks nõudis rationalistlik filosoofia, mis kõiki nähtusi mõistuse abil tahtis ära seletada ja terwet ilmawaadet puhta mõistuse alusele rajada, alamale rahwale walgust. Teiseks sundis Prantsuse mäss ülemaid seisusi selle üle järele mõtlema, kuidas päris-põlwes waewlewale talurahwale inimese õigusi ja lahkemat elujärge muretseda. Napoleoni sõdade ajal ei leitud mahti, humaanlisi mõtteid teostada. Napoleoni kukutamise järele said Euroopa rahwad jälle lahkemini hingata, seisused hakkasid üksteisele lähenema, üksteise saatusest soojemalt osa wõtma. Ka meie kodumaal püüdis walitsew seisus päris-rahwaste wastu rohkem inimesearmastust üles näidata. Sel ajal sai meie maa suure osa haritud mehi nimelt Saksamaalt, sest et kodumaa ülikool Põhja-sõjast saadik kinni oli jäänud. Muidugi tõid need nooredmehed, kes wäljamaalt tulid, hulga edasitungimise waimustust, mõtteid wabadusest, inimese õigusest jne. enesega kaasa ja püüdsid, nii palju kui olud lubasid, orjuses olewa rahwa heaks midagi korda saata. Aga weel rohkem mõjusid tähendatud sihis need uuendused, mis keiser Aleksander I. meie talurahwa elus ja olus ette wõttis. Pärisorjuse kaotamisega sai eestlane inimeseõigused jälle tagasi. Waba talupoja keel nõudis tähelepa-

nemist. Saksad, kes awalikka ametid pidasid, pidid Eesti keeles sagedasti protokolle kirjutama ja ametlikka dokumente wälja andma. Selleks ei ulatanud neil teenijate suust kuuldud Eesti keel, nad pidid seda pisut põhjalikumalt õppima hakkama. Ja missugune suur mõju wabal, selgel eestikeelsel kõnel oli, seda said Saksa õpetajad tunda, kui Wennaste kogudused meie maal usulist ärkamist sünnitasid ja waimulikud kõnelejad rahwa enese seast esinesid.[1]) Meie wõime siis küll aru saada, miks õpetajad tähendatud ajajärgus agaramini kui wanasti Eesti kirjanduse põllule tööle asusid. Osalt humaanlised ideed, osalt tegelik tarwidus lõid Saksa seltskonna paremate liikmete hulgas eestisõbralise elewuse, mille sarnast tänini ei olnud nähtud.

Ühine eesmärk.

Kuni XIX. aastasaja teise weerandi keskele, see on umbes 60 aastat, seisis Eesti ilmalik laul ja lugu ja muu kirjandus peaasjalikult kirikuõpetajate hoolel, mispärast tähendatud ajajärgule ka sellekohase pealkirja oleme andnud. Pealkiri näib küll wäliselt ja wabalt, ainult kirjameeste elukutse peale waadates walitud olewat, kuid õige ja sünnis on ta siiski. Igal seisusel ja rahwakihil on oma iseäralised sihid, waated ja huwid. Need sihid ja waated ilmuwad ka kunstis ja kirjanduse toodetes, mida teataw seisus soetab ja edendab. Ja waimulikkude meeste ilukirjandusel on õige tuttaw siht ning kindel laad. Selleaegiste kirjanikkude töödel on wäga palju ühiseid, iseäralisi tundemärke, mis terwet ajajärku karakteriseeriwad. Selle aja kirjameeste ühine eesmärk on rahwa kõlbliku elu tõstmine ja majandusliku olukorra parandamine Waimuliku seisuse liikmed tahawad ilukirjanduse abil rahwa waimu äratada, rahwast kõlbliselt kaswatada. Juba esimestest katsetest peale on Eesti ilmalikul kirjandusel õpetlik, moraliseeriw siht. Selle sihi kättesaamiseks soetatakse lüürikat ja didaktilist luulet, trükitakse õpetlikka, kasulikka kirjasid majapidamise juhatuseks, terwisehoidmise õpetuseks ja seaduse tutwustamiseks. Pikemaid jutte kirikuõpetajad ei kirjuta. Juttude nime kan-

[1]) D. H. Jürgenson, Kurtze der Geschite der esthnischen Literatur. Ver. der. gel. ehstn. Ges. I. B. 2. H.

nawad sel ajal õpetlikud jutujätkud, mõistukõned ja walmid. Neis kujutati aatelisi isikuid ja eeskujulisi olusid, mis lugejale järeleaimamiseks silmade ette seati. Sellest tulebki mõistukõnede ja lühikeste õpetlikkude jutujätkude rohkus wanemas ilukirjanduses. Tihti püüawad õpetajad kohutawaid ja haledaid sündmusi ajaloost ja üksikute inimeste elust esile tuua. Need põrutawad sündmused peawad lugejaid kurja eest hoiatama, külmi südameid liigutama ja eksijaid õigele teele hirmutama. Kõik selle aja kirjamehed on kõrgema hariduse osalised, kes teatawa asjatundmisega ja hoolega need ained wälja waliwad, mis nad rahwale lugeda pakuwad. Peale paari on selle aja kirjanikud kõik sündinud sakslased, kellele Eesti keele peensused wõõrad.

Juhtnöör keele asjus.

Eesti keele õppimiseks tarwitasid selleaegsed kirjamehed peaasjalikult Hupeli grammatikat „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte jne.“ See ilmus 1780, seega just eestikeelse ilmaliku kirjanduse ärkamise ajal ja jäi kuni Ahrensini kirjameestele tähtsamaks juhtnööriks keele asjus.

August Wilhelm Hupel sündis Weimari würstiriigis Buttelstädti linnakeses 25. weebruaril 1738. Esmalt õppis ta kodus isa juhatusel, selle järele käis ta Weimari gümnaasiumis ja studeeris Leipzigi ülikoolis usuteadust. Hupelil oli suur himu wõõraid maid näha saada, sellepärast õppis ta Itaalia, Inglise ja Prantsuse keelt tundma. Sõprade nõuandmise peale wõttis ta Liiwimaale omale kodukooliõpetaja koha. Siin kutsuti ta 1760 Äksi koguduse õpetajaks ja 1763 Põltsamaa koguduse hingekarjaseks. Wiimases koguduses töötas ta 41 aastat, ehk teda küll austawal wiisil Riiga, Tallinnasse ja Peeterburisse kõrgemate ametite peale kutsuti. Alles wanaduse nõrkuse sunnil lahkus Hupel 1804 Põltsamaalt ja asus Paidesse elama, kus ta 6. jaanuaril 1819 suri. Tartu ülikool tõstis Hupeli tähtsate kirjatööde pärast, mis ta kodumaa kohta Saksa keeles awaldanud, esiteks mõtteteaduse, pärast ka weel usuteaduse audoktoriks. Tema suurematest kirjatöödest, mis kaunis pealiskaudselt tehtud, nimetame siin ainult: „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland“ I—III., Nordische Miscellaneen“ I—XXVII. ja „Neue Nordische Miscellaneen“ I—XVIII. Eesti keeles awaldas Hupel kaks arstiteadlise sisuga kirjatööd: „Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse“ (1766) ja „Arsti

ramat nende juhhatamiseks, kes tahtwad többed arwada ja parrandada“ (1771). Mõlemate sisu on Dr. P. Wilde saksakeelsest arstiteadlisest nädalalehest wõetud, mis sel ajal Põltsamaal ilmunud, kus siis juba trükikoda olnud.

Omas Eesti keele grammatikas ei pakkunud Hupel mitte iseseiswat keeleuurimise tööd. Tallinna murde seletuses toetas ta ennast Thor Helle ja Wõru murde seletuses Joh. Gutslaffi grammatika najale; wiimase aine harutusel tarwitas ta weel õpetaja Clare käsikirjalist Wõru keele õpetust, lisas nendele allikatele omalt poolt mõned täiendused juure ja andis grammatikale 410 lehekülge paksu, selle aja kohta õige täieliku Eesti-Saksa sõnaraamatu kaasa. Suurt edenemise sammu Eesti keele uurimises ei ole Hupeli grammatikast küll mitte tunda. Hupeli arusaamine Eesti keele loomust on niisama puudulik, nagu tema eelkäijatel. Kuid praktilise kokkuseade tõttu sai Hupeli töö palju laiemalt tuttawaks ja tarwitatawamaks, kui ükski teine wanem grammatika.

Kirikuõpetajad, kes kõnesolewas ajajärgus kirjanikkudeks hakkasid, ei wõtnud mitte elawat rahwakeelt eeskujuks, waid tarwitasid enamasti wanadest käsikirjadest ja waimulikkudest raamatutest kätte õpitud, enam ehk wähem rikutud, labast kirikukeelt, panid seal juures stiili ühtluse, puhtuse ja selguse peale suurt rõhku, muidugi nõnda, kuidas nemad ise asjast aru said. Kirjawiis pole Eesti keelel ei enne ega pärast seda kunagi nõnda ühtlane olnud, kui nimelt tähendatud ajajärgus.

Sentimentalismi ja rationalismi wahekord

Oma usulistes waadetes kalduwad need kirjamehed, nagu suurem hulk selle aja teoloogisid, rationalismi poole, mis teatawasti walgustust nõudis, kaine mõistuse peale elu rajas ja luulet elust tihti hoopis ära kaotada tahtis. Kuidas wõisid nemad siis sentimentaalset kirjandust soetada? Meie peame tähendama, et walgustus meie kodumaal mitte nõnda käredalt üles ei astunud, nagu Saksamaal ja Lääne-Euroopas. Õpetajad, kes Saksamaal usuteadust õppisid ja rationalismi meie maale kandsid, ei tundnud endid oma uue usulise sihiga siin mitte täiesti kodus olewat. Rationalist Luce pani enneaegu õpetaja ameti maha, praost Lücke rationalistlik „Uus Laulo Ramat“, mis muude seas pealkirjade all: „armastusest iseenese wastu“, „sitkuse wastu“, „tööd peab tegema“, „leiba peab hoidma“, laule tõi jne. ei pääsnud kirikusse, ka rationalistide katekismused ei tunginud rahwa sekka. Wennaste

kogudus, kelle wastu keiser Aleksander I. sõbralik oli, hoidis rationalismi mõju meie maal tasakaalus. See nähtus on huwitaw, et walgustuse aeg, mis usu ja luule poolest waene, nõndanimetatud waimulikkude laulude poolest hoopis rikas oli. Kuid rationalismi aja lauludel on juba sentimentalismi tundemärgid küljes: nad moraliseeriwad ja ülistawad loodust. Gellerti walmidest ja lauludest kuuleme kuiwa, õpetawat tooni. Tema on rationalistliku, didaktiliku luule eeskuju. Tema õpetawast toonist lahkus Klopstock ja püüdis rohkem paatosega mõjuda, südameid liigutada ja usutundmusi äratada. Klopstocki sihis luuletas iseäranis Witschel oma waimu- ja luuleahtrad „Morgen- und Abendopfern in Liedern", milles karikatuuri taoliselt sentimentaalne rationalism ilmus. Meie rationalistlikud kirjanikud, kellest mitmed, nagu Frey, Winkler ja pärastpoole Kreutzwald rohkel arwul Witscheli laule eestistasid, awaldasid nendes samati sentimentaalset laadi. Noor K. J. Peterson heitis teoloogia kõrwale, kuid mõistuse usk, mille jüngriks ta ennast tunnistas, ei takistanud teda sugugi luulekirjanduse ehtsamaid sentimentalismi sünnitusi, karjase-idülle, kirjutamast. Sellest on näha, et rationalistlik usuwaade ja sentimentaalne maitse wäga hästi wõiwad kokku sündida. Didaktilise luule soetamine ja moraliseerimise tung on neil mõlemil ühine, samati ka paatos ja tehtud tundmuse-awaldused. Terwele ajajärgule pealkirja seades ei wõi meie mitte mõnda üksikut kirjameest silmas pidada, waid teataw ajajärk saab nime tegelaste enamuse sihist ja selle aja üleüldisest waimust, kes ajajärgule iseäralise wärwi annab.

Friedrich Gustav Arwelius.

Kirjanduslise tegewuse esimene keskkoht.

Waimuliku kirjanduse walitsuse ajal oli Tallinn, kui lühikest aega kestwa tartukeelse kirjanduse ettejõudmise maha arwame, Eesti kirjanduslise tegewuse keskkoht, sest et Tallinna murret kõnelewate kirikuõpetajate seas rohkem keele- ja kirjamehi leidus ja Piibli tõlkimine Tallinna murdele kirjandusepõllul üleüldse üliwõimu kätte muretses. Kuid Tallinn ei ole mitte üksnes meie waimuliku kirjanduse häll, ka esimesed ilmalikud raamatud anti siin wälja, siin aeti ka Eesti kunstluule alal esimesed wäod. Juba waremalt oleme

wanadest ilmalikkudest pulmalauludest kõnelnud, milles Tallinna gümnaasiumi professorid ja kirikuõpetajad oma sõpradele tähtsamateks perekonnapidudeks Eesti keeles õnne soowisid. Need pulmalaulud ei olnud rahwale määratud, pole rahwas neid sel ajal ka mitte lugeda saanud. Rahwale määratud ilukirjandus tekkis sada aastat hiljem XVIII. aastasaja wiimsel weerandil ja nimelt, nagu eespool seletatud, rationalistliku filosoofia ning sellest wälja kaswanud walgustuse püüete mõjul.

Esimene tähtsam ilmalik kirjamees, kes rumaluse udu peletamiseks wäiksete kalendrite kõrwale suuremad, sisurikkad, õpetlikud raamatud pärispõlwes waewlewa eestlase suitsutarre saatis, on Friedrich Gustav Arwelius. Ta sündis Tallinnas 5. weebruaril 1753 ja kaswas Wiru-Nigulas üles, kus ta isa, kes eestikeelse jutluseraamatu kirjutanud, kirikuõpetajaks oli. Pärast õppimise lõpetust Tallinna doomkoolis studeeris noor Arwelius Leipzigi uniwersiteedis teoloogiat ja filoloogiat. Kodumaale tagasi tulles pidas ta 14 aastat Tallinnamaal kahe mõisniku perekonnas kodukooliõpetaja ametit ja hakkas siis 1790 Tallinna gümnaasiumi usuõpetuse ja Ladina keele professoriks, mis ametis ta 1805 surnud.

Arweliuse arwamised ja sihid.

Kiikla mõisas Alutaguses elades oli Arwelius rahwa elu hästi tundma õppinud ja eestlaste waimlist ning ihulist wiletsust näinud. Ta kirjeldab seda nõnda: „Kui paljo pahhad wisid, kui paljo kurjad kombed, kui suurt söggeda rumalust näikse iggas paikas, maarahwa seas, ilma kaua otsimatta! Agga kui harwaste leiame meie wahhest saa hulkas üht ainust, kes öige ustaw ja öiglane oleks keige omma wiiside ja kombede sees, kes tassase meleka ja moistlikkuld, röömsas pölwes ni hästi, kui ahhastuses, ommad asjad teaks ajada! Sest se siis tulleb, et suurem hulk maarahwa seas willetsas pölwes ellab, et suuremal hulkal ikka kitsas käe on toidusse ja keige maia-asjade polest: nenda, et südda halledaks lähheb, peält nähhes, et se rahwoke, kedda se hea Jummal ka seie ma peäle loi, röömsad ja rahholised päiwi näggema ni hopis halwaks, ja kehwaks, ja tuimaks, ja nurjatummaks on läinud.“ Seesuguse wiletsuse põhjuseks peab Arwelius kõige pealt halba lastekaswatust. Lapsed ei nägewat ega kuulwat maast madalast muud, kui kurjust, ebausku ja ru-

malust. Teiseks ei suutwat talupojad sellest aru saada, et kool ja õppimine kasu toowad. Talurahwas ei paluwat mõisawanemaid, et need waldadesse koolisid ehitaks. Kolmas põhjus olewat see, et rahwal kirjawara puudub, mille sisust ta aru saab. Jõledas ebausus arwawat inimesed Jumalale see läbi meelehead sünnitawat, et pikad pühapäewad oma lauluraamatut ja katekismust lugewat. Seesugusest teenistusest ei wõiwat Jumalal meelehead olla, kui inimene seda ei mõista, mis ta loeb. Ka ei tulewat sellest mingit kasu, kui lapsi lastakse esmalt aabits, siis katekismus ja suur lauluraamat „läbi ajada, nagu härjad adra ees.“ Arwelius ei laida mitte waimulikkude raamatute sisu, waid raamatute mõistmata tarwitamist. Lugeda ei tulewat mitte lugemise pärast, waid targemaks-saamise pärast. Selles sihis soetab Arwelius rahwale arusaadawamat kirjawara, millest „elukorra parandamiseks mõistlikka

Üks Kaunis

Jutto=

ja

Oppetusse=Ramat,

Sõbbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele rõõmsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste õppiwad luggema.

Tallinas

trükkitud Lindworsse kirjadega, 1732.

õpetusi leida.“ Nii tekkisid meie esimesed ilmalikud raamatud.

Arweliuse kirjatööd.

Kui koolimees mõtleb Arwelius kõige enne Eesti noore-soo peale ja kirjutab „sõbra polest malaste heaks“ oma „Kauni Jutto- ja Oppetuse-Ramatu“, millest esimene jagu Tallinnas 1782 ja teine jagu 1790 ilmus. Esimene on Rochowi „Kinderfreund“ järele kokku seatud. Tema sisu sünnitawad õpetlikud lookesed ja laulud — Eesti esimene ilmalik kirjandus. Arweliuse luuletustest, mis lugemise palade wahele mahutatud, seisku siin järgmine salm näiteks:

Heal melel tahhame
Wennad, koli minna!
Meie õppetaja, se
Kannab hoolt, et senna
Tuks ja tüddimus ei saa:
Temma sanna hakkab pähha:
Kergest woib seäl õppida,
Kes ei püa koerust tehha.

Kahtlemata leidub Arweliuse lugemiseraamatus tõlgitud tükkide seas ka algupäraseid töid, mis meie maa elu ja olu kujutawad. Seesugune algupärane piidikene näib lugu „tillukesest rahwast“ olewat. Põltsamaa mees, kes pikk ja priske, nagu palju sealseid rahwapoegi, läheb Alutagusesse sugulasi waatama. Seal leiab ta lühikese kaswuga rahwa eest. Naisemehed, kel habemed suus, on jässis kui poisikesed. Wäga harwa leidub neid, kel wähegi mehe keha oleks olnud. Kui Põltsamaa mees selle nähtuse põhjust pärib, saab ta sugulaselt wastuseks: „Ju see wist raskest tööst ja sundimisest tuleb, miska meie lapsi piinatakse, kui nemad waimuks peawad käima, nõnda kui Alutaguse naisedki laulawad:

pissokessi piinatakse,
rammotummi raisatakse!“

Selle seletusega ei jää põltsamaalane rahule. Kui ta wiimaks näeb, et Alutagusel lapsed wiina nagu wett joowad, annab ta ise õige seletuse: „Nüüd ei pane ma enam imeks, et teie maal aina masajalad on ja ma poisikesi meeste asemel leian. Kuidas wõib siin inimene täie kaswu kätte saada, kui teie ise ju lapse eal tema sisikonna wiinaga ära rikute?“

Peale liigjoomise karistab ja hurjutab Arwelius oma õpetlikkudes lookestes weel rumalust, laiskust, hoole-

tust, riidlemist, pettust, wargust ja hulkumist ning annab seletust tuleklaasist, taimede kaswamisest, maailmast, taewatähtedest ja mõnest loomast. Kõige suuremat hoolt kannab Arwelius selle eest, et maarahwas mõisawanemaid austaks, nende sõna kuuleks ja oma elukorraga tingimata rahul oleks. Talurahwa seisust lastakse linnakodaniku ja taluperemehe wahel tekkinud kahekõnes ülistada ja maarahwa head põlwe otse „õndsaks eluks" kiita. Talupoja terwis — nii öeldakse seal — ei karda wihma ega külma, sest „töö soojendab nahka." Sadandete lindude laulu saab talupoeg ilma hinnata kuulda, ei ta nuusuta linna ametmehe toa paha haisu, waid selle asemel näeb lillekeste ilu ja tunneb nende magusat lõhna. Mis tema ümber sünnib, annab temale asja Jumala peale mõtelda. Talupojale ei ole waja abi haiguste wastu, ei head seltsi, ei kallid koolisid, ega uhkeid kirikuid. Talupojale ei saa keegi ülekohut teha, sest et mõisawanemad teda kaitsewad. „Kui talupoeg aga mõistlik oleks ja oma põlwega rahule jääks . . . küll siis oleks hea pidu meie maal!" Kuna kirjanik raamatu eeskõnes, kus ta otse Eestimaa oludest kõneleb, meie rahwa põlwe haletsemisewäärt wiletsaks nimetab ja ise selle paranduseks tööle asub, siis ei wõi eeseiswa kahekõne sisu mitte tõsiste olude kujutuseks pidada, waid Arwelius on siin ainult ideaalid lugejale ette seadnud ja ülistab, nagu teised sentimentaalse kirjanduse woolu edustajad, siin talupoja põlwe ja waikist, idüllilist maaelu üleüldse. Äratatud tundmused jääwad talupoja hingele wõõraks, sest et nad tõsisest elust pole wälja kaswanud. Meie saame aru, miks rahwas, nagu Arwelius ise järgmise ande lõpusõnas kaebab, tema jutud lugemata jätab.

Täisealistele lugejatele kirjutab Arwelius 1790. aastal Beckeri „Noth- und Hülfsbüchlein" järele „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramatu", millest 10,000 eksemplari ilma hinnata rahwa sekka laiali laotatud. Siin lastakse Ramma Josepit kolmekümnes pühapäewases lugemises rahwale nii mõneski elukitsikuses head nõu anda. Raamat õpetab minestanud ja surnud inimeste wahel wahet tegema ja tõsiseid surnumärkisid ära tundma, juhatab külma wõetud, uppunud, wingu jäänud ja hullu koera hammustatud inimestele

abi andma ning haigeid rawitsema, wõitleb ägedasti joomatõbega ja prassimisega, karistab roppust, mustust ja hooletust ja seab wiimaks Madi Reinu ja Juhan Rutakat kui eeskujulikka mehi järeleaimamiseks rahwale silmade ette. Rahwakaswatuse abinõuks tarwitab Arwelius siin ka kohutawaid lugusid. Lugemistega terwiseõpetusest, rikkakssaamise kunstist, õllekeetmisest ja maarammutamisest lõpeb see imelik hädа- ja abiraamat, milles õpetused harilikult salmideks kokku wõetud. Näituseks:

Kui ka sinno waewast weel
siin ei olle abi nähha,
siiski rõmus on so meel,
teggid sa, mis kohhus tehha

Ehk jälle: Üks tuhnus jääb ikka tuhnuseks,
ehk ta küll monda head näeks.

Arweliuse päralt on ka salmikene, millega joomawennad meie ajal weel hooplewad:

Kui mul on wina, siis olen ma mees,
Winaga kaswab südda mo sees,
Et ma siin waewa ja murret ei näe:
Jummala wiljoke kahjo ei te.

Seda „nurjatumat salmi“ laseb Arwelius Nigula Juhanit laulda ja kõneleb selle järele siis suurest kahjust, mis wiin teeb.

Ärkaw kunstlüürika.

Esimene eleegia

Eesti ilmalik kunstlüürika algab didaktiliku luulega, millest eespool kõnelesime, peaaegu ühel ajal. Kõige wanem tuttawaks saanud tundelaul on see eleegia, mis Kaarepere mõisaomanik von Tiesenhausen oma abikaasa surma puhul luuletanud. Chr. von Schlegel awaldas ta Eesti luuletuse näitena ajakirjas „Teutscher Merkur“ 1788. aastal. Pisut lühendatud ja muudetud kujul on ta hiljem üleüldiselt tuttawaks ja armsakspeetud rahwalauluks saanud, mis sõnadega „Tiiu tasane ja helde“ algab[1]). Seame siin tähendatud ajakirja järele von Tiesenhauseni originaali ja rahwasuus leiduwa teisendi kõrwuti:

[1]) Juba 1805. a. oli „Tiiu tasane ja helde“ praegusel kujul üleüldiselt tuntud. Wõrdle „Fragmente aus dem Briefen eines Reisenden aus Livland“. 1805, lhk. 112.

„Minno römo olli Rosi
Römuks omma wennale
Pea öitsis, pea närtsis,
Närtsis judis surmale.

Menda on need ilmsed römud
Jrrikdenn on nende ön
Tänna paistab päew meil selgelt
Homme pilwed paistawad.

Minno Rosi öitseb jälle
Sure issa rohhu aias
Jöua aeg wi mind sinna
Kus ei surm meid lahhutab.

Ja se mötte Rosi peäle
Lühhendagu meie aeg
Löpwad otsa meie römud
Oh siis löppeb kurbadus ka.

Kerge muld se katko kinni
Seda kallist pörmukest
Lilled öitske haua peäle
Oepik laulgo halledast."

Tio tassane ja helde
Olli armas minnule!
Pea öitses, pea närtsis, —
Öitses, närtsis surmale.

Nenda ruttab rööm siin ilmas
Ürrikesse elloga.
Tänna paistab pääw meil selgest,
Homme pilwed kattawad.

Kerge muld tend katko kinni
Minno kallist armokest!
Lilled öits'ko haua peale,
Öpitk laulgo halledast!

Agga Tio öitseb jälle
Taewa Issa aea sees.
Jöua aeg, ka wi meid sinna,
Kus meid surm ei lahhuta.

Moonutatud sõnad, mis laulus esinewad, tulewad wist küll kirjutuse- ja trükiwigade arwesse panna. — Ei ole see siin esimene kord, et sakslased leinatundmuste awalduseks Eesti keelt tarwitawad. Juba aastal 1686 luuletas mag. Johann Laurentius Keila praost Heiderichi proua matuseks laulu („Heh selle, kumb siht hedda seest sahp aigsast erraminna"), kuid sel oli täiesti waimulik sisu, kirikulaulu mõõt ning laad. Siin on meil aga ilmaliku leinalauluga tegemist. Seesuguseid tundelaule, milles unistawa kurbuse, üksilduse, inimliku õnne kaduwuse ja lootuste asjatuse tundmusi awaldati, ilmus Lääne-Euroopas sel ajal rohkel mõõdul. Eleegia oli sentimentaalses woolus kõige armsam luuletõug, sellepärast on loomulik, et ka Eesti kunstlüürika eleegiaga algab.

Tundelaulud wanade kalendrite lisades.

XVIII. aastasaja lõpul ilmuwad Lindforsi juures trükitud „Eesti-Ma Rahwa Kalendris" mõned tundelaulud, mis tähelepanemist teeniwad. Pärast Arweliuse ja Willmanni „juturaamatute" ilmumist hakatakse tähtraamatute lisades, mis tänini waimulikka otstarbeid täitnud, ilmalikka lugemisi pakkuma. Kalendrite sabad täidawad siis pea ajalehe, pea laste lugemiseraamatu, pea luuletustekogu, pea arstiraamatu

aset. Nendes tuuakse sõnumeid sel ajal peetud sõdadest ja kodumaal ettetulnud haruldastest juhtumistest, näituseks, kuidas hunt 1796 Tallinna ligidalt perest wäikese lapse metsa wiinud, seal oma poegade hulgas toitnud ja soojendanud. Kalendri lisades leiduwad ka Eesti esimesed ilmalikud tundelaulud, mis rahwale lugemiseks määratud. Kõige esmalt puutub 1796. aasta jaoks trükitud Lindforsi kalendris meile „Laul“ silma, mis talupoja põlwe järgmiselt kiidab:

Talumehe põli.

Et ma küll üks tallomees
Siiski mul hea põlli käes;
Leiwal jätko Jummal annab,
Põld mul omma wilja kannab.
Tööd ma teen hea melega
Naese-laste-perrega;
Palle-higist toidust saame,
Teine teist ka armastame.
Keik meil hästi korda läeb,
Südda ikka römo nääb;
Riid ja taplus, kurri kärra
Jäwad meitest kaugel ärra.
Naene lahke tasane
Pole ial wastane,
Wöttab moga waewa nähha,
Omma tööd keik ausast tehha.
Mis mul wigga ellada? —
Rikkusest ei holi ma,
Kui mul Jumalast on jäetud
Leiba, mis mo osaks seätud.
Sure Herra warandus,
Tühhi au ja surustus
Süddant aga waewawad.
Patto töle kiusawad.

Eelseiswas laulus awaldatud mõtted ja tunded tuletawad meile elawalt talupoja põlwe ülistust Arweliuse lugemiseraamatust meele. Wäga wõimalik, et ka siin Arweliuse luuletus meie ees seisab. Laulus esineb meie wanema ilukirjanduse üleüldine karakter. Luuletaja tundmused ei ole mitte tõsisest elust wälja kaswanud, ei ole terwed, ega loomulikud, waid kunstlikult tehtud ja sellepärast wesised. Muidugi on põllumehe põlwel kaunid külgesid, kuid üleüldiselt ei wõinud selleaegne pärispõlwes waewlew mõisaori oma põlwe mitte nõnda ülistada. Nii kõlbulik ja eeskujulik, nii idüllilik ja armas ei olnud talurahwa elu XVIII. aastasaja lõpul poolegi, kui sentimentaalse maitse ja wildaka mõttekujutusega kirjanik siin seda kirjeldab. Ei wõidud teda suure herra seisusest kõrgemaks tõsta ja paleuseks pidada. Lugu oli otse ümberpöördud. Oli waja püssitikkudest aeda ette teha, et talupoeg sellest kiidetud paradiisist ära ei põgenenud. Nimelt olid maalt ärajooksmised sel ajal meie mail nii igapäised asjad, et õpetajad tarwilikuks arwasid rahwale sellepärast manitsuse kõnesid pidada, nagu seda ühe õpe-

taja paberitest, mis Lindforsi kalendris 1795 ära trükitud, näha wõib.

Hoopis selgema silmaga waatab luuletaja talupoja elu peale, kui ta Lindforsi kalendris 1797 „Lapse uinutamise laulu“ awaldab: Hällilaul.

Magga, armas poiokenne,
Praegu parrem aeg sul käes;
Emma rüppes, tallekenne,
Sul ei hädda ellades.

Ei sa weel näe tööd ja waewa,
Murrest ilma on so meel;
Toidust saad sa iggapäewa,
Emma piim sind toidab weel.

Emma tiwaga sind kattan,
Et sa jääksid kahjota,
Kaenla sees sind kinni mattan,
Et ei külm sind kohhuta.

Mis sa tühja nutto nuttad?
Nutto päwad on weel ees,
Küll sa murret sama ruttad
Muidogi, kui olled mees.

Issa warjul, emma sülles,
Mis sind hirmutama peaks?
Kaswa agga mehheks ülles.
Wanemate meleheaks.

Jätta nutto, poiokenne,
Ärra olle rahhota!
Uinu agga, armokenne,
Minno kaenlas maggama.

Laulik, kes talulast tähendusrikka sõnaga „Mis sa tühja nutto nuttad, nutto päwad on weel ees“ waigistab, awaldab juba asjalikumat arusaamist orjapõlwest ja orja tõelikkudest, loomulikkudest tundmustest.

Esimene looduse- ja rõõmulaul, mis ärkawal Eesti kunstluulel ette on tuua, ilmus Lindforsi kalendri lisas 1798. aastal. Selle pealkiri on „Kewwade laulda“. Kewade elu ja ilu, mida laul kirjeldab, on soojalt tuntud ja, nagu eelseisaw hällilaul, oma aja kohta päris osawalt ja siledalt salmidesse walatud: Esimene kewadelaul.

Südda hüppab römustades,
Talwe aeg on möda läind,
Lumme kattet sulatades
Päike meile soia teind.

Metsad löwad pakkatama,
Rohho-ma jo haljandab;
Orras wörsub, kaswatama
Rohket wiljá ruttustab.

Asad, luhhad, orrud, sood
Woido wötwad kaswada,
Talwe lumme wesi woud
Andsid neile wägge ka.

Öpitk laulab, leokenne
Lendab lauldes, käggi lööb
Omma wisi, päsokenne
Poegadele pessa teeb.

Süütat, ülendawat rõõmu, mida see kewadelaul maitsema õpetab, oli waja just sellepärast kätte juhatada, et rahwas kõrtsidest rõõmustust otsis.

Osawa tundeluuletajana esineb meile XVIII. aastasaja lõpul Heinrich Wahl. Keele puhtuse ja ladususe järele H. Wahl ja esimene luulekogu.

otsustades tuleb teda sündinud eestlaseks pidada. Ta oli esmalt Pangoti mõisawalitseja ja pärast siin rentnik, suri 1795. Et ta sõjawäele moona muretsedes riigile suurt kasu saatnud, on walitsus ta aadeliseisusesse tõstnud. Ta luuletused anti pärast tema surma üheskoos wälja ja kannawad pealkirja „Monned laulud“ (1806.) See on meie esimene ilmalik luulekogu. Ta sisaldab küll ainult tõlkeid, kuid mitmed neist, nagu kurblik-magus aaria „Lilled tele korjage“ ja eleegia isa haual, olid hästi korda läinud ja awaldasid head mõju. Wiimasest seame siin paar salmi näiteks:

Õndsad on, kes lotes hinge heitsid,
Kallis Issa! Õnnis olled Sa.
Inglid töid sul Kroni, kui sind hüüdsid,
Ja sa läksid rahhoga!

Könnid seal, kus alla jäänd keik tähhed,
Maailm kadund pörmuks sinno eest.
Silmapilgus nendest möda lähhed,
Lojat näed sa iggawest.

Friedrich Wilhelm von Willmann.

Willmanni elust.

Selsamal aastal, mil Arwelius oma õpetlikud lookesed ja laulud lugemiseraamatu näol wälja andis, esines weel teine kirjanik ilmaliku raamatuga, mis meile esimesed walmid ja mõistukõned tõi. See oli Predik Willem Willmann, nagu ta ise oma Saksa nime eestistanud ja rahwalikumaks teinud.

Friedrich Wilhelm von Willmann sündis 1746. aastal Suures-Gramdenis Kuramaal, aga toodi juba teisel eluaastal Riiga. Kui ta esiti kodus ja selle järele Pormsahteni mõisas erawiisil oli eelharidust saanud, siis astus ta Göttingeni ülikooli usuteadust õppima. 1772. aastal asus Willmann Saaremaale Karja kihelkonda abiõpetajaks. See kogudus anti 1785 täiesti tema waimuliku hoolekandmise alla. Aastal 1790 tõstis Austria keiser Joseph II. Willmanni kasulikkude kirjatööde eest aadeliseisusesse. 1805 lahkus Willmann meelenukruse pärast kirikuõpetaja ametist, käis wäljamaal reisimas ja asus siis Karja kirikumõisa lähedale maale elama. Ta suri 20. jaanuaril 1819.

Willmanni kirjatööd.

Nagu Willmann oma moraalijutluste „Ellamise-Juhhataja“ saksakeelses eeskõnes seletab, peab ta walgustust iga rahwa õnne aluseks, aga ei mitte seda walgustust, mis selle põlatud sõna all Lääne-Europas mõisteti. Willmanni arwates näitawat pühakiri, jutluse- ja lauluraamat küll tee kätte, mis rahwa õnnelikule elukorrale wiib, kuid neist raamatutest ei saawat rahwale mitte küllalt ja ilma seletamata ei jõudwat nad talupoja meelt ja südant harida, sest et nende sisu talumehe kitsale mõistusele liig kõrge olewat. Oma kirjandusliku tegewusega tahab Willmann rahwast esmalt mõtlema õpetada, tema kombeid ja elujärge parandada. Mõtlemist äratawad iseäranis walmid, mõistukõned ja mõistatused. Sellepärast walib Willmann ka kahe esimese kirjanduse tõu soetamise oma ülesandeks ja toob 1782. a. pealkirja all „Juttud ja Moistatused“ neid suure kogu, millele ta lõpul hulga rahwamõistatusi ja mõned õpetused mesilaste pidamisest ja elajate rawitsemisest juure lisanud. Rahwawalgustuse püüetega astub Willmann hoopis julgemalt ja iseseiswamalt ette, kui Arwelius ja ütleb tähendatud kirjatöö saksakeelses eeskõnes rahwahariduse wastastele suu sisse kibedat tõtt. Ta ei tihka uskuda, et neid inimesi palju wõib olla, kes talurahwast rumaluses tahawad kinni pidada. Seda mõtet wõidawat üksnes Hottentottimaal juhtnööriks wõtta, mitte aga Liiwis, kus walgus ja waim walitsewat. Kes eestlast oma kaasinimeseks peawad ja teawad, et tema samast ainest ja samaks otstarbeks loodud, kui sakslased; kes enestele meele tuletawad, et see ärapõlgtud rahwas sakslastele suurt kasu on saatnud, nõnda et sakslane teda ilma häbita enda toitjaks wõib nimetada — need saada, ütleb Willmann, rõõmuga juhust tarwitama, et eestlase häid omadusi harida, mida rumaluse prügi ära lämmatanud. Kõlwatu elu ja ebausu tembud tulewat sellest rõhumisest, mille all eestlane ägab, nimelt kaswatuse ja waimuhariduse puudusest otsida.

Nõnda õiglase mehe tunnistus. Seda wiga püüab tema oma juttude, s. o. walmide ja mõistukõnede abil kaotada. Tema jagab ohtral käel õpetust rahwale kõlblikus ja majanduslikus elus. Pakutud raamat sisaldab 90 walmi ja mõis-

tukõnet, mis rahwast mõtlema õpetawad ja teda rumaluse unest üles raputawad. Walmide sisu on osalt Euroopa kirjandusest, osalt rahwasuust wõetud. Neis näitab tema nagu peeglis rahwa waimlist ja kombelist silmanägu ning annab leitud puuduste paranduseks mõistamisi juhatust. Oma sõnade mõju üle ei ole kirjanikul kahtlust. Ta ütleb raamatu juhtsõnas: „Kui peeglist näed, et silmad mustad, siis pesed sa nad puhtaks." Raamatu lõpul seisawad juhatused mesilaste pidamisest, elajate söötmisest ja rohitsemisest. Rahwamõistatused, mis raamatust leida, on Thor Helle grammatikast ära trükitud.

Willmanni „juttude" laad.

Willmann on rahwakeelt tähele pannud ja püüab rahwalikult kirjutada; ehk tema keeles küll rohkesti grammatika wigu ette tuleb, siiski lepib lugeja nendega peagi, sest et raamatust tihti wälja paistab, et kirjanik rahwa kombeid on tundma õppinud, et ta rahwa elust ja saatusest soojalt osa wõtab. Pealegi on wõõras trükiparandaja, nagu Willmann ise seletab, tema tööd oma woliga parandada püüdnud ja seal juures keele konarliseks teinud. Sellest hoolimata leiawad Willmanni jutud rahwa seas palju elawamat wastukaja, kui Arweliuse omad. Nad ilmusid 1838. a. neljandas trükis ja said üle kogu maa tuttawaks. Esiteks ei ajanud Willmann oma raamatuga ühekülgset poliitikat taga, ega püüdnud, nagu Arwelius, igal wõimalikul juhtumisel mõisnikkudele mętt huultele määrida ja talupoegi neid kummardama õpetada. Willmann noomib, kus tarwis, niihästi isandat kui ka orja. Paraku leitawat mõisawanemaid, kes pere wastu wäga waljud olewat, neid liia tööga waewawat ja pealegi teenitud palka riisuwat. Seesuguseid perewanemaid nimetab ta ülekohtusteks warasteks. Orja õpetab Willmann ausa mehe kombel oma isanda sõna kuulma, siis ei olewat ka orjapõli raske Niisugune õiglus wõitis rahwa südame. Teiseks meeldiwad rahwale iseäranis need haledad lood, mis ta oma walmide sekka üles wõtnud ja mille kohta raamatu pealkiri „Juttud" õieti kõige rohkem sündis. Ma nimetan siin kolme: „Jürri ja Els", „Inkle ja Jariko" ja „Inno pulmad". Neis on pikemate saksakeelsete jutustuste sündmustikud lühidalt kokku wõetud, et neist siis

wõimalikult ohtralt moraali wälja harjutada. Seesugused pikemate juttude sisukokkuwõtted ei ole mitte ilutundmuse äratuseks kirjutatud, waid nende otstarwe on õpetus. Harutame neid siin pisut lähemalt, et selgeks teha, kuidas haledad lood juba ilmaliku kirjanduse algusel ja nimelt rationalistlikkude õpetajate sulest ilmuwad ja rahwa seas suurt tähelepanemist sünnitawad. Pisarrikas „Jürri ja Els“ pole midagi muud, kui lühendatud ja ümbertehtud rüütliromaan „Ilus Magelone“, mille aine Prantsuse keelest wõetud. Bernard de Treviers luuletas juba 1180 *Maguelonne* üle pikema lugulaulu. Meie kirjandusesse ilmub ta saksakeelse ümberjutustuse põhjal, esmalt eelseiswas kokkuwõttes ja pärast Permanni tõlkes iseraamatuna ja oma õige nime all. Hale lugu oli ka lühendatud kujul sel ajal rahwale nõnda meelt mööda, et tema pealkirja „Jürri ja Els“ järele Willmanni terwet juttude kogu Pärnu pool „Jürna Else raamatuks“ hüüdma hakatud.

„Jnkle ja Jariko“ loos jutustatakse, kuidas ristiusku noormees Inkle, kes merehädast pääsenud, inimesesööjate eest põgenedes neegri tüdruku Jariko hurtsikust lahket wastuwõtmist leidnud, siis Jarikot endale abikaasaks kosida tõotanud ja pärast, kui hädaoht möödas, wiletsaks petiseks saanud. Armastusest Inkle wastu jätnud õiglane Jariko oma usu, wanemad ja sugulased maha ja põgenenud walget tõugu peiuga salaja maalt ära. Südameta Inkle müünud siis neegri neiu orjakaupmehele pärisorjaks, saanud aga ise selle halastamata ja auta teo eest kohase palga: ta langenud türklaste kätte wangi, müüdud ise ka pärisorjaks ja surnud raskes piinapõlwes.

Lookeses „Inno pulmad“ on tõestisündinud asjad, mis esitatakse, imelikud ja weidrad ühtlasi. Innot ja Marit, kes kuskil mõisas seltsis üles kaswanud, ühendab kindel armastuse side. Mõisasaksad on sellega nõus, et nad paari lähewad. Kui nad on kaks korda maha kuulutatud, siis tuleb ootamata takistus. Pulmi peab edasi lükatama, sest mõisaproual on waja pikemaks ajaks kuhugi Tartu taha mõisa sõita ja toatüdruk Mari wõetakse tingimata sinna

kaasa, kuna Inno koju jääb herrat teenima. Niipea kui proua teatawasse mõisa jõudnud, jääb Mari järsku haigeks ja sureb. Inno kurbus on piirita. Mari tagasitoodud riideid nähes nutab ta nii, et surra tahab. Herra ütleb enese und näinud olewat: mõisa ligidal seiswat suur raha-auk, mille asupaika Innole unes siis lähemalt teada antawat, kui Inno Kriimu-Anne ära wõtaks, kes ilmast ilma joobnud oli ja siis riidles. Oma nime oli ta lõhkikistud silmanäost saanud. Inno seesugust naist ei taha, pakutagu temale kas terwe raha-augu warandus kaasawaraks. Meelituste ja ähwarduste waral heidab Inno siiski wiimaks herra nõusse, kuid selle tingimisega, et Anne kriimud silmad laulatuse juures peawad kinni kaetud olema. Ta soowib, et herra raha-augu waranduse omandaks ja loodab, et kurbus Mari surma pärast ta hauda wiib ja surm teda hernehirmutuse taolise naise küüsist päästab. Sedamaid kutsutakse nüüd õpetaja neid paari õnnistama. Kuid waimulik mees nõuab, et mõrsja silmanägu lahti tehtaks, sest muidu ei tohtiwat tema laulatust ette wõtta. Kui mõisaherra siis mõrsja näolt rätiku ära wõtab, seisab surnuks peetud Mari täies terwises ja priskuses Inno kõrwal. Ta oli ainult warjusurnud olnud ja kuhugi kabelihauda maetud. Seal tulnud ta warsti pärast matuse talitust meelemõistusele. Õnneks kuulnud köster ärkawa tüdruku ägamist ja saanud puusärgi kaane weel õigel ajal awada. Mõisawanemad tahtnud Innot üllatada ja pole temale Mari päästmist mitte ennem teada andnud, kui laulatuse ajal kirikuõpetaja ees.

Eelseiswas kolmes imelikus ja haledas lookeses peitub meie wanema jutukirjanduse idu. Sellest idust wõime juba ette aimata, mis laadi wilja temast wäljakaswaw puu kandma hakkab. Aga kuidas oli see wõimalik, et waimustatud *walgustuse* sõber, *mõistuse* ärataja ja *didaktilise* luule põhjendaja Willmann niisuguseid *sentimentalismi* seemneid wõis wälja külwata? Ma tuletan siin uuesti meele, et Willmanni ja teiste selleaegiste kirjameeste ülem siht *moraal* oli, ja pakutaw kombeõpetus tõotas just siis hästi mõju awaldada, kui eelkäiw õpetlik lugu oma imelikkuse ja haleduse läbi lihtsa lugeja meele oli ärdaks teinud.

Johann Wilhelm Ludwig von Luce.

Meie kodumaa seisuslikud ja majanduslikud wastolud, iseäranis aga Eesti rahwa wilets elujärg, millesse mitmesaja aastane orjapõli teda saatnud, paistsid igale erapooletule inimesele silma, liiategi sisserändawatele wäljamaalastele, kelle kodumail talupoeg wõrdlemisi jõukalt elas. Mitmed reisijad, nagu sakslane Chr. H. von Schlegel[1]) awaldasid Eesti rahwa selleaegse wiletsa oleku üle sügawat kaastundmust ja kahetsemist. Schlegel tunnistab muu seas küll õigeks, et wargus ja joomatõbi meie maal wõimust wõtnud, kuid ta püüab rahwast kaitsta ja kurbade nähtuste kohta wabandawaid seletusi anda. Eestlaste keskel maksnud järgmine waade warguse kohta: „Wõetawad asjad ei ole mitte ainult sakslaste töövili, waid nad on ühtlasi ka meie ja meie omakste waew. Me siis mitte ei warasta, me wõtame ainult osa sellest, mis täiesti meie päralt on.“ XIX. aastasaja algul tõusis ühest seesugusest humaanlisest wäljamaalasest, nimelt Lucest, kes siin uue kodumaa leidnud, alandatud ja wiletsale rahwale soe sõber ja waimline ärataja.

Johann Wilhelm Ludwig von Luce.

[1]) Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815. Meiningen, 1819—1830.

Luce elust.

Johann Wilhelm Ludwig von Luce — eestikeelsetes raamatutes nimetab ta ennast Johann Willem Luddi Ludseks — sündis Hasselfeldi linnakeses Saksamaal 25. augustil 1750. Ta isa oli siin postmeister. Kui enneaegsel oli meie tulewasel kirjanikul 14. eluaastani wäga wäikene kasw ja kidur terwis. Sellest hoolimata awaldas ta warakult häid waimuandeid. Juba 8 aastaselt katsus ta kirjatöid teha ja salmikuid riimida. Sessamas wanaduses õppis ta ka klawerit mängima. Suures õpihimus luges poisikene kõike, mis ta kätte juhtus. Kahjuks puudus juhataja, kes tema õpihimu oleks õigetele radadele mõistnud juhtida. Esimene õpetus, mis Lucele kodulinnas osaks sai, oli lihtne pähetuupimine. Wanemate soowi mööda ja enese tahtmise wastu hakkas Luce ennast waimulikule elukutsele ette walmistama. Ta käis seks esmalt Halberstädti doomkoolis ja õppis siis Göttingeni ülikoolis usuteadust. 1781. aastal kutsus kapten Stackelberg tema Saaremaale oma lastele kodukooliõpetajaks. Ehk küll Lucel nõu oli maailmareisisid ette wõtta, jäi ta siiski esiotsa Saaremaale paigale, kus ta 1783 Püha kihelkonna hingekarjaseks hakkas. Ses ametis õppis Luce hoolega Eesti keelt. Luce waated ei käinud meie kiriku sümbooliliste kirjadega mitte kokku. Lihawõtteks 1795 pani ta äkiste meelekurbuse ja usulise kahtlemise tagajärjel kirikuõpetaja ameti maha ja heitis mõisapidajaks. Abikaasa surma järele jättis ta sellegi elukutse, läks Saksamaale, õppis Göttingeni ülikoolis arstiteadust ja omandas selles teaduses doktori aukraadi. Nüüd asus ta uuesti meie maale elama. Et tal luba polnud Wene riigis haigeid arstida, ostis ta Saaremaal Pilkuse mõisa ära ja hakkas põllumeheks. Peale selle pidas ta mitmesuguseid auametid, oli kirikueestseisja, maksukommisjoni liige, Kuresaare kohtuherra, raeherra ja politseimeister. 1795. aastal tõsteti Luce Rooma keiserlikuks aadelimeheks. Kui ta Peeterburis arstiteaduse doktori õigused Wenemaa kohta iseäralise eksami teel oli omandanud, siis hakkas ta Kuresaares arstiks. Selle järele pidas ta 1804—1820 Saaremaa kooli inspektori ametit ja edendas südisti rahwaharidust. 1817. aastal asutas Dr. Luce Saaremaa kirikuõpetajate kaastegewusel Kuresaares „Ehstnische litterarische Gesellschaft“ (Eesti Kirjanduse Seltsi), kes enesele Eesti keele uurimise ülesandeks seadis. See selts lõpetas pärast Luce surma oma tegewuse. Omad wiimsed elupäewad saatis Luce Kaarma kirikumõisa ligidal mööda ja suri siin 23. mail 1842. a.

Tegewuse sihid.

Kuidas eestlast ennast halwaks peeti, nõnda põlati ka tema keelt. Selle nähtuse wastu astub Luce nagu mõni sün-

dinud eestlane ja tuline isamaalane wälja ja hurjutab neid, kes Eesti keelt inetuks, waeseks ja halwaks pidasid. Luce awaldab selle üle tõsist meelepaha, et Eestimaa mehed, kes ülikoolides õpiwad, isekeskel mitte oma kodukeelt ei kõnele, nagu seda kõik muulased, näit. ungarlased, wenelased, prantslased, Lätimaa mehed jne. tegewat. Küsimuse peale, mispärast see nõnda on, wastanud Eestimaa mehed pilgates, Eesti keel olewat ju ainult t a l u p o e g a d e keel, milles ilma wõõra keele abita teaduslikkudest asjadest ei saa kõnelda. Luce tõendab, et kõik keeled esialgselt talupoegade keeled on olnud ja et neid ajajooksul on haritud ja täiendatud. Nii olewat Saksa keele palju wõõraid sõnu wõetud, mis tal enesel puudusid. Eesti keel olewat rikas, tal olewat sõnu, mida kõigis tähendustes wõimata üheainsa saksakeelse sõnaga ära seletada. Ja mis mõtteawaldamiseks Eesti keeles weel puuduwat, seda wõiwat eestlane ise warsti leida, kui teda aga mõtlema õpetatakse. Eesti keel olewat kõlaw, teda wõidawat hästi luuletamiseks tarwitada. Mõni Saksa laul olewat Eesti tõlkes ilusamakski läinud. Eesti keel minewat oma ilusa kõla poolest kõigist keeltest ette, isegi Hispaania ja Itaalia keelest. Et Eesti keele ilu ja wäärtust mitte ei tunta, tulewat küll osalt sellest, et sakslased teda täiesti ära ei õpi, waid teda halwaks peawad. Eesti keele sisemise wäärtuse ja praktiliste otstarwete pärast arwas Luce, et õpetlastel waja olewat Saksa „Fruchtbringende Gesellschaft“ eeskujul kokku astuda ja Eesti keele harimiseks seltsi asutada. Tähendatud esimene Saksa keeleselts asutati Weimaris 1617. aastal selle otstarwega, et Saksa keelt arendada, iseäranis wõõrastest laensõnadest puhastada. Eesti keeleseltsi asutamise mõtte tegi Luce tõesti teoks. Kuid suurt wilja see selts kanda ei wõinud, sest et ta Saaremaal, kodumaa kõrwalisemas nurgas töötas, pealegi seesugusel ajal, mil Eesti keele sõpru wõidi sõrmede peal üles lugeda. Ka wäljaspool seltsi püüdis Luce Eesti keeleharimist edendada. Seks pakkus ta Pärnu õpetajale Rosenplänterile kätt ja tegi tema ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache“ tarwis rohkesti kaastööd. Pea seletab Luce selles ajakirjas Eesti kohanimesid, sõnu ja kõnekäändusid, täiendab seeläbi Hupeli

sõnaraamatut, pea teeb tema kirjawiisi parandamiseks uusi ettepanekuid ('obune, 'ein), pea kirjutab tema ilmunud raamatute üle arwustusi.

Luce kirjandusliku tegewuse siht on seesama, mis Wilmannil: Eesti rahwa kõlbliste ja majandusliste olude parandamine; siin juures paneb ta pearõhku nähtawasti rahwa majandusliste ja terwisliste olude parandamise peale. Luce parem ja laialisemalt tuntud kirjatöö on „Sarema Jutto ramat“, millest I. jagu 1807 ja II. jagu 1812 ilmus. Raamat on keiser Aleksander I. pühendatud. Luce ei tarwita mitte walmide kuju nagu Willmann, waid ta loob eeskujusid pakkuwaid, algupäraseid elupilte, idülle, laiendatud mõistukõnesid, mille tegelased sõnadega ja tegudega lugejat järelaimamisele meelitawad, ilma et jutu peamõte lõpul iseäraldi õpetuseks oleks kokku wõetud. Tihti püütakse lugu sel teel mõjuwamaks ja meeldiwamaks teha, et tegelased otsekoheses kõnes lastakse esineda. Kuna see kirjanduse tõug kõnesolewale ajajärgule iseloomuline on ja selleaegsest „jutukirjandusest“ tähtsa osa sünnitab, siis peame teda pisut lähemalt tundma õppima. Wõtame selleks Luce lugudest järgukese näiteks:

Sarema Jutto ramat.

„Jürri, üks kümne aastane poisikenne, mängis oues, ja teggi enneſele üht piſſokeſt kaſſo aeda, ſiis tulli piſſoke Mina hüppades ja tantſides temma jure.

Jus! hüüdis ta jubba emalt, ma ollen ſind otſind! et wata mis mul on! (ta näitas temmale üht wägga ſuurt ouna).

Jürri. Oi, oi! mis ſuur ſee on! kuſt ſa ſaid?

Mina. Tahhad ſa teäda? ma leidſin!

Jürri. Mina! ſinno iſſa ei ſalli tedda mitte, et ſa ...

Mina. Jus! ma narrin ſind. Jumal hoidko, et ma piddin warrastama, ehk olled ſa ſedda jubba minnuſt kuulnud ehk näinud?

Jürri. Ei mitte! ſepärraſt kohkuſin ma öiete ärra, kui ſa ütleſid, et ſa ſedda ollid leidnud; agga kuſt ſa ſaid?

Mina. Proua käeſt. Ma noppiſin ounad ülles, mis mahha puistati ja ollin öiete nobbe; ſepärraſt andis Proua mulle ſedda ouna. Söme nüüd ärra! Ons ſul nugga?

Jürri. Kül!

Mina. Leika ſiis neljaks tükkiks katki (ta leikas ſedda wiſi). Säh, üks oſſa on ſinno pärralt. Kaks ma pannen paigale, omma iſſale ja omma piſſokeſſe wennale.

Jürri. Aitümma, pai Mina! ellaks ſo emma weel, ſiis peaks temma ka üks oſſa ſama.

Mina. Jah wiſt, pai Jürrikenne! ma mõtleſin kül ka ſedda, agga ta on ſurnud. Woikſin ma tedda ülles ärratada, heameelega tahhakſin ma kolm päwad ſõmata ja jomata olla. Oh! mo armas emma!

Jürri. Arra nutta mitte, Minakene! Ennä! mis kennad ſured ſeemned ouna ſees on! ons ſul ka moningad?

Mina. Kaks tükki!

Jürri. Anna mulle, pai Mina! puistame teiſed ka wälja!

Mina. Säh! mis ſa nendega tahad tehha?

Jürri. Mis muud, ma pannen neid ſeia mo piſſokeſſe aeda mahha, ſiis kaswawad nemmad ſureks ouna puuks ja kandwad mulle ka eddespiddi niſugguſed ſured ounad, ja kül hulk, ſiis ma annan ſulle üks kord jälle ounad, kui nemmad küpſeks on ſaanud.

Mina. Jah wiſt! ſe on tõſſi!"

Siin lõpeb dialoog. Jutu teisest poolest kuuleme, et mahapandud seemnetest ilusad õunapuud kaswasid, mis Jüri isale, selle järele kui mõisaherra puud ära pookida lasknud, suureks rikkuse allikaks said. Kui Jüri wiimaks selles talus peremeheks hakkab, wõtab ta oma lapsepõlwe mänguseltsilise Miina naiseks. Saksa õun, mille peale nende aineline hea käekäik rajatud, pakub abielupaarile tihti jutuainet.

Nagu näha, tahetakse siin rahwast wiljapuude harimisele äratada. Niisama on ka Luce teiste juttude siht liig awalik ja ei jäta midagi üle mõtelda ja otsida. Etteastuwad tegelased ei ole eesolewas näites mitte elawad kujud, nad on paljad abstraktilised nimed. Sõnad, mis neile suhu pandud ja nende teod ei ole hingeliselt põhjendatud. Niisuguseid sõnu ja mõtteid ei wõi üleüldse laste suust oodata. Kõik see targutus on pealiskaudne, ebaloomulik. Ometi on Luce juttudes, kui neid eelminewate kirjameeste omadega wõrdleme, ses tükis edenemist märgata, et tema sisu poolest iseseiswusele püüab, oma lugude sündmustikud rahwa elu tarwiduse järele suuremalt osalt ise kokku seab, kuigi tagaaetud praktilik ja õpetlik eesmärk teda kunstiwäärtuslisi töid loomast takistab. Seesuguste jutukeste waral — üks neist, „Hinso Jago wiimased ello päwad", on tõestisündinud lugu — püüab Luce Eesti rahwast majanduslisest ja kõlblisest wiletsusest wälja aidata. Et talupojal sel ajal nälg tihti waraks

oli, õpetas Luce iseäralises kirjakeses „Nõu ja abbi, kui waesus ja nälg käe on“ (1818), kuidas 12 metsataimest ilma suurema waewata ja kuluta toidule wõib lisa muretseda. Kui tohter pidas Luce suurt hoolt rahwa terwiseolude parandamise eest. „Targa wannamehhe Martin Rige pabberilehhed“, mis „Sarema Jutto ramatus“ ära trükitud, toowad selle kohta juhatust, kuidas kõige sagedamini liikuwate haiguste puhul põdejate walu wõib wähendada ja neile kergitust saata. Ühtlasi keelab Luce talupoega soolapuhujate ja nõidade juure minemast ja käsib neid raske haiguse korral arstide käest nõu ja abi otsida. Iseäralises kirjakeses manitseb ta rahwast, et see endale kaitserõugeid laseks panna.

Kui Luce, nagu ka eelseisaw näide tõendab, kõiki keelepeensusi ei tunne ja mõnes kohas, iseäranis sihituse ja eitawa kõnewiisi tarwitusel, Eesti grammatika wastu eksib, siis ei wõi seda just imeks panna: tema tuli alles täies meheeas meie maale; ometi suutis ta Eesti keele üsna selgeks õppida ja wõis kaunis rahwalikult kirjutada.

Reinhold Johann Winkler.

Eepilise kunstluule algus.

Wanem ilmalik kirjandus, mis senini läbi harutatud, awaldab suuremalt osalt didaktilist ja lüürilist laadi, kuna eepilised tooted peaaegu täiesti puuduwad. Frey arwamine, et lugulaulud rahwast ei oleks huwitanud, on põhjata, sest eestlane armastab nimelt lugusid, mida rahwaluule üleüldisest eepilisest karakterist näha wõib. Wist oleks lugulaule heal meelel loetud, kui neid oleks ilmunud. Pikemate luuletööde soetamine käis Saksa õpetajatele, kellel keeleraskustega weel palju wõitlemist, üle jõu. Küll oli kord katsutud rahwale lugulaulu pakkuda. Nimelt ilmus juba 1788. aastal Tallinna ja Tartu murdes jutustaw laul iseseiswa raamatu näol, mille sisu ta pikka pealkirja üles pandud: „Üks hirmus ja tõest sündinud luggu, ühhest Kornetist, kes oma Frauat ning kaks Last, ühhe Moisa-Preili pärrast on ärra surmanud. Ning kuida temma sepärrast Mosuhhi Linnas on sanud ärrahukkatud. Sedda Laulo on temma issi Wangi-Tornis teinud. Sel wisil: Kui meil on püsti Hädda käes.“ Laulu tõlkija on

tundmata. Lugu on jutustaja enese meelest nii õudne ja hirmus, et seesugust sündmust ei türklaste ega tatarlaste seas weel ei olewat ette tulnud. Noor rikas mõisniku tütar on sõjamehe südame ja meeled niikaugelt wangi wõtnud, et see oma armastuse kirge preili wastu enam ei suuda taltsutada. Et uus armastuse ühendus wõimalikuks saaks, tõukab kornet oma abikaasale mõõga rindu ja saadab siis hullumeelses tujus ka weel oma kaks wäikest last, kes ema tapmist pealt näinud, nagu „koera kutsikad" surma. Kolmekordne hirmus weretöö ja mõrtsuka enese eelseisew ärahukkamine ratta peal on lugulaulus wõimalikult paljakskisiud pildina kujutatud, et ristirahwas seda nähes kuradi kiusatustest ennast eemal hoiaks ja abielu pühaks peaks. Kirjanduslikku wäärtust sel riimitööl ei ole, kuid ta karakteriseerib Eesti ilukirjanduse ajajärku, mil „tõestisündinud haledaid lugusid" wõimalikult kohutawalt armastatakse esitada, lootes, et niisugused lood rahwa elukommete peale parandawat mõju awaldawad. Karakteristika pärast olemegi seda lugu tagant järele puudutanud. Pisut paremate lugulauludega, nimelt esimeste eestikeelsete balladidega, esineb Winkler Eesti luuletajana, kuna ta üleüldse üksnes seotud kõnes meie ilmalikku kirjawara püüab kaswatada.

Winkleri elust.

Reinhold Johann Winkler on Eestimaa superintendendi R. J. Winkleri poeg; ta sündis Tallinnas 12. jaanuaril 1767. Oma kõrgema hariduse sai ta Jena ülikoolis, kus ta 1785—1788 usuteadust õppis. Selle järele pidas Winkler mõned aastad Eestimaal kodukooliõpetaja ametit; 1793 waliti ta Moskwa Saksa kooli rektoriks ja siis 1795 Jüri koguduse õpetajaks Harjumaale. Siit kutsuti ta 1810 Tallinnasse doomkiriku ülemõpetaks, mis ametit ta eluotsani pidas. Ta suri 24. jaanuaril 1815.[1])

Winkleri kirjatööd.

Kõige pealt esiteleb Winkler ennast lüürilise luuletajana. Rahutu aeg oli käes, mis iseäranis rusuwalt sakslaste peale mõjus. Napoleon I. kaitse all tekkis 14 Saksa riigikesest „Rheini ühendus", mille teraw ots Saksa keisririigi wastu pöörati. Saksamaa häbistus ja alandamine algas seega, et keiser Franz Saksa krooni maha pani, mis järele

[1]) H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit, lhk. 65.

Saksa riik ära lõpetati. Ainult Preisimaa pani weel Napoleonile wastu, kuid pealinn Berlin oli waenlase käes ja kuningas Königsberisse põgenenud. Preisimaaga ühendas end nüüd keiser Aleksander I. Napoleoni wastu. Wene wäed, kelle hulgas muidugi ka Eesti soldatid teenisid, käisid mitmet puhku walitsusehimulist korslast talitsemas. Ja nagu Schenkendorf, Arndt ja teised Saksamaal sel ajal isamaaning sõjalaulude abil rahwast wabastuse wõitlusele waimustasid, nõnda luuletas ka Winkler Eesti soldatitele sõjalaule. Nõnda sündis 1807 teine Eesti antologia „Eesti- Ma-wäe söa-laulud", mis keiserliku ülemate lubaga trükitud. Raamat sisaldab wiis laulu, mis sisu poolest kõik ilmumise aja ja oludega ühenduses seisawad. Esimene nende hulgast „Miks meil wessi silmas?" annab sellest ajast ka lauliku hingeolust pildi:

Miks meil wessi silmas?
Miks se kurwastus?
Kas jo siin Ma-ilmas
Wõitnud kawalus?

Ei mo armad wennad
Jummal ellab weel,
Olgem agga waprad,
Siis saab keik heaks teal.

Waatkem üfles röömsast
Jssa pole weel!
Omma laste waewast
Polle tal hea meel.

Kes siin rahho rikwad,
Neid ta löppetab;
Ja kes rahho andwad,
Neid ta armastab,

Warao sai surma
Merre põhja sees,
Sest ta mõtles kurja
Ommas süddames.

Langema ka peab
Uhke Babilon.
„Jummal keik siin seab",
Ütleb Salomon

Waat! Jehowa annab
Kuulda omma heält.
Waat! ta abbi paistab
Meil jo üllewelt.

Meie Keisri Herra
On jo walmistud
Et ma-ilma kärra
Nüüd saaks lõppetud.

Peale esimese salmi, mis tuttawat Saksa keele laulu meele tuletab, on laul algupärane. Laulik kurdab siin saatuse üle, mis Napoleoni läbi rahwaste peale tulnud, kinnitab ja julgustab sõjamehi Jumala abi meele tuletades ja uhket korslast uppuwa Waraoga wõrreldes. Täis waimustust on ka sõjameeste lahkumise laul „Nüüd, mehhed, olge tuggewad!" See kui ka järgnew Eesti esimene ballad „Üks suur mees olli ennemuist pitk Koljat nimmega", mis wõidu-

lootust waenlase üle kinnitas, said pärast poole kooli lugemiseraamatute kaudu laialt tuttawaks. Koljati lugu on iseenesest kaunis õudne ja balladi aineks tänulik, kuid selle aja maitse järele muutub ta Winkleri käes päris kollitamiseks. Tema kujutamise järele on Koljatil kondid nagu hobusel, silmad kiirgawad tal, et hundidki hirmuwad, ja tegewuse poolest on ta nagu põrgust ilmunud kurat ise. Seegi näitus kinnitab seda, mis meie wanemast ilukirjandusest üleüldsuses öeldud.

1816. aastal, seega pärast Winkleri surma, ilmus ta teine luuletuste kogu „Juttud“. Selle ühise nime alla mahutatakse peale Bürgeri tuttawa moraliseeriwa balladi „Laul ausast mehhest“ weel mõned mõistukõned, walmid, kaks liigutawat surmalaulu ja filosoofiline õpelaul „Kahhesuggune innimeste surus.“ Keele poolest jääwad lugulaulud, mille kallal wiimne woolimise töö tegemata jäänud, waremalt ilmunud sõjalauludest taha. Salmimõõdu täitmiseks on sagedasti paiksõnu tarwitatud ja sõnu lühendatud. Keele poolest siledam, tuumakam ja huwitawam Winkleri salmik on „Kahhesuggune innimeste surus“, milles inimeste töö wäärtust selle järele hinnatakse, mis motiiwidest nad wälja kaswanud ja missuguste wahendite abil ning mil wiisil keegi oma eesmärgile püüab. See on esimene eestikeelne filosoofiline mõttemõlgutus ja jääb kauaks ajaks ainsaks.

Kahtesuggust surust ma peal leitaks,
Üks ja teine töstab omma meest.
Aus töö koub üht ja teist kül kangaks,
Agga wärw on teise katla seest.
Teine seisab aiwa paistuses,
Teine näutuma walgusses.

Teine hiilgab ni kui päewa paiste,
Körwetab ka, kui ta sojendab;
Teine on se ku, mis öse
Waikselt oma walget lautab,
Teise kätte jäwad silmadke,
Teine ei tee wallo kellelge.

Ni kui mäggede peäl wolas wessi
Kohhiseb see teine hirmsaste;
Agga teise tö on waikne assi

On kui uhke oja joksminne.
Teine rikkub wäljad, mis on ees,
Teine jahhutab nad üksines.

Teisel ehhitakse au-templid
Mitme kaddund linna müridest;
Teisel walmistakse au-perlid
Tännu pärast rahwa silma-weest.
Kiwwid juttustawad teise tööd,
Teise au tundwad süddamed.

Teine saab siin kiitlemise palgaks,
Ellab kuningate majades;
Agga teist ka urtsikutest leitaks,
Ja ta palk on rahhu süddames.
Teine wõib ka önnest sündida,
Teine tôuseb ilma töstmata.

Surus sure nimega! so tiwad
Ullatawad ma peält taewani;
Agga sada, kus so lippud seiswad,
Tuhhandetest üks ei jõuagi.
Waikne surus! sind ma kummardan,
Sest sind pärin, kui sind himmustan.

Wäline lugupidamine ja kumardamine saab neile osaks, kes auahnusest aetud ette tükiwad, oma ettewõtteid kõmusõnadega kiidawad ja neid, kes wast teel juhtusid eel seisma, hoolimatult maha tallawad. Nende tegusid peetakse ausateks ja kõrgeteks, aga „wärw on teisest katlast pärit“ — nad tehakse oma isiku auks ja ülistuseks. Tõsiseid sõpru on „suure nimega“ suurustel wähe. „Waiksed suurused“ on wagusad töömehed, kes ilma au püüdmiseta ja wälise hiilguseta üleüldsuse kasuks oma jõudu pühendawad ja ülesehitawat tööd teewad, sellest küsimata, kas neid austatakse wõi mitte. Kiwi- ja raudsambaid nende auks küll üles ei seata, kuid seda elawamalt püsib nende mälestus südametes. Winkler tunnistab „waikse suuruse“ oma paleuseks, kuid karakterlik on siin see, et tema seda „oma meest“ just hurtsikutest, s. o. alamast seisusest otsib.

Otto Reinhold von Holtz.

Eesti wanemate ilukirjanikkude rühm, kelle tegewuse keskkohaks Tallinn oli ehk kes oma tooted wähemalt Tallinna kaudu rahwa sekka saatis, lõpeb O. R. von Holtziga.

Tema ema on Winkleri perekonnast pärit ja tuttawa kroonikakirjutaja Kelchi tütretütar. Isa poolt on Holtz rootslane. Ta wanaisa, Rootsi major Hermann von Holtz, langenud Põhja sõja ajal wenelaste kätte wangi ja jäänud siis meie maale elama.

Holtzi elust.

Otto Reinhold von Holtz sündis 20. aprillil 1757 Keilas, kus ta isa õpetaja ja praost oli. Kodus ülikoolile ettewalmistatud, õppis ta Greifswaldis ja Tübingenis usuteadust. 1780. aastal kutsuti Holtz Keilasse oma isa juure abiõpetajaks ja seati wiimaks siin isa järeltulijaks. Wanemas eas sai ta ühtlasi ka Eestimaa konsistooriumi kaasistujaks ja Lääne-Harjumaa praostiks. 1812 nimetati Holtz keisri poolt kommisjoni liikmeks, kes Eestimaa talurahwa seisukorra parandamise üle pidi nõu pidama. Selle kommisjoni lõpetamisel anti Holtzile Wladimiri ordu 4 kl. autäht. 1819. a. kutsuti Holtz ka weel kommisjonisse tööle, kes Eestimaale rahwakoole pidi sisse seadma ja juhatama. Koolitööd on ta selle läbi edendanud, et tema Keilas kaks rändajat kooliópetajat ametisse seadis, kes mööda kihelkonda ümber käisid ja lapsi loetasid. Konwendi liikmed awaldasid Holtzi wastu igapidi lugupidamist. Ta suri 28. aprillil 1828.

Otto Reinhold von Holtz.

Holtzi tegewus Eesti kirjapõllul oli laialisem ja mitmekülgsem, kui ühelgi teisel enne teda. Ühtlasi on see tähelepanemise wäärt, et Holtz peaaegu üksnes ilmalikku kirjawara kaswatab. Tema wiiel raamatul on õigusteadline sisu. Nendes tõlgib Holtz Eestimaa talurahwa ja wallakohtu seadused (1805. ja 1817. aastast) Eesti keele ja teeb seega meie kohtukeele arendamiseks esimesi katseid. Kaks raa-

Holtzi kirjanduslik tegewus

matut on rahwa terwiseolude parandamiseks kirjutatud, nimelt abiandmise õpetus warjusurnutele ja juhatus talurahwa ämmadele. Mõlemad on Dr. Waltheri järele Saksa keelest tõlgitud ja esimised sarnaste keskel Eesti keeles. Muudes teistes kirjades toob ta meie ilukirjandusele lisa. Nende juures wiibime pisut pikemalt.

Luggemissed jne.

Tallinna wanade kirjameeste rühmas on Holtz kõige osawam jutumees. Tema laialttuntud „Luggemissed Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamiseks", mis Tallinnas 1817 trükiti, on üks parematest kirjanduse toodetest minewa aastasaja algul. Uusi radu ei ole Holtz küll mitte otsinud. Nagu ta eelkäijatel, on temalgi rahwa waimu äratamine ja kombeõpetus ehk, nagu ta ise ütleb, „maarahwa mõistuse ja südame juhatamine" peasihiks. Seda juhatamist pakub ta jutuwormil. „Monni wihkab oppetust, aga armastab jutto", ütleb ta juttude kogu eeskõnes. „Kirriko Sanna ei maksa ta meelest, agga kül mu könnelemine. Ehk nisugguste Luggemiste katte al tungib Õppetus nende süddamette sisse." Siin pannakse Eestis nõnda siis üliwana *prodesse et delectare* maksma. Ehk küll siht wana ja tuntud, ometi käiwad mitmed Holtzi õpetlikud jutukesed kirjandusliku wäärtuse poolest eelminewate kirjameeste omadest kaugelt ette. Holtz ei jutusta sündmusi mitte kuiwalt, labaselt, ta paneb kauni keele peale rõhku, walib sõnad ja kõnekäänud maitserikkalt ja põimib ühe jutukese sisse juba kaunid loodusekirjeldusi, mida teiste selleaegsete ilukirjanikkude juurest asjata otsime. Selle poolest on 1814. a. Gresseli tähtraamatus awaldatud ja pärast ka „Luggemistes" ära trükitud „Jut on se koroke, õppetus on se iwwa" wanas ilukirjanduses otse haruldane nähtus. Leidku kirikuõpetajate poolt soetatud jutukirjanduse parem toode, mis pealegi iseseisew töö näib olewat, siin alguskirja wormis pisut lühendatud kujul ruumi:

Jut on se koroke jne.

„Jubba leokenne kuluta? kewwadit. Pardid ja luiged ja kurred joudsid taggasi, ja igga loom rannis talwe-pessast wälja, juit terretama. Keik weed wa-usid alla, ja ikka joemad ilmad hakkasid tullema, ning ma ikka rohkelisemaks minnema, et jo monnikord öige särgi wäel wois tule warjul olla, ja

päsokessed ollid jo kolmat puhko wäljas. Siis läks Kadri ühhe pühhapäewa öhtul Sare Jüri peresse. Sest wannemad ollid söbrad, ja nisammoti ka nende lapsed.

Agga senna perrese juhtus ka teise walla Jaan woeraks. Kül ollid selle Jani wanemad mitto tüttart ennesele minniaks nimetanud; ikka ta weel arwas, poismehel wähhemat murret ollewad. Ommeti nüüd tuli teine nou: Sest ta näggi Kadrit, ja kummagi südda tundis teise kutsmist. Siiski ei wibind Kadri senn-na jämata, waid läks pea jälle koio . . .

Jaan jäi murretsema, et Kadri ni ussinaste äraläinud . . . Ta küssis omma issa õe, Sare Jürri naese käest, mis head ehk alwa ta temmast piddi teadma? Ja se ütles: „ei sedda last wöi ükski laita; mind ta römustab ni mitto kord kui tulleb, sest temma meel juhhatab ka minno laste meelt.“ Need sannad wa-usid Jani südddame põhja.

Juba talw orras laenetas ja rohhi kattis keik kohhad, et kannapoeg ja kannagi kulli eest warjo said. Jubba öitses tomikas ja pihlakas, ja keik suggu lilled teggid heina- ja karjamaad kennaks. Igga leht puu andis warjo, ja keik metsad helliseside lindude heälteste. Siis tulli jälle Jaan ühhe laupäewa-öhtu willoga, kui öpik hüüdis, omma issa ödde watama. Ja kui ta senna-külasse sai, näggi ta Kadrit, wet kaewust wotwad, ning ütles möda-minnes temale, tedda terretades: „anna jua tekäiale“. Ja Kadri andis sedda temmale oma puhta kappaga. „Ei ma sedda kele kastet ellaoes ei unusta,“ hüdis Jaan, kappa taggasi andes. Ja Kadri loi silmad mahha üteldes: „ärra pilka alwa an-net;“ winnas wet peäle ja läks koio. Agga senna perrese, kus ta Jaani teadis ollewad, ei läinud ta mitte . . .

Jubba heina-loog pandi sa-usse ja rukki pöllud suitsesid. Jubba masikas olli walmis, ja kaarlad jäid maggusaks ja poesamari hakkas punnama, ning päike keik taewa allust saunaks söendama. Siis ütles pühhapäwa hommikul Jaan: „tänna lähhen jälle kirrikule, sest lojus on äästand ja ihhaldab hingamist...“ Agga kui ta kirriko liggidale sai, juhtus ta Kadri seltsi, kes teiste küllalistega ka jalla senna-na läks. „Ikka olli hea, mötles Jaan, et armo heitsin lojusse peäle, sest se eest könnin temma körwas. Siiski nad ei räkinud wiit sanna. Sest kerge innimenne kohhe walmis jutto aiama, agga aulik lööb kartma. Ommeti löppes te otsa, enne kui tahtsin . . . Kirrikust wälja minnes palus Kadri ennast ühhe naabri naese wankri peale ja söitis temmaga ärra. Ja Jaan jäi agga ümberringi watama — mötteldes: „Kuhho ta ommeti sai? ehk on jo teise pärralt . . .“ Sedda kartes, ja

nenda iſse enneſes räkides, läks ta üksi taggaſi, igga muud ſeltſi kõrwale jättes. Agga omma wannematele räkis ta oma luggu.

Jubba tuul aias ülle rukki-kõrre ja odra pea langes kummarkülle, ja talw-orras tõuſis werre-karwa. Jubba reŋhe ſuits kuiwatas uut wilja, ja hone-ſoe romustas wäljaliste ſüddant. Keik linno poiad hakkaſid emma ſuruſeks ſama, ja wars ja lamba tal emmaſt lahkuma. Siit juhtus Kadri kord karja korraliſeks. Agga Jani hobbune olli ſel öſel ärrakaddunud, ja temma ſedda jo warra hommikul takka aianud — ning, rahwa juhhatamiſt möda, ikka liggemale Kadri külla pole ſanud. Ja, ennä! Kadri istub ühhel pool pöeſa ja koiub kinnaſt, ja hobbune ſööb teiſel pool. „Mollemad otſin, mollemad leian!“ hüdis Jaan ſure römuga... Jaan räkis temmale kohhe omma hobboſe luggo ülles, ning ütles ſeſama jonega: „et Jummal mind ſeddawiſi ſinno jure juhhatanud, ſiis kule mo ſüddame nou: ſa ſaid mo meleſt armſaks... kui ſind näggin — agga mis ſinno ſüdda ütleb? Ja Kadri kostis: „rägi ſedda minno wannematele, ſeſt ilma nende teadmatta ei tea minna ühtegi — ei ſiin ſünni ſeſt räkida.“ Siis pannı Jaan waljad omma hobboſe pähhä ja ütles ärraſoites: „Kidetud olgu Se, kes ſind lonud!...“ Kui Kadri kodus emale ſeda oli teada andnud, ſiis ütles möiſtlik ema: „egga meiegi niſugguſt meeſt ſulle ei kela; ommeti kallimaks ta meleſt ſaad, et wannemattele andſid ſedda au...“

Jubba leht-pu olli omma kattet mahha heitnud, ja ükski lind ei laulnud ennam temma okſade peäl. Keik rohhi olli jo närtſind ja karjane ja lambolinne wärriſeſid metſa-tulle paistel. Siis tullid ühhel laupäewa-öhtnl kaks meeſt ratſa, ſenni kui Kadri iſſa oue. Perre koerad haukuſid ja teiste perrette koerad tagga järrele... Ku paistis kui künal... Jaan ja temma iſſamees ollid need kaks tulliat. Kaddri ſüdda loi kema, ja temma wanemad wotſid nende terretamiſt ja nende winad illuſaste wasto.

Jubba kandſid keik jõed ja järwed ja lume kord kattis orrud ja mäed. Kus wanker ſõitnud, ſeäl ajas nüüd reggi ja ſaan, ja kus lamba- ja kitſetall hüppand ja hanne ja pardi poeg oiund, ſeäl ſeiſid nüüd ſüggawad hanged; ja kus lapſed palja jallo mänginud, ſeäl möus kuub ja kasſokas, et roigas agga praksus ja ſeinapalk paukus. Sel öhtul wasto pühhapäwa, kui keik tähhed hilgaſid, tullid Jani ja Kadri pulma woerad peio ja neio kotta kokko, ja leidſid ſeäl laua ja laua-peäliſt walmis...“

Jutukest siiamaale lugedes tundub, nagu ei wiibiks meie enam tõestesündinud, imelikkude ja halealate ning õpet-

likkude juttude ajajärgus. Siin on juba tõsist luulet. Kuid wäsitaw ühetooniline üleminek „juba“ abil, sakstele jäädawalt omane wale objektkääne ja wanatestamentlik ütlemisewiis, mis siin ja seal kõrwu kostab, tuletawad ikka weel elawalt wanade kirikuõpetajate kirjandust meele. Sellest hoolimata kerkib jutus wagusast külaelust kaunis pildikene silmade ette, mis mitte otse õpetuseks ei näi maalitud olewat, waid ilutsemiseks. Jutt ise on ilus koorukene, kuid kus on õpetuse iwa? Holtz jutustab lõpuks, kuidas Jaan ja Kadri, pühadest tundmustest sügawalt liigutatud, wärisedes altari ette lähewad ja tarwitab mainitud sündmust selleks, et kõigile abielupaaridele truudust ja leplikku meelt õpetada. Ta lõpetab oma manitsuse järgmiste kordaläinud ja laialt tuttawaks saanud salmidega:

Rutto kaub ello kärra,
Kätki wõitleb hauaga,
Rahwas kaswab, öitseb ärra,
Tulleb, lähheb seismatta.

Senn-na, tänn-na werri weab,
Kui ta meie soontes keeb;
Õnnis, kes keik nenda seab,
Et wõit waggadussel jääb.

Sest mis kadduw siin meil näitab.
Teise ello juur on se:
Wagga ello waimo toidab,
Patto rööm on ürrike.

Õpetuse iwa wäljakoorimine eelmisest õrnast idüllist sünnib juhtumise kombel, nagu wägiwaldselt, sest et jututegelased ja olud selleks sugugi põhjust ei anna ja lõpp liigtükina tundub, mis jutustusega orgaaniliselt ei ole ühendatud. Selle wastu teeb Holtzi eelmine didaktiline luuletus, iseseiswalt wõetud, hoopis hea kirjandusliku mulje. Sisu ja keele poolest on ta üks parematest wanadest Eesti luuletustest, mis oma wäärtust igal ajal suudab alal hoida.

Weel mõnes teises lookeses puudutab Holtz wagusat külaelu. Näituseks harutab ta juba 1806. a. jutukeses „Neto ja Jürri“ kadakuse teemat, ilma et seal juures küsimusele rahwuslist wärwi oleks antud.

Kaasiku Tõnu ilus tütar Neto kaswab mõisas üles, läheb aga siin nii kõrgiks ja uhkeks, et oma wanemaid hakkab halwaks pidama ja mõisasakste ees nende pärast häbi tundma. Ta ei taha üleüldse mõisast lahkuda, ega külasse tagasi minna. Selle otsuse muudab Neto siiski armastusest

külapoisi Jüri wastu, kes Netole kosja tuleb. Ehk küll peigmees ise ka halwast soost, häbeneb Neto siiski oma wanemaid mõisa pulma kutsumast. Sellest hoolimata ilmuwad isa ja ema kepi najal pulmakotta, kuid ainult selleks, et noorepaarile kingitusi ära anda. Isa ostab peigmehe ja ühtlasi mõrsja 300 rubla eest pärispõlwest priiks ja ema annetab 200 rubla elu asutamiseks. Wanemate armastus ja anded teewad Netole häbi, ta läheb sedamaid neilt oma ülbust andeks paluma. On Neto wanematega lepitatud, siis ühendab kõiki lõpuks üleüldine pulmarõõm. Mõisaherra tantsib Netoga, proua Jüriga autantsu, nende eeskuju järele käib kõik pulmarahwas. Isegi wanad inimesed on jalul, kes muidu tantsimise ammu juba maha jätnud.

Kuid kauaks ei läbene ka Holtz oma jutukestes elutõsiduse radadele jääda ja seesuguseid harilikka sündmusi kujutada, nagu eespool näituseks toodud. Tedagi huwitawad imelikud, kohutawad ja haledad lood, millest ta mitmed oma „Luggemistesse“ mahutab, sest et neist mõnus ja hõlbus on moraali wälja harutada. Neis kirjeldab temä sündmustiku jututustuse kõrwal ka juba tegelaste meeleolu, kuid hingeliste wõitluste awaldus sünnib paiguti ülespuhutult kunstliku, tehtud paatosega. Enam annet ja osawust awaldawad Holtzi laulud, millest ülemal „Rutto kaubello kärra“ lugejale esitasime.

Holtzi peeti omal ajal heaks Eesti keele tundjaks. Kui noort Kreutzwaldi seminari kooliõpetaja ameti wastu ette walmistati, siis lasti Holtzi temale Eesti keele õpetust anda. Igaks õpetunniks pidi Holtz Keilast Tallinnasse sõitma. Keele ladususe ja lihtsa ütlemise wiisi poolest jäi Kreutzwald weel küpses mehe-eas wahel omast endisest keelemeistrist taha. Seda näeme iseäranis siis, kui Schilleri „An die Freude“ tõlkeid wõrdleme, mis mõlemad trükki andnud. Holtzi oma ilmus warsti pärast algustöö tutwakssaamist, nimelt 1814 Cresseli kalendri lisas. Siit on J. W. Jaansen ta oma „Eesti Laulikusse“ üles wõtnud. Holtzi tõlke paremad salmid on järgmised:

Rööm! sa taewa ello sedde,
Taewa tüttar olled sa!
Tundes sinno maggust wägge
Kulutan so kitust ma.

Sinna kergitad keik waewad
Kerjajal ja kuningal —
Waesed Würsti wennaks sawad
Sinno pehme tiwa al.

Keik ma-ilma innimessed,
Kät ja suud teil keikidel,
Wennad! wist seal üllewel
On üks armas Issa asset.
Kellel sedda önneks antud
Söbraks olla söbrale,
Kes on kalli naese saanud.
Meie seltsi tulgo se.

Kui ka ühhe aino hinge
Ta woib ommaks arwata!
Ja kes sedda ei saand mitte.
Mingo möda nuttoga.
Keik, mis sures ringis ellab,
Andko woito armule!
Senn-na ülles sadab se,
Kust se Tundmata keik seab.

Holtz tõi Eesti kirjandusesse esimese kunstmõistatuse: „Ma ollin weike lomake“ jne. Ka Eesti lüürikas wõttis ta uued teemad üles, mida tänini weel ei olnud puudutatud. Neist nimetame „Ühe peigmehhe nuttolaulu omma prudi tagganemisse pärast.“ Esimeses armastuse-laulus, mis wäga karsk ja kaine, walitseb eetiline põhjustoon. Laseme temast siledamad salmid järgneda: Esimene armastuselaul.

Kus on nüüd sinno armo meel?
Oh olleks sedda aega weel,
Kus teine teist siin näggime
Ja kätt ja südant andsime!

So südda on nüüd mudetud,
So wann-ne sanna murdetud!
Sa olled seda patto teind,
Et olled teise pole läind.

Kas tunned weel se ouna-pu,
Mis al mul' ütles sinno su:
„Ma tähhan armastada sind,
Ni kaua, kui on agga mind?“

Sepärrast Jummalaga sul!
Mis jääb nüüd armo palgaks mul?
Ei muud, kui tühhi unne-näggo,
Ja se keik olli sinno teggo.

Johann Heinrich Rosenplänter.

XIX. aastasaja teisel kümnel kaldus Eesti kirjanduslise tegewuse keskkoht, milleks senini Tallinn olnud, teisele kodumaa serwale, Pärnu linna. Siin lõi nimelt õpetaja J. H. Rosenplänter oma saksakeelse ajakirjaga „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ Eesti keele harimiseks ja kirjanduse sõelumiseks häälekandja, mille ümber kõik selle aja eestisõbralised õpetajad sakslaste hulgast ja ka rahwa soost tõusnud kirjanikud asusid. Ligi 20 aastat (1813—1833) etendas Rosenplänteri ajakiri Eesti kirjanduse edendamisel ja keele uurimisel juhtiwat osa. Imestama peame ta waimustust ja armastust, millega ta Eesti keelt uuris, imestama peame tema tüdimata hoolt, millega tema hulga tarwilist uut ja wana wara Eesti keelepõllul kogunud, aga kõige rohkem imestama peame tema eestisõbra- Kirjandusliku tegewuse uus keskkoht.

list meelt, mis tema südames asus, ehk tema küll Saksa soost õpetaja oli.[1])

Rosenplänteri elust.

Johann Heinrich Rosenplänter sündis 12. juulil 1782 Wolmaris, kus ta isa jaamapidaja oli. Jaamapidaja koht ei wõinud just halb olla, sest et isa surma järele 14-aastane poeg Johann Heinrich seda püüab edasi pidada. Kuid kooliõpetus, mis poiss Tallinna ja Tartu gümnaasiumis ja Riia doomkoolis saanud, pidi nüüd pooleli jääma. Jaamapidajaks oli poiss weel noor. Ta jättis warsti selle ameti maha ja katsus pea kodukooliõpetajana, pea kantseleiametnikuna leiba teenida, kus juures ta raamatute waral oma silmaringi laiendas. Wirga õppimise järele wõeti teda wiimaks uuesti asutatud Tartu ülikooli, nimelt usuteaduse fakulteeti wastu ja siin usinasti õppides sai ta 1806. a. teoloogia kandidadiks. 1808. aastal waliti Rosenplänter Tori õpetajaks, järgmisel aastal Pärnu Eliisabeti koguduse hingekarjaseks, mis ametit ta 37 aastat ustawalt ja hoolsasti pidanud. Ta suri 15. aprillil 1846. a.

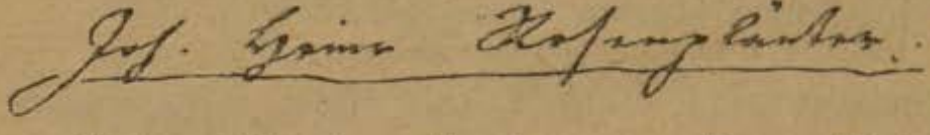

Rosenplänteri ärataw töö ja juhtmõtted.

Kui soojal rahwasõbral awanes Rosenplänteril Pärnus lai tööpõld. Ta asutas oma koguduses koole, koolitas nende jaoks ise koolmeistrid, saatis raamatutes tulusaid õpetusi rahwa sekka. Kõige rohkem on ta Eesti keele harimiseks tööd teinud. Rosenplänteri eestikeelsed kirjatööd, nagu kooliraamatud, jutlused jne. on kõik ammugi unustuse hõlma langenud, kuid tema ajakirja „Beiträge“, millest 20 annet ilmusid, peab meie päiwil igaüks tähele panema, kes Eesti keeleuurimise ja kirjanduse edenemise käiki tahab põhjalikumalt tundma õppida. Niihästi keeleuurimise kui ka kirjanduse

[1]) F. W. Ederberg. Johann Heinrich Rosenplänter. Tähtsad mehed V. a., lhk. 28 j.

edendamise asjus on ajakirjal „Beiträge“, mida Rosenplänteri elutööks, rõõmu- ja walulapseks wõib lugeda, kolmekordne tähendus: selles äratati ja koguti töölisi Eesti keele- ja kirjapõllule, korjati Eesti keele uurimiseks ja kirjanduseloo kirjutamiseks tähtsat materjali ja anti keeleseadustest ning kirjandusetoodetest rohkesti seletusi, wiimaseid muidugi nõnda, kuidas Rosenplänter ja tema kaastöölised sel ajal just Eesti keelest aru said.

Rosenplänteri „Beiträgede“ äratuse tööl pole mitte wähene wäärtus. Nagu wärske õhk lehwitab meile neil aastatel Eesti kirjanduse alalt wastu, mil „Beiträged“ ilmusid. Nagu Luce, nõnda püüab ka Rosenplänter Eesti keele lugupidamist sakslaste silmis tõsta; ta nõuab, et sakslased, kes rahwaga kokku puutuwad, rahwakeele täiesti ära õpiksid. Iseäralise rõhuga nõudis Rosenplänter Eesti kirikuõpetajatelt rahwa keele tundmist, kui nad waimuelus inimesi tahawad kaswatada ja südameid juhatada. Paari saja sõnaga ja mõne Piibli kõnekäänuga ei wõiwat neid kõrgeid eesmärke kätte saada. Keele poolest puudulik õpetaja ei kõlbawat koguduse mõistlikuks ja tõsiseks juhatajaks. Kui rahwakeel õpetajal puuduwat, siis olewat kõik teised teadused neile, kelle pärast õpetajale õpetaja amet anti, asjata ja kasuta. Luce põhjendas oma nõudmisi tõendustega, mis aatelist loomu; Rosenplänter teeb sakslastele selgeks, kui suurt tulu praktilises elus neile Eesti keele äraõppimisest tõuseb. Ametnikud, mõisnikud, arstid, kaupmehed, kohtunikud, kes sel ajal kõik sakslased olid, ei saawat ilma rahwakeele mõistmiseta läbi, kui nad oma ametit õieti soowiwat pidada. Kohtunikkudel, kel Eesti keel selge, poleks mitte enam waja seda tõlkijate poolt ümber panna lasta, mis talumees kohtu ees kõneleb. Tohtrid ei pruugiks edespidi mitte enam eestlast ja lätlast nende weretuksumise ja ihukarwa järele arstida, waid nagu teisi inimesi, ütluste järele, mis haige omast haigusest awaldab. Mõisnikkudel ja kaupmeestel jääks täielise rahwakeele tundmise läbi nii mõnigi äpardus tulemata, mis nüüd selle läbi juhtuwat, et talupoja keelest aru ei saada. Sakslastel kaoks põlgtus eestlaste ja lätlaste wastu, kui maa pärisrahwaste waimurikkaid ja wägewaid keeli tuntaks. Neil põhjustel jõuab Rosenplänter

otsusele, et soowitaw, päris tarwilik oleks, et rahwakeelt niihästi Eesti-, kui Lätimaal olewates gümnaasiumites wähemalt kaks tundi nädalas hakataks õpetama. Eesti keele õpetamiseks gümnaasiumites seab Rosenplänter juba lugemiseraamatu ehk harjutused tõlkimiseks Eesti keelest Saksa keele kokku. Äratusetöö raskust ja tähtsust tõendawad järgmised arwud: „Beiträge“ II. ande trükkimise ajal oli Rosenplänteril 27 kaastöölist, kuid ajakirja ettetellijate arw tõusis wähe üle 40, kuna mõne üksiku ande paber ja trükk enam kui 1000 rubla maksma läksid. Eesti keele ja kirjanduse kasuks tehtaw töö nõudis peale waimlise nähtawasti suuri waranduslikka ohwrid, mida iseennast ärasalgaw töömees ligi kakskümmend aastat isamaa altarile kandis. Kuid mis Rosenplänter sel ajal rahwakeele õppimise kohta kirjutas, seda pole tänapäewgi weel igalpool tähele pandud ja täidetud. Ka pole weel Eesti keele halwakspidamine kadunud.

„Beiträge“ I. ande eeskõnes seletab Rosenplänter oma ajakirja asutamise põhjust ja sihti järgmiselt: „Kui Eesti raamatute keelt, nende hulgas muidugi ka Piibli keelt, sündinud eestlaste keelega wõrreldakse, siis näeme imestusega, et neil suur wahe wahel on. Eestlase suust ei kuule meie mitte üksnes uusi sõnu, waid ka sõnade seis ja kõnekäänud on sagedasti teisiti, kui seda praegustes Eesti raamatutes leida.“ Seda wahet tahab Rosenplänter oma ajakirja läbi aidata kaotada. Seks tulewat nimelt Eesti kirjakeelt, nagu teda sel ajal waimulikkudes raamatutes tarwitati, Saksa kõnekäändudest puhastada, sarnase tähendusega sõnad ära seletada, grammatika seadused kindlaks määrata, õigekirjutust parandada, uusi sõnu, mis rahwakeelest ja wõõrastest keeltest tekkinud, ära seletada ja Eesti keele sõnatagawara rikastada. Wiimaseks otstarbeks kõlbawat järgmised allikad: 1) üksikud Eesti keele murded, 2) Soome keel ja muud Eesti keelega sugulased keeled, 3) uute sõnade loomine Eesti keeles eneses, 4) wananenud sõnade uuesti tarwitusele wõtmine ja wiimaks, kui mainitud allikad ei aita, alles siis 5) laenamine wõõrastest keeltest. Peale selle katsub Rosenplänter seks mõju awaldada, et Tallinna murre Eesti kirjakeeles walitsema saaks. Selle küsimuse kohta kirjutab tema: „Keel, mis mui-

dugi juba kitsastesse piiridesse surutud ja waene, on selle läbi, et kaks murret kirjakeelteks tehtud, koguni ära nõrgestatud ja sandikepi najale sunnitud. Kirjutatakse Tartu-Eesti ja Tallinna-Eesti keeli raamatuid, kuna ometi ainult Eesti keeli raamatuid peaks kirjutatama. Kui keelest ja rahwast midagi peab saama, siis peab teine murre tagasi astuma, peab oma püüdeid kirjakeeleks tõusta maha jätma ja sellega leppima, et teda kõneldakse. Et see murre, mis rikkam, enam haritud, kõige laiemalt kõneldaw, püsima peab ja waesem, kitsapiirilisem taganeb, on minu arwates iseenesest mõista. Tallinna murre, kui kõige laiemalt kõneldaw, peab üksinda kirjakeeleks jääma." Juhtmõtted, mis Rosenplänter siin Eesti keele harimiseks üles seab, maksawad tänapäewgi weel.

Rosenplänteri kaastöölised.

Eesti keeleuurimiseks kandsid peale Luce ja Masingi, kelle elust ja tööst teises kohas pikemalt kõneleme, muu seas weel järgmised kirjamehed „Beiträgedesse" materjali kokku: A. W. Hupel seletas Saksa keelest wõetud laensõnu; A. Knüpffer Kadrinast korjas rohkesti Eesti sõnaraamatu materjali ja seletas Eesti nime- ja omadussõnade sünnitamist tuletuslõppude ja liitmise abil; Kr. J. Peterson seadis ainsuse ja mitmuse osastawa sünnitamiseks reeglid üles ja tegi sisemiste ja wälimiste kohakäänete wahe kindlaks; Fr. Heller Räpinast kirjutas seletuse katse Eesti käänete, iseäranis nominatiwi, genitiwi ja akkusatiwi iseloomu tarwitamise üle, mida Wiedemann kõige tähtsamaks tööks nimetab, mis pärast Hornungi 130 aasta jooksul Eesti käänete üle ilmunud. See on „Beiträge" sees üleüldse kõige tähtsam ja täielisem keeleteadlik harutus. A. Knüpfferi soowi ja eeskuju järele korjati mitmelt poolt umbes 7200 sõna tulewase Eesti sõnaraamatu tarwis, nõnda et Wiedemann pärastpoole $^1/_6$ omast materjalist siit juba eest leidis. Rosenplänter kogus ise suure hoolega rahwaluulet ja kihutas selleks teisi taga. 20 aasta jooksul ilmus „Beiträgedes" 150 rahwalaulu ja 24 muinasjuttu. See rahwasuust saadud keeleuurimise materjal ei wanane tulewikuski mitte. Rosenplänter on Eesti keele täielisemaks tundmaõppimiseks palju korda saatnud. Tema tööd hindab Wiedemann järgmiselt:

„Rosenplänter ei olnud ise just küll mitte põhjalik keeletundja, aga temale tuleb ometi seda suureks kiituseks arwata, et ta märkas ja otsekohe ütles, mis tal puudus, ja et ta õiglase hoolsusega puuduwat püüdis kätte saada. Selle juures oli ta ütlemata hoolas kogumises ning on ta wäga tänuwäärt materjali keeleuurimiseks järele jätnud.“

Rosenplänteri ilukirjanduslised toimetused.

Selleaegsest luulekirjandusest püüdis Rosenplänter kõige paremaid tooteid rahwale kättesaadawaks teha. Seks awaldas ta 1813 luuletuste kogu „Lillekesed“ I. leht. Siin on Winkleri, Frey, ja Holtzi laulud, mis „Beiträgedes“ ja mujal waremalt ilmunud, üheskoos uuesti trükki antud. Wiimaks ei tohi ka mitte seda unustada, et Rosenplänteri hoolel ja toimetusel Pärnus järgmised esimesed Eesti keeli näitemängud etendati, nimelt aastal 1816 „Talgus“, lustmäng ühes waatuses, von Kotzebue ja von Knorringi poolt Saksa ja Eesti keeles kirjutatud. Aastal 1824 mängiti rahwa suureks rõõmuks „Permi Jago unnenäggo“, mis näitleja Steinberg Kotzebue järele eestistanud. Aastal 1829 etendati „Liso ja Ado ehk kawwal peigmees“ laulu ja tantsuga. Neist esimestest Eesti näitemängudest pole kahjuks ühtegi trükis ilmunud, ega pole neid käsikirjas alal hoitud.

Otto Wilhelm Masing.

Ärkaw arwustus.

Tallinna ajajärgu kirjanikkude suurem puudus on see, et nad rahwa arusaamise wõimu liig wäikseks pidasid ja rahwa mõttewiisi, mõistuse piiri ja tema keelewaimu ei tundnud. Suur osa nende kirjameeste töödest näis arukamale Eesti lugejale lapsik ja pentsik olewat. Wanade tähtraamatute arwustuses,[1]) mis wist koolmeistri Kõrendu Kaarli kirjutatud, öeldakse mu seas nõnda: „Need juttud, mis nüütsel põlwel täht-raamatute sisse trükitakse, on ikka nenda kui laste õppetusseks ülles pandud, agga kalender on ju wanna innimeste tarwis walmistatud, ja sest peaks nende juttude assemel nisuggused õppetused pandama, mis wanna innimestele tarkust andwad ... Ma rahwas ei tea paljo neist ilmlikust asjust, mis kaugel meist ... Monnes kohtas woib

[1]) Rosenplänter, Beiträge XII, lhk. 109.

nisuggusid ellajaid, puid ja muid asjo olla, mis immelikult on lodud ja wägga suurt kasso saatwad. Kui sesuggusid asjo saaks kalendresse targaste ja selge kelega ülles pandud, siis wottaksid ma rahwas neist meestest, kes kalendrette walmistajad, paljo luggo piddada“... Seega soowitakse labaste moraliseeriwate jutujätkude asemel teaduslikka, õpetlikka lugemisi. Hoopis waljumini mõistab teine kaasaegne seniste kirjameeste ja nende tööde üle kohut (Beiträge IV.). Ta saksakeelsest arwustusest wõtame siia järgmised mõtted üles: „Eestlast hurjutatakse ja laidetakse kibedalt, et ta heameelega ei lugewat ja pakutud raamatuid halwaks pidawat. Eestlane ei wõta meelelahutuseks ja õpetuseks kirjutatud lugemisi kunagi külma tuimusega wastu. Aga mida peab ta lugema? Kas Joosepi „Häda- ja Abiraamatut“ wõi neid sadatuhat wiletsaid tehiseid, mis neile siin ja seal on trükkida lastud? Meie peame õiglased olema ja eestlast wabandama, kui tema tänini pakutud kirjatöödest, mis küll heast südamest tulewad, õiget magu ei tunne. Meie kirjamehed ei saanud eestlasest ega tema keelest aru, ja mis nemad temale kirjutasid, ei olnud eestlase waimus mõeldud, ega tema keeles üles tähendatud. Seega langeb etteheide, et rahwas kirjandust ei loe, kirjameeste eneste peale tagasi. Need ei tunne õiget rahwakeelt ega mõttewiisi, niisama wähe tema mõistuse piiri, tema seltskondlise ja koduse elu tooni ning wahesid, mis meid neist lahutawad Sellest tundmatusest tekkis teine niisama tähtis kahju: talupoeg arwati liig madalal waimuarenemise järjel seiswat, pakuti temale kui rumalale inimesele lapsikuid kirjatöid ja tarwitati seesugust keelt, millest tema arwas põlgtust enese wastu awaldatawat ja arwas tarwiliseks, neid põlgtusega tagasi lükata.“ Mees, kes wanade kirikuõpetajate kirjatööde sirwimiseks nii wahedat kriitikanuga tarwitas, astus ise aitama, kus ta laita mõistis, algas seal ülesehitamist, kus ta oli laotanud, täitis ise neid nõudmisi tegelikult, mis ta teistele nägelikult ette pani. See sõna- ja teowõimuline arwustaja oli Otto Wilhelm Masing, keda Jürgenson Eesti kirjan-

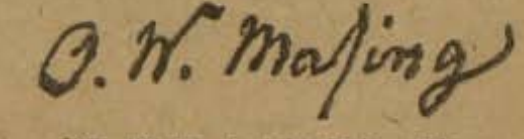

O. W. Masingi käekirja näide.

duse teiseks Makabeuseks nimetab, sest et ta rahwa waimu oma kirjade läbi wägewaste liigutas ja kirjamehi põhjalikumale Eesti keele uurimisele kihutas.

Masingi elulugu.

Otto Wilhelm Masing seisab keele ja meele poolest Eesti rahwale lähemal, kui need tegelased Eesti waimuwäljal, kellest tänini oleme kõnelnud, sest ta oli rahwa enese keskelt tulnud kirjanik. Tema isa oli lihtne Eesti mees, Lohusuu rannakabeli köster Kristian Maasik. (Masingi ema Anna Ludovica, sündinud von Hiltebrandt, oli ühe Rootsimaalt põgenenud ohwitseri tütar, kes wara waeseks lapseks jäänud ja ühes õpetajamajas üles kaswanud.[1]) Poeg Otto Wilhelm sündis neil 28. oktobril 1763. Mehepõlwes teatab Masing oma sõbrale Rosenplänterile läkitatud kirjas, et tema oma haigele emale tihti Wilde tohtriraamatut ette lugenud, kui ta nii wilets oli, et seda ise ei saanud lugeda ja ometi selle raamatu nõu tahtis küsida. Sellest märkame, et Lohusuu köstril kodukeel Eesti keel oli, ehk küll juba poja sündimise ajal perekonnanimi Saksa wärki „Masick" kirjutati ja warsti „Masingiks" ümber muudeti. „Masingi peale tuleb nagu sündinud eestlase peale waadata, sest tema kõneles lapsepõlwes Eesti keelt ja mõistis ka Eesti keeli mõtelda," ütleb Ahrens. Esimese õpetuse sai Masing oma emalt, kes warakult poja südamesse armastust kõigi wooruste ja himu teaduse järele äratas. Praosti Asveruse nõu järele pandi Masing esmalt Narwa kooli ja saadeti siis Saksamaale Torgausse ja Hallesse usuteadust õppima. Reisiks on Asverus temale pisut raha laenanud ja siis noore teadusejüngri rikka mõisniku von Paykulli hoolealuseks soowitanud. See tahtis nooremehe studeerimise kulud kõik oma peale wõtta, kuid Masingi noore ea uhkus, iseseisaw, paendumata karakter sundis seesugust hiilgawat pakkumist tagasi lükkama. Waesuses hakkas ta iseenda jõudu tundma ja püüdis iseennast aidata. Üliõpilasena elanud ta wäljamaal mõnda aega päris omast jõust. Nagu ta Rosenplänterile kirjutab, teeninud ta kaks aastat kui joonistamise õpetaja, repetiitor ja keeledotsent enesele ülespidamist, kus juures ta ise wäsimata edasi õppinud. Pärast õppimise lõpetamist olnud ta Tallinnamaal kodukooliõpetajaks ja wõtnud siis tuttawa kirjaniku P. krahw Mannteuffeli seltsis wäljamaa reisi et.e, mis ta pikemaks ajaks Rooma wiinud.[2]) Siit korjatud nähtustest sai Masing pärastiste õpet-

[1]) M. Lipp, Masingite suguwõsa, Tartus 1908, lhk. 161 j.

[2]) Masingi kiri Rosenplänterile 29. okt. 1815.

likkude kirjade kirjutamiseks äratust ja ainet. Krahw Mannteuffel ei olla kunagi tahtnud waimurikast seltsilist enesest lasta lahkuda, ainult kawaluse abil läinud Masingil korda temast lahku lüüa ja kodumaale tulla, kelle kasuks ta tööle soowis hakata. 1788 õnnistati Masing Lüganuse õpetajaks. Seitse aastat juhatas ta seda kogudust elutee poole. Siis kutsuti ta Wiru-Nigulasse õpetajaks, kus ta kakskümmend aastat töötanud ja omas elus õnnelikumaid päiwi näinud, ühtlasi aga ka palju häda ja õnnetust ära kandnud. Siin kaotas ta surma läbi oma abikaasa ja mitu last, kuna tulekahju ta waranduse ära häwitas ja keegi Tallinna kaupmees ta raha ära raiskas. Lüganusest kutsuti Masing 1815 Äksi koguduse hingekarjaseks, kuna ta warsti weel Liiwimaa ülemkonsistooriumi liikmeks ja Tartumaa praostiks nimetati. Tallinnamaa superintendendi ametit, mis talle pakuti, ei wõtnud ta wastu, sest ta arwas Äksis enam raamatuid Eesti rahwa kasuks wõiwat kirjutada. Eesti keele ning kirjanduse edendamist ehk, nagu ta ise ütleb, tööd tulewase aja tarbeks, pidas ta oma elu kõrgemaks ülesandeks, mida ta weel kõrges wanaduses püüdis täita. Selleks pühendas ta oma waba aja, selleks ohwerdas ta oma waesusest wiimsed weeringid.

Masingi kirjanduslik tegewus.

O. W. Masingi kirjanduslik tegewus arenes wõrdlemisi hilja, nimelt alles siis, kui kirjanik 50 aastat wanaks oli saanud, kuid sellest wanadusest hoolimata awaldas Masingi sulg nii suurt wiljakust, et selle mehe töörammu aina imestust äratab. Tema raamatute ja muude kirjatööde nimekiri on üle kahekümne numbri pikk. Siin nimetame ainult neid, mis Eesti keele ja kirjanduse edenemise peale kõige rohkem mõjunud. Masing ei tahtnud mingit tööd pool küpselt awaldada, sellepärast alustas ta oma kirjanduslist tegewust nii hilja ja töötas piinliku põhjalikkusega. Ülemal kuulsime seniste kirjameeste üle sellepärast nurinat tõstetawat, et nad rahwale sündsat teaduwara ei pakkunud, tema waimu silmaringi mõjuwalt ei laiendanud. Seda puudust tahab Masing kaotada. Kui suur mõistuse-usu austaja paneb tema oma sule just rahwa mõistuse walgustuseks ja silmaringi laiendamiseks tööle. Tegusa mehe esimene suurem eestikeelne raamat, mis ühtlasi ka tähtsam ja laiemalt tuttaw toode — „Pühhapäewa Wahheluggemised“, ilmunud 1818 — on just selles sihis kirjutatud. Raamatu

otstarwe on rahwale waimuliku toidu kõrwa õpetlikku ja ühtlasi huwitawat lugemiseainet pakkuda, millega lugeja wiletsa wiinalõbu asemel kasulikumalt wõiks aega wiita ja oma waimu teritada. Rahwalikul, selgel keelel annab ta neis lugemistes huwitawaid teateid wõõrastest maadest, nagu Ida-Indiast, Afrikast, Lapimaalt, Kamtschatkast, nende elanikkudest, imewärki loomadest, taimedest ja maasaadustest. Oma keelega, täis rahwapärast tüsedat nalja ja isesugust elawust, äratab ta praegugi imestust. Masingil on omane anne kõiki asju, mis lugejale tundmatud, elawas keeles täiesti lähedale tuua ja selgeks teha. Masingi keel on sedawõrd arenenud, et meie tema põhjal kirjutaja iseloomust wõime kõnelda. Raamat awaldas rahwa peale wäga suurt mõju ja leidis lahkemat wastuwõtmist, kui ükski teine enne seda. Masing sai mitmelt poolt tänukirju koolmeistritelt ja kirjaoskawatelt talupoegadelt, mille hulgast Rosenplänter mõned trükiski awaldas. Neist on näha, et tuimaks ja tänamatuks peetud eestlane wõib liigutatud olla ja tänugi awaldada, kui ta seda tõesti tarwiliseks peab. Oma keeleliselt paremaks kirjatööks, mille eest tegija Wladimiri IV. klassi autähe sai, nimetab Masing „Lihwlandi-maa Talurahwa seäduse“ tõlget (1820). Ta kirjutab selle kohta: „Seda talurahwa seadust ei wõi ümber panna, seda peab ümber tehtama. Nii maksab mõnikord üks ainus wilets paragrahw terwe päewa peamurdmist, mõnikord weel mitu päewa, et seaduse mõtet puhtasti, selgesti ja täiesti ära ütelda ja igat wõõriti mõistmist ära keelata.“ Sel tööl lõi O. W. Masing tähtsamad eestikeelsed õigusteaduse oskusesõnad, mis weel tänapäewani maksawad. Samati pani Masing oma „Arwamise-Ramatuga“ (1823) arwamise keele loomiseks põhja; suurt osa tema arwamise oskusesõnadest, tarwitame koolides praegugi weel ja — mis peaasi — nad on ka rahwale tuttawad. Aastast 1821—1823 toimetas Masing „Marahwa näddalalehte“, mis waheldamisi Tartus ja Pärnus ilmus. Soome ja Läti kirjameeste eeskujul püüdis ta eestlastele ajakirjandust põhjendada, pidi aga lugejate puudusel selle ettewõtte katki jätma. Nädalaleht sisaldab kodumaa sündmusi, tähtsamaid juhtumisi ja leidusi wäljamaalt

looduse nähtuste seletusi, teateid Eesti kirjanduse parematest toodetest ja jutustusi ajaloost. Nende kõrwal toob Masing ka weel mõistatusi, mõttesalmisid, lauluriismeid ja naljakaid õpelugusid, mille keel täis rikkust, toredaid kõnekäändusid ja kaunid lauseid. Sellest ajakirjast on pärast paremad tükid wälja walitud ja pealkirja all „O. W. Masingi kirjad“ neljas andes uuesti trükki antud. Keeleuurijale on Masingi nädalaleht allikaks, millest mööda minna ei wõi.[1]) „Marahwa kalendri“ lisas (1823—1826) pakkus Masing rahwale geograafiast, ajaloost ja arstiteadusest hulga õpetlikka kirjatöid, mida suure huwitusega loeti.

Arwustused, mis Masing selleaegse Eesti kirjakeele ja kirjanduse kohta awaldas, olid tihti käredad, kohati sapised;, suures ägeduses ei pannud arwustaja tähele, kuhu ta hoobid sattusid. See kahandas muidugi arwustuste mõju. Käredate arwustuste pärast pidi Masing wastaste poolt mõndagi pistet ja mõnitust ära kannatama. Ta wastas neile tuttawa' pilkesisulise walmiga „Wändra metsas Pärnumaal“, mille peamõte järgmiselt kokku wõetud:

Sedda juba ammo nähtud,'
Et sel ikka liga tehtud,
Kes kui targem tõega
Rahwast püab walgusta.

Peale selle walmi on Masingil weel teisi luuletöid. Iseäranis Nädalalehe esimesesse aastakäiku paigutas ta meelelahutuseks ja õpetuseks hulga ilusaid riimitud mõistatusi, mõttesalmisid ja laule, mis kõik suurt keeleosawust tõendawad, nagu näituseks järgmine:

Kui üks jalg jo kôrwal läinud
ôige te peält, kus ta käinud;
ei siis kaua otamist,
ka teise jalla tullemist.
Langemise pole tôtwad,
môllemad siis ruttoga;
ning mis môtted nôuks siis wõtwad,
kurdad wimaks nuttoga.

[1]) Aug. Ahlquist, Wiron nykisemmästa kirjallisuudesta. Suomi, 1855, lhk. 47.

Sidumata kõnes on Masing mitmed mõistukõned ja õpelood kirjutanud. Ta parem luuletus siin wäikene „Lõikuse laul:“

Sirbi ees on kõrrekest,
Salwe same wiljukest.
Wälgu, wälgu, sirbikene,
enne kui saab wihmukene
koddomaile sundima,
lõikust polel jättama.

Põllu tööd teeb iggamees
omma palle higgi sees.
Aitko Jummal wihhud hakki,
tehko ikka pallaw pakki!
laiskus polle õnne toond,
nenda Jummal sedda loond.

Masing kui keeleuuendaja.

Eesti keele arenemiseloos jääb Masingule see teenus, et ta suure aukartuse, mis parandatud kirikukeele ja Forselius-Hornungi kirjawiisi wastu üles näidati, häwitas ja seega parandustele teed walmistas. Kirikukeele ja rahwakeele wahele oli sügaw lõhe tekkinud, selle üle püüdis Masing silda ehitada ja kirjakeelt rahwakeelele lähendada. Kirjanduse tooteid püüti seeläbi rahwalikumaks teha, et Saksa keelest laenatud sõnad ja kõnekäänud wälja heideti ja üleüldiselt mõistetawad, rahwasuust wõetud sõnad ja laused nende asemele pandi. Masingi keeleõpetaja oli rahwas ise, ja ei mitte wigases kirikukeeles kirjutatud raamatud ja käsikirjad. Sellepärast katsus Masing igal wõimalikul juhtumisel rahwaga kokku puutuda, rahwa keelt ja kombeid tähele panna, ja mis ta kaunist ja head rahwasuust kuulis, oma kirjades tarwitada.[1]) Keelelisi küsimusi harutas Masing iseäranis Rosenplänteri „Beiträges“ ja kahes saksakeelses lendlehes. Masing tundis selgesti ära, et Saksa kirjawiis, mis Eesti õigekirjutusele aluseks pandud, suuri segadusi sünnitas, et näituseks sõnadele w a r r a s (wõtab asja) ja w a r r a s (seisab püsti) peaks õigekirjutuses wahet tehtama. Et Soome keelt ja kirjawiisi abiks ei wõetud, jäid ta paranduseka'sed poolele teele seisma ja ta ei tunginud oma ettepanekutega läbi. Siiski on O. W. Masing meie praeguses kirjawiisis endale jäädawa mälestusemärgi loonud, see on *õ* täht, mida ta „Pühapäewa wahelugemistes“ sellekohase hääliku ülestähendamiseks esimest korda tarwitusele wõttis. Kui tema keelelised seletused eksitustest ka mitte päris wabad ei olnud ja nende põhjal, nagu enamasti iga reformi järele, segadused tõusma kippusid, katsid tema

[1]) R. G. Kallas, Otto Wilhelm Masing. Tähtsad mehed I, lhk. 21.

uuenduste head küljed halwad täiesti kinni. Keelt, mida Masing ise kirjutas, kiitsid hiljemini kõik suuremad Eesti keeleuurijad. Wali arwustaja Ahrens, kes naljalt kedagi ei kiida, ütleb Masingi kohta: „Tema Eesti keeli kirjad olid niisuguse rammu ja wäega ja osawusega kirjutatud, et ütlema peab, sel wiisil ei ole enne teda weel keegi Eesti keelt tarwitanud; seda tundsid ka tema wastased, ehk nad seda

Kabel Tartu Jaani surnuaial, kuhu O. W. Masing maetud.

küll ei tunnistanud.“ Weel kaugemale läheb Wiedemann oma kiitusega: „Kui ma lühedalt pean ütlema, mis Masingi tähtsaks teinud, siis wõib see nõnda sündida: „Masing on esimene, kes Eesti keelt mõistis, teda kõneles ja kirjutas; endised olid sonkijad ja pärast teda on wähe olnud, kes niisama hästi, weel wähem, kes paremini on Eesti keeli kirjutanud.“

Masingi tulewikuplaanid.

Mitmed ettewõtted jäid Masingil kahjuks pooleli, mitmed tähtsad plaanid täitmata. Nagu Sonntagile kirjutatud kirjast näha, tahtis Masing usuteaduse õpilastele Tartu üli-

koolis kaks korda nädalas Eesti keeles awalikka ettelugemisi pidada, milleks rektor Ewers nõusolemist awaldanud. Mida alles hiljuti paljuks pandi, seda on Masing juba saja aasta eest wõimalikuks ja tarwilikuks pidanud. Teiseks wõitleb Masing, meie esimene rahwamees, ümberrahwustamise wastu ja nõuab neile emakeelset kooliharidust. Selle küsimise kohta kirjutab ta Rosenplänterile Pärnusse: „Mis Teie nüüd sennest arwate, kui ma ütlen, et mitmed innimessed sallamiste seda nou on piddamas, et makeel hopis saaks ärrahäwitud ja selle assemel saksakeel meie tallorahwa suhhu pandud?“ .. Ja teine kord: „Ütelge mulle, kallis sõber, mis peaks eestlane Saksa keelega tegema? Kas meil Saksa keele rikkujaid juba küllalt ei ole — ja kas ei ole õige: kui eestlane Saksa keelt hakkab porssima, et ta siis ühtlasi ka narriks,... kelmiks saab, kes atra põlgab, riigile söödikuks ja koormaks?“ Eesti keelele nõudis Masing uusi, kuulmata õigusi. See pidawat kohtu, kooli ja awaliku elu keeleks saama. Ka ülemad seisused pidawat hakkama Eesti keeli oma mõtteid awaldama. Nagu Saksa keel Saksamaal, nõnda pidawat Eesti keel ka Eestis haridusekeeleks olema. Kui lihtne talurahwa keel oli ta sel ajal alles teaduslikuks mõtteawaldamiseks kohmetu ja paendùmata. Et Eesti keel haridusekandjaks wõiks saada, oli waja teda ennast harimise teel tähendatud kõrgele ülesandele ette walmistada. Selles sihis töötas Masing mitukümmend aastat, kui ta teiste tööde wahel mahti leidis, Eesti sõnaraamatu kallal, mis 70 trükipoognat pidi suur saama. Sõnaraamatust on ainult proowilehed ilmunud. Nende trükiparanduse ajal sundis surm wahwast wõitlejat sulge käest maha panema, kuna suure sõnaraamatu käsikiri arusaamata wiisil kaotsi läks. Lühikese haiguse järele lahkus Masing Äksis 3. märtsil 1832. Ta põrm puhkab Tartu Jaani koguduse surnuaial Ehlertzi kabelis. O. W. Masingi wiimane sõna olnud: „Ma olin isamaa sõber!“

Kristjan Jaak Peterson.

Rahwuse salgamine.

Kui O. W. Masing ka waimustatult Eesti keelt haris ja meie rahwuse alalhoidmise kasuks kõneles, pole ta sellest hoolimata ennast kunagi otse eestlaseks tunnistanud, ega

oma perekonnanimele Eesti kuju ja kõla tagasi anda katsunud. Sel ajal oli ju nagu iseenesest mõista, et eestlane, kes Saksa koolides haridust saanud, ennast tingimata sakslaseks pidas, pealegi oma Eesti suguwõsa ja nime ära salgas. Tähendatud weidra nähtuse kohta lausub 1815 keegi sakslane, kes oma nime ei nimeta: „Ma tundsin üht tublit meest eestlaste hulgast, kes kui würsti ihuarst oma würsti, iga haritud inimese ja õpetatud mehe silmas suures lugupidamises seisis. Ta oli enesele Saksa nime wõtnud. Ma tundsin üht Eesti sugu maalijat. Ta oli tõsine kuntsnik — ta nimetas aga ennast itallaseks, et mõni aga ära ei nuusutaks, et ta eestlane on... Kust tuleb see häbipuna oma rahwa wastu?... On ometi kord juba aeg sõnadele talupoeg ja eestlane wahet teha. Kui eestlasest kõneldakse, siis ei mõelda ometi igakord mõisniku pärisorje... Kas ei ole juba linnakodanikke, kaupmehi, ametnikke, käsitöölisi, kes eestlased on? Miks ei peaks nemad omas keeles oma poegi kaswatama? Miks peab mõnigi, kes ainult keskmisele hariduse astmele tahab jõuda, sunnitud olema, oma keelt, ja kahjuks, sellega ühes sagedasti ka oma südame puhtust, oma ilmsüütust, oma usku ohwerdama, ja nagu mängukann ümber rändama, ilma et sakslased wõi eestlased teda omaks tunnistaksid.“ Niisugustes oludes äratab noor Eesti kirjamees, kes kõrgema hariduse osaliseks saanud ja omast Eesti nimest mitte ei häbenenud, waid ennast igalpool awalikult eestlaseks tunnistas, kahewõrra tähelpanemist ja austust. See esimene nooreestlane oli meie kirjanik Kristjan Jaak Peterson.

Petersoni elu ja karakter.

Wiljandi kihelkonnast Karula wallast pärit olew talupoeg Kikka Jaak oli pärispõlwest kuidagi lahti pääsenud ja Riia linna elama asunud, kus ta endale Saksa-Eesti Jakobi koguduses kirikuteenri koha wõtnud. Siin sündis Kristjan Jaak 2. märtsil 1801.[1]) Ärksa waimuga poisikene õppis esmalt Jakobi kirikukoolis, pärast Riia teises kreiskoolis. Selle järele astus agar õppija heade inimeste toetusel Riia kubermangu-gümnaasiumisse. Juba 16-aastaselt hakkas Peterson kirjatööd tegema. Ta katsus Rootsi keele grammatikat kokku

[1]) W. Reiman, Kristjan Jaak Peterson. E. Üliõpl. S. album VI, lhk. 1—17.

seada. Kui noormees 1819. a. Tartu ülikooli läks usuteadust õppima, pidi tähendatud grammatika pooleli jääma. Ülikooli ettelugemisi ei kuulanud Peterson kauemini, kui ühe aasta. Osalt ülespidamise puudus, osalt ka lõhe nooremehe waadete ja usuteaduse dogmade wahel sundisid Peterson Tartust lahkuma. Ta elas nüüd jälle Riias, andis eratunde ja tegi keele- ning kaswatuseteadusega tegemist. Peterson pakkus ennast Hebrea, Greeka, Ladina, Wene, Inglise ja Saksa keele õpetajaks, tutwustas ennast ka Aasia ja Põhja-Ameerika pärisrahwaste keeltega. Selle kõrwal tõlkis ta Chr. Ganander Thomassoni „Soome muinasusu" Saksa keele, mis töö Rosenplänteri „Beiträge" XIV. andes ilmus, kirjutas nimetatud ajakirjasse seletusi Eesti keele grammatikast ja luuletas Eesti keeles hulga laule. Eratundidega lootis ta niipalju wõiwat teenida, et kas Tartu ülikoolis wõi wäljamaal wõiks edasi õppida. Aga liig raske töökoorm rikkus nooremehe terwise. Talle tuli tiisikus kallale, mis elurõõmsa, lootuserikka edasipüüdja juba 22. eluaastal hauda wiis. Peterson suri Riias 23. juulil 1822. „Suur küllus kõlblikku kui ka waimlikku jõudu, teadmiste ja lootuste suur warandus kirjandusele on temaga hauda langenud," kirjutas tema surma puhul Riia Saksa leht.

Kristian Jaak Peterson.

Peterson leppis haruldasel mõõdul piskuga, awaldas iseenese wastu suurt usaldust ja oli täis karakter, kes tõtt ja õigust taga nõudes sellest palju ei hoolinud, mis selleaegne seltskond temast arwas. Ajuti käinud ta Riias awalikult Eesti rahwariides, mis sakslasi kangesti pahandanud ja mitmed sõbrad temast eemale peletanud. Kui tuline, elurõõmus ja julge loomuga noormees wabastab ta ennast wälistest rõhuwatest sundmustest. Linnarahwa peenemaid kombeid ja läbikäimise wiisi, moodsaid riideid ja tantsimist pidas ta halpuseks, millega ei maksa tegemist teha. Elu ülemaks sihiks peab tema tõde ja tarkust. Tema meelest

on wäheste tarwidustega tõeotsija kõige wabam ja õnnelikum inimene.

Petersoni kirjanduslik tegewus.

On iseenesest mõista, et niisugune iseseisaw karakter ennast selleaegiste waadete alla ei painutanud, olgu küll, et teoloogiline sundus tol ajal kõike meie maa waimuelu walitses.[1]) Peterson astub oma luuletustes wabamatele radadele. Eesti keeles pole ta oma töid trükis suutnud awaldada. Seks oli ta eluaeg liig lühike ja wägew, mahasuruw wastaswool wali. Käsikirjas on Kr. J. Petersonist järele jäänud: Päewaraamat: „Kristian Jaak Peterson, ehk se, mis ta mõtles ja teggi ja kuidas ta ellas“ jne. „Kristian Jago Petersoni laulud“ 1818. ja 1819. aastast. Peale selle on ta terwe kogu Eesti rahwalaule üles tähendanud, wist omaste suust, ja ka Eesti muinasusku kirja pannud. Tema käsikirjad hoitakse alal Tartus, Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus. Teistest omaaegistest Eesti luuletajatest läheb Peterson niihästi luulesisu, kui ka wälise kuju poolest täiesti lahku. Kuna luulekirjandust edendawad kirikuõpetajad oma aja kõige tuttawamaid ja armsamaid Saksa didaktilise ja lüürilise kirjanduse õisi Eesti keele tõlkisid, ehk kiriklises waimus uusi moraliseeriwaid laule katsusid luuletada ja seal juures laulude wälimise kuju ja ütlemisewiisi poolest piinlikult Saksa eeskujudest kinni pidasid, tahab teoloogia student, „maarahwa“ noor laulja, näidata, et maakeelega luulepõllul midagi uut wõib toime panna. Nooruslikus julguses wabastab meie esimene noor-eestlane ennast luulepõllul tänini meie kirjanduses orjatud sihtidest ja wormidest, ammutab luuleaineid peaasjalikult iseenda tundmuste ja mõttekujutuse wallast, saab Eesti esimeseks iseseiswaks tundelaulikuks, kes wormi poolest tihti Eesti rahwalaulu püüab jäljendada. Kui tõsine luuletaja awaldab ta oma inimlikka tundmusi, näituseks armastuse-lauludes, julgelt ja wabalt, nagu seda Eesti keeles enne polnud nähtud. „Ja rosilise pallega Olli mul süllessa Ainus armastud Allo.“ Muidugi ei wõinud nooremehe tunde-elu weel mitte küllalt sügaw olla. Aga et tal sügawtundeline, heasoowlik, kallimeelne ja

[1]) G. Suits, Meie esimene luuletaja. Wõitluse päiwil, Tartus 1905, lhk. 35.

puhas süda olnud, seda peab saksakeelse nekroloogi kirjutajagi tunnistama. Kõige kaunimalt ja mõjuwamalt suudab Peterson neid tundmusi luules awaldada, mis ta oma wanemate, kodumaa ja sugurahwa wastu südames kandnud. Nende hulgast on näituseks Tartu-Riia teel kirjutatud „Laul" tõsiselt ja sügawalt tuntud:

Jummalaga nüüd meie maa!
Ei ma nüüd könni
Sino kassemetsadessa,
Kus lilled on öitsemas,
Ja laulemas linnud
Illoste pude warjoella.
Sagedaste istsin
Tassa oia kaldas
Mötteldes teie pääle,
Mu 'allid wanemad!
Sino 'alli peake,
Tulleb ikka mo melesse,
Kui pääw on öitsemas ülles,
Kui päwa silm on minnemas
Sure loja süllesse, —
Armas issakene!
Emake, wend ja öde,
Teie jure nüüd tullen.
Jummalaga meie maa,
Illusam pääw mulle paistab
'Ella wanemate maias.

Petersoni algupärased laulud awaldawad luulekarakteri poolest siiski Saksa laulikute mõju. Neis lauludes ilmuwad sentimentalismi tundemärgid weel palju selgemini, kui neis toodetes, mis teised selleaegsed kirjanikud Eesti ilukirjanduse põllule soetasid. Suur hulk Petersoni lauludest on nimelt karjase-idüllid, milles ta waikist, lihtsat mäaelu ja tagasipöörmist looduse sülle ülistab. Sentimentaalseid tundmusi awaldab ka Petersoni „Üks jut". Selles kujutab ta, mis mõtted tal olnud, kui ta Tartust Riiga rännates talwel metsas üksinda tule ääres istunud:

„O Jummal! kaugel weel on mo armsad wannemad ja nende poeg on siin üksi sures metsas talwe käes. — Kül nüüd mo wanna issakene aiab jutto emma, öe ja wennaga, ja kül temma küssib ka: Kus on nüüd meie 'armas Jaak? — Ei nemmad tea sedda mitte, et Jaak ikka nende poole hoiab. O! Kui römsad sawad nad ollema, kui nende silmakesed sawad mind näggema tuppa tullewat. Siis loen jälle ommad laulud nende jures. Ja issakene akkab siis laulma ja tantsima. . ."

Iseäralist mõju näiwad wana Greeka luuletaja Anakreon ja ka Saksa anakreontilised laulikud, Hagedorn ja Gleim, Petersoni üle awaldanud olewat. Nagu tuttaw, kiidab Ana-

kreon lauludes armastust ja wiina. Ka Petersoni lauludes ei puudu need põhitoonid. Joomise wabanduseks eestistab tema näituseks järgmise Anakreoni salmi:

Põlloma on jomas, Pääw on jomas merda,
Mada jowad metsad. Kuu on jomas päwa:
Jöggi annab jua Mind mo söbber söimab —
Sinni merre sule, Et ma tahan jua.

Petersoni laulud jäid trükkimata, sellepärast et nad ei sisu ega keele poolest selleaegistele autoriteetidele Eesti kirjandusepõllul ei meeldinud. Ta oli nad iseenesele kirjutanud; nad on huwitawad oma meeleolu ja keeleilu poolest, sest siit leiame isetaolist Eesti keele käsitlusewiisi, uusi wärwe ja toone. Luule ja keel ning eluröömus meel, mida autoriteedid siit tundma õppisid, oli selle aja kohta liig waba, taltsutamata. Petersonile enesele oli selge, et ta midagi uut pakkus, mis tähelepanemist äratas. Sellepärast nimetab ta ennast „wennaste keskel walguse allikaks, mille ümber rahwad nagu mere kaljud wait kuulama jääwad." Neid sõnu oleks Peterson wast alles küpsemas mehe-eas wõinud täide saata. Meie aja maitse leiab Petersoni noore-ea luuletustest muidugi magedust, kuid selle aja kohta tähendasid nad suurt edenemise sammu. Seesugust usku iseenese, oma rahwa ja keele tulewiku sisse, nagu seda Peterson awaldas, ei olnud sel ajal weel kellelgi, ja meie ajal wõiks ta selles ka weel wäga paljudele eeskujuks olla.

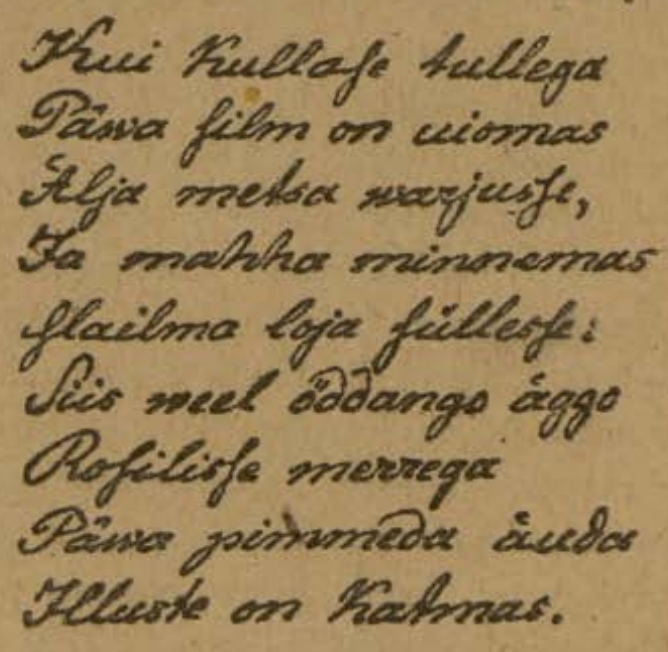

K. J. Petersoni käekirja näide.

Peter krahw Mannteuffel.

Sel ajal, mil peaasjalikult rahwasõbralised kirikuõpetajad Eesti ilmalikku kirjandust edendasid, tuleb meile peale Kr. J. Petersoni weel teise haruldase nähtusega Eesti kirjandu-

seloos tegemist teha: Saksa mõisaherra, Balti aadeliseisuse liige Peter krahw Mannteuffel heidab Eesti kirjanikuks, et talurahwale waimuäratust ja meelejahutust pakkuda. Kas ta peale O. W. Masingi, kellega ta seltsis Rooma reisis, weel teiste selleaegiste Eesti kirjameestega isiklikult tuttaw oli ja nendega mõtteid wahetas, selle kohta ei ole kindlaid tõendusi. Tööplaani, mis Luce ja Holtz rahwa elukorra parandamiseks enestele ette seadsid, näib krahw Mannteuffel heaks kiitnud olewat ja katsub seda ka omalt poolt täide saata. Temagi püüab rahwast kõlbliselt kaswatada, tema waimu äratada ja ühtlasi majanduslist elujärge tõsta. Et ta seal juures mitte täiesti eraldatult kirjandusepõllul ei töötanud, selgub juba sellest suurest wahest, mis Mannteuffeli raamatute ja järelejäänud käsikirjade keeles ning kirjawiisis esineb. Rahwa kõne tähelepanemiseks on sel mõisaherral kaunis teraw kõrw, ja ta püüab rahwakeelt jäljendada. Et ta nägeliselt Eesti keelega ei ole tegemist teinud, kordab ta neid wigu, mis sakslased harilikult Eesti keelt kõneldes teewad. Käsikirjades on kirjaniku keeles palju grammatika wigu, kirjawiis osalt Stahli, osalt Hornungi ajast pärit, nagu seda allpool toodud nähtustest warsti näha, trükitud raamatutes seisab aga keel ja kirjawiis täiesti oma aja kõrgusel, on wõrdlemisi selge ja korralik, et lust lugeda. Wist on keegi wilunud kirja- ja keelemees õpetajate hulgast, arwatawaste A. Knüpffer Kadrinas, kelle koguduse piirides Saksi-mõisas Mannteuffel ajutiselt wiibis, tema töid keele poolest woolinud. Kahjuks puuduwad meil selle aja kohta hoopis imelise ja isesuguse mehe elust laiemad teated. Niipalju on kindlaks tehtud, et Peter krahw Mannteuffel Tallinnas 19. jaan. 1768 sündinud, Kose kihelkonnas olewa Rawila mõisa omanik olnud, pärastpoole ka Saksimõisa Kadrina kihelkonnas omandanud ja 26. jürikuu päewal 1842 Tallinnas surnud. Saksa allikatest kuuleme, et ta oma tehtud masinaga lendamise katseid teinud ja pisut weider inimene olnud.[1]) Rawila krahw Mannteuffel on pilkelaulu „De Obberpahlse Wreinsafft“ luuletanud, mis selleaegse Põltsa-

[1]) R. Hausmann ajakirjas Baltische Monatschrift, Band 68, lhk. 283.

maa mõisa rentniku herra von W. kohta käiwat.[1]) Laulus torgatakse halba, Eesti keelega segatud kadakate Saksa keelt.

Aia wite peergo walgussel.

Nagu mõne kaitseingli tiiwalehwitus pidid kurwal, pimedal ja tigedal orjuseajal waewatud teosulase kõrwu need krahwi herra imeilusad sõnad helisema, mis ta oma esimese kirjatöö „Aiawite peergo walgussel“ (1838) lõpul rahwa hulka saatis: „Eesti-ma rahwas! Olgu se teile mällestuseks, et teie mo melest armsad ollete.“ Raamat oli krahwi armastuse täht ja armastus Eesti rahwa wastu oli põhjus, mis krahwi rahwa walgustuseks tööle ajas, sellest hoolimata, et selle töö all tema isiklikud ja terwe mõisniku seisusekasud wõisid kannatada. Talupoja waimu ja mõistust oli waja teritada, tema tundmusi harida, et tast inimesewäärilине olewus saaks. Sellest Willmanni põhimõttest kinni hakates kirjutas Mannteuffel rahwale waimuäratuseks ja mõistlikuks ajawiiteks seitse walmi, mis nimega tänapäewal weel õpetlikka luulejutte nimetame, milles elajad tegelastena esinewad, ja weel pikema jutu „Jürri Tarwel“ kahekõne näol. Nagu walmisidki, tuleb seda wastastikust jutuwestmist truu sulase Tarweli, tema peremehe Hans Akkeri, perenaise Liisu, tüd-

Aiawite
peergo walgussel.

[1]) Dr. Bertram, Baltische Skizzen II. Band, lhk. 195.

ruku Leenu, keelepeksja saunanaise Mareti ja wallatalitaja wahel didaktiliseks luuleks pidada, mille otstarwe on, talupoja elust ja olust õiget peeglipilti esitada ja selle abil rahwast laiskusest, lodewusest kohuste täitmises, wargusest, waletamisest, joomisest ja keelepeksmisest parandada ja selle asemel temale tööarmastust ja meeleausust südamesse istutada, ilma et ta pealekäiwa moraaliga lugejat ära tüütaks. Osawasti mõistab krahw siin mitmeid silmapilkusid tabada talupoja elust, olgu tööl wõi kiige all, olgu kihluste kinnitamisel, pulmas ehk waikse surmawoodi ääres, ja üsna osawalt rahwakeeles kujutada.

Mainitud raamatus esineb krahw Mannteuffel ka weel lüürilise luuletajana, pealegi õige kaunist küljest. Kui tema ka Eesti keele ja rahwuse küsimustes Kr. J. Petersonist põhimõttelikult lahku läheb ja neis asjus muidugi selleaegiste rahwasõbraliste Saksa õpetajate seisukohal wiibib, ühtlasi ka nende loodud luuleworme tarwitab, lehwib tema laules waba luuletaja waim, kes nagu Peterson, ennast moralistide sunduse alt wabastab ja iseseiswalt oma mõtetele ja tundmustele woli annab. Sellepärast leiame Mannteuffeli ja Petersoni lauludest palju ühiseid helisid. Nimelt wõib Mannteuffeli laulude katketest, mis käsikirjana meie silma ulatanud, arwata, et talurahwa elu ja töö, armastus ja peeker ning õllekann krahwlikku luuletajat waimustasid ja temale, nagu paarkümmend aastat warem Kikka Jaagu pojale, anakreontilise luuletuju tõid. Sellest, kuidas krahw rahwa elust ja tööst laulab, olgu siin paar salmi näiteks, nimelt tema enese keeles ja kirjawiisis:

Tomma Peetz ning tomma must
Teiega on künda lust
Ei sa jetta maha
Mind ning minno Saha.

Wagu nagu laewa jerrel
Josep tulega ta merrel
Nonna sügaw sagu
Koa mu küntud wagu.

Mannteuffeli käsikirjalised armastuselaulud tuletawad oma tooni poolest wanu pulma õnnesoowe meele. Ilmuks siin Amor, wiigilehte ta wistist ei tarwitaks. Armastust taluneidude wastu kujutab krahw suure meeleheaga kirglisest küljest, kuid trükki ei ole seesuguseid laule antud. Taluneidusid, kellele Mannteuffel laule pühendab, ehk keda ta tege-

lastena ette toob, on mitu. Nende hulgast on Tio armastuse-jumala wastu tõrges ja karge, sünnitab oma pirtsaka olekuga kirglisele austajale aina südamewalu. Seda awaldatakse järgmistes salmides:

Tio tohhin juttu ada
Wega kartlik minno kel
tosta omma kennad silmad
julkem on siis minno mel.

Joani ochtu tulle jures
Negin ma sind kige päl.
Säl ma kulsin mitto laulo
Kulsin sinno elde äl.

Kikmest tul sul tostis keiksed
Mustat karwad Perga päel
Romsa Suddaga ma negin
Sinno kenna walge kael.

Pilliga sind widi koju
Koju leks sis Pois ning mes
Uksi gein ma kige jures
Ollin sure mure ses.

Ei sa tullnud mino mottest
Ei mo sudda jettis sind
Ja ma sowsin koik se öse
Armastasid sinna mind.

Kule Tio mitto päewa
Ütles sul jo mino sillm
Et sa armsam olled mulle
Kui mo Ello ja se ilm.

Kui sa mulle käd ei anna
Sis mo ello otz on kä
Pea silm ei nutta enam
Ei mul paista enam pe.

Kui sa teise mähe wottat
Auast kutzut sa mu hing
Öse agal sängi jures
Kulet su mu nut ja wing.

Rasked keelewead ja segane kirjawiis, mida parandaw käsi trükitud raamatuski pole täiesti kõrwale toimetada suutnud, rikuwad küll tähtsal mõõdul eelseiswa meeleheitliku armastuselaulu mõju, kuid wigadest hoolimata jäi ta kauaks ajaks Eesti õnnetutele armastajatele paremaks tundeawalduseks.

Tiost hoopis lahkem on Liso. Esiotsa awaldab temagi kahtlust armuawalduste õigluse kohta, sest

Erra rägi walle jutto
Tähele ma ollen pand
Kui sa wimsel talgu päwal
Waino Anne keritand,

kuid laseb ennast siiski ära wõita ja maitseb siis rikkalikult abielu õnne. Pea jätab Liso oma mehe leseks, kes järgmises wäga sügawas ja ärdas eleegias kadunud naist taga leinab. Meie awaldame selle siin parandatud kujul, nagu ta trükitult ilmunud:

Ei sa kule minno häle,
Surm mo Liso wotzit sa;
Keik mo römud soga löppend,
Ei ma ella sinnota.

Üksi seisan murre seltsiks,
Soe nut nüüd kattab silm,
Lähhen sinno haua jure,
Kidan surma, laidan ilm.

Seal mo südda tunneb rõmo,
Seal ma kulen taewa heäl,
Pallun: kes sa naese wõtsid,
Heida armo minno peal.

Pölwil heidan haua jure,
Surma tolmul annan suud;
Heitke mind mo naese jure,
Polle rõmo mulle muud.

Willem Nawi ellopäwad.

Oma teise raamatu „Willem Nawi ellopäwad", mis Tallinnas 1839 trükitud, pühendab krahw Mannteuffel joomakombe ja kõrtsielu wääramiseks. Et ta seal sihikindlalt rahwa käekäigu paranduseks töötab, näitab raamatu eeskõne: „Ma ollen teie aiawite eest murret kannud; nüüd ma teie kasso püan. . . On wööra ma rahwas pöörnud ja wina mahha jätnud, miks siis meist ka ei saaks öiged ja targad innimessed!" Nagu kirjanik esimeses raamatus kunagi oma sihiga peale ei tüki, waid ainult mõistamisi rahwale wead kätte jubatab ja temale õiged eeskujud silmade ette seab, nõnda laseb ta selleski raamatus herrat, kes wabrikutes teistele wiina põletab ja ka ise joob, kärbse suust tarkust kuulda: „Sa olled innimenne, üks kurri loom! ei karda teistele kurja tehhes; püad olgu mil wiisil, keik omma kasuks. On se so tarkus? Millal sa näinud, et meie (kärbsed) teine teisele kurja teme? Et ma kül kärbęs ollen, ni tark ollen ma ommeti, et tean, kurja tehhakse rummalast melest ja head targast melest. Sa wõiksid kärbsest tarkust õppida, kui meie kelest arro saaksid."

Kärbselt saadud luulejutt see ka ongi, milles kirjanik „Willem Nawi ellopäwades" joodikute kurba saatust elawate wärwidega kujutab. Siin sünnib Eestis esimest korda, et terwe raamat joomatõbe wääramiseks kirjutatakse.

Taganemine kirjanduslikust tegewusest.

Tagasikiskuw maapolitika.

Rosenplänteriga ja Mannteuffeliga läks sakslastel suur waimustusehoog, mis neid rohkel arwul Eesti kirjandusepõllule tööle kihutas, warsti mööda. Rõõmustawale edenemise järgule Eesti rahwa elus järgnes neljakümnete aastate jooksul mitmeti awalik tagasikiskumine.[1]) Nimepidi sai eestlane 1819 küll wabaks, kuid saadud ihupriiuse eest kaotas ta ko-

[1]) Wõrdle: G. Suits, Die estnische Literatur. Die Kultur der Gegenwart von Paul Hinneberg. Teil I. Abt. IX, lhk. 343.

dumaa pinna kohta kõik omanduseõigused. Selle läbi ei olnud olu poolest talupoja seisukord mitte palju paremaks läinud. Linnupriilt wõis ta küll ühest kohast teise liikuda, wabalt endale elukohta ja elukutset walida, aga mis pidi sündinud põllumees ilma maata peale hakkama? Pärispõlwest pääsedes oli ta sunnitud, kas tahes ehk tahtmata, mõisnikku edasi orjama, nimelt maa eest temale tegu tegema, ja teopõlwes sai ta tihti weel rängemat majanduslikku surwet tunda, kui enne. Isegi keskmistel wilja-aastatel pidi talupoeg kibeda ja aganase wahelikuga, millele tuld ei tohitud ligi wiia, oma perega nälga petma, sest puhast rukkileiba ei suudetud majasse saada.

Kirikuõpetajate tööwili.

Sel ajal, kui Balti wanameelsed mõisnikud tagasikiskuwat maapoliitikat ajasid, jahtus Saksa soost kirikuõpetajate waimustus eestlaste walgustamise tööl ja kirjanduse edendusel. Ühelt poolt halwas weel nende ilmalikku kirjanduslist tegewust uinutaw Wennaste koguduse mõju, mis 40 aastatel meie kodumaal oma tipule tõusis, teiselt poolt näitas õiglane ja asjalik arwustus, et sakslaste kirjandus sel näol, nagu seda senini eestlastele soetatud, rahwa seas täit wastukõla ei leia. Kirikuõpetajad ei seltsinud suurt rahwaga, ei õppinud rahwakeele peensusi põhjalikult ära, ega elanud rahwahingega kaasa. Suurel hulgal selleaegistest Eesti kirjameestest ei ole Eesti rahwalaulu iseloomust, tema ilust ja mõjust, tema tähendusest rahwa hingeelus suuremat aimu. Wanu regewärsisid ehk Eesti runosid nimetab Hupel wilets ateks ja wäljakannatamata lapsikuteks waimusünnitusteks, kuna Frey neid koduloomade häälitsemistega kõrwu seab. Sakslaste eestikeelsed luuletused olid suurelt osalt keele poolest wigased, tunde- ning mõttewiisi poolest eestlasele wõõrad. Tööd oli kaunis rohkesti tehtud, kuid wilja ei olnud palju näha. See ajab H. Neusi,[1]) kes eestlase oma luulet põhjalikult tundis ja sellest lugu pidada mõistis, awalikult küsima: „Kas on sakslaste luuletöödel eestlase kohta laiemat mõju olnud, kas on need luuletused eestlasi ärata-

[1]) Ueber die poetischen Versuche der Deutschen in der Ehstnischen Sprache. Das Inland, 1840 nr. 35.

nud, antud uutes wormides ise midagi sünnitama? Kahjuks peab tunnistama, et tänini sellest weel wähematki jälgi tunda pole.“ Arwustaja leiab, et sakslaste eestikeelsed ilmalikud laulud eestlastes wastukaja ei leidwat, neist olewat mõned wähesed ja needki moonutatud, wigasel kujul rahwale meele jäänud, waimulikud laulud seiswat külmalt ja tarretanult eestlasel meeles, ilma et nad tema waimu kuidagi iseseiswale tegewusele ärataks. Selle nähtuse põhjust ei otsi Neus mitte eestlase waimutöntsusest ja luulewaesusest. Otse ümberpöördult, rahwas pidawat oma endiseid ilusaid luuletusi ustawalt meeles, korraldawat ja arendawat wanematelt päritud luuleaineid, kuid sakslaste tegewus Eesti ilukirjanduses ei kandwat sellepärast õiget wilja, et Saksa luulewormid meie rahwale täitsa wõõrad olewat ja Eesti rahwaluule waimule otse wastu käiwat. Kui ilmalik luuletaja rahwa üle tahtwat mõjuda, siis pidawat ta Eesti rahwalaule tooni, keele ja wormi poolest wõimalikult tähele panema ja seda katsuma järele aimata. Osalt oli Neusil siin küll õigus. Seda märkasid ka Saksa soost kirikuõpetajad ja lahkusid tegewusest Eesti ilukirjanduse põllul täiesti, sest et Neusi nõudmised neil üle jõu käisid. Nad ei suutnud niikaugelt eestlaseks saada. Ainult kahte kolme üksikut Saksa soost õpetajat näeme hiljemini erandi kombel weel Eesti ilmalikku luulepõldu harìwat. Siis kaowad nad sealt jäädawalt.

B. Ilukirjandus peaasjalikult köstrite ja koolmeistrite hoolel.

Uued kirjandusetegelased ja nende tööde laad.

Tegelaste amet.

Kuna sakslased aegamööda Eesti kirjandusepõllult lahkuwad, hakkab nende kõrwal ja nende asemel kaunis arw Eesti soost kirjamehi tööle. Need olid peale mõne üksiku erandi kõik kas köstrid, koolmeistrid ehk nende taolised isikud, kes waimulikkude meeste mõju all seisid. Parem kooliharidus oli sel ajal rahwa seas haruldane asi, mida ai-

nult mõned üksikud omandada jõudsid. Suurem hulk eestlasi, kes Saksa hariduse saanud, pööris ka tol ajajärgul oma sugurahwale selja ja asus sakslaste ridadesse. Jäid järele ainult külaharitlased, selleaegsed köstrid ja kooliõpetajad. Peaosa kirjandusest, mis XIX. aastasaja teisel ja jaolt ka kolmandal weerandil trükiti, on just nende töö. Sellepärast wõime tähendatud järku Eesti kirjanduseloos küll köstrite ja koolmeistrite ilukirjanduseks kutsuda.

Äratust ja eeskuju said köstrid eespool harutatud õpetajate kirjandusest, omandasid sealt ka õpetliku, moraliseeriwa sihi ja sentimentaalse maitse. Iseäranis elawat wastukaja leidsid kohutawad, haruldased ja haledad lookesed, mis õpetajate juturaamatutest leida, sest nende waral wõis kergesti kombeõpetust pakkuda. Selles sihis töötasid suleosawad köstrid edasi ja jutustasid rahwale pikemaid haledaid lugusid, millest igaüks juba terwe raamatu täitis. Nii ilmusid esimesed iseseiswad juturaamatud. Need, nagu ka sel ajal ilmunud laulud, on enamasti kõik Saksa keelest tõlgitud. Eesti rahwa elu ja olu need kirjamehed palju kujutada ei püüdnud. Iseseiswalt loodi wõrdlemisi wähe, enamasti reprodutseeriti teiste mõtteid. Selle aja tegelased Eesti kirjapõllul, köstrid ja koolmeistrid, on enam ehk wähem ühe- ja sellesama haridusekäigu läbi teinud, lähewad oma waimliku silmaringi, waadete, sihtide, maitse ja keeleosawuse poolest täiesti ühte. Jutud, mis Eesti keele tõlgitakse, on nagu ühise, kindla eeskuju järele walitud. Nad on kõik wõõrsil kirjutatud rahwaraamatutest wõetud, on suuremalt osalt kas „tõestesündinud“ ehk wähemalt nendeks peetud, „liigutawad“, „haledad“ ja „wäga armsad lugemised“. Laulud tõlgitakse Saksa keelest, muudetakse, kus tarwis, Eesti olude järele, ja lastakse neid Saksa wiiside järele laulda. Eesti rahwalaulu ja rahwawiisi ei peeta asjuks, mis tähelepanemist nõuawad. Eestlastele pakutaw laul ja lugu awaldab sel ajajooksul moraliseeriwat, sentimentaalset laadi. Haleda sisu ja rahwaliku keele tõttu loeti neid tooteid suure õhinaga. Et köstrid ja koolmeistrid ainult wäikesel mõõdul iseseiswalt ja loowalt luuletasid ja peaasjalikult tõlgitud töid awaldasid, ei ole nende kirjanduslik wäärtus suur. Kuid

Külaharitlaste siht ja maitse.

keelelisest küljest ja tagajärgede poolest jõudsid köstrid ja koolmeistrid oma toodetega waimulikkudest isandatest ette. Köstrite tõlgitud laulud olid rahwalikumalt tuntud ja mõeldud, kui kirikuõpetajate omad, ja keele poolest palju siledamad, puhtamad. Tõlgitud juttudes pidasid köstrid instinktiiwliselt rahwa haridusejärge ja maitset silmas ja tarwitasid lihtsat, arusaadawat rahwakeelt. Sellest siis tulebki, et rahwas köstrite ja koolmeistrite ilukirjandusest läbistikku palju rohkem lugu pidas ja see rohkem rahwa peale mõju awaldas, kui õpetajate tooted.

Haledate lugude ilmumine pole weel meie ajalgi lõppenud, kuid meie paneme siin peaasjalikult seda aega tähele, mil haledad jutustused Eesti jutukirjanduses ainsad ja tähtsamad tooted olid, mil neil ilukirjanduse alal walitsuse aeg oli.

Kaspar Franz Lorenzsonn ja jenowewade algus.

Rosenplänteri käsilised.

Nagu juba waremalt seletatud, kaldus Rosenplänteri mõjul kirjandusliku tegewuse keskkoht Tallinnast Pärnusse. Kuid mitte õpetajatele üksinda ei olnud Rosenplänter mõjuwaks hooandjaks, tema lähikonnas ärkas ka waimulikkude meeste lähemate abiliste hulgas elaw kirjanduslik töö. Siin kerkib meile terwe ringkond Pärnu nurga kirjamehi esile, kellest mitmed Rosenplänteri otsekohese mõju all seisid. Ehk küll Rosenplänter suure koguduse hingekarjane ja laialiselt tegew kirjamees oli, leidis ta siiski weel aega Eesti kooli asutada, milles ta ise noori mehi koolmeistri ametile ette walmistas. 1814 awatud „Eesti koolmeistrite koolis“ õpetati peale usuõpetuse weel Eesti keele lugemist ja kirjutamist, arwamist, geograafiat, kaswatusteadust, raamatuköitmist ja aiatööd. Rosenplänter pani oma kaswandikkude rahwalikku keelt tähele, äratas noortemeeste waimu ja kutsus nad kirjandusepõllule tööle. Nende paremad tööd trükkis tema omas ajakirjas sõna sõnalt ära.

Rosenplänteri tähtsam kaswandik, pärastine Eametsa külakoolmeister Abram Holter kirjutas esimese eestikeelse geograafia ja arwamise-raamatu ja tähendas mõned ilusad muinasjutud (näit. „Ämblik ja sipelgas“, „Koer käib kohut“)

rahwasuust üles. Wistist oli see ka Rosenplänteri eeskuju ja isiklik mõju, mis kahest Pärnu köstrist, kes järgimööda Rosenplänteri lähemad abilised waimulikus ametis olid, Eesti kirjamehed tegi. Esimene neist, Heinrich Gottlieb Lorenzsonn, tõlkis 1822 Defoe „Noorema Robinsoni" Eesti keele. Aga enne kui see huwitaw ja omast kohast liigutaw jutustus, millel kasweteaduses suur praktiline tähtsus on, rahwa kätte sai, oli temast üks weel armsam ja haledam lugu, nimelt „Jenowewa", ette jõudnud. Trükis ilmus see laialt tuntud jutustus kõige esmalt Rosenplänteri teise köstri K. F. Lorenzonni poolt.

K.F. Lorenzsonn ja tema „Jenowewa".

Kaspar Franz Lorenzsonn sündis 15. detsembril 1811 Suigu wallas Tori kihelkonnas. Pärnu Elisabeti koguduse köster oli ta 1830—1875. Omas wanas eas toimetas ta aastat kuus „Pärnu Postimeest". Ta suri 15. augustil 1880. Waimulik ülemus kiidab Lorenzonni kui wäga hoolast ja ustawat, usklikku meest, kes ametitalitustel südamlist ja kindlat usulist tundmust awaldanud.[1]) Tema sulest ilmus 1839 jutt „Jenowewa ellust" ja 1841 weel pikemalt „Jenowewa, üks wägga armas ja halle luggemine." Mõlemates walitses Pärnu murre, mis loo rahwale weel armsamaks tegi. „Jenowewa" on esimene pikem ja täielisem jutustus, mis iseraamatuna ilmunud. See haledate lugude õis ja eeskuju wiib meid oma sündmustikuga pimedasse keskajasse. Jutu peategelane Jenowewa (Genovefa) on Brabanti hertsogi tütar ja krahw Siegfriedi abikaas. Uuemal ajal kinnitatakse, et tarwe Jenowewa lugu ühe Laachi kloostri munga luuletus olewat. Ta sisu on lühidalt järgmine:

Krahw Siegfried läks Karl Martelli lipu all mauride wastu sõtta. Krahwi maawalitseja Golo von Drachenfels püüdis mehe äraoleku ajal Jenowewat abielurikkumisele eksitada, aga kui wiimane tema meelitusi kuulda ei wõtnud, süüdistas Golo kättemaksmise wihas Jenowewat abielurikkumises Iossi koka Drakoga ja laskis abita naisterahwa, kelle truuduse üle ka sõjawäljal wiibib krahw laimujutte kuuldes oli kahtlema hakanud, surma mõista. Kuid kaks sulast, kes met-

[1]) J. Hasselblatt, Pärnu Elisabeti kiriku ajalugu 1898, lhk. 46.

sas kohtu otsust täitma pidid, heitsid wooruslikku kannataja peale selle tingimisega armu, et wiimne kunagi inimeste hulka ei tohi elama asuda. Seitse aastat elas Jenowewa oma poja Walurikkaga, kes lühikest aega pärast krahwi sõttaminemist wangikojas ilmale sündinud, Ardenni mägede koopas ja toitis ennast metsarohtudest, kuna emane hirw Walurikast imetas. Seitsme aasta pärast juhtus krahw Siegfried, kes koju iõudes Jenowewa süütust teada saanud, metsas jahi peal Jenowewaga kogemata kokku, tundis ta sedamaid ära, palus oma eksitust andeks ja wiis truuksjäänud abikaasa auga koju. Colo mõisteti surma.

Kaspar Franz Lorenzsonn.

Jutu siht oli awalik. Lihtsal, näitlikul ja sellepärast rahwale wäga arusaadawal wiisil teeb Jenowewa lugu selgeks, kuidas õiged ja ausad inimesed kurjade kiusu ja tigeduse all ägawad, kuidas iseäranis nõdrad naisterahwad süütalt kannatawad; ühtlasi ergutatakse neid kiusatustele wastu panema ja woorusele truuks jääma, sest et lõpuks igaüks ometi äratee-nitud palga kätte saab. Seda ainet tarwitati kirjanduses wäga ohtralt. Esmalt ilmus see lugu Prantsuse keeles ja siit läks ta üle terwe haritud maailma laiali. Kõige tuttawamaks said Christoph von Schmidi jutustus, Tiecki ning Mülleri draamad ja R. Schumanni ooper.

Jenowewa lugu jäi mitmeks aastakümneks Eesti lihtsamatele lugejatele ja selle aja kirjanikkudele juttude paleuseks ja mõõdupuuks, mida iga uue jutu wäljawalimisel ja tõlkimisel näikse silmas peetawat. Meie jutukirjanduses algab temaga otse jenowewade aeg, sest et hulk tõlgitud jutte, mis nüüd ilmusid, nagu teisendid Jenowewa loost näiwad olewat.

Kriseldis. Haledate juttude laialilaotamisel püüdsid kaks Saksamaa meest, W. Borm Pärnus ja H. Laakmann Tartus, kes siin olid trükikojad ja kirjastuseärid awanud, otse wõistelda. Peaaegu kõik wanem Eesti jutukirjandus, õpetlikud ja wai-

mulikud raamatud on nende kulul ilmunud. Juba 1843 trükiti Tartus tuttaw haleduse õis „Kriseldis ja Markgrahw Walter“. Tema tõlkija W. Nedatz on seesama hariduse sõber, kes Fählmannile koolipõlwes lahkelt abi andis. Kriseldis on juba keskajal tuntud liigutawa muinasloo peategelane. Boccaccio tarwitas seda ainet oma „Decamerone“ wiimse nowelli kirjutamiseks. Petrarka kirjutas sellest ladinakeelse jutu, mille põhjal ka H. Steinhöweli saksakeelne jutustus seisab, mis Eesti keele tõlgiti. Hans Sachs on sellest ainest näidendi loonud. Ainuke pilk jutukese sisusse näitab, et meil siin uus „Jenowewa“ ees seisab.

Piemonti markkrahw Walter wõtab endale talutütre Kriseldise abikaasaks ja laseb teda tõotada, et ta mingis asjas mehe tahtmise wastu ei taha panna ja kõik, mis krahw teeb, ilma hapu näota ja kareda sõnata lubab ära kanda. Ja nüüd algawad krahwiproua wiletsusepäewad. Truuduse proowimise nime all walmistab krahw Kriseldisele palju südamewalu. Kõige esmalt lastakse lapsed krahwiproua käest silmakirjaks ära rööwida. Ema teades wiiakse lapsed tapakirwe alla, kuid tõepoolest saadab krahw nad oma õe juure üles kaswatada. Et proua selle üle kurba nägugi ei näita, tuleb krahwil himu teda „pikemalt proowi peale panna.“ Kui talupoja laps ei tohtiwat Kriseldis mitte enam krahwi abikaas olla, waid pidawat lossist lahkuma ja isa juure külasse tagasi minema. Nurisemata paneb Kriseldis kõik toredad ehted maha. See kisub juuresolejatel pisarad silmist ja liigutab ka krahwi südant nii wäga, et ta woolawate pisarate pärast sõnagi ei saa rääkida, aga siiski ei tunne ta südames halastust. Walter teeb uuesti pulmad. Kui lihtne orjanaine peab Kriseldis uue lossiproua ette põlwili langema ja teda teenima. Wiimati tuleb ilmsiks, et krahw uue mõrsja asemel enda ja Kriseldise tütre koju toonud ja pulmi ainult Kriseldise proowimiseks lasknud ette walmistada. Ja Kriseldis, kes kõige wägiwallaga ja toorusega senini rahul olnud, wõtab nüüd südame õnnes krahwi armastuse-wande uuendamist kuulda ja teeb, nagu poleks nende wahel midagi halba juhtunud.

Nagu näha, etendab siin südameta Golo osa krahw ise, mis loo weel tooremaks ja haledamaks teeb. Boccaccio, kes oma nowellides selleaegiste suurtsugu meeste ja waimulikkude isandate pattusid awalikuks teeb, on selles loos nähtawasti suurtsugu abielumeeste kalkust, omawoli ja oma

tahtmise piirita täitmist tahtnud kujutada, kuid wärwisid nõnda paksult tarwitanud, et jutustuse siht liiga terawalt ja eksitawalt silma torkab. Kriseldisel pole mingisugust karakterit, mingisugust otsustamise wõimu; teda wõib ümber sõrme mässida, jalgade alla sõtkuda ja jälle uuesti kallistada. Tema on igasuguse saatusega rahul. Seda rahulolemist oma elujärjega tahetakse siin ka rahwale õpetada.

Irlanda. „Kriseldisele“ järgnes juba lähemal aastal noore „kooliõpetaja“ Johann Thomassoni jutustatud „Irlanda ehk puhta ello wõit“. Thomasson sündis 2. aprillil 1817 Rapla kihelkonnas Raikülas ja sai oma hariduse Tartu I. seminaris.[1]) Sel ajal, kui ta raamatuid kirjutas, pidas ta Tartus kooliõpetaja ametit. „Irlanda“ peategelane on wist seesama Bretonia hertsog ehk kuningas Artus, kelle üle Prantsuse ja Saksa kirjanduses rüütlite kunsteepos „Artus und die Tafelrunde“ ja hulk Artuse romaanisid kirjutati. Eeposes nimetatakse tema abikaasat Ginevrat kõikide naisterahwaste eeskujuks; eeskujulik on ka meie hafeda loo naistegelane küll, kuid kannab siin Irlanda nime. Jutu sündmustik on „Irlandas“ juba keerulisem kui „Jenowewas“. Golo aset täidab siin Irlanda abikaasa enese wend Jerart, kes ainelise kasu pärast süüta naisterahwa tagakiusamist alustab ja seda teist puhku koguni silmapaistwa jultuwusega uuendab. Abielurikkumises küll Irlandat kahte korda süüdistatakse, tõepoolest pole teda õieti keegi selle patuga kiusanud. Nii ei ilmu Irlanda woorus mitte nagu Jenowewal kiusatuse ärawõitmises, isemäärawas wooruslikus teos, waid ainult tigeduse wagusas ärakannatamises ja andeksandmises. Jutu tegelaste teod kaswawad siin nende iseloomulikkudest omadustest wälja, kuid nende hinge-elu jääb harutamata, ehk kui seda teha katsutakse, siis sünnib see kohmetult ja labaselt.

„Jenowewa“, „Kriseldis„ ja „Irlanda“ on tüübilised jutustused, milles süütult tagakiusatud naine esineb ja kõike wiletsust oma puhta ja laitmata eluga ära wõidab.

---

[1]) Festschrift zur Feier des 50-jährigen Bestehens des ersten Dorpatschen Lehrer-Seminars, lhk. 67.

Carl Wilhelm Freundlich.

C.W.Freundlichi elu.

Pärnu nurga wanemate kirjameeste hulgast paistab C. W. Freundlich kui osaw rahwalaulik ja improwisaator kaugelt silma.

Carl Wilhelm Freundlich sündis Kuresaare linnas 12. weebruaril 1803. Tema isa, kangur Gustaw Henrikson, on Rootsi mees, tema ema, „nekrudi naine Tio“, on Püha koolmeistri Steinbergi tütar. Noor kangur Henrikson, kes õnnetus abielus elanud, jätnud perekonna maha, astunud wabatahtlikult Wene wäeteenistusesse, tõusnud seal lipnikuks ja langenud 1812 lahingus Beresina kaldal. Henriksoni lesk saanud Saaremaa Jaani õpetaja Schmidti juurès majatalitaja koha. Siin kaswis ta poeg Carl Wilhelm tõsise looduselapsena wabalt kuni 14. eluaastani. Suwel karjatas poiss õpetaja elajaid ja sai selle eest ülespidamist ning talwel ka õpetust. Nimelt andis õpetaja Schmidt talle juhatust lugemises, kirjutamises ja rehkendamises, kõik Eesti keeles. Lahke oleku ja rõõmsa meele pärast hakkasid saksad poissi „Freundlichiks“, s. o. sõbraliseks kutsuma. Selle nime, mis warsti üleüldiselt tarwitusele wõetud, tunnistas ta kandja wiimaks ka omaks, kuna endine nimi Henrikson hoopis unustusesse jäi. Esmalt pidi Freundlichist treial saama, pärast pandi ta wiieks aastaks Kuresaare puusepa Weise juure puutööd õppima. Loomu poolest rõõmus poiss, kellele pealegi hea kuulmine ja ilus heal antud, tegi tihti lauldes höövlipingi taga tööd. Et kirik ainus koht oli, kus muusikat ja laulu maksuta wõis kuulda, ei puudunud muusikaline puusepapoiss peaaegu ühelgi jumalateenistusel. Kuuldud uusi lauluwiise käis ta suwel Suuremõisa wäljal, kus kedagi pealt kuulamas ja segamas ei olnud, kätte harjutamas. Endise oreliehitaja ja selleaegse Kuresaare organisti Westuse juures sai ta oreli kokkuseadega tuttawaks, siin õppis ta seda mänguriista ka laulmise toetuseks tarwitama. Waheajal oli õpetaja Schmidt Jaanist Muhu koguduse hingekarjaseks kutsutud. Kui ta Muhu Kaigu koolile koolmeistrit ja Muhu kogudusele köstrit tarwitas, siis ilmus ka õpetaja endine karja- ja koolipoiss Freundlich teiste kohasoowijate hulgas proowi laulma. Freundlich laulis teistest paremini ja asus 1825 koha peale. Ta oli pika kaswuga walget werd mees, kellel lahkus juba silmist wälja paistis. Oma ilusat healt mõistis ta jumalateenistusel hästi tarwitada. „Kui Rentlei suu lahti tegi, siis pani ta kiriku kohe elama,“ ütlewad Muhusaare wanad inimesed praegugi weel. Palju aastaid pidi Freundlich koguduse laulu

ilma oreli abita juhatama, kuna ta wiimaks kätte wõttis, ise oreli ehitas ja kirikusse üles seadis. Freundlich tarwitas oma häid waimuandeid raudse wirkusega. Puusepa poisina oli ta Saksa keelt kõnelema õppinud. Saksa keele lugemist ja kirjutamist harjutas ta alles mehe põlwes, kui ta esimene abikaas ära surnud ja ta endale Pärnust uue eluseltsilise toonud. Wiimne oli hea hariduse saanud, seda tarwitas Freundlich enda edasiharimiseks. Peale köstri- ja koolmeistriameti oli Freundlich weel kui wallakirjutaja ja kroonu metsa ülewaataja, ajutiselt ka kui mõisawalitseja tegew. Kuid jaht, rebaste püüdmine ja mesilastepidamine olid tema armsamad talitused. Muhu- ja Saaremaa wahele ehitatawa tammi tegemise juhatus anti ka Freundlichi hooleks. Kui see töö peaettewõtja süü pärast pooleli pidi jääma, siis katsus Freundlich seda oma käe peal sel teel lõpule wiia, et Wäikesest-Wäinast hagudest aia risti läbi tegi, mille ääre mõlemile poole lai liiwarind pidi koguma ja nõnda loomuliku maakitsuse kahe saare wahele sünnitama. Järgmisel suwel nägi Freundlich omaks suureks rõõmuks, et tema aia kõrwal tõesti merepõhi üle weepinna tõusis. Kuid tema rõõmul polnud suurt kestwust, sest järgmisel kewadel lõhkus hulkuw jää kokku-uhutud liiwarinna jälle ära. Nagu õpetaja Schmidt, nõnda elas ja töötas ka Freundlich Muhu koguduses umbes 50 aastat ja suri mõni kuu pärast Schmidti, nimelt 9. jaanuaril 1872.

C. W. Freundlich.

Luuletamise wiis.

Et Freundlich luuletaja ja kirjamees oli, seda teab igamees, kes ta nime ainult tunneb. Ta esimene laul „Rehepapp ja teomees“ on juba 1832 kirja pandud. Freundlich luuletas tihti jahi peal ja sõitudel pikemad laulud ja tähendas nad alles pärast üles, kui ta neid peas oli ümber töö-

tanud. Nagu sakslaste improwisaator Hans Sachs, nii wõis ka Freundlich iga asja kohta, mis talle silma puutus, „sõnu woori seadida“ ja neid lauluks riimida. Kord külast läbi minnes näinud ta, et keegi Jaan rege meisterdanud. Kui Freundlich koju jõudnud, ütelnud ta selle nähtuse kohta koolilastele salmikese: „Kül ma näggin Matsi-Jani, kui ta teggi õues sani“ jne. Samal wiisil on ta palju silmapilgu sündmusi, nagu hundijahid Muhumaal, riimidesse seadnud:

Kümme aastat möda läinud,
Et me sedda jälle näinud,
Hunt on tulnud Muhho-male,
Küll me teme otsa talle jne.

Oma ettewõtetele püüdis Freundlich, nagu laulik kunagi, salmikutes hoogu anda. Nii äratas ta laulus „Priius“ muhulasi tammiehitusele. Kui suur usuwahetus otsaga Muhumaale jõudis, siis astus Freundlich kõnedes ja lauludes selle nähtuse wastu wälja ja kinnitas: „Wanna usk meil kindlaks jääb, sedda noor ja wana nääb.“

C. W. Freundlichi esimene kirjatöö ilmus 1837. aastal Pärnus: „Siin on Magdeburri linna hirmsast ärrarikkumisest. — Muhhoma hundijahhist. — Jännese öhkamisest ja Rehhepappist luggeda.“ Juba raamatu weider pealkiri näitab, et tükkide wäljawalikut sentimentaalne maitse on juhtinud, — see maitse on nende ainete wahel ainus ühendaw side: kõik sihiwad lugeja silmawee näärme pihta. Teadupärast pole ajalool peale Jerusalemma linna ärarikkumise muud koledamat ja haledamat werist sündmust enam esitada, kui Magdeburi linna häwitamine 30-aastases sõjas 10. mail 1631. Laulu-raamatu lisast eeskuju wõttes toimetas Freundlich ka Magdeburi linna ärarikkumise loo Eesti keele. Raamatu lõpul seisab weel huwitaw „Teomehhe elloluggo“, mida muu seas järgmiselt kirjeldatakse:

C. W. Freundlichi juturaamatud.

Kui suil kangel pallawal
Mind päike körwetab,
Ning wihma-lahhing märja a'al
Mind tümmaks läbbi leotab;
Kui mürristab ja wälko lööb
Ning pilwe taewast mustaks teeb,
Ei tömba härjad adra ees —
Mis teeb siis wilets teo-mees?

Kui heinamaal ei kaswa rohtu,
Mis sest kasso, et ma nidan?
Päew on otsas, käes on õhtu!
Ikka ma weel aega widan!

Kubjas karjub: „Jõua, Jurri,
Eks tea, et moisa Herra kurri!"
Kes wastab nüüd mo päewa eest
Ehk kaitseb wäetit teo-meest?

Aastal 1846 ilmus Freundlichi poolt „Appolonius, Tiruse ja Sidoni kuningas", mis wäga laialt tuttawaks sai. Appolonius on kõige wanem neist haledatest ja haruldastest lugudest, mis üleüldiseks rahwuswaheliseks omanduseks tõusnud. Jutt kirjutati kolmandal aastasajal p. Kr. Greeka keeles, kuid kõige wanem alalejäänud raamat on ladinakeelne wäljaanne, mis 1471 trükitud. Ladina keelest tõlgiti „Appolonius" kõigisse tähtsamatesse Europa keeltesse sidumata ja seotud kõnes. Shakespeare põimis ta sisu oma näitemängusse „Perikles". „Appoloniuses" kujutatakse jällegi woorusliku naisterahwa tagakiusamist ja wõitu, tema kannatuse- ja rõõmupäiwi.

Kuid kannataja ja wõitleja ei ole siin mitte abielus olew naine, waid noor neiu, nimelt würst Appoloniuse tütar Tarsia. Rööwlid riisuwad ta mererannalt, wiiwad ta laewa peale ja müüwad ta awalikusse majasse lõbuneitsiks. Tarsia ei lase ennast kellestki häbistada, waid teenib häbitöö asemel laulu ja mänguga oma peremehele palju raha. Tütre saatust teada saades langeb isa sügawasse kurbmeelsusse ja meeleheitmisesse. Tundmata kombel peab Tarsia kord Appoloniuse kurba meelt lauluga lahutama. Kui neiu oma walju saatust laulus kurdab, oma eluloo ära jutustab, siis tunneb isa tütre ära ja wabastab ta orjapõlwest.

Sündmustikku on hulk arukorralisi, peaaegu kuulmata juhtumisi üksteise kõrwa seatud, ilma et nad üksteisest hingeliselt wälja areneks. Sellepärast on ka jutu tegewus pealiskaudne, otse mehaaniline. Kõik sünnib imestuse äratamiseks ja sellepärast, et jutustajal waja on näidata, kuidas igaüks oma tegude järel palga saab, olgu see hea wõi kuri. Siin on tüübiline näitus, kuidas wanades lugudes ärdatest, haledatest tundmustest moraalilist kapitali lüüakse.

C. W. Freundlichi laulud.

Freundlichi luuletuste arw ei ole just wäike. Üheskoos pole ta neid ise küll trükis awaldanud. Peaallikas, kust neid leida wõime, on Gildenmanni „Lillekesed". Neis leidub 58 Freundlichi laulu. Gildenmann kinnitab eeskõnes, et suurem osa pakutawatest lauludest „Muhu köstri tehtud on, kes

ennast õiguse poolest maarahwa sõbraks wõiks nimetada". Kui kaks Bürgeri ballaadi „Wahwa mees" ja „Leonora" ning Curtmanni „Jänese õhkamise" ja „Kala truuduse" maha arwame, siis käiwad Freundlichi laulud peaaegu kõik algupäraste hulka, mis selle aja kohta palju tähendab. Tema kaasaeglased ja järeltulejad elasid suurelt osalt tõlkimisest. Tõsi, Freundlichil puudub kõrge luulelend ja elaw mõttekujutus, kuid mis ta on loonud, see on rahwale täiesti arusaadaw. Tema raamatud ei jää poeriiulitele seisma, waid rändawad rahwa hulka, sest nende keel on ladus, rahwalik, salmid siledad, ja — mis selle aja kohta tähtis — riimisid, ilusaid ja puhtaid, leiab tema ilma otsimata, kuna suured lugupeetud laulikud tihti sõnu lühendawad ja neid wägiwaldselt riimiwad. Kõige rohkem tarwitab Freundlich wemmalwärsi, mis rahwale meeldib ja kergesti meele jääb. Selles seisabki wast saladus, miks „Jänese õhkamine" ja teised sarnased laulud tühisest sisust hoolimata tähelpanemist leidsid. Osawõtmine jänese saatusest ilmutab Freundlichi luule sentimentaalset karakterit, millest praegune aeg enam aru ei saa.

Sisu poolest wõiks Freundlichi laule didaktilisteks, lüürilisteks ja eepilisteks ära jagada. Esimene jagu on arwu poolest kõige rikkam. Freundlich õpetab lauludes rahwale ülemate sõnakuulmist, nuhtleb laiskust, äkilist meelt, riidlemist, joomist, kaardimängu, wargust, abielurikkumist, hurjutab ahnust, mustust, kiidab — just nagu Lääne-Europa sentimentalistid — talupoja elu ja tema tööd, ülistab naisterahwast, soowitab rahulist meelt, ja jumalakartust. Wõtame näituseks ta „Ilma wisid" lühendatult:

Sest et rahwas kolimatta,
On nad siis ka holimatta
Keige õppetusse polest,
Laisad ommast tööst ja hoolest.
Mitto meest on murret kannud,
Ramatusi wälja annud,
Misse järrel piddid sa,
Rahwas ennast õppema.
Agga sa ei tahha tunda
Egga hoolsast murret kanda,
Õppida, mis silm sul nääb,
Mis sul heaks ja kassuks jääb.
Kõrtsist leiad Marrit, Hantso —
Nende seltsis uhhud tantso,
Kulad joobnud rahwa lorri,
Qlled siis sesamma orri.

Tundeluulet leidub Freundlichi lauludes kaunis wähe: mida selleks wõiks pidada, seisab ka enamasti didaktilisel alusel. Freundlich waatleb aastaaegu, taewa tähti, inimese kaduwust,

ja ajaliku asja tühjust. Paneme näituseks siia „Naesemehhe lahkumise wäetenistusesse minnes“, sest et naisemehe lahkumist ja armastust meie uuemad luuletajad kunagi pole luuleaineks walinud. Motiiw on Saksa luuletajalt Maler Müllerilt laenatud.

Tänna lähhan, tänna lahkun,
Ükski mu ei nutta mind;
Silmas wessi ärra tahkund,
Jummalaga jättan sind.
Olgo Ma ehk merre peal,
Ikka so peal mötlen teal.
Jõe kaldal paio wössad,
Mäed ja orrud lummest täis.
Räkiwad ehk suggo-wössad:
„Siin se koht, kus temma käis.“
Süddames neil wallo teeb,
Kui se mötte wälja keeb.
— — — — — — — — — —
Olgu söas meeste werri
Nähha kül mo silma ees,
Kui üks suur mailma merri,
Ja ma isse selle sees:
Jummal wöib seal hoida mind,
Et ma näen weel üks kord sind.
— — — — — — — — — —
Kule, trummid kutswad tulla,
Muljun sest weel sinno kätt;
Ei wöi ennam ühhes olla —
Wötta siis se kaela-rät;
Kuiwata so silma-weed —
Minna lähhen omma teed.

Eelseiswad salmid tabawad hästi lihtsa eestlase tundmuse awalduse wiisi. Lihtne eestlane ei kanna oma tundmusi mitte ilma ette, ta püüab õrnust ja armastust wõimalikult warjata, tal on nende pärast nägu häbi. Peigmehe ja mõrsja wahel pole iseäralist hellust märgata. Armastust peig ei „awalda“, waid küsib: „Kas sa tahad mulle tulla?“ Sellepärast ei lasta siin mitte peigmeest mõrsjast lahkuda — seal ei oleks pealtwaatajal midagi näha — waid mees lahkub naisest. Suurt tundmuste ülekeemist ja sõnade kulu, tõotusi ja wandeid ka mehe ja naise lahkumisel ei kuulda. Suurem kurbtus ilmub sõnades: „Ei wõi enam ühes olla“, suurem wäline osawõtmise märk — „muljun sest weel sinu kätt.“

Freundlichi jutustawate laulude hulka wõiksime kahte „Muhumaa hundijahi laulu“, „Prantsuse sõjast 1812“, „Krimmi sõda“, ning „Jüri ja Mari“ lugeda. Uuem hundijahi lugu algab nii:

Meil tänawuses Jürri kuus
Jo tõusis jut, mis jälle uus —
Mis polle kuulda mõnnel a'al,
Et hunt on nähtud Muhhomaal.
Se olli näddalt nelli jo,
Et hal käis üle ma ja so, —
Wiis mõnne talle karja seast,
Ja hoidis ennast warjul heast jne.

Mis Freundlich kirjutas, oli rahwale hästi arusaadaw ja sai rahwale täiesti omaks. Ta on tõsine selleaegne rahwa-

kirjanik ja teomeeste laulik. Ta lõi sel ajal suure hulga algupäraseid laule meie kirjawara rikastuseks, mil teised kirjamehed Saksa luuletajate mõtteid tihti Saksa wiisidega Eesti laulikute nime all ilma saatsid. Freundlich on sentimentaalses woolus tähtis hooandja, kelle töid teised enestele eeskujuks wõtawad.

Juhan Sommer ehk Suwe Jaan.

Jutud tublidest meestest.

Tagakiusamistes kindlaksjääwa naisterahwa kõrwa ilmus meie jutukirjanduses juba warakult teine iselaadi põhjustüüpus, nimelt hädaohtudega wõitlew tubli mees. „Tubli mehe“ teema oli Winkler tõlgitud ballaadis „Laul ausast mehhest“ Eesti kirjanduses juba waremalt üles wõtnud ja Holtz sellest liigutawast sündmusest jutukese toonud, kuidas Wäike-Irbe köster Prits Doondangeni rannal Kuramaal 1801. a. 37 kasakat ja 18 madrust merehädast päästnud ja selle wahwa teo eest keiser Aleksander I. suure aupalga ja tänukirja saanud. Kuid nendes lühikestes lugudes liikus „tubli mehe“ tegewus hoopis kitsastes raamides. Ometi oli waja naisterahwa eeskujule „Jenowewale“ weel kirjanduslikku paarimeest muretseda, kus naisterahwale tema soo kohaseid woorusi ja kõrgemat elusihti täielikumalt ette kujutatakse. Selle ülesande täitis Suwe Jaan ootamata hästi. Ta kirjutas esimese pikema „tubli mehe“ jutu, mille tegelane pealegi weel eestlane on.

Juhan Sommeri elust.

Kakjuks pole meil Sommeri elust rohkem kindlaid teateid, kui et ta Tallinnas 12. detsembril 1777 sündinud, Wene keele kooliõpetaja olnud ja selles ametis nimenõunikuks tõusnud ning autähti saanud. Wanas eas Pärnus elades on tema kirjatööd teinud. Pärnus on ta 6. jaanuaril 1851 wanaduse nõrkusesse surnud.

Suwe Jaani sulest ilmusid kaks ilusat juttu, milles tublid mehed tegelastena esinewad. Esimeses, nimelt „Wenne südda ja Wenne hing. Suwwe Jani mällestussed surest Prantsuse sõjast. Pärnus, 1841“ kirjeldakse Napoleon Bonaparte sõjakäiku Moskwasse ja sellele järgnewat ühendatud sõjawägede marsimist Pariisi linna. Teises jutus „Luige Laos

Luige Laos.

Laos. Suwwe Jani söbradele. Pärnus 1843“ pajatatakse meile, mis suuri kangelase tegusid Eesti soldat Laos Luik korda saatnud. Laadi ja maitse poolest lähewad Suwe Jaani jutud teiste selle aja ilukirjanduse toodetega ühte. Mõlemad on tõestisündinud lood, imelikkude, haruldaste, erutawate juhtumiste kirjeldused, täis meeleliigutust ja haledust. Sommer tõlkis need jutustused wabalt Wene keelest. Uudis on siin see, et „Luige Laoses“ esimest korda meie kirjanduses Eesti mees jututegelasena esineb, kuna Eesti olusid muidugi ainult möödaminewalt puudutakse.

Jutt „Luige Laosest“ wiib meid XVIII. aastasaja wiimsesse weerandisse. Wana Luik on tark mees, kes ise kirja tunneb ja ka oma poegadele lugemist ja kirjutamist õpetab. Tema ei salli seda, et poisid ümber hulguwad ja oma aja asjata ära wiidawad. Wäeteenistusesse astuwale pojale annab wana Luik umbes järgmiselt õpetust; „Sina, mu pojuke, lähed minust nüüd ära kaugele; minu õnnistus olgu sinu juures, Jumal juhatagu sulle teed! Ära tee mitte Luige nimele häbi; ära tee mitte, mis sa tahad, sest meie tahtmine ei kõlba igakord, waid tee, mis kohus on, ja tee seda õieti, siis mõistetakse ka sinule õigust. Sina oled äkilise meelega, mu poeg, jäta seda hoopis maha; ära aja mitte kangekaelsust taga, anna ikka järele ja ole sõnawõtlik. Kui sind aga asja peale saadetakse, ole kärme, ja tee kõik, mis sind kästakse, hea meelega; ole ikka aus, tõsise keele ja puhta käega!“ jne. Jutu peategelast, Luige Laost, kirjeldatakse umbes järgmiselt: Luige Laosel oli juba noores põlwes julge ja mehine süda. Tema kuulis hea meelega, kui wanad targad inimesed sellest, mis nad olid kuulnud ja lugenud, juttu ajasid, ja kui ta ühest auwäärt ja julgest teost kuulis rääkiwat, siis rõõmustas ta sellest nii wäga, et ta süda kuumaks läks, ta palged punasid, silmad läikisid ja rõõmsa häälega hüüdis: „Waata, see oli mees! Niisugune tahan mina ka olla!“ Seda tõotust on Laos Luik ka pidanud. Poisikese päiwil teeb ta ühe mehise teo teise järele. Nagu omal kodumaal, nõnda sai Luige Laos ka soldatipõlwes Tallinnas ja Peterburis elades suurte ja madalate jutuaineks. Laose karakteri-omadused on: piiramata tänu wanemate

wastu, Jumala kartus, iseennast ärasalgaw ligemisearmastus, mis iseäranis hädaliste, õnnetute ja wiletsate aitamises ilmsiks tuleb, peale selle ustawus kohuste täitmises ja mehine julgus ja wahwus, aga selle kõrwal ka lapselik hellus, wiisakus ja alandus. Jutustuses eneses karakteriseeritakse Laost: „Ta kuub on jäme ja must kui muld, aga kuue all on peene kuld.“

Meie ei julge kinnitada, kas wana Luige ja tema poja Laose kujud just loomutruult Eesti elust on wõetud. Üleüldiselt waadates ei wõinud pärispõlwe mahasurutud rahwal mitte nii kõrget ja puhast karakterit olla. Wahest sünnitas Luige perekond mõne haruldase erandi. Et seda erandid üleüldistele oludele risti wastukäiwalt nõnda terawalt silma lastakse torgata, see tuleb kõnes olewa aja kirjameeste sihist ja maitsest, mis walmis on wiletsat ja waest talupoega otse rüütlilikkude omadustega ehtima. Olgu nüüd Luige Laose karakteri loomutruudusega kuidas tahes lugu, jutustus on üliladus, enne J. W. Jannseni on Sommer kõige parem Eesti jutustaja, keda paiguti nüüdki weel huwitusega wõib lugeda. Ja mis peaasi, Sommer kirjutab iseloomulikku, ilukirjanduslikku stiili, mis ainega täiesti kokkukõlas seisab. Tema wõitluste kirjeldustes näituseks esinewad klassiliselt selge joonistus, piiblikeele raske ja pidulik rütmus ja tõemeel.[1]) Ilusamad kohad jutustuses on merelahing Tallinna all 1790 ja merehäda kirjeldus. Wõtame wiimasest mõned jooned näituseks:

„Tuul läks ikka kangemaks ja merri ülleannetumaks; päwatähhe wiimne punna kustus õhto pool taewas; paksud pilwed katsid taewast kui musta linnaga kinni; pime ö laotas kui kurri kaarnas ommad mustad tiwad wuhhinal ülle merre ja upputas keik omma pimmeduse sisse ära. Ei olnud tähhekest taewas nähha, kange torm katsus omma rammu, merri paisus ja laenetas hirmsaste, ja üks kerge illus söalaew lendas ö pimmeduse wahhelt kui üks merrelind wallidaste ja ikka wallidaste edasi. Kange torm puhhus laiast suust hukkatuse tuult, keeras merre põhjane

[1]) Fridebert Tuglas, Kirjanduse stiil. Noor-Eesti IV. lhk. 78. j.

ümber ning hulgus kui üks hundi karri masti köiede wahhel, murdis ja kiskus, kuhhu ta rammo hakkas; laened pihherdasid wahhutes wee sees ja rõhkusid keige omma wäe ja raskusega waest laewa ühhest küljest teise omma alla, ja jälle ujus temma nende alt wälja, jälle püüdis temma nende kautawa nõu eest ärra pögeneda. Se laew olli — meie waene, waene Tuwwikene. — Merri tantsis surma tantso, kurri torm ajas ühhe laene teise selga, weretas ja lõhkus neid ühhe teise wastu, nönda et merri tuiskas. „Nüüd on piddo lahti, merre põhjas on pulmad ja meid odetakse peiopoisiks," ütles peälik ja watas latre tulle paistel suurte silmadega sedda pimmedad ööd."

Kuna Sommeri jutud sündmustiku kokkuseade poolest nõrgad on, ja ainult terwe rea lõdwalt kokkuseotud episoode sisaldawad, täidab ta selle wastu üksikutes looduse ja inimese elu kirjeldustes puhaskunstilisi ülesandeid. Inimesi kujutab ta tublide joonte ja tüsedate wärwide abil ja wõib selle kõrwal jälle peeneid tagasihoidlikka silmapilke meeleolus tabada. Ka nende wäheste laulude hulgas, mis Gildenmann oma „Lillekestesse" Suwe Jaani sulest üles wõtnud, on mitmed ilusad loodusekirjeldused, nagu „T u l e k a h j u" ja „K e w a d i n e h o m m i k." Pikast tulekahju kirjeldusest, milles nähtawaste Schilleri Kellalaulust teatawat järku järele aimatakse, paneme paar salmi siia näiteks;

Körge taewas punnab tullest, — Tulle laene.
Waene perre lahkund murrest, Nutta waene!
Seisab paljalt öue peal, Silma-wessi,
Lapsokessed nutwad seal; Paljas kässi
Wäetikessed, nödrokessed, Kattab nüüd so rinna-last,
Tühjad nende köhhokessed: Praego wärriseb ta wast:
Põleb warra, põlleb leib. Polle kube, polle sukka,
Uksest, aknast wälja käib Keik nüüd lähheb tulles hukka.

Nagu eelseiswatest näidetest näha, suudab Sommer juba päris osawasti loodusenähtusi kujutada, ilu ja maitset awaldada. See on suur samm, mis siin Eesti sõnakunstis edasi astutakse. Paljud järgmistest kirjanikkudest ei saa selles Sommerile järele.

Berend Gildenmann.

Kolmas peatüüp.

Nagu eelpool seletatud, on süütult tagakiusatud naisterahwas ja tubli teowõimuline mees tähtsamad positiwsed kujud Eesti wanemas jutukirjanduses. Nad on lugejale heaks eeskujuks seatud. Esimest liiki jutud liigutasid meelt sel teel, et nende tegelased iseennast teiste kasuks ohwerdasid. Wiimane tüüpus ilmus hiljem pisut teisendatult. Ligemisearmastus ei wahwasta mitte ainult mehi, waid ta wõib ka noorest tütarlapsest kangelase teha, keda lugejale sünnib eeskujuks seadida ja kelle elukäik kaastundmust ning meeleärdust äratab. Siit tekkib wahwa tütarlapse kuju, kes ka meie wanemas jutukirjanduses esineb ja kolmanda positiwse peatüüpuse moodustab. Esimese jutu wahwast tütarlapsest tõi meie kirjandusesse Gildenmann.

B. Gildenmanni elust.

Berend Gildenmann sündis Wana-Wigala wallas Peru talus 3. oktobril 1822 peremehe pojana. Ta õppis esmalt Tallinna ja siis Pärnu kreiskoolis ja tegi 16-aastaselt kodukooliõpetaja eksami. Warsti pärast õppimise lõpetust seati noormees Wigalasse köstriks ja kooliõpetajaks. Et palk pisuke oli, pidi köster, nagu seda Tallinnamaal tihti nähakse, käsitöö waral sissetulekule lisa muretsema. Gildenmanni käsitöö oli raamatuköitmine. Aastal 1884—1850 pidas Gildenmann Jädiweres kooliõpetaja ametit. Sel ajal oli Jädiwere kool kuulus, sest siin walmistati noorimehi koolmeistriameti wastu ette. Kui „Õpetatud Eesti Selts“ sel ajal kodumaa kooliolude uurimiseks aineid korjas ja selle korjanduse üle aruande awaldas, siis tunnistati, et Jädiwere seminari kaswandikud omas ametis palju tublimad olnud, kui need koolmeistrid, kes Liiwimaa kihelkonna koolides õpetust saanud. Mis põhjusel Gildenmann Jädiwerest lahkus, ei ole teada. Meie leiame ta pärast seda Sauga-Nurme külast, kus ta jällegi kooliõpetaja ametit peab. Wiimaks asub ta 1861 Nurmest Pärnu Ülejõele raamatuköitjaks. Siin suri ta 5. aprillil 1887.

Kannatlik Helena.

Gildenmanni kaks esimest raamatut — esimene kiriku lugu Eesti keeles (Juttustamised Jummala riigist Ma peal) ja geograafia käsiraamat — on koolipraktikast wälja kaswanud. Oma „Kannatliku Helenega“ astub tema 1850 haledate lugude jutustajate hulka. Selle jutu põhjaks peetakse rahwa muinasjuttu „Ilma käteta tüdrukust,“ mis ka Grimmi juttude

kogusse üles wõetud. Oma sisu ja sihi poolest käib „Kannatlik Helena“ enam kui mõni muu hale lugu „Jenowewaga“ ja „Appoloniusega“ ühte. Tagakiusaja osa etendab siin esmalt Helena enda isa, lesk keiser Antonius, kes oma imeilusat tütart tahab abikaasaks wõtta, pärastpoole, kui Helena Inglise kuninga Hendriku abikaasaks saanud, kuninga tige ema. Jutus kirjeldatud sündmused ja isikud ei käi ajalooga kokku. Wist on kas rahwasuu wõi mõne kirjaniku tuiskaw mõttekujutus Hendrik III. ja tema abikaasa Eleonore pea ümber pool muinasjutulise, pool legendalise luulepärja palminud. Keeruline sündmustik on põnewalt kokku seatud, kuid jutustus pole siiski muud kui rikka sündmuste hulga üleslugemine, mille sisse haledaid ja ärdaid wahehüüdeid paigutatud. Peeti seda meeles, et lihtne lugeja haruldast ja jubedat jutustusekäiki armastab, ilma et ta kirjelduste ja hingeelu harutuste peale rõhku paneks.

Berend Gildenmann.

Roosa.

Gildenmanni teises jutus „Roosa, ehk: Lapse armastus“, mis 1851 ilmus, tutwustatakse meid wahwa tütarlapsega. Lugu on Ghr. von Schmidi järel „wanematele ja lastele wäga armsaks ajawiiteks ja õpetuseks“ kirjutatud. Tõepoolest on raske teist jutustust nimetada, mille tegelastel weel eeskujulisemad, aatelisemad omadused oleksid, milles esinewad kärinat sünnitawad akkordid weel magusamaks kokkukõlaks ühte sulaksid, kui just „Roosas.“ Jutustus wiib lugeja sügawasse keskajasse, mil rusikaõigus walitses, ja tutwustab meid rüütlite perekonnaeluga.

Männa lossi omanik lesk krahw Edelpert on sõjas raskeste haawatud. Seda juhtumist tarwitab krahwi tige piirimees ja wihasem waenlane Kuuse lossi omanik Kunerik selleks, et Edelperti, kes noores põlwes rüütlite wõidupidul tema eest kõik autähed endale wõitnud, wangi wõtta ja tema mõisat omandada. Ainult söepõletaja Peeter jääb weel Edelpertile truuks. Selle juure käsib krahw Edelpert oma ainust tütart Roosat warjule põgeneda ja seal lihtsa talutüdruku wiisil tööle hakata, sest et „rakud ja pahused agara töö-

tegija kätel suurema au wäärt olewat, kui kuldwõrud ja kiwikillukesed laisa käte peal.“ Krahw Edelperti heidab Kunerik Kuuse lossi pimedasse keldrisse eluks ajaks wangi. Mure isa saatuse pärast ei anna Roosale rahu. Armastusest isa wastu kaupleb ta enese Kuuse lossi ülewaataja tüdrukuks, et sel teel isa näha saada, temale ühel wõi teisel teel abiks olla. Kuid Edelpert on waenlasele ta wägiwalla teod andeks andnud ja manitseb ka tütart, et see mitte ei peaks kättemaksmise peale mõtlema, waid wihameest armastama.

Kui Kunerik sõjas wiibib ja tema ainus poeg lastehoidja hooletuse pärast sügawasse kaewu kukub, laseb Roosa ennast külmawereliselt ämbriga kaewu ja päästab lapse raudkonksu otsast, kuhu ta kukkudes rippuma jäänud. Kuneriki proua kutsub Roosat tänuks oma kotta elama, aga armastuse pärast isa wastu jääb Roosa siiski ülewaataja tüdrukuks. Kui Kunerik sõjast koju tulles kuulda saab, et Roosa tema ainsa poja elu päästnud, tahab ta igat tüdruku palwet täita, kui see ka Kuuse wõi Männa mõisat endale palgaks küsiks. Nüüd näeb Roosa, et ta eneseohwerdamine eesmärgile läheneb. Ta tunnistab end Edelperti tütreks ja palub oma isale wabadust. Kunerik palub Edelpertilt oma teo andeks, kingib talle priiuse ühes warandusega tagasi ja teeb temaga kindla sõpruse lepingu. Lepituse ingel Roosa saab oma hea eluwiisi ja kommete tõttu ühe würsti prouaks.

Roosa karakteril on mitmeti Luige Laose omaga sarnasust. Siin näeme sedasama südamlikku lapsearmastust wanemate wastu, mis walmis on iseennast ohwriks tooma, näeme sedasama mehist meelt ja wahwat tegu, mida siin iseäranis weel sellepoolest tuleb kõrgeks hinnata, et noor neiu seda awaldab ja temast waenlasele tulu tuleb. Jutu sihi awaldab 17. peatüki pealkiri: „Headuse wõit.“ Sõnum headuse wõidust sünnitab rahwa südames wastukõla, rõõmustab meelt, kaswatab elujulgust, sellepärast wõeti jutt heal meelel wastu. Õpetlik jutustus on nooresoole määratud ja sel ajal kirjutud, mil rõõmsa, heleda pilguga elu peale waadeti ja peaasjalikult elu kaunimaid külgi lugejale troostiks ja kinnituseks kirjeldati. Kuid headuse wõidu põhjusmõte, mis algusest lõpuni „Roosas“ läbi wiidud, mille juhil karedaloomulisest Kunerikust südame ja meele poolest aus inimene tehakse, torkab meile jutustuses liig terawalt silma. Headust kiidab siin iga tegelane sõnas ja teos. Kuna sihiga

wäga peale kiputakse, rikutakse seda head mõju, mida jutustus peab awaldama. Meie tahaksime elawaid, lõhnawaid metsalillesid nende loomulikus lihtsas olekus waadelda ja teame, et neilgi mõni leht kõdunemas, mõni oks longus seisab, kuid selle asemel leiame kimbukese hargis seiswaist korralikkudest, eeskujulikkudest, paberist lõigatud, wärwitud — kunstlilledest.

Lillekesed. Gildenmanni wiimne toode ilukirjanduse põllul oli Eesti luuletuste kogu „Lillekesed, ehk: Mitmed ja mitmesuggused laulud Ma rahwale elloparrandamiseks ja ausaks aiawiteks." 1. anne 1852, 2. anne 1866. Peale Freundlichi laulude, millest eelpool kõne oli, leiame siit peaaegu kõigi selleaegiste laulikute salmikuid, ainult mitte Kreutzwaldi omasid. Gildenmann on laulud muidugi oma maitse järele wälja walinud, ja Kreutzwaldi laulud ei käinud mitte selle maitsega kokku. Tähendatud luuletuste kogu on selle poolest huwitaw, et ta hulga wanemate ja selleaegiste luuletajate töid on alal hoidnud. Siit paistab meile nüüd Eesti luulest XIX. aastasaja esimesel poolel kaunis selge pilt silma. Kõige paremad laulud selles kogus on C. W. Freundlichi, Suwe Jaani ja J. W. Jannseni päralt.

Johann Woldemar Jannsen.

Nagu mitmete teiste rahwaste juures, nõnda moodustawad ka Eesti kirjanduses wõõrastest keeltest tõlgitud ja üleüldiselt tuttawad rahwaraamatud wanema jutuwara. Esimene kirjanik, kes pikemate jutustuste tõlkimise kõrwal rohkem loowalt tööle asus, wõõraid aineid meie olude kohaselt ümber tegi ja ka algupäraseid jutukesi katsus kirjutada, oli köster ja kooliõpetaja J. W. Jannsen. Tema awaldab hoopis suuremat kirjanikuannet ja laiemat tegewust kui teised tema ametiwendadest, kuid waadete, maitse ja sihi poolest, mis ta juttudes ilmsiks tuleb, wõib teda õigusega sentimentaalse woolu edustajaks pidada.

J. W. Jannseni elu. Johann Woldemar Jannsen (walla rewisjoniraamatu järele: Jaan Jannsen) sündis Wana-Wändra mõisas 9. mail 1819, kui Eesti priius 40 päewa wanaks oli saanud. Siin pidas ta isa Ado möldri ametit. Perekonna nimi olnud ennemalt Jansen, mis nimekandjaid Wändras weel praegugi

elab, ja nende esiisa olewat wanasti kustki wäljamaalt sisse rännanud.[1]) Mõisateenrite wiisi järele kutsus mölder mõisaherra Woldemar von Ditmari pojukesele ristiisaks ja selle nime järele on Jannsen hiljem ennast ka hakanud Woldemariks nimetama. Wändra oli algupäraline maanurk, kus isewiisilise ilma ja kommetega rahwas elas. Selles eluröömsas ja omapärases nurgas saatis jannsen oma noorepõlwe mööda. Seitse esimest eluaastat läksid poisikesel röömsalt isa hoole ja ema armastuse all mööda. Weski sõbratuba oli sagedasti weskilisi täis, sest et hiljem tulejad pidid korda ootama. Weskitoas ja hiljem mujal wändralastega kokku puutudes sai ta rahwa kõnewiisidega, kommetega ja tarkuse sõnadega tuttawaks, siin kuulis ta, kuidas rahwas mõtleb ja arwab. Naljaks nimetas ajalehe toimetaja hiljem seda tuba omaks suurkooliks.[1]) Isa kaotas noor Jannsen õige warakult. Isa suri, kui poeg alles hiljuti oli seitsme aastaseks saanud. Mõni aeg pärast seda läks ema teisele mehele, ja wõõrasisa andis poisikese ema wenna juure karjaseks. Aga et poisil terane waim ja hea lauluhääl oli, wõeti ta paari aasta pärast koju tagasi ja pandi Wändra köstri Kochi juure kooli. Siin paistsid poisi suured waimuanded ja wirkus koolijuhatajale selgesti silma. Koolis õppis tema lugema, kirjutama, rehkendama ja laulma. Jannseni usinus ja edasipüüdmine seati teistele koolilastele

[1]) A. Jürgenstein, Johann Woldemar Jannseni elust. Eesti Kirjandus 1916. nr. 5–6.

[2]) M. I. Eisen, Johann Woldemar Jannsen. Tähtsad mehed III. a., lhk. 48–49.

kauniks eeskujuks. Et Jannsenil hea lauluhääl oli ja temast tubli köster wõis saada, õpetas teda Wändra õpetaja Karl Körber weel erakombel, kus juures noormees wahel õpetaja kutsari kohuseid täitis. Kui elatanud köster Koch suri, pandi 19-aastane Jannsen tema asemele köstriks ja koolmeistriks.

Läbikäimine Körberiga määras nooremehe elusihi. Noorel põlwel oli Körber täis terawat nalja, pidas suurt lugu muusikast ja iseäranis kirikulaulust. Ühtlasi oli see mees

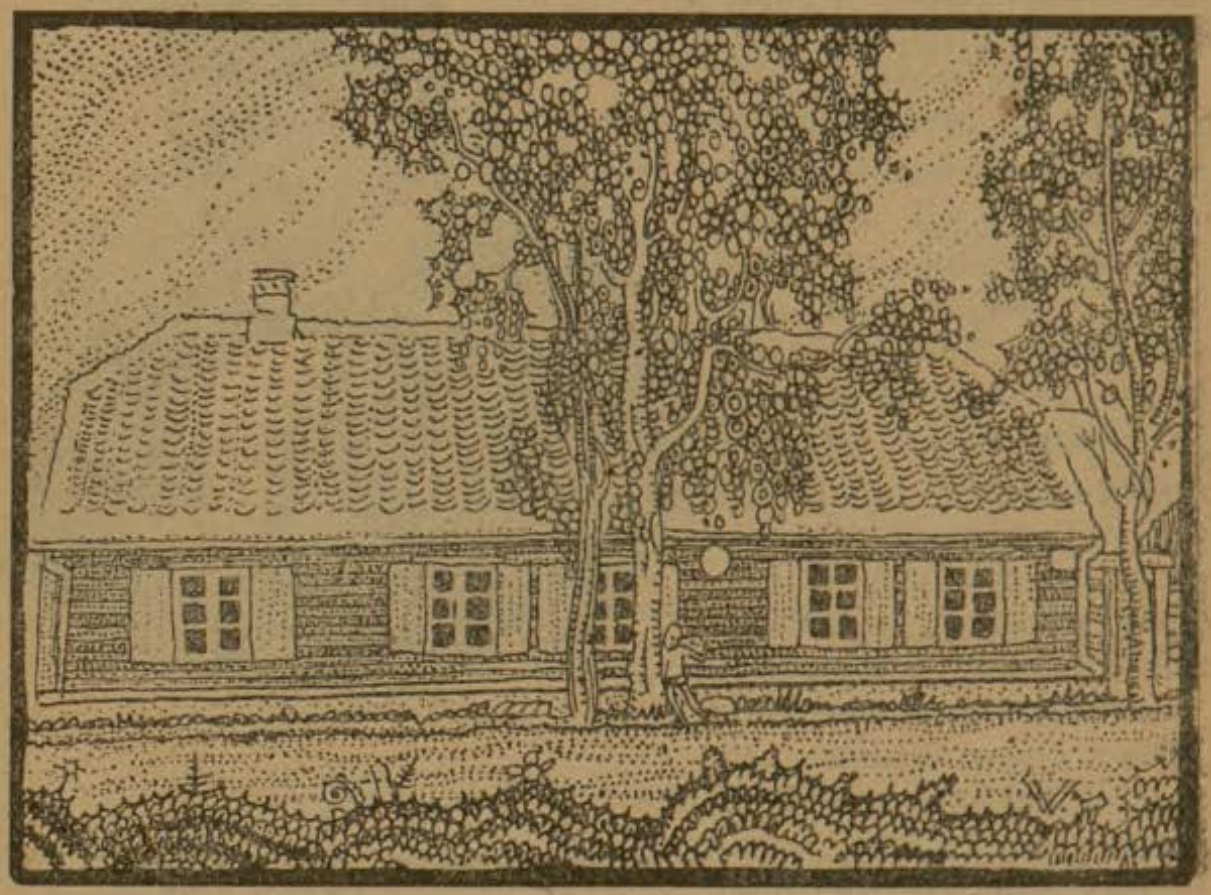

J. W. Jannseni kool ja elukoht Pärnu Ülejõel.

julge oma otsustes ja algupärane omas elus, kõnedes ja kirjades, tihti kuni weidruseni algupärane. Ta kõneles lakooniliselt töngates ja püüdis seesugust keelt ka oma raamatutes tarwitada. Wändras nägi Jannsen oma lähemat juhatajat hulga õpetlikka raamatuid kirjutawat ja sai sellest muidugi äratust. Körberi lauluarmastusest, tüsedast naljast ja kirjanduslisest tegewusest wõttis Jannsen eeskuju. Ta tundis endal sarnaseid andeid olewat ja ei wõinud seda mõtet maha suruda, kuidas kirjanduse läbi oma rahwa haridust ja elujärge tõsta. Seda tegewust algab ta 1845 waimulikkude laulude luuletamisega. 15 aasta jooksul andis ta kolm annet „Sioni-Laulo-Kannelt“ wälja, mis kokku üle 1000 waimuliku laulu sisaldasid. Need laulud wõeti rahwa poolt ütlemata lahkesti wastu. Elawalt, selgelt ja armsalt olid laulud

luuletatud ja läksid sellepärast igaühe meelest armsaks. Ainult mõni õpetaja ei hoolinud „studeerimata mehe“ tööst, ega lubanud koolides neid tarwitusele wõtta. Wist ei olnud neile Jannseni laulud dogmaatiliselt küllalt kindlad ja selged. Waimulikkude meeste kõrk meel ajas Jannseni pärast-poole „musta rügemendi laulust“ ja „pastori-kantsikust“ kõnelema, wahest ehk ka köstriametile jäädawalt selga pöörma.

Jannsen sai aru, et töötegemisest waimulikul kirjapõllul weel küll ei ole, waid kui rahwale, kes sel ajal alles walgusest eemal rändas, edenemist pidi tulema, siis waja oli ilmalikku kirjanduseala harima hakata. Juba poisikese põlwes oli Jannsen O. W. Masingi „Nädalalehte“ lugenud ja lapselikus meeles selle üle aru pidanud, kuidas Eesti rahwale uut ajalehte muretseda. Kaks korda palus ta juba Wändras ajalehe wäljaandmiseks luba, kuid ikka wastati, et selleks weel aeg käes pole. Ajalehe luba asjata oodates hakkas Jannsen 1848 „Sannumetojat“ wälja andma. See oli aastaraamat,-mis seitsmes andes „uut ja wana maarahwale rõõmuks ja õpetuseks“, nimelt jutte ja ka mõnda teadusliku sisuga lugemist tõi. Aastaraamat pidi wähegi puuduwa ajalehe aset täitma. „Sõnumitooja“ wäljaandmiseks oli Jannsen oma ristiisalt major von Ditmarilt 300 rubla laenuks saanud, kuid enne surma oli laenuandja sellele wõlasummale kriipsu peale tõmmanud. Ladus keel, rahwalik kõnewiis ja kaunid lood tõid „Sõnumitoojatele“ palju sõpru. Need kui ka hiljemini ilmunud „Püssipapa essimesed Külla-Juttud küllarahwale“ käisid käest kätte, ja ettelugeja ümber kogusid wanad ja noored ilusaid lugusid kuulama. Sest Jannsen oskas juttu puhuda nii rahwalikult, naljakalt, nagu seda tänini ei olnud nähtud. Need ja teised wäljawalitud ilukirjanduse tooted ilmusid hiljem üheskoos „J. W Jannseni kirjade“ nime all.

Aastal 1850 pani Jannsen kantriameti maha ja asus oma perekonnaga Pärnusse elama, kus ta Ülejõel alguskooliõpetajaks heitis. Siin oli kergem lapsi koolitada ja hõlpsam kirjandusealal töötada. Siia tuli ka keiser Aleksander II. walitsuse algul, mil wabamad woolud üle Wene riigi käisid, raamatutrükkijale W. Bormile ja Jannsenile ammu igatsetud luba Eesti ajalehe asutamiseks kätte. Esimeses „Perno

Postimehhe“ numbris, mis 5. juunil 1857 ilmus, awaldas Jannsen teretamiselaulus oma eeskawa järgmiselt:

Terre, armas Eesti rahwas!
Minna, „Perno Postimees“,
Kulutama olen wahwas,
Keik, mis sünnib ilma sees;
Annan teada sulle heaks,
Et ka sinno rahwas teaks,
Kuidas keik ma ilma maad
Ellawad ja teggewad.
Awwalikud kulutussed,
Rigi kässud, seadussed,
Sündind asjad, mällestussed
Ja keik teised teadused,
Sündko siin ehk teises rigis,
Saad siin leidma nende ligis,
Mis se kirri teada annab,
Igga mehhe kätte kannab.
Kirrikutest, laste kolist,
Põllotööst ja harrimissest,
Mitmest asjast, igga polist.
Ellajate kaswatusest,
Nende terwist arsti rohto,
Häda aial abbi ohto,
Luggedes sa leiad siis,
Agga mitte ebba wiit jne.

Nüüd tuli mehel kibe tööaeg kätte. Päewa oli Jannsenil koolitöö ära teha, õhtuti kirjutas ta „Postimeest“. Peale selle tarwitasid aega ja jõudu ka muud ettewõtted rahwahariduse edendamiseks. Pühapäewal pärast jumalateenistust kogusid endid koolimajasse mehed ja naised kokku koorilaule harjutama. Nootide ja laulusõnade muretsemine ning koorijuhatamine oli muidugi Jannseni hool. Nii wõis ta laulmist üksnes oma ligikonnas edendada, aga mitte kaugemalt. Et rahwast laiemalt laulule äratada, andis Jannsen oma paremad laulud tuttawas „Eesti laulikus“ 1860 rahwa kätte. Hiljemini saatis ta laulusõnadele weel wiisiraamatu järele.

Rõõmuga nägi Jannsen rahwahariduse tööl waewa, aga tema oma kehwa elujärge see ei parandanud. Puhas kasu, mis „Pärnu Postimees“ tõi, läks enamasti trükkija kätte, kes kulukandja ja leheomanik oli. Jannsen pidi wäikse waewapalgaga rahul olema. Aegamööda läks see temale liiaks. Wiimaks wõttis Jannsen nõuks, ise ajalehe wäljaandjaks hakata. Seks andis ta kooliameti käest ära ja asus Tartusse elama. 1. jaanuaril 1864 ilmus Jannseni uus leht „Eesti Postimehhe“ nime all. Tartusse asumisega astus Jannsen Eesti rahwa etteotsa. Ühestki rahwa ettewõttest ei jäänud tema eemale, mitmes asjas on tema juhatamas ja äratamas. 1865 asutati esimene Eesti selts „Wanemuine“ Tartus, 1871 „Tartu Eesti Põllumeeste Selts“, 1872 „Eesti

Kirjameeste Selts“, 1869 pandi esimene suur laulupidu Tartus toime. Eesti Aleksandri kooli mõte leidis Jannseni poolt elawat toetust. Igalpool oli Jannseni elaw kõne, osaw sulg, wäsimata ohwrimeel töös, kus midagi nõuks wõeti ja teoks tehti rahwa ja seltsielus. Jannseni tööpõld

J. W. Jannseni hauasammas.

kaswas Tartus hulga suuremaks, kui ta Pärnus oli. Tema ei kirjutanud mitte ainult „Eesti Postimeest“, waid selle kõrwal ka „Eesti Postimehe Jututuba“ ja „Missionäri“. Suureks abiks oli temale tütar Lydia. Kui hiljem Jannsen haige käe pärast ise enam suuremat kirjutada ei wõinud, siis jäid peaaegu kõik järelkirjutused tütre hooleks, kes neid 10 aastat wäsimata toimetas, ühtlasi aga ka ise laule ja jutte le-

hes awaldas. Jannsen tahtis rahulikult rahwa heaks tööd teha ja tülidest ennast eemal hoida. Kui aga rahwuslik iseteadwus ärkas ja isamaalised küsimused päewakorrale astusid, katsus tema harjunud wiisi järele pikkamisi ja wagusasti asju õiendada, kuna küsimused ometi mõjuwamat wäljaastumist nõudsid. Jannseni wanameelsus ja rahuarmastus oli põhjus, et Eestis hirmus sulesõda tõusis, mille sarnast waewalt leida. Uue wabameelse poliitika edustajad walmistasid Jannsenile palju südamewalu. Jannsen sai 1880. a. rabanduse. Raske löök tegi tema tegewusele kirjanduses täiesti otsa. Laste ustawal hoolekandmisel kosus küll terwis weel pisut, aga töömeest Jannsenist enam ei saanud. 1. juulil 1890 läks ta waikselt hingama. Tartu-Maarja surnuaial ehib tema hauaküngast kaunis marmori mälestuskuju, mis Eesti rahwas tänumeeles oma kirjamehele, ajakirjanduse isale ja esimeste seltside asutajale on walmistanud.

Jannseni karakter ja waated.

Kristliku kaswatuse tõttu, mis Jannsenile osaks sai, awaldab tema oma elus, raamatutes ja isegi ilmalikus ajalehes wagatsewaid sõnapuhanguid ja suurt lugupidamist kiriku õpetuse ning waimulikkude püüete wastu. Tal oli tugew, elurõõmus iseloom, mis ennast tema ilmalikkudes juttudes ja lauludes hiilgawalt läbi lõi. Aga et ta ametlikus usulises waates kaswatatud, wõitles ta nähtawalt selle oma humooririkka ja elurõõmsa loomuse wastu tehtud waimulikkude kõnekäändudega. Jannseni elu ja tegusid juhtis usuline ilmawaade, kuid see siht oli enam wäljaspoolt, ametlikult poolt ilma sisemise soojuseta külge kaswatatud, ilma et ta sisemisest tungist oleks wälja wõrsunud. Sellest siis ka silmatorkaw õrna takti puudus wagade sõnade liialduse wastu, see ülearu waimulik sihi peale surwamine isegi ilmalikus ajalehes[1]).

Jannseni juhtsõna ning töö eeskawa oli: „K a r d a J u m a l a t, a r m a s t a o m a l i g i m e s t j a w e n d i t r u u i s t j a õ i g l a s e s t s ü d a m e s t, n i i p a l j u k u i n õ d e r j õ u d j a m õ i s t u s u l a t a b.“ Teaduslikud arwamised,

[1]) A. Jürgenstein, I. W. Jannseni ja C. R. Jakobsoni ilmawaate kujunemisest. Eesti Kirjandus 1914. nr. 1. ja 3.

mis Jumala sõnaga kokku ei käinud, heitis Jannsen kõrwale ja nimetas seesugust õpetust „tuletikkude andmiseks rahwa kätte.“ Aukartus kõrgemate seisuste wastu on tal piirita. Aujärjepärija surma pärast ei pea tema sündsaks 1865. a. rahwakooli olude ja Eesti kirjawiisi asjus ajalehes awalikka waidlemisi alustada. Leinaaasta pärast pidid awalikud läbirääkimised kõrwale jääma. Seesugust ülihellust näitas Jannsen ka aadeliseisuse wastu üles, keda tema isiklikult heast küljest oli tundma õppinud. Päris kindlat iseteadwat seisukohta Jannsen poliitikaküsimustes ei saanud wõtta. Ta ei olnud oma kasina koolihariduseg poliitiliseks tegewuseks ette walmistatud, ei tahtnud esiotsa üleüldse poliitikaga tegemist teha ja kõneles oma nõdrast jõust ja mõistusest ning targemate paremast teadmisest, kui temalt seda nõuti, et ta lehes rahwakasusid südimalt peaks kaitsema. Erakirjades ja -kõnedes awaldab Jannsen edulisi mõtteid, soowib rahwa elusse uuendusi, siunab rüütlid, kes rahwast rõhuwat ja ka „musta rügemendi“ walitsust, kuid awalikult ei tihka ta julgemalt sõna ütelda, waid katsub rõhujaid pealegi wabandada ja neile meelepärast olla[1]) — kalli rahu ja sissetuleku pärast. Tsensuri olud olid liiga kitsad ja Jannsen kartis, et sel, kes ise wärawaid lahti tegema läheb, sarwed peast maha saetakse. See oli Jannseni nõrk külg. Siiski täienes tema jõudsasti. Seda Jannseni, kes Wändras wahel õpetaja kutsäri kohuseid täitis ja Pärnus pool kiriklist rahwalehte toimetas, on raske weel Tartus ära tunda. Jannseni ümber kogusid siin selleaegsed Eesti kirjamehed, teda tundsid ja austasid ka Soome ja Ungari teadlased. Nii näeme siis Jannsenigi juures Schilleri sõna tõeks minewat, et kitsas ringis elades inimese waim kängu jääb, kuna ta suuremate ülesannete kallal töötades ja suurematele otstarwetele ennast pühendades alati wõimsaks kaswab. Peale selle kattis Jannseni hea kirjaniku anne ja teraw loomulik mõistus tema auklise hariduse-käigu sagedasti kinni, nõnda et meie tema silmaringi laiemaks peame, kui ta esialgu oli. Kristlikus kiriklikus meeles nõudis tema

[1]) Jannsen Suigusaarele 15. okt. 1869 ja 24. märtsil 1870.

rahu, wihkas liialdusi ja käredusi, ei tahtnud kellegagi tüli norida, sest et wäiksed ja suured lapsed peasugemist ja silmadepesemist ei armastawat. Sellepärast ei taha tema teoorias ei ultramontaanlane ega radikaallane olla. Kuid praktikas nihkus tema oma kirikliku sihi ja kaswatuse tõttu wäga tuntawalt konserwatiwsele seisukohale. Eesti rahwa hea käekäik tuleb Jannseni meelest rahulikust kokkuleppimisest sakslastega. Kuni 1869. annab Jannsen sakslastele alati järele ja awaldab nende talituste kohta maapoliitikas rahulolemist. Hiljemini hakkab ta mõisnikkude maapoliitikat arwustama, kuid selga pole ta sakslastele kunagi pööranud. Balti rahwad wõiksid tema meelest igaüks oma peenra peal, aga ühes aias ja ühe warju all rahus elada. Hiljem teisendati baltismuse põhjusmõtet nii: „Kaks keelt, üks rahwas, igalühel oma keel ja meel." Ja edasi: „Baltia rahwasugude wõõrus teineteise wastu tuleb sootumaks ära kaotada." Rahulik ja tagasihoidlik olek sakslaste wastu tegi Jannseni rahwusliku seisukoha kahtlaseks. Keegi nimetab Jannseni toimetusele saadetud kirjas „äraostetud" ja „palgatud" inimeseks. Jannsen waatab rahwuse ja poliitika peale kristlikust seisukohast, ei mitte nationalistlikust. Selle järele armastawat ta Eesti rahwast nagu lammas lammast, see olewat loodud asi, muud midagi. Oma pildi alla kirjutab Jannsen sõnad: „Eesti mees, jää igas riides ja iga nime all Eesti meheks, siis oled sa aus mees oma rahwa seas." Kuid Eesti rahwuse mõistest ja rahwa edendamisest sai ta nii aru, et Eesti meelt ja haridust waja Saksa meele ja kultuuri mõjul ja sakslaste eestkostmise all kosutada. Arusaamise puuduses nende iseäralduste wastu, mis eestlase eestlaseks teewad, häwitas Jannsen neid iseäraldusi sel teel, et Saksa maitset, Saksa laule ja wiisisid Eesti nime all rahwa sekka saatis ja rahwast, kes rõhutud oludes elas, püüdis iga hinna eest oma wõimumeestega lepitada. Jannseni sihid ja waated äratasid ägedat wasturääkimist ja sigitasid talle palju wastaseid. Nooreestlaste püüe oli rahwast ka Saksa waimukütketest wabastada ja teda kultuuriliselt iseseiswaks teha. Selles mõttes on wist ka Kreutzwald järgmise salmi Jannseni tegewusewiisi wastu sihtinud:

Eluteed siin unes käia
Meil ei kôlba kauemaks.
Lastel lauldaks: Äia, äia!
Meestel: „Minge elawaks!“

Jannsen pidas oma kõrgemaks elusihiks Eesti rahwale ajakirjandust soetada ja Eesti rahwast walgustada. Tõe poolest on tema ka Eesti korraliku ajakirjanduse ja seltsielu põhjendaja. Oma ajalehtede ja muude kirjatööde kaudu laotas Jannsen hulga teaduwara mitmesuguselt teaduse alalt rahwa sekka ja oli oma tegewuse algusel Kreutzwaldi kõrwal ainuke rahwa mõistuse ja südame harija ja waimutoitja. Jánnseni kulturatöö on meie keelegi hulga jälgi jätnud. Tema loodud on hulk hariduslisi oskussõnu, mis meie päiwil juba kogu rahwa keelewaraks saanud, nagu: ajaleht, näitus, näitemäng, koosolek, raudtee, aurulaew jne.[1]) Kuid mitte ajalehe toimetamises ja awalikkude asjade juhatuses ei seisa Jannseni peatähendus Eesti kirjanduse- ja kultuuriloos. Kui rahuarmastaja ja kiriklise waimuga mees ei suutnud Jannsen küllalt mõjuwalt rahwa kasude eest wälja astuda. Poliitiline tegewus sünnitas Jannsenile enesele palju meelehärmi ja suurt südamewalu. Jannseni peatähendus Eesti kirjanduseloos seisab tema ilukirjanduse toodetes, mis tema mälestust alal hoiawad ja tema tööd Eesti rahwa kasuks alati meele tuletawad.

Jannseni laulud.

Kui ilukirjanik on Jannsen laule, jutte ja näitemängusid soetanud. Peaaegu kõik ilmalikud laulud ja ilusamad jutud on Jannsen Pärnus kirjutanud, näitemängud selle wastu Tartus. Luuletajaks ja komponistiks sai Jannsen see läbi, et oma laulukoorile nootisid ja sõnu muretses. Jannsen pidas koorilaulust suurt lugu ja katsus seda lugupidamist ka rahwa seas äratada. Ta kirjutab „Eesti Lauliku“ eeskõnes: „Laul kossutab süddant, pelletab murred ja pahhad mõtted laiali, kergitab kässi jalgu hea töle ja tele ja on kaunis waimo harrimisse abbi. Kes rõmsast laulab, se ei pea wihha, ei kiusa ega kaetse.“ Lauljate juhtsõnaks jäi Jannseni salm: „Laulgem kõik, kes noored weel; wanad päewad wilud!“ Eesti laulukooride asutamiseks and-

[1]) W. Reiman, J. W. Jannseni, elutöö. Eesti Kirjandus 1916. nr 5—6.

sid Jannsenile Saksa laulupidud äratust, mis sel ajal Tallinnas ja Riias ära peeti. Jannsen pani niihästi Wändras, Pärnus kui Tartus ise laulukoorid hüüdma ja asutas ka esimese Eesti lauluseltsi „Wanemuise“ 1865. Esimestel Eesti laulupidudel oli Jannsen peategelane. Laulmisest on Jannsenil ka luuletamine hoogu saanud. Jannsen luuletas alati laulmise otstarbeks, ta oli laulew luuletaja. Kui ta mõne meeldiwa lauluwiisi leidis, siis tõlkis ta eelseiswad wõõrad laulusõnad Eesti keele, moendas nad Eesti olude järele ehk luuletas selle wiisi jaoks ise wabalt sõnad. Nõnda on ta paremad laulud, näit. „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“ tekkinud. Nad annawad enam otsekohesest ütlemisest, kui sügawast järelemõtlemisest ja põue põhjast tõusnud tundmustest tunnistust. Ehk nad küll wabalt on ümber pandud ja luuletatud, näitawad nad ometi, et nad soojast südamest tulnud, kes laulda tahtis ja teadis, kellele tarwis laulda ja keda tarwis laulma õpetada.[1]) Mitmed Jannseni lauludest ei kaota oma wäärtust tulewikuski. Wõtame näituseks:

Tassa waub uddokatte
Wäljade ja metsa peal;
Taewa tähhed astwad ette,
Meile paistma üllewel.

Unni langeb meie peale,
Keik maailm lääb maggama;
Rahho kurwa hingedele,
Waikne ö, nüüd sada sa!

Walwa, Jummal, meie ülle,
Olle warjuks meitele;
Wõtta meid so armu sülle,
Ärrata meid röömsaste!

Luuletamise osawuses jõudis Jannsen igatahes oma kaasaeglastest kaugelt ette. Jannsen pani suurt rõhku luulekeele ladususe ja lihtsuse peale, kuna ta riimipuhtust ja kaunist kõla, mida lühendamata sõnad awaldawad, selle aja waadete järele kõrwaliseks asjaks pidas. „Laul peab walatud olema,“ ütleb ta, „aga mitte taotud. Meie päiwil taotakse palju salmisid walmis; kui aga sõna otsad kõlksuwad, hea küll, ja tegija mõtleb: mina olen mees!“ Seesugused lihtsalt ja rahwalikult walatud salmid on näituseks:

[1]) J. Kunder, Eesti kirjandus kooli ja kodule, lhk. 30.

Minno kallis issa-maia,
Ikka mõtlen ma so peal,
Kui ma mõtlen, tuleb silma
Rõmo silmawessi teal.

Kallis weike, waikne maia
Kenna metsa tukka sees,
Wõiksin ma sind järgest nähha,
See mul seisab süddames.

Puud, mis issa akna alla
Omma käega istutand;
Ei se minno melest lähhe,
Kuida ma neid kaswatand.

Ôunapuud, kus külges ôunad
Aknast tuppa paistawad;
Waargamarjad, sôstra põsad,
Keik mo meles seisawad.

Unnenäggudes ma sõuan
Weiste rankis tigi peal;
Laudilt kanna-pessi leian —
Ärratab mind kukke heal.

Kui mind Jummal jälle aitab
Omma issa küllasse,
Siis ta mull weel kaunim näitab
Ollewad, kui ennegi.

Lihtsuse nõudmine luulekeeles oli Jannsenil küll õige; mitmed lihtsad Jannseni laulud said kõlawate wiiside tõttu üleüldiselt tuttawaks, kuid Jannsen unustas selle ära, et luule peab sisuliselt uusi mõtteid, uusi tundewiisisid pakkuma ja lihtne keel peab ka algupäraline ja uus olema. Wiimseid nõudmisi Jannseni laulud hästi ei täitnud. Ainult harwa leiad neist üksikuid ilusaid kujusid ehk wõrdluse-katseid nagu:

Siin waikses walges kasikus
Ma ollen nagu kerrikus,

ehk weel: Sinno pehmed sidijuuksed,
Sinno maggus lõoheal;

mõnikord ka uusi wärskeid mõtteridasid nagu:

Sidikubes on ka kirbud,
Mis ei lasse maggada;

wõi jälle: Rôôm, se tahhab lauluks sada
Igga weikse linno suus,

kuid üleüldiselt on Jannseni lõbuslabane luulekeel hoopis igapäisem, harilikum ja wärwitum kui tema jäme-rahwalik, aga elaw proosa-stiil. Jannsenil puudub lüüriline and, sügawate tunnete asemel esinewad kaine mõistuse kawatsused. Kuid sedamaid muutub asi, kui ta mõnda eepilist ainet käsitleb, salmikutes jutustama hakkab, siis leiame teda oma loomulikus elemendis liikuwat, ometi wõis Jannsen ju ainult neid lugusid laulus pajatada, mida laulda sai, näit:

Ommas nores lapse pôlwes
Wagga issa silma al,
Ollin minna karja hoides
Wägga rõmus Judamaal.

Sekemis, kus meie karjad
Sõiwad palmipuude al,
Ellasin ma weel sel aial
Wait ja wagga kui üks tal.

Kord mind satis issa wälja
Omma wendi watama,
Andis kirju kue selga,
Minna läksin rômoga.

Oh, nüüd süttis wende wihha
Minno wasto pôllema,
Tahtsid mulle otsa tehha,
Kaewu sees mind surreta.

Wimaks tômbasid mind wälja,
Kui mul surm jo kele peal,
Wôtsid nôuks mind ärra müa,
Ismaelid ollid seal.

Oh! mo issa hallid juuksed
Lähwad hauda murrega,
Ning ma kannan wangi rauad
Egiptuses nuttoga!

Jannsen seadis tihti tuttawamad Saksa laulud Eesti olude järele ümber, pani Saksa wiisid rahwa suhu helisema („Eestima käib ülle keige = Deutschland, Deutschland, über alles") ja luuletas üleüldse wõõras waimus. Ehk ta küll Eesti rahwusetundmust ise katsub äratada, puudub temal, nagu teistel selleaegsetel kirjanikkudel, kes haleduse woolu ajal töötasid, täiesti arusaamine Eesti ilusast rahwalaulust ja kõlawast rahwawiisist. Saksa haridus oli Jannseni nagu ka mitmete teiste arusaamise Eesti waimu ja rahwusliste iseäralduste kohta ära rikkunud ja tema maitse ebateele juhtinud. Rahwalaulu kirjeldusest paistab otse põlgtus wälja: „Aidu-raidu hellad wennad," — „külla neiud, norekessed" ja muud nende sarnased nimmetakse ka lauluks, agga ei olle neil sõnna pikkust, ei õiget wisi, ei arro egga otsa; sõnna sealt, teine tealt kokku pandud, naggu paigatud torro-pil, ja se peab laul ollema? Iggal mehhel omma sõnnad, omma wiis, üks kõrristab ees, teine kagutab järrele, saggedaste kolm, nelli korda ühte ainust sõnna — sedda suggust laulo wõib kõrtsi ukse ees ja külla kige peal kuulda, agga ta panneb kõrwad hugama ja aiab naggo suitso wing pea wallutama." Eesti laulu harijat Jannsenist ei saanud, ta kiskus hoolega maha, mis weel oli ja algas siis uut ehitama. „Eestlased nii pea ei kao" ütleb ta — „nad ellawad, lähhewad päew päewalt targemaks seestpiddi ja wäljastpiddi asjus, ka eht Eesti laulus Jummala, issama ja keisri auks." Ja missugused need eht Eesti laulud Jannseni meelest olid, seda näitas ta ise oma „Eesti Laulikus". Alles

pärast „Kalewipoja“ ilmumist hakkas Jannsen rahwaluule ilu ja wäärtust aimama, kuid lõhe „Kalewipoja“ lauliku ja Jannseni wahel kestis kuni surmani. Nad läksid oma waadete ja maitse poolest täiesti lahku. Wist märkas Jannsen ka ise oma eksimist ja jättis tõotatud 500 laulust suurema hulga awaldamata, sest „Eesti Laulik“ tõi neist ainult 125 numbrit.

Jannseni jutud.

Wõrdlemisi paremini õnnestas Jannsenile juttude kirjutamine. Siin awaldas ta wäga wiljarikast tegewust. Autori waimlik wärskus ja kirjutuse jõud peegeldub just kõige wanemates, nimelt „Sõnemetooja juttudes. Kui meie kõik Jannseni jutud, mis „Sõnumetoojates“, „Püssipapa juttudes“, „Pärnu Postimehes“, „Eesti Postimehes“ eneses ja jututoas ning kalendri sabas ilmunud, tahaksime numbri alla panna, siis ulataks juttude nimekiri wast poolteise sajani. Seal juures ei oleks lühikesed jutukesed ja jutujätkud weel mitte kaasa arwatud. Kaugelt suurem osa Jannseni jutte on Saksa keelest tõlgitud ehk ümber tehtud. Jannseni mõttekujutus ei ole mitte rikas, ta ei armasta jutu sündmustikku mitte ise kokku seada, waid laenab selle enamasti wõõrsilt, moendab jutu olude järele. Allikaid ja loomise-wiisi silmas pidades wõime Jannseni jutud kolme pealiiki jagada:

a. Muutmatalt tõlgitud jutud. Suur osa nendest on ajaloolikud jutustused; nende tegelased on kuulsad ajaloolikud isikud, nende ained tähtsad ajaloolised sündmused. Jannsen otsis wõõrast kirjandusest hulga niisuguseid jutte kokku ja seadis kuulsate ajalooliste isikute elupildid rahwale õpetuseks silmade ette. Nimetage mis tahes enam tuttawat ajaloo tegelast ehk sündmust, Jannsenil on nende kohta mõni teatus, jutustus ehk seletus käepärast. Mõnusamad niisuguste juttude hulgast on näituseks „Saardami linna puusepa sell“, Würst Menschikow“, „Rootsi Raudpea“ jne. Samati on Jannsen hulga Saksa külajutte, nagu näit. „Otto ja Katta“, „Wedinglased“ jne. ilma moendamata tõlkinud sest et need meie olude järele rasked olid ümber teha.

b. Tõlgitud ja Eesti olude järele moendatud jutud. Nende hulgas leiame palju W. O. Horni järele

ümber tehtud lugusid, iseäranis raamatust „Des alten Schmidtjakobs Geschichten“ I. — III. jagu ja suuremast kogust „Spinnstube“. Mõned lood on Jannsen nõnda osawasti ümber teinud, et meie nende algupärasuse üle ei suuda kahelda, aga meie silmad lähewad alles siis lahti, kui Saksa selleaegist külajuttude kirjandust tähele paneme. Kui teie „Sõnumetoojast“ IV. a. „N a a b r i t ü t r e d“ loete, milles toredat pilti Eesti külaelust, nimelt kiigelkäimisest pakutakse, ja külapoisid „Muru-Hansu ainsast inglist“ haleda loo laulawad, milles iga rea taga k a a s i k e ! kordub, siis arwate tingimata algupärase töö enda ees seiswat, sest et kõik, millest siin kõneldakse, wäga kodune näitab olewat. Ometi on jutustus W. O. Horni „Die Nachbarstöchter“ tõlge; Saksa laulu „Jetzt gang i an's Brünnele“ ja teiste asemele on Eesti külapoiste luuletused „Kui Jüri Marit teretas, siis see ta südant weeretas“ jne. pandud. Kohanime Niederdorfi asemele astub Suti küla, Bärbelcheni asemele Sulli Miina, Hannpeter nimetatakse Nõäri Jaaguks ja lugejat kutsutakse arutihti Saksa „Gevatter“ eeskujul k ü l a w a d e r i k s. Weel kindlamini usud, et jutt „R a h a a u g u i l m“ Eesti elust on wõetud, sest et meie rahwas rahaaukudest räägib ja jutus „wirulasest“ ja „Rootsi ajast“ kõne on. Tõepoolest on meil siin aga Horni „Schatzgräbervetteriga“ tegemist, milles „wirulane“ õieti „Pfälzer“ ja „Rootsi aeg“ „der 30-jährige Krieg“ olnud. Miks Jannsen neid lugusid siis nii moendas? Meie peame meele tuletama, et Jannsenil ega teistel haleduse woolu kirjameestel mitte eesmärgiks ei olnud, rahwale seda waimlist lõbu luua, mis meie kunstitöö juures tunneme, waid Jannseni peasiht oli moraal, ja ta arwas, et siin wäikene *pia fraus* aina tulu wõib tuua. Pealegi ei pandud sel ajal meie kirjanduses algupärasuse peale kuigi suurt rõhku.

c. J a n n s e n i a l g u p ä r a s t e j u t t u d e arwu ei ole mitte kerge ära määrata, sest et raske on ümbertehtud ja täiesti algupäraste juttude wahele kindlat wahet teha. Kõige pealt loeme Jannseni algupäraste tööde hulka niisuguseid jutujätkusid, mis tõsiste kodumaal ettetulnud sündmuste peal põhjenewad, nagu: „K u i d a e n n e o l n u d j a k u i d a p ä r a s t o l i“ ja „M a a - t a r g a d“ (1857). Neis leiame

juba huwitawaid tüüpe, mis rahwalikul keelel üles tähendatud.

Jannseni ajal leidus meie maal ebausku weel rohkesti, ka metsataguses Wändra nurgas. Karl Körberi nekroologi kirjutaja teatab, et weel minewa aastasaja keskel Wändras reede õhtul pärast noort kuud metsas suure kiwi peal musta kukke ohwerdatud ja selle werega elumaja ja loomalautade läwesid siputatud. Rahwa ebausu tempusid pilkab Jannsen eelnimetatud jutukeses „Maa-targad“ järgmiselt:

Maa-targad.

„Targad nemmad kül ei olle, se on nende söimonimme; agga kui rummalattest weel rummalamaid on ja hulludest weel hullemaid, no siis on rummalad ka targad ja hullud möistlikud. Kui küllas lambas ümberkäib, piim wennib, woi kokko ei lähhä, kanna nahkmunne munneb, wäeti wassikas täie täis on, härja wärs punnast lasseb, seapörsas kängo jäeb; ehk: kui innimeste juures wannadel ehk lastel üks ehk teine wigga juhtub, köht lahti, solatükad kätte peal, roos jalla sees, näggo kestendab, ehk muud sellesarnast wigga: — kas sa siis minno käest küssima tulled, kes „Ma targad“ on, ja kus nad ellawad? Kül sa siis tead, kus Kaerawannamoor, Pimme-Marri[1]), Tulli-Anno, Pütti-Jürri ja mis muido nende noidade, solapuhhujatte ja kaardiseggajatte aunimmed on; kül siis ilma küssimatta tead, kust te nende jure lähheb... Wis o külla — tal on ka üks teine nimme — olli täis ebbausko, nago koer kirpa. Keik suggused kunstid ja kombed ollid neil jures, ja üleüldse keik sured „Ma tarkade“ austajad. Jummal taewas ja öppind tohter linnas, need ei moistnud nende Ma tarkade wasto mitte A-B-D. Nenda kui walged liblikad kapsaste peäl lendawad, kelle munnadest kapsa ussid sünniwad, nenda sigginewad Ma targad ka seäl, kus rahwas pimmedusses ellab ja neid ussub. Tõugud ei siggi jo ka maial, kui mäddand lihha sees. No siin Wiso küllas olli agga üks ainus touk ja hea suur.

Nenda arwata werst maad küllast emal, ühhe waino künka peäl seisis üks pool saksa, pool tallo modi maia ühheksa pärna al nimmega Pühha-kiwwi. Walge korsnas olli maial peäl ja paar klaasaknaid ka ees; agga seinapalgid ollid tahhumata nurgad sawwi ja lehmasittaga märitud, õllest kattus peäl ning puwarressed risti harja peäl, nago igga tallomaial. Toa ümber olli kartohwli ja kapsa aed ja ukse ees kapsa aia körwas üks pärrato suur kiwwi, nago weike

[1]) See oli Wändras sel ajal laialt tuntud nõid.

heinakuhhi, kel ka nago heina kuhjal isseäranis aed ümber olli. Sesinnane kiwwi oli Wiso küla Sinai mäggi; sinna ei tohtinud ükski lojus egga innimenne liggi minna... No kes seäl ellasid? Inglid mitte, waid innimessed ja peälegi õige pahhad innimessed. Meest hüti Pütti-Jürri ja naest Tulli-Anno. Nende wannemad ollid prirahwas ja Tarto maalt wannast tulnud... Et nad Tartlased ollid, olli nende tõlbist kelest peage tunda. Kuida ma esmalt ütlesin, se suur kiwwi oli Wiso küla Sinai mäggi, Pütti-Jürri nende Moses ja Tulli-Anno temma kallis abbikasa. Jürri päewal, Jani päewa öösel ja muil tähtpäiwil olli rahwas kiwwi ümber koos ning Jürri teggi tempusid, mis ei kölwa kuulda. Keik suggu ohwrid widi selle kiwwile, sukkad, särgid, leiwad, lihhad, rahhad, ja mis ial nimme kannab. Keik asjad teädis Jürri ja wois nou anda, olgo tõssi woi walle, keik haigussed tundis temma ja keikide wasto teädis ta abbi. Kes ial metsawahhele läks, olgo abbi sama ehk muud asja ajama, ei läinud mitte tühja käega. Kuida Jürri tohter olli, nenda olli Anno kulus tulle änna walmistaja ja seält sai ta omma nime. Monne mehhele on ta tulle änna alla pannud ja se olli neile paras... Ühhel päwal olli Pütti-Jürril ja Annol jälle paljo teggemist, agga wasto öhtut tuli weel üks perrenaene külla poolt, püt teise ja puddel teise kä otsas Pühhakiwwi pole. Sedda nähhes pahhandas Tulli-Anno ja ütles: „Ta om üts rahwas, kea sul kala pääl saisab, ni kui kärblase haige silma weren.“ „Tost polle wigga mihhastage, kui enge häste mannu towa!“ — ütles Jürri, wõttis püssi kätte ja kargas takka uksest wälja. (Tõepoolest lippas ta aga pööningule ja kuulatas seal läbi laeaugu, mis külanaine Anule kõneles). Pärast seda teeb tema näo, nagu tuleks ta püssiga wäljalt, laseb naist uuesti kõnelda, mis häda mehel kodus on. „Same nätta, same nätta,“ wastas tark... Naine annab pooletoobise pudeli targa kätte. „No se om hä, se om hä!“ — wastas tark, aias nüüd jallad laiali, hoidis puddeli wasto walget, seggas ja wahtis, segas jälle ja wahtis. „Hm, hm! — ümmises temma, — to haige om üts meesterahwas, nenda neljakümne aastaja ümber — püstja rinnun ja nabba ümber — keerlep prilla sängin maas — ent polle ka immes panna — kae mes täl köttun om — laiba, kartohwli, munna, sibbula, poslamasla, püssirohho ja kiik särrast asjo — om immes panna, et weel ärra es koolno.“ Tohter andis nüüd puddeli jälle naese kätte, läks kambre, panni seda ja teist kokku ühhe puddeli sisse, mis hästi oksele aiab, ja käskis naest igga pole tunni järele sest mehhele ühhe lemelussika täie sisse anda, ja sedda senni kaua tehha, kui wallo

tagasi jääb. Rohhe, mis naene sai, wõis küll omma 10 kop. hõb. wäärt olla, aga 5 naela wõid ja 100 koppikune höbbetük olli tohtre palk, ja et mees, kellest keik arwasid: se kärwab! — pärrast ommeti jälle terweks sai, se läbbi sai Pühhakiwwi tohter weel sedda kuulsamaks."

Edasi loéme Jannseni algupärasteks töödeks seesuguseid pikemaid jutustusi, mis kahtlemata tüüpilisi Eesti elu ja olu iseäraldusi kirjeldawad, elu ja olu, millesugust wõõrsilt ei leita. Nendes juttudes on tegewus pealiskaudne, lihtne, keel algupärane, rahwalik, täis elawust, toredaid wõrdlusi, pilte ja nalja. Seesuguste algupäraste tööde hulka tulewad lugeda: „Uus wariseer ehk kõrtsita ja kõrtsiga küla" (1860) ja „Nurme Liisa ehk mis külas sünnib (1860). Need on ühtlasi kõige paremad Jannseni jutud. Wägewam mõte, mis minewa aastasaja keskel meie rahwa meeli liigutas, oli usuküsimus. Sel ajal keerles rahwa waimulik elu alles täiesti kiriku ja tema tegelaste ümber. Et wagadust üleüldiselt austati, siis püüdsid nii mitmed kelmid wäliselt waga nägu teha ja wagadlasi seega petta. Tähendatud kiriklikust ajast maalib Jannsen „Uues wariseeris" tabawa pildi, millest silmateenri wigurid ja kõrtsi halb mõju meie rahwa peale iseäranis torkawalt silma paistawad. Wõrgu Jakob on silmateenri tüüp, kelle taolisi Eestis sel ajal palju leiti. Uus wariseer.

„Korwi külla olli metsa külla, 8 wersta postmaanteest, 12 wersta moisast kaugel, seddasama wäärt maad oli ka kirriko ja — kirriko kõrtsi. Omma igapäise ello polest ollid Korwi rahwas õppetaja melest keige parremad: wannad ja nored moistsid ja armastasid Jummala sanna, tülli egga rido ei peetud, kohtokäimist egga kiusuaiamist ei sallitud, pulmad ja warrud peti wisi pärrast ja kirriko te olli tallatud; agga kirriko kõrtsimehhe melest ollid nemad keige pahhemad: wina ei jodud, tühja lorri ei aetud, kaarta ei lödud ja kõrtsi te olli üsna rohtund. Waese wäljasamisse pärrast ollid keik perremehhed rendi peäl. Arwa käisid töpäwal ommast küllast wälias: paar korda moisas, paar korda linnas, sellega assi otsas ja sest olli küllalt. Jõuakad perremehhed ollid enamaste keik, olli leiba ja leiwakõrwast ning ka omma rahhakoppik asjawahhendamiseks kukrus. Et ühhe Korwi perremehhel 10 lehma, 3 pari tö-härgi, paarkümmend lammast ja 4 hoost olli: se polnud immeassi middagi.

Agga nad möistsid ka nisuggusid sanno, mis waesust maiast emal hoidwad ja warra kaswatawad. „Ohho! — ütleb monni — mis siis wigga rikkaks sada, kui nad noiad ollid ja sanno moistsid.“ Pea, pea, söbber! Niisugusid sanno moistame meie keik, ehk peaksime moistma: „Te tööd ja pallu Jummalat“ — see olli Korwi rahwa noidus, mis wannad moistsid ja lastele öpetasid . . . Neil ei olnud körtsi egga ka mis körtsis tehhakse. Tullid pühhad ehk muud hingamisse päwad, siis ei piddanud nemad neid ka mitte, nagu koer köides, agga iggal asjal olli omma moöt ja arro. Juhtus naabrite wahhel nurrisemist — munnad werewad ka pessas — siis wötsid kolmandama, kes wenna ja wenna wahhel öigust räkis ja sel polnud mitte kohtorahha rindas tarwis. Möisas olli kül walla-kohhus ja sel olli saggedaste selletamist ja seädimist; ka wahhemehhel mönni kord kasse oksaga kirjutamist, agga sellega polnud Korwi rahwal asja; nemmad piddasid kohtukäimist ristirahwa seas häbbiks, ja se olli öige.

Matsi Peetril ellas sel aeal Maddis Salle, üks tassane jummalakartlik mehhike, kes kellegi lapse peale ei läinud, kui tedda rahhul peti. Ta naene Marri ja wiis last hingasid jubba kümmekond aastat kirriko aedas ja tüttar An olli ta ainus lapse warra, kedda ta jummalakartuses kaswatas . . . Maddis isse olli jubba mönda aastat kiddur, köhheja innimenne, kes paljo hinge tagga ei sanud ja haigus teeb 50 aastase mehhe seitsmekümneseks. Olli se immeassi, kui tal ka monni kord mötted wäimehhe peäle löid? Perremeest olli tarwis, An olli selle ealinne — mis ta piddi otama? Peäle selle ei seisa saia-leib ja nored tüttarlapsed muidugi mitte kaua wärsked, ja se temp piddi ommeti ka tehtud sama. . . . Mitmed Korwi külla poisid nilpasid kül keelt Anne peäle, agga kaup ei tahtnud sündida; ei olnud ommaks lodud. Sel aial juhtus nüüd, et Luhha körtsimehhe kolmas poeg, Jakob Wörk, postmaantee ärest, liisko wötmisse pärrast koddowäi kohta otsis ning Matsi Peetri Annest kuulda sai . . . Jakob olli wäljaspiddi kenna priske pois, nago noor kuusk, pealegi ni tassane ja lahke, mis seäl immeks panna, kui Anne südda ka tiksuma hakkas. Wanna Maddis möistis peagi ärra, kust tuul puhhus; agga ta ütles: „Armas tüttar, ma näen kül, kuida loud on; agga ma ussun, et se mitte korda ei lähhä. Jakob on sure maantee äärtse körtsimehhe poeg: mis önne se meile toob? . . .“ Agga tütre südda löi jubba teist luggu ja on tüttarlapse südda kord tiksumas, siis on moistlikkud sannad ennamiste wette wissatud. Jakob moistis ja teadis ka, et raswaga tihhased

pütakse ja teggi nenda. Ta warrastas esmalt Anne ja pärrast wanna Maddise süddame takka peäle, ja senna polnud tal muud tarwis, kui et mönneks aiaks lamba nahha hundi selga tömbas. Tulli ta Korwile, siis olli ni tassane, ni wagga ja lahke, nago poleks ta siit kurjast mailmast olnudke; ta norrutas pead, pöritas silmi, hoidis kässi risti ja öhkas ni süggawast, nago eht wariser. Tulli jut körtsidest, winast, kaardi lömissest ehk muist pahha asjust, siis teggi Jakob, kui oleks tale kegi kewa wet kaela wiskanud; ta ei tahtnud sest „uskmata mailma laste pimmedusse tenistussest" midagi kuulda egga nähha; ta kahhetses ja öhkas allati, et körtsimehhe poeg olli ja seäl paikus piddi ellama, kus temma suggune wagga mees head ei kuulnud egga näinud; ta kitis Korwi ello taewast sadik ja ütles, et ta südda tedda, nago ahhelattega selle külla pole tombada, kus körtsist ja „mailma kärrast" kaugel, üht „waikist pühha ello" woiks ellada. . . . Peti Matsi Peetril öhto- ehk hommiko-palwet ja Jakob juhtus seäl olema, no mis siis räkida, ta öhkas, et rinna luud raggisesid ja näitas keige wähhemast üks prohweti laps ollewad. Läksid Korwi rahwas kirriko: Jakob olli ees; pallusid nad oma Issameie: Jakob pallus kaks korda ni kaua; pannid nemmad jutlust tähhele: Jakob tahtis igga sanna alla neelda. . . . Jakob näggi paljo waewa ommas waggadusses, ta piggistas mönnikord hambad kokko ja kannatas; agga se Jummal, kedda Jakob nenda tenis, ei olnud mitte taewa ja ma loja, waid Matsi Peetri tallo ja seäl sees — An Salle. Tüttarlaps, no anna Jummal kallist terwist, olli ommast kohhast kenna ja püüdmisse wäärt küllalt: terrase walge näoga, punnased palged, tuwwi silmad, ülleültse tüdruk, nagu öun, peälegi raps töinnimenne, lahke, tassane, ei laitust middagi. . . . Jakobi waggadus läks pääw päwalt ikka pallawamaks. . . . Öige innimenne on hölbus petta ja nenda olli luggu Annega. Tüttar uskus, issa uskus ja sedda Jakob tahtis ja laskis omma waggadust sedda ennam läikida, nago klasi tükki pühkme unniko seest. . . .

Pulmad ollid mödas, jöulud mödas, Jakob naesemees ja An mehhe naene — kuida läks luggu nüüd? Kas waggadus weel hiilgas? . . . Jakobi lamba nahk hakkas aega möda kärrisema ja hundi karwad wälja paistma. Esmalt hakkas ta Jummala sanna kuuldes aigutama, pärrast tukkuma, sedda pärrast ka jubba kambre sängi jäma, kui teised toas luggesid ja laulsid; keik liig öhkamine ja silma pöritaminne kadus ärra. Aegamöda sündisid sannad suhho, mis enne kegi ei kuulnud ja wahhel sekka ka monni hea sutäis wannet, et Korwi rahwal körwad kuuldes ugama jäid. . . .

Maddise terwis läks päew päwalt waesemaks ja näddal enne Jürripäwa ei sanud sängist enam wälja, joud olli otsas. . . . Maddis astus perremehhe aujärje peält mahha ja Jakob istus temma assemele. . . . Pärrast Maddisse surma näitas Jakob, et ohjad temma käes seisid. Hommiko- ja öhto-palwe kautati kui „ilma asjata aiawide“ maiast ärra; pühha päine kirriko käiminne olli temma melest „tühhi jallanou kullutaminne“, mis „köhto ei täida“; tassane ello ilma wandumisseta olli „wangi ello“. „Hea sutäis wännet jutto sees — ütles Jakob — on nago peutäis sola lihha peäle, muido on keik magge ja läge, nago Korwi tännine ello. . . .“

Paar näddalat enne Suiste pühhi hakati Matsi Peetril kibbedaste kammert ümbe ehhitama: wasto teed tehti uks, ukse körwa akken, akna alla laud, tuppa pitkad pengid ja lauad. . . . Tubba lubjati ärra, ued uksed, aknad ette ja uus ahhi sisse ning keik näitas wälja, nago — körtsis. (Mõisa herra lubaga asutas Jakob Korwi küllasse kõrtsi. Ann pidi tahes ehk tahtmata järele andma ja kõrtsi laua tarwis saia küpsetama, aga ta süda oli alati raske ja silmad wett täis.) Jakob olli eht wariser. Senni kui rahwas weel jua ei möistnud ja wähhe wötsid, andis ta ilma hinnata, agga panni wiimse tinga ülesse. . . Tubbakas ja naps olli wannema innimestele pri pärrast, sest Jakob teadis: pekki tük pettab hirid lökso — „kül nad pärrast tassuwad. . .“ Kohmetanud Annest polnud tal suurt abbi, se „tukkus kamoris piibli kallal“. . . Weel hoidsid naesterahwas emal, agga kuida piddi Jakob Wörk neid wörko sama? Wiin, kaardid, kurnimäng ja rattalöminne ei tahtnud mitte awwitada. Agga saiad ja pil? eks need naesterahwale ei olle, nagu wihm-us önge otsas? . . . Jani laupäewa öhto olli kääs. Törwa ton pölles pleekaia tagga wäljal kuse otsas, pleekaed kubbises innimessi täis, wiol kiiksus ja torropil ürgas: „Küllilu, küllilu, küllilu uuu! säreluuuu — säreluuu!“ ja wahel sekka: „Teine küllilu, teine särelu, — teine wiltkinnas, teine labbakinnas, — teine sukkasäär, teine wana pöid — uuuu!“ Eest otsa wahtisid Korwi tüttarlapsed sedda keik, kui immeasja. Luhha Kaie, Maie, Rinut läksid kige peäle. Oh sa pärdik, kui illuste nemmad laulsid! Kasike ja kasike!“ tulli igga sanna järrel, muud mul ennam meles ei olle; agga illus ta olli, muido ei olleks Korwi tüdrukutte suud mitte wet jooksnud. Aega möda läks üks ja teine ka kige peäle. Oh, oh, kui se süddame köddisema aias! „Kadri, Madli, Els, tulge katsuge ka! Egga teie kigelaua külge kinni ei jä! Tönnist Jürrit kigutawad — tassa, tassa!“ Üks, kaks, kolm — Korwi tüdrukuttel oli kige ammet kääs, nago seal wilja maggo suus.

Pil ürgas, kiik kääksus, küla neiud laulsid — mis Korwil ennam tarwis olli? Jah, agga pil, illus pil jooksis üsna mahha. Kige himmo olli täis — lähme rehhe alla! Suur rehheallunne olli puhtaks pühhitud, möda seina äärt noored kassed pandud, kaks suurt latterit rippusid laudi al — mis siin wigga... tantsida? Agga kes möistis Korwil tantsida? Jakob omma öe Kaiega oli essimenne paar, pärrast Maiega, pärrast Rinoga, kunni pea suitses, korda möda aitasid Wioli-Mart ja Torropilli-Pärt ka sekka. Korwi poisid ei möistnud, agga mis tal ees on, eks katsume! Eest otsa läks hulluste kül, agga sam sammult parremaks ja pärrast nenda, et „Hiir hüppas, kass kargas, wanna karro löi rummo". Tüdrukud ei tahtnud naljalt platsi tulla. Agga mis eest siis Kaie, Maie ja Rinut seäl ollid? Teine lestasjalg saab teine ikka wimaks pörmandale. Korwi neiud tantsisid kül esmalt nago lambad haige jalgega, agga tüdrukuttel on, nago olleks neil paggan jalgus, nad katsuwad ja öppiwad, kunni waltsiwad, nago tulispask pörmandal. Nenda Korwil ka. Jakob, meie endine wagga Jakob, olli mees neid öppetama, ühhe wöttis, teise laskis ja ennego puhte kätte tulli, möistsid Korwi tüdrukud... tantsida, ehk kui mitte sedda, siis olli neil tantso himmo kä... Sest Janipäwast sadik olli Korwil nago püsti kurrat lahti. Mehhed hakkasid joma, kaarta löma, riidlema, ja karwopiddi kiskuma; naesed öppisid meestest ammetit, läksid ka aiawiteks Matsi Peetrile, mekkisid esmalt, rüpasid pärrast, lakkusid wimaks, nago weised. Poisid läksid häbemataks, tüdrukud rekkiks, eksinud lapsed tekkisid Korwile, kust neist enne kegi ei teadnud. Laiskus ja holetus ja nende järrele waesus ja nappus tullid uksest ja aknast sisse. Jummala sanna ei prugitud ennam, pühha päwa ei petud ennam, kirrikus ei käidud ennam, tööd ei tehtud ennam ehk tehti joobnud peaga. Pari aasta pärrast hakkasid magasinist leiba toma, jälle pari aasta pärrast tehti jubba parile oksjon. Kuus aastat läksid möda ja kahheksa uut perremeest ollid jubba wannade assemele tulnud ja ükski neist, kes lahti sanud, ei pannud sedda ennese egga wina süüks, waid Jummala nuhtlusseks, mis wasto innimenne ei wöi parrata. Ka Jakob sai wiimaks maia peält lahti. Uued perremehhed, kes Korwile tullid, hoidsid Matsi Peetrist emal, ehk neid küll sellepärrast naerdi ja söimonimmega nimetadi"...

Lühikesed näitused, mis eespool ära trükitud, näitawad Jannseni juttude walguse- ja warjukülgi. Jutustuse wiis on rahwalik, soraw ja woolaw, kuid seal juures walimata ja peenendamata. Keeleliselt kannab see lugu realistlikku wärwi,

aga maitse ja sihi poolest ei ole ta mitte realistlik. Olusid kirjeldab Jannsen, nagu teised moraliseeriwad kirjanikud, sihilikult, kiriklikust seisukohast, sellest küsimata kas kirjeldus ka tõetruu on. Walguse ja warju jaotab tema wõimalikult järsult ära. Kui Korwi rahwas alles kirikus käis, siis oli ta eluwiis otse eeskujulik, isegi silmakirjateenrid nende wagalaste hulgast ei leita, mis ju ometi loomulik oleks olnud, waid uus wariseer lastakse otse loomuwastaselt kõrtsis üles kaswada. Kuid seda nõudis jutu siht. Ja kõrtsi kahju ei ilmu jutus mitte joomises üksinda, waid isegi päris süütad lõbud, nagu mäng, laul, kiikumine ja tants, üleüldse seltslik kooskäimine rikub siin rahwa elukombed ja teenib laitust. Niisugust lõbu ei pea kiriklik jutukirjanik sel ajal rahwale sugugi tarwilikuks. Aga kui ta Tartusse wabamasse õhku asus, siis muutusid kirjaniku waated. Jannseni eestwõttel asutati siin selts, kus peale waimuliku koorilaulu ka ilmalikku lõbu pakuti, mängiti ja tantsiti ja Jannseni enese kirjutatud näitemängusid mängiti.

Jannseni näidendid.

Näitemäng oli Jannsenile esmalt wastumeelt, sest et see endise köstri kirikliku waadetega kokku ei sündinud. Weel 1865 wastab „E. Postimees“ ühele kirjasaatjale: „Kas teie üsna Postimehhe käest nõuate, et temma ka teatre mängust peab sõnnumeid toma? Oi wennike, wiimaks tulleb mõnni ja pärrib temma käest teadust, kus kõrtsis linna pürjelid igga õhtu käinud, mis nende emmandad iggaks lõunaks keetnud ja kedda worimehhed igga päew söidutanud. No waat se olleks assi!“ Kuid Eesti seltsi-elu ärkamine tõi ka Eesti näitemängu nõudmise päewakorrale. Seda nõudmist täitis kõige pealt Koidula, kui ta 1870 „Saaremaa onupoja“ kirjutas ja ise „Wanemuises“ ette kanda aitas. Sellest sündmusest kõneles Jannsen ajalehes juba nähtawa heameelega. Aastal 1873 kirjutab Jannsen ise näidendi „Pärmi Jaagu unenägu“ ja toob ajalehes ta sisust pika seletuse. Hiljemini kirjutas Jannsen weel „Kihlwedu 5000 rubla peale ehk miljonär wangis“, mille sisu ta samuti „E. Postimehes“ awaldas. Wiimne Jannseni näidend „Tuhalabida walitsus“ ilmus 1880 „E. Postimehe Kalendris“ täielikult. Need

näidendid on kõik üleüldist laadi lustmängud; Eesti tüüpe neis ei leidu, päris Eesti elu nad ei kujuta.

Jannseni luulekarakter.

Oma luulekarakteri ja maitse poolest seisab Jannsen Eesti sentimentaalse ja romantilise woolu wahekohal. Kaugelt suurem osa tema töödest, nimelt laulud ja wanemad jutud, awaldawad moraliseeriwat sihti ja sentimentaalset maitset, just nagu teiste tänini läbiharutatud köstrite ja koolmeistrite ilukirjanduslikud tooted. Jannseni tüübilisem hale jutt on „Eistkius“ (1848). Selles jutustatakse, kuidas Rooma wäepealikut Placidust ristiusku heitmise pärast keisri Trajanuse ajal armuta taga kiusatakse ja kuidas ta oma wahwuse tõttu jälle ausse tõuseb. Et ta ristiusku ei taha ära salata, laseb keiser Hadrianus ta tulisesse raudahju wisata. Seda lugu wõib õigusega teiste sentimentaalsete tõlgete kõrwa seada, kelle tegelasi ka wooruse pärast taga kiusati. Weel tuntawam on Jannseni sentimentaalne luulekarakter lauludes. Need on nii tüübilised, et neid terwe ajajärgu edustajateks wõib pidada. Sellepärast kõneleme nende karakterist eespool, käesolewa ajajärgu lõpusõnas.

Rahwusliku ärkamise ajal hakkas Jannsen juttudes romantilist wärwi tarwitama. Ennemalt oli talupoja ja sulase elu tema meelest nõnda õnnelik ja meelitaw, et temaga igawesti oleks wõidud rahul olla. Pärastpoole laseb ka Jannsen oma jututegelasi ülespoole kippuda, haridust, paremat elujärge, kõrgemat seisust taga nõuda. Jannseni tüübilisem romantiline jutt on „Woldemar ja Jürri, ehk mis wõib innimesest sada, kelle nimmi Jürri on? (1866). Selle jutu kirjutas Jannsen juba Tartus. Sündmustiku on Jannsen saksakeelsest jutust wõtnud,[1]) ainet aga iseseiswalt käsitlenud, jutustuse wiisi ja keele poolest ta ümber loonud. Jannseni sissejuhatus näitab meile sagedasti, kuhu poole kirjanik nüüd oma sihiga hakkab kalduma. „On inimesi maa peal olnud ja on praegugi weel, kes arwawad, et waene ei tohi rikkaks, rumal targaks ega alam ülemaks saada; see peab patt olema ja maailma asjad sassi ajama. Ja seda tahetakse mõnikord weel kurja sõnadega kinnitada, et need, kel see

[1]) Woldemar und Jürri, ein baltisches Erzeihungsbild. Inland 1861.

pähe ei taha hakata, peaksid märkama: oma lapsi palju koolitada pole tarwis, see teeb uhkeks ja segab meelt; kui oma wiis peatükki mõistate ja peakoolist läbi pääsete, sest on teile küllalt . . .“ Nüüd tuuakse õige ladusal keelel parunist kihelkonnakohtuniku poja Woldemari ja aidamehe poja Jüri sündimise, ristimise, kaswatamise ja koolitamise lugu elementaarkoolist kuni uniwersiteedini järk järgult ette. Jüri on Woldemarist igas tükis ees, isegi Wene keele wäljarääkimises, mis muidu eestlasele õige raske asi on. Jüri õpib esiti kreiskoolis, siis gümnaasiumis, kus teda wirkuse eest abiraha osaliseks peetakse. Keegi professor wõtab ta oma majasse pojale seltsiliseks, kaasõppijaks ning järelaitajaks õppimise juures ja peab teda nagu oma poega. Kuna Woldemar maagümnaasiumis ennast ühe pingi pealt teise peale laseb lükata ja muidu pruugi pärast Tartus mõne aasta studendi nime all elab, saab Jüri targaks tohtriks ja wiimati professori, s. o. oma endise heategija wäimeheks. Niisugune mees saab inimesest, kelle nimi Jüri on.

Jannsen moralistina.

Kui kiriklise sihiga mees ja moralist ei kirjuta Jannsen oma laule ja jutte mitte selleks, et lugejale kunstilõbu luua, rahwa ilutundmust ja kaunist maitset harida. Jannseni kunst ei ole mitte waba, ei ole mitte iseenese otstarwe. Jannsen astub ilukirjanduses kirikliku moraaliõpetuse teenistusesse ja püüab rahwale kõlblist tarkust pakkuda. Selles on ta otse wäsimata ja tüdimata. „Ärgem wäsigem ära tuld näitamast,“ ütleb ta oma kaastöölistele, „wiimaks näewad ometi!“ Moraal jääb Jannsenile ilukirjanduses peaasjaks, Jannsen usub ise kindlasti moraali mõju. Ta on moraliseeriw rahwapädagoog; ilukirjandust peab ta ainult sihilewiimise wahendiks. Oma kirjandusliku tegewuse algusel seisis Jannsen täiesti waimuliku kirjanduse, iseäranis kiriku dogmade mõju all ja laotas ilmalikus kirjanduses waimulikka mõtteid laiali. Ta läks selles nii kaugele, et mõnes jutus klambrite wahel Piiblisse juhatab ja paiguti ka terwed piiblisalmid jutu keskel paksu kirjaga ära trükib. Mõnele tõlkele on ta wäljalõikeid Piiblist ise wahele põiminud, sest Saksa alguskirjades neid ei seisa. „Sõnumitoojates“ lõpewad jutud enamasti mitmekordse manitsusega. Jutule „Uus Wariseer“ on ta 12

punkti kombeõpetust juure lisanud. Wanemas eas läheb Jannsen pealekäiwa moraliseerimisega tagasihoidlikumaks ja katsub loo enese waral kombeliselt mõjuda. Moraaliõpetuses ei esine Jannsen mitte arwustajana ja uuendajana ette, waid kordab ja kinnitab neidsamu wanu nõudmisi, mis kirik üles seadnud.

Jannsen awaldab tähtsal mõõdul jutukirjaniku annet ja osawust. Kus ta oma kujud elu järele maalib, seal tarwitab ta lihtsaid laiu jooni, ilma et peensusi tähele paneks ja neid püüaks esile tuua. Jannsen armastab eredaid wärwe paksult peale panna ja katsub järskude wastandite abil mõjuda. Sündmustik on Jannseni juttudes lihtne, sellepärast waba igast wõitlusest ja põnewusest. Tegewus on enamasti pealiskaudne, tegelaste hinge-elu ja nende tegude põhjusi ei harutata sügawamalt. Jannsen jutustajana.

Nende nõrkuste poolest läheb Jannsen teiste sentimentaalse woolu tegelastega täiesti ühte. Siiski toob Jannsen palju uut meie ilukirjandusesse, nimelt oma algupärastes töödes. Ta hakkab suuremal mõõdul kodurahwa elu tähele panema ja seda kirjeldama, Eesti tüüpe ja iseloome üles joonistama. Rikkaid ja uhkeid talupoegi karakteriseerib ta näituseks jutukeses „Nurme Liisa“ järgmiselt:

„Ohhaka Tomas olli ülle teiste rikkas mees. Tuhhande rublasid intressipabberid ööldi temmal liggi kümmekond tükki raud kastis audumas olewad. Keik temma aiad ja maiad, hobbused ja weiksed, wankrid ja sanid ja mis muido Ohhaka maias silma paistis, tunnistasid, et Tomal noddi olli. Agga, nago se ennamist rikkaste pidgali többi on, ahne olli ta kui mustlase kot ja temma jummala nimmi olli mammon. Kus ial külla peremehhed kous istusid, seal istus Ohhaka Tomas Nögges üllemas otsas, hõbbewaskega piip suus, ja essimene ja wiimne sanna juttust tulli temma suust. Waesema innimeste peale watas ta nisamma, kui kuld wassikas Israeli laste peale, see on kõrgest mahha ja ülle õlla. „Minnap se isse ollen!“ olli allati tema mõtte. Kui waesed innimessed tedda palusid, siis ütles temma: „Jumnal on kül targaste teinud, et ka waesed lonud, muido ei saaksid rikkad auustud“; agga ial ei annud ta neile kiwwi pead peksta, weel wähhem muud. Tema naene, no se olli lomake! Kui teie kullist, kassist, kaddaka põsast ja tahmanuustikust ühhe loma wõiksite kokku

wallada, siis olleks se justament kui wanna Ohhaka perrenaene Elts. Pitkemalt ma temmast ennam ei rägi; sest ehk ma kül naesterahwa, kui nõdrema sou eest hea melega seisan ja, kus wõimalik, sanna kostan, siiski pean tunnistama, et ma nisugguste eest, kes hirmo ja oksendamist korraga peale aiawad, heinakoormaga ülle krawi kõrwa lähhän.“

„Jannseni jutustuste peailu on rahwalik kõnetoon, woolaw ütlemise wiis, soolane, läbilööw nali ja kujukas keel. Nagu lihtne talumees, armastab Jannsen jutustuses enam laiust kui sügawust. Lühedust ei wõi Jannsen ajalehe sõnumiteski sallida, needki peawad laialt ja kujukalt sõnastatud olema. Tähelepanemist ja huwitust äratab Jannseni juttude keeleline külg. Jannsen püüab rahwakeelt ühes ta peensustega ja jämedustega jäljendada. Tükati on Jannsen oma proosa keele poolest hoopis algupärane. Siin ajab üks pilt teist taga, wõrdlus järgneb wõrdlusele ja nali naljale. Huwitaw, kaunis keel ongi see, mis mitme Jannseni jutu wäärtust aitab alal hoida. Toome siin Jannseni piltidest ja wõrdlustest mõned näited: „Süda hakkas nagu kasetoht põlema.“ — „Hendrik rääkis Leenaga nii pehmel häälel, nagu silitaks ta pääsukese poega.“ — „Oli kõik nii sula ja hale, mesine ja wesine, nagu see kahe südame wahel peab olema, mis haawatud on.“ — „Kullakarwa, natuke käharad juuksed, mis nagu siidipilwed pead katwad, palged nagu piimawalged saiapullid, kuhu punast wärwi nukkade peale kukkunud, suu nõnda kui roosilill, mis praegu lahti lööma hakkab, sinised silmad peas nagu tuwikesed, kui pesast wälja waatawad, ja kui ta naeratas, siis oli, kui waataks päike kewadel roosa karwa pilwede wahelt kastetilkade peale — mäherduse nooremehe peale ta silmad pööris, see langes põlwist ära. Iga poiss oli walmis Truutakesele jalgpingiks heitma.“

Ometi peab ütlema, et Jannsen oma terwes awalduses küllalt suurt tungi mingi iseseiswama poole ei ilmuta, mispärast ta ka palju uut pole suutnud esile tuua. Ta wabastas keele küll saksapärasest aitamatusest ja juhtis ta tõesti suure woolawuse ja sorawuse tõttu kõneldawa keele kerguse poole, kuid siin juures oli ta keel sagedasti jämedajooneline, wahest ka talupojalikult suuresuuline ja lihtlabane.

Jannsen on meie algupärases jutukirjanduses esimesed sirgemad waod ajanud ja teistele rada näidanud. Tema mõju on näit. Koidula juttudes mitmeti tunda. Pika tegewuse aja jooksul Eesti kirjandusepõllul märkame Jannsenis täie-

Jannseni tähendus ilukirjanduses.

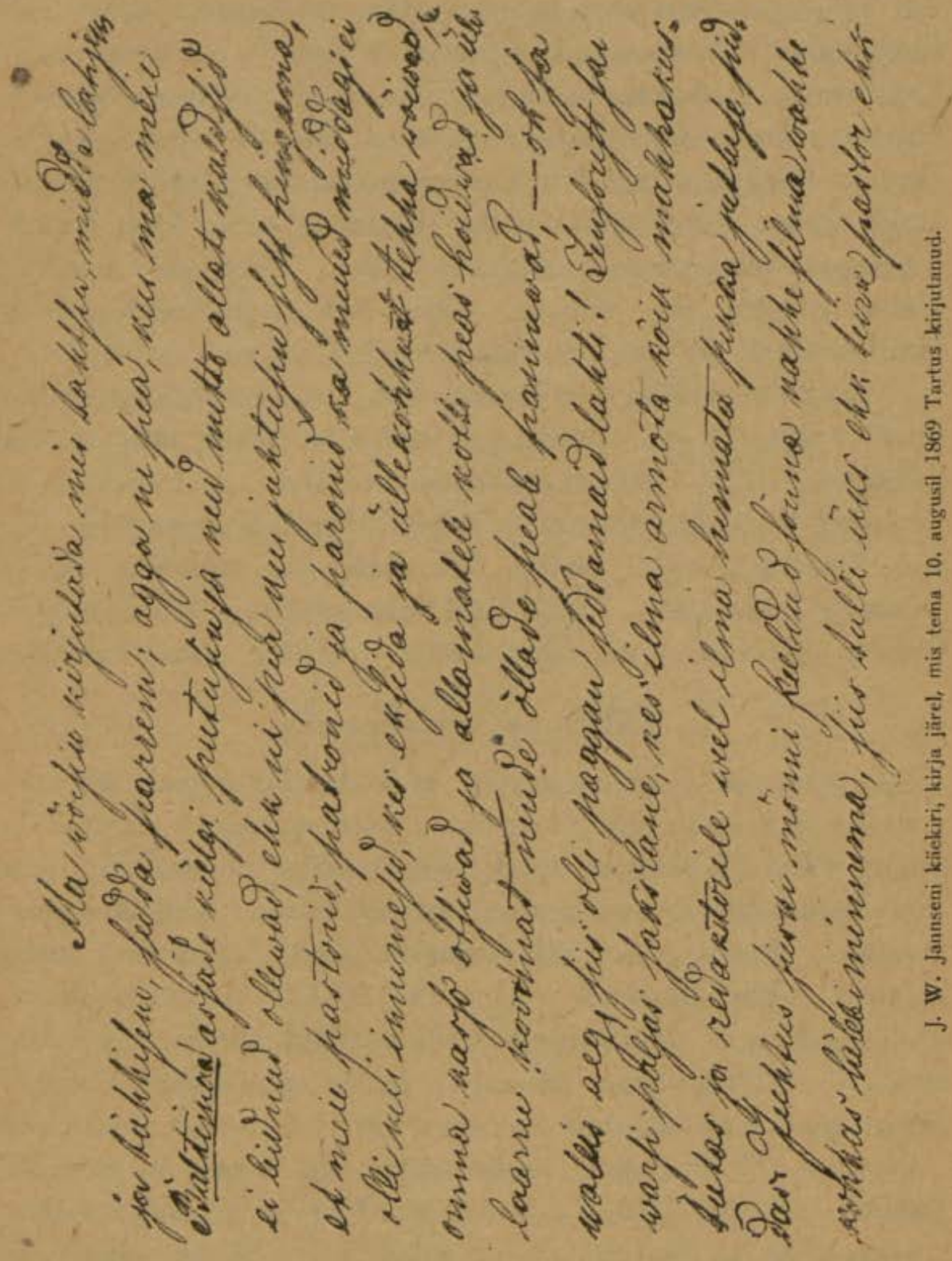

J. W. Jannseni käekiri, kirja järel, mis tema 10. augusil 1869 Tartus kirjutanud.

nemist, kaswamist, niihästi sihi, maitse kui ka keele poolest. Jannsen seisab oma luulekarakteri poolest sentimentaalse ja romantilise woolu keeru kohal ja sünnitab nende wahele loomuliku ülemineku. Sentimentaalse woolu kirjanikud tõlkisid

haledaid, armsaid lugemisi ilma moonutamiseta. Jannsen teeb osalt sedasama, katsub siis wõõra jutu sündmustikku tarwitada ja walab wõõra jutu oma wälimise kuju poolest Eesti olude järele täiesti ümber, annab sellele hoopis uue kuju. Siit astub Jannsen weel sammu edasi ja hakkab iseseiswalt Eesti külaelu kujutama, kus juures ta siiski weel oma moraliseeriwale, kiriklikule sihile truuks jääb. Jannseni suurem tähendus Eesti kirjanduses on see, et temaga meie algupärane jutukirjandus algab. Kuid Jannseni algupärasus maksab ainult mõne jutu sündmustiku ülesehituse ja Eesti olude tähelepanemise ning kirjelduse kohta. Kujutuse wiisi ja maitse poolest jäi Jannsen, nagu hulk tema eelmistest ja järeltulejatest, wõõraste eeskujude mõju alla.

Wõõrast waimust hoolimata, mis Jannseni „Eesti laulikust" wastu lehwis, leidis ta iseäranis nende hulgas, kes rahwaluule ilust aru ei saanud, austajaid ja järelkäijaid. Jannseni luuletegewust jatkasid iseäralise usinusega Martin Körber ja Jaan Jung, kes mõlemad laulusõnu Saksa wiisidele luuletasid. Aga et sel ajal juba uus wool mõjule pääsis, pole meil waja enam nende juures pikemalt wiibida.

Lühikene tagasiwaade.

Selle aja lööksõnad.

Läbiharutatud ajajärgus nägi meie rahwas esmalt päris-põlwe ja pärastpoole teopõlwe wiletsusepäiwi. Orjal ei olnud wõimalik jõukaks saada ega haridust omandada. Puudus iseteadlik rahwus, puudus ka omapärane kirjalik eneseawaldus. Rahwas ise oli kirjanduslikust tegewusest wälja suletud. Mis üksikud rahwasõbrad armsa maarahwa kasuks kirjutasid ja trükki andsid, sündis aina halastuse ja kaastundmuse pärast. Selles patriarhilises idüllis seisid eesrinnas austatud mõisawanemad ja kirikuherrad. Waimuwara, mida raamatute kaudu maarahwale pakuti, oli südame ja mõistuse juhatuseks, rõõmuks ja õpetuseks määratud. Südant juhatawas ja rõõmu walmistawas osas tulebki meie ilukirjanduse algust otsida.

Wanema ilukirjanduse siht ja laad.

Eesti wanem ilukirjandus seisab märksalt waimuliku kirjanduse mõju all; ilukirjanduse esimesed soetajad on osalt

waimulikud mehed, osalt nende lähemad abilised. Sellepärast on arusaadaw, miks wanema ilukirjanduse juhtmõtted nii kiriklikku laadi, miks tema sihid nii terawalt silma torkawad ja tema tooted kombeõpetusega tuntawalt peale käiwad. Meie ilmalikud laulud ja lood on sel ajal kõik õieti „pühapäewa wahelugemised“. Kui wõõrsilt sissetoodud produktil puudub esimesel Eesti kunstluulel sisu ja kuju poolest Eesti rahwuslik karakter. Liigutawates lugudes, mille ained wõõrastest rahwaraamatutest wõetud, kujutatakse wõõrast elu ja wõõraid kombeid, mis suurelt osalt muistsest ajast pärit; siiski õpime neist lugudest üleüldiseid inimlikka omadusi tundma.

Kirjeldatawast ajajärgust Eesti kirjanduseloos märkame selgesti sentimentaalset woolu, mis esiotsa didaktilises luules wähem silmapaistwalt ilmub, wanades juturaamatutes ja lauludes aga täiel hool mõjule pääseb ja niikauaks walitsema jääb, kuni algupärases kirjanduses ärkaw Eesti romantism ta kõrwale surub. Kreutzwaldi „Kalewipoeg“, Koidula, Jakobsoni ja Pärni algupärased luuletööd kukutawad sentimentaalsete lugude walitsuse. Enam haritud lugejate ringkond hakkab algupäraseid, rahwuslikus waimus kirjutatud luuletooteid nõudma. Haledasisulist ilukirjandust lugedes tõuseb tundmus, nagu oleks terwet selleaegist lugejate ringkonda alaealisteks lasteks peetud, nagu oleks tahetud süütale nooresoole sündsat kirjawara nõutada. See ei olnud mitte sõna tõsisemas, kõrgemas mõttes ilukirjandus, mis suurt jõudu, wärwe ja fantaasiat oleks awaldanud, waid iseäralik ilukirjanduse surrogaat: rahwakirjandus, milles salaja kõneldakse ja nagu karkude peal käiakse, sest et pädagoogilised sihid siin alati kunsti sihtidest ette käiwad. Sentimentalismi tähe all ei ole algawal Eesti kunstluulel küll suuri wõitusid esile tuua. Selle põlwe luuleilm on alles kitsas, mitte ainult motiiwide, waid ka eesmärkide ja ülesannete poolest. Nagu asuja on ta uudismaid teinud, esimesi wagusid ajanud, kitsalt ja kehwalt ära elanud. Mõistuse ja moraali kultiweerimist peaülesandeks seades jäeti fantaasia hooletusesse ja sisemiste tõsiste hingeawalduste aset täideti sagedasti tehtud ehk wäljamõeldud tundmustega.

Sentimentaalse woolu kirjanikka karakteriseerib haruldane rahulolek meie kodumaa oludega. Wistist leidus selgi ajal Eesti rahwa hulgas neid küllalt, kes rõhutud oludes pigistust ning piina tundsid ja paremat põlwe ootasid. Meie teame, et XIX. aastasaja keskel tihti nälg meie talurahwal külaliseks käis ja raske teoorjus suuri majanduslisi ja usulisi liikumisi sünnitas. Kuid sellest kõigest pole sentimentaalse woolu ilukirjanikkude toodetes mingit wastukaja leida. Selle aja kirjamehi, kes suuremalt jaolt kirikuametnikud, juhib usulik tundmus, millele mõistus ja tahtmine endid pidid alla andma. Peale selle puudub neil aineline iseseiswus, et rahwa kasuks mõjuwalt rõhumise wastu häält tõsta. Kuidas nemad olude peale waatasid, seda wõime lühidalt nõnda kokku wõtta: Jumal walitseb maailma üle. Tema on ülemad rahwa üle seadnud; nendest ülematest on mõisnik rahwale Jumala tahtmise lähem edustaja maa peal. Ühelgi talupojal ärgu olgu oma tulewiku pärast muret, sest terwe maa ning rahwa eest mõtlewad ja hoolitsewad armulikud mõisawanemad. Neid ning teisi inimesi tutwustab selleaegne kirjandus alati kõige paremast küljest, soetab usaldust Saksa ja sandi wastu. Talupoja elu waikses looduse süles isegi raskes teoorjuses ja näljapõlwes on sentimentaalsete kirjanikkude kujutuste järele kõige õnnelikum ja parem teistest seisustest, on paradiis maa peal. Ja kuigi juhtus talupoegade keskel nurinat kuulda olema, siis waigistati rahwast ja õpetati talle rahulolemist. J. W. Jannsen näituseks ütleb „Sulase laulus“:

Ma ollen kül üks waene tallo orri
Ja palle higgis tenin omma leiba.
Ei siiski sa. oh laimaja, so lorri
Mu armast põlwe halwaks tehha.
Ni ma- kui saksamehhed
On Jummala ees ühhed,
Sest ollen rahho omma tallo põlwes,
Teen tööd, söön leiba, elian rahho sees

Sentimentaalse woolu tooteid ja meie wanemate ilukirjanikkude waateid karakteriseeriwad kõige paremini J. W. Jannseni järgmised salmid „Põllumehhe õhtulaulust“:

Kül rikkad mittu roga sõwad,
Neil kogid, pradid kä;
Mis siiski ennam sõnuks sawad,
Kui tallo innime!
On leiba, räime meil ja pima,
Kord wõid ka pühha pä;
Mis on siis meie suggul wigga,
Kui kallis terwis kä.

Ühekülgsuse peale waatamata on sentimentaalse woolu toodetel Eesti waimuelu arenemise ja ilukirjanduse edenemise käigu kohta — muidugi wõrdlemisi otsust andes — salgamata oma tähtsus. Siin pakuti rahwale hulk waimuwara, kosutati rahwa kõlblist elu. Palju neist õpetustest, mis sentimentaalsed lood ja laulud pakuwad, on rahwale jäädawalt meele jäänud ja talle tõsiseks eluwaraks saanud. Kirjanduseloos sünnitab sentimentaalne wool loomuliku ülemineku waimulikust kirjandusest wabale kunstikõrgusel seiswale ilmalikule kirjandusele. Sentimentaalsed laulud ja lood äratasid rahwa isu ilmaliku ilukirjanduse toodete järele, tõstsid lugupidamist ilukirjanduse wastu rahwa silmis, kes waimuliku kirjanduse walitsusega nõnda oli ära harjunud, et igat ilmalikku luulet, oli ta nii hea kui tahes, lihtsalt „tühjaks loriks“ nimetas. Ilukirjanduse õigele edenemisele tegid sentimentaalsed lood teiselt poolt see läbi takistust, et nad lihtrahwa ilutundmuse ja maitse õigelt teelt kõrwale eksitasid. Saksa rahwawiisid tasandasid eestlaste saksastusele teed. Nad mõjusid nõnda halwawalt ja wõõrastawalt eestlase mõttewiisi ja maitse peale, et sentimentaalse woolu wältusel ainult mõned üksikud Eesti rahwaluulest ja Eesti rahwawiisidest oskasid lugu pidada. Sentimentaalsete lugude ja haruldaste sündmuste otsimine ja nõudmine juhatas tõlkijad kirjanikud, kes kirjanduse wäärtuse üle küpset otsust ei suutnud anda, aegamööda hirmuromaanide juure. Tõlgitud Eesti rööwliromantika, mida David Martson Eesti kirjandusepõllule külwas, oli sentimentalismi kännu kõrwaline wõsu.

EESTI AKADEEMILINE RAAMATUKOGU
1 0200 00071660 9